

ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

911
Կ-29

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՈՒՌԲԵՆ ԿԱՐԼԵՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԲԸ

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության
կողմից որպես ուսումնական ձեռնարկ ԲՈՒՀ-երի
ուսանողների համար

ԵՐԵՎԱՆ - 2003

YEREVAN STATE UNIVERSITY

ROUBEN KARAPETIAN

MODERN HISTORY OF THE ARAB COUNTRIES

YEREVAN 2003

ՀՏԳ 94/99 (07)

ԳՄԳ 63.3(5) g73

Կ-294

Հրատարակվում է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի Գիտական Խորհրդի որոշմամբ

Կարապետյան Ռ.Կ.

Կ-294 Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն.- Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2003 թ. - 408 էջ:

Սույն ուսումնական ձեռնարկը ընդգրկում է արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմության հիմնական իրադարձություններն ու զարգացումները: Ձեռնարկի մեջ ուշադրությունը կենտրոնացված է արաբական երկրների անցյալի և ներկայի առանցքային խնդիրների վրա և ընդգրկում է ժամանակակից արաբագիտության մեջ ձևավորված դրույթները, ինչպես նաև գիտական շրջաններում քննարկվող արդիական մի շարք թեմաներ:

Ձեռնարկը նպատակ ունի ներկայացնելու արաբական երկրների պատմական զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները, հիմնական փուլերն ու առանձնահատկությունները:

Նախատեսված է ուսանողների, արևելագետների, պատմաբանների, միջազգայնագետների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

ԳՄԳ 63.3(5) g73

This publication is recommended for publication by the Scientific Council of the Faculty of Oriental Studies, Yerevan State University

This book is the first attempt to write a systematic history of the Arabs in modern times in Armenian. It consists of a series of lectures delivered at the Yerevan State University between 1999-2002. The book doesn't pretend in presenting the overall picture of the Arab world and its place and role in modern time. But it aims to assist the students in understanding the general events, main developments and trends of the modern history of the Arab countries. Dr. R.Karapetian examines the significant cultural, social and geopolitical developments that are crucial determinants of recent happenings, and includes in his lectures the best available statistics and information. This book could be helpful for students, orientalists, politicians and all those interested in history.

ISBN 99930-4-100-9

© Ռուբեն Կարապետյան 2003

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

70 ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԻՍՏ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ 7

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ (17-րդ դարի կեսից մինչև 1918 թվականը) 9

1. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ (16-18-րդ դդ.) 10

Արարական երկրների նվաճումը բուրքերի կողմից 10

Արարական երկրների վարչատարածքային բաժանումն ու պետական համակարգը 11

Արարական երկրների սոցիալ-տնտեսական վիճակը 13

2. ՆԱՊՈԼԵՈՆԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ ԵԳԻՊՏՈՍ 15

3. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՍՈՒՀԱՍԵԴ ԱԼԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ 22

4. ԱՐԱՔԻԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ 28

Մուհամեդ Ալին Արաբիայում (1813-1815թթ.) 29

Իբրահիմի արշավանքը և վահաբիների պետության պարտությունը 30

Վահաբիների ապստամբությունները (1820-1840) 31

Բրիտանական ազդեցության ծավալումը Արևելյան Արաբիայում և Պարսից ծոցում 33

5. ԵԳԻՊՏՈՍԸ 19-րդ դարի կեսին (1841-1876) 35

Սուեզի ջրանցքի կառուցումը 37

6. ՍԻՐԻԱՆ, ԼԻԲԱՆԱՆԸ ԵՎ ՊԱՂԵՍՏԻՆԸ 19-րդ դարում 39

Լիբանանը, Սիրիան և Պաղեստինը թանգիմաթների շրջանում (1840-1870) 43

Թանգիմաթի առաջին փուլը 44

Թանգիմաթի երկրորդ փուլը 46

7. ԻՐԱԸԸ ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 48

Քրդական ապստամբությունն ու միջցեղային պատերազմները 48

Միդիաթ փաշան Իրաքում 51

8. ՕՐԱՔԻԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԱՂԼԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ 53

9. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԱՔԴՈՒ ՀԱՍԻԴ II-Ի ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ 59

Անգլիայի և Ֆրանսիայի մրցակցությունը Եգիպտոսում 65

10. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԱՏՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ (1882-1914) 68

Սուեզի ջրանցքի կարգավիճակը 70

13

Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը Եգիպտոսում 71

Եգիպտոսի պետական կառուցվածքը 74

Ազգային-ազատագրական շարժումը Եգիպտոսում 74

11. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ XYIII-XIX դարերում 79

12. ՄԱՀԳԻԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՒԴԱՆՈՒՄ 88

13. ԱԼժԻՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ ԵՎ ԱՔԴ ԵԼ-ՔԱԴԻԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 94

14. ՀԻՆ ՕՍՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐԻՏՅՈՒՐՔԵՐԸ 99

Արարական երկրները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին 102

15. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՋԱՉՈՒՄ 106

16. ԴԱՎԱՃԱՆՎԱՑ ԱՐԱՔՆԵՐԸ 112

17. ԱՐԱՔԻԱՆ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին 118

18. ՖՐԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 124

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ 131

1. ՍԻՐԻԱՆ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԻՑ ՀԵՏՈ 134

Ազգային-ազատագրական պայքարը Սիրիայում և Լիբանանում (1920-1946) 135

2. ՍՈՒԴԱՆԸ ԵՎ ԼԻԲԻԱՆ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ 144

3. ՍԻՐԻԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԻՑ ՀԵՏՈ 152

4. ԻՍՐԱՅԵԼԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂՇՈՒՄԸ *հայր 4* 160

5. 1948թ. ԱՐԱՔԱ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ *հայր 4* 171

6. ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ *հայր 6* 174

7. 1967թ. ԱՐԱՔԱ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ «ՎԵՅՕՐՅԱ» ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ *հայր 8* 189

8. 1970թ. ՀՈՐԴԱՆԱՆՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ *հայր 4* 194

9. 1973թ. ԱՐԱՔԱ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ *հայր 4* 200

10. ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ 206

11. ՔԵՄՓ-ԴԵՎԻԴԻ ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳԻՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎ ԻՍՐԱՅԵԼԻ ՄԻՋԵՎ *հայր 8* 215

12. 1982թ. ԻՍՐԱՅԵԼԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆ *հայր 9* 224

13. ԻՐԱՆԱ-ԻՐԱՔՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ *հայր 10* 238

14. ԻՐԱՔԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԲՈՒՎԵՅԹ ԴՐԿԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱԿԱՄԱՐԴԱՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈԱԼԻՑԻԱՅԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ *հայր 11* 244

15. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ (1990-2000) 256

16. ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԻՍՐԱՅԵԼ՝ ՉՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՊԱԳԱ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏԱՆ ՀԱՍԱՐ (1991-2001) 266

17. ՆՈՐ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐԶ-ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 277

18. ՆԱՎՈՒՅԻՆ ԳՈՐԾՈՆՆ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ 288

19. ԶՐԱՅԻՆ ՀԱՎԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ
Տիգրիս-Եփրատյան ավազանը 298
Նեղոսի ավազանը 300
Հորդանանի ավազան 301
Արևմտյան Աֆի ջրային աղբյուրը 302

20. ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԻՄՆԱՆԴԻՐԸ ՊԱՂԵՍՏԻՆԱ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ՀԱՎԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ 304
Տեղեկություններ «ՀԻՆ ԶԱՂԱՔԻ» մասին 306
Պաղեստինյան և իսրայելյան դիրքորոշումները Երուսաղեմի կարգավիճակի վերաբերյալ 308

21. ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԿԱՆ ԵՎ ԱՊԱԿԱՆ 311

22. ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼԻՉՄ) 319

23. ՄՈՒՏԶ ՆՈՐ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 328
Վեստերնիզացիա (արևմտականացում) 329
Բարեփոխումների արդյունավետությունը 341
Արաբական մտախառնվածք 342
Հավելված 1 354
Հավելված 2 355
Հավելված 3 357
Հավելված 4 370
Հավելված 5 372
Հավելված 6 383
Հավելված 7 384
Հավելված 8 385
Հավելված 9 389
ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 392

h.3
hays
f

hays
2

Հայաստանի Հանրապետության անկախության ամրապնդման ու հզորացման գրավականն է հանդիսանում բարձրորակ գիտակրթական համակարգի ստեղծումն ու նրա շարունակական առաջընթացի ապահովումը:

Արևելագիտությունը մեր գիտության կարևորագույն ուղղություններից մեկն է: Դեռևս խորհրդային տարիների ընթացքում Հայաստանում ձևավորվեց հայ արևելագիտական դպրոցը, որն իր նշանակալի ներդրումն ունեցավ ոչ միայն խորհրդային այլև համաշխարհային արևելագիտության զարգացման գործում: Հայաստանի արևելագետների արժեքավոր աշխատությունների ու հետազոտությունների, նրանց նվիրական ու քրտնաջան աշխատանքների շնորհիվ հայ արևելագիտությունը հիմնադրվեց բերեց համաշխարհային համբավ և հեղինակություն:

Այդ ուղղությամբ առաջնային դերակատարություն ունեցան արևելագետների դարբնոց հանդիսացող Երևանի Պետական Համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետն ու Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը: Չնայած ՀՀ անկախացումից ի վեր դժվարին պայմաններում վերոհիշյալ հաստատությունների գործադրած ջանքերին ու նրանց կողմից կատարված հսկայածավալ աշխատանքներին, այնուամենայնիվ, նկատելի է հայերեն լեզվով հրատարակված հատկապես ուսանողության համար մասնագիտական գրականության (ձեռնարկների, դասագրքերի) պակասը: Վերջին հանգամանքն էլ դարձավ հիմնական պատճառը սույն ուսումնական ձեռնարկի նախապատրաստման ու հրատարակման համար, ուր հիմնականում զետեղված են ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետում վերջին տարիների ընթացքում իմ կողմից կարդացված դասախոսությունները: Այն կարծում եմ օգտակար կլինի ինչպես ուսանողության, այնպես էլ արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմության հարցերով հետաքրքրվող բոլոր ընթերցողների համար:

Արաբական երկրների պատմությանը նվիրված սույն աշխատության մեջ փորձել եմ խուսափել որոշ հարցերի լուսաբանման ընթացքում խորհրդային ու արևմտյան պատմաբաններին հատուկ գաղափարախոսական երանգավորումներից ու միակողմանի գնահատականներից: Ընդարձակ ժամանակագրական սահմանները անհնարին են դարձրել յուրաքանչյուր թեմայի համապարփակ լուսաբանումն ու մանրամասն ներկայացումը: Ուստի քննարկման հիմնական առարկա եմ դարձրել արաբական պատմության կարևորագույն իրադարձություններն ու դեպքերը,

հանկարծատախան գնահատական տալով ինչպես արաբական աշխարհի վրա նրանց ունեցած ազդեցությանը, այնպես էլ բազմաթիվ գործիչների գործունեությանն ու նրանց թողած ժառանգությանը:¹

Պատմական գործընթացների հետազոտությունների ժամանակակից մակարդակը պահանջում է հսկայածավալ փաստացի նյութի (դասագրքեր, մենագրություններ, հոդվածներ) մշակում: Արաբական երկրների պատմության տեսական խնդիրների իմաստավորումը թույլ է տալիս ոչ միայն խորությամբ ուսումնասիրել փաստագրական պատմությունը, այլև հասկանալ պատմության օրինաչափություններն ընդհանրապես, ներկայացնել սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրադարձությունների և երևույթների փոխկապակցվածությունն ու վախճանաբանականությունը: Անցյալը շատ դեպքերում որոշիչ կերպով իր հետքն է թողել և շարունակում է մեծապես ազդել արաբական երկրներում ստեղծված ներկայիս իրավիճակի վրա:

Սույն ձեռնարկի մեջ ուշադրությունը կենտրոնացրել են արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմության առանցքային հարցերի վրա, ուր ընդգրկել են ժամանակակից արաբագիտության մեջ ձևավորված դրույթները, ինչպես նաև գիտական շրջաններում քննարկվող մի շարք թեմաներ:

Ձեռնարկը նպատակ ունի օգնել ուսանողներին պարզաբանելու արաբական երկրների պատմական զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները, հիմնական փուլերն ու առանձնահատկությունները:

Աշխատության վերջում քարզանաբար ներկայացրել են արաբ-խորալեյան հակամարտությանը վերաբերող մի շարք հիմնարար փաստաթղթեր, որոնք հայերեն լեզվով առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

Վերջում ցանկանում են իմ խորին երախտագիտությունը հայտնել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Սեդա Էլոյանին աշխատանքը խմբագրելու, ինչպես նաև ընկերոջս, “AM-PG Group” ընկերության նախագահ Ալբերտ Թառոյանին՝ սույն գրքի տպագրությունը իրականացնելու համար:

¹ Ավելի շուտ մարդիկ են կերտում պատմությունը, քան պատմությունը մարդկանց: Այդ իմաստով Արաբների պատմությունն առավել հարուստ է առանձին դեմքերի նշանակալից գործունեությամբ: 14 դար շարունակ, Մուհամեդ մարգարեի հայտնությունից սկսած, արաբական աշխարհի պատմությունը ներկայանում է մեզ երևելիների իր ամբողջ շարքով՝ Խալիդ իբն Վալիդ, Մալդդին, Աբդ ալ-Ռահման, Մուհամեդ Ալի, Նասեր, Հաֆեզ Ասադ: Դարերի ընթացքում Արաբական աշխարհը կառավարվում էր տարբեր դինաստիաների կողմից՝ Օմայան, Աբբասյան, ֆաթիմյան, Այյուբյան, Մամլուքների, Օսմանյան, Մուհամեդ Ալիի ընտանիքի, Հաշիմյան: Ուստի դասախոսությունների մեջ փորձել են ներկայացնել ոչ միայն պատմական իրադարձությունները, այլև վերջիններս անխուսափելի դարձնող տարբեր անհատների գործունեությունը:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ (17-րդ դարի կեսից մինչև 1918 թվականը)

Արաբական երկրների նոր պատմությունը ընդգրկում է մի ժամանակաշրջան, երբ հաստատվում և զարգանում էին կապիտալիստական հարաբերությունները: Արաբական երկրների համար այդ դարաշրջանը բնութագրվում էր եվրոպական տերությունների կողմից դրանք գաղութների և կիսագաղութների վերածելու համար մղված պայքարով և Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման զարթոնքով:

Որպես նոր պատմության սկզբնական քննադիմ պաշտոնական պատմագրության մեջ պայմանականորեն ընդունված է 17-րդ դարի կեսը, երբ անգլիական հեղափոխության արդյունքում Եվրոպան ազատվեց ֆեոդալիզմի կապանքներից, ճանապարհ հարթելով կապիտալիզմի սրընթաց զարգացման, ինչպես նաև դրա արդյունքում եվրոպական տերությունների ակտիվ գաղութային քաղաքականության ծավալման համար: Սակայն այն ժամանակ երբ Եվրոպան ազատվում էր միջնադարյան հետամնացությունից, արաբական աշխարհը տրնում էր օսմանյան կայսրության դաժան ու հետադիմական լծից:

Արաբական երկրների նոր պատմության վերջնական տարեթիվը 1918 թվականն է, երբ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ավարտը սկիզբ դրեց չորս դար տևած Օսմանյան տիրապետության կործանմանը և փակեց արաբական երկրների պատմության թերևս ամենամռայլ էջը, բացելով նրանց համար ազգային անկախության նվաճման և ինքնուրույն պետությունների ստեղծման պատմական փուլը:

1. ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ (16-18-ԲԴ ԴԴ.)

Արաքական երկրների նվաճումը թուրքերի կողմից

13-րդ դարի վերջին հյուսիս-արևմտյան Անատոլիայում հիմնված Օսմանյան (Էմիր Օսմանի կողմից) թուրքական փոքր իշխանությունը աստիճանաբար ընդարձակվեց և, գրավելով Բյուզանդական տարածքներն ու 1453թ.¹ նրա մայրաքաղաք Կ.Պոլիսը, Անատոլիայի մնացած մասն ու Բալկանները, վերածվեց ընդարձակ կայսրության:

Իր նվաճողական ծրագրերի իրականացման մեջ Օսմանյան կայսրությունը առաջնակարգ տեղ էր հատկացնում արաքական երկրներին: 16-րդ դարի սկզբին սուլթան Սելիմ Յավուզի (Ահեղի) հորդաները ներխուժեցին Արաքական Արևելք: 1516թ. նրանք նվաճեցին Հյուսիսային Իրաքը և շարժվեցին դեպի Սիրիա: 1516թ. օգոստոսի 24-ին Հալեպից հյուսիս՝ Մարջ Դաբիբի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում թուրքերը պարտության մատնեցին մամլուքներին և իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Սիրիայում:

1517թ. նույն քախտին արժանացան Եգիպտոսն ու Հեջազը: Օսմանյան սուլթան Սելիմ 1-ի զորքերը Եգիպտոս ներխուժեցին 1517թ. հունվարին և նույն ամսվա 22-ին Կահիրեյի մատույցներում տեղի ունեցած գլխավոր ճակատամարտի արդյունքում մամլուքների բանակը գլխովին ջախջախվեց, իսկ նրանց առաջնորդ Թուման բեյը կախաղան հանվեց: Եգիպտոսի անկումից հետո Օսմանյան սուլթանին իր հպատակությունը հայտնեց Հեջազը, ուր գտնվում էին մահմեդական աշխարհի երկու կարևոր սրբակենտրոններ՝ Մեքքա և Մեդինա քաղաքներով: Շուտով օսմանյան կայսրությունն իր տիրապետությունը տարածեց ամբողջ Պաղեստինի, Հորդանանի և Լիբանանի վրա: 1516-1538թթ. ընթացքում թուրքական զորքերին հաջողվեց պարսիկներին դուրս մղել Իրաքից և միացնել այն Օսմանյան կայսրությանը:²

1518թ. թուրքական ծովահեն Խայր ադ-Դինը գրավեց Ալժիրը: 1534թ. թուրքական *յենիչերներ*³ բանակը գրավեց Թունիսը, իսկ հաջորդ 20 տարիների ընթացքում նաև Քուվեյթը, Բահրեյնն ու Եմենը:

2 Իրաքը դեռևս 1508թ. գրավել էր Սեֆյան Պարսկաստանի կողմից:

3 Թուրքերեն «յենի չերի» նշանակում է «նոր ուժ», որ 14-րդ դարում ստեղծված արտոնյալ հետևակային միավորում էր: Այն կազմված էր հիմնականում քրիստոնյա երիտասարդներից, որոնք հարկադրաբար մահմեդականացվել էին և բացառիկ զինվորական վարժեցում էին անցել: Յենիչերները մոլեռանդորեն ծառայում էին թուրքական սուլթաններին և համարվում էին նրանց իշխանության հենարանը:

Արաքական երկրներից թուրքերին չհաջողվեց ենթարկել միայն Մառոկկոն, ինչպես նաև Արաքական թերակղզու կենտրոնական և արևելյան մասերը՝ Նեջդն ու Օմանը: Ինչ վերաբերում է Եմենին, ուր ապաստան էին գտել Իրաքից և Բահրեյնից շիա մեծ թվով փախստականներ, 1633-1870թթ. ընկած ժամանակահատվածում նա պահպանեց իմամատի անկախ կարգավիճակը:

Արաքական երկրների վարչատարածքային բաժանումն ու պետական համակարգը

Օսմանյան կայսրության արաքախոս մնացած բոլոր մասերում մինչև 19-րդ դարը հաստատվեց թուրքական իշխանությունը: Թուրքերը, որ գտնվում էին զարգացման անհամեմատ ցածր մակարդակի վրա, քան իրենց ենթակա արաք ժողովուրդը, գրաված արաքական շրջաններում հաստատեցին ռազմա-ֆեոդալական հետադիմական վարչաձև՝ ծանր հարված հասցնելով տեղի բնակչության տնտեսական և մշակութային զարգացմանը: Նվաճումից հետո արաքական երկրները վերածվելով Օսմանյան կայսրության ծայրագավառների՝ ամբողջությամբ ենթարկվեցին սուլթանների անսահմանափակ իշխանությանը: Թուրքերը գրավված արաքական երկրներում ձեռնամուխ եղան նոր վարչատարածքային բաժանմանն ու կառավարման համակարգի ստեղծմանը:

Սիրիայի բաժանման հիմքում դրվեց *փաշալիկի* (արաք. *վիլայեթի*)՝ նահանգի սկզբունքը: Սկզբնական շրջանում Սիրիան և Պաղեստինը բաժանվեցին չորս վիլայեթների՝ Դամասկոսի, Հալեպի, Տրիպոլիի և Մալդայի, որոնք իրենց հերթին բաժանվեցին մարզերի՝ *սանջաքներ*ի (արաք. *լիլա*): Դամասկոսի վիլայեթը բաղկացած էր տասը, Հալեպը՝ ինը, իսկ Տրիպոլին՝ հինգ սանջաքներից: Երուսաղեմ քաղաքը առանձնացվեց հատուկ սանջաքի: Արաքիան՝ Հեջազի և Եմենի, իսկ Եգիպտոսը, Տրիպոլին (Լիբիա), Թունիսը և Ալժիրը առանձին փաշալիկություն էին հանդիսանում: Ինչ վերաբերում է Լիբանանին ապա նրան Բարձր Դռան կողմից տրվել էր ինքնավար եմիրության կարգավիճակ:⁴ Վիլայեթները ղեկավարում էին *փաշաները* կամ *բեյերը*:

4 Ֆախր ադ-Դին 1-ը ծնկի գալով օսմանյան սուլթանի առջև, համբուրել է գետից, փառաբանել թուրք միապետին և իր հպատակությունը հայտնել նրան: Դրանից հետո սուլթանը Լիբանանին շնորհել է ինքնավար եմիրության կարգավիճակ և էմիր ճանաչել Ֆախր ադ-Դինին՝ երկրում կառավարող դառնալով Մաաների դինաստիան (1516-1697):

Եզիպտոսը դեռևս 1525թ. հաստատված օրենսգրքի համարվում էր մի ամբողջական փաշախկություն, ուր իշխում էր օսմանյան սուլթանի կողմից նշանակվող փաշան՝ *վալին*, որի ենթակայության տակ էին գտնվում բոլոր վարչական, քաղաքացիական և ռազմական մարմիններն ու պաշտոնյաները: Եզիպտոսը բաժանվեց 12 սանջաքների, որոնք ղեկավարվում էին *հաշիմների*՝ հիմնականում մամլուք բեյերի կողմից: Նրանք թեև ենթակա էին բուրբակյան վալիին, սակայն իրականում օժտված էին լայն իշխանությամբ:

Իրարում կազմավորվեցին երեք վիլայեթներ՝ Մոսուլի, Բաղդադի և Բասրայի, իսկ Հեջազի կառավարիչը՝ *շեքիֆը*,⁵ որն ավանդաբար սերում էր Հաշիմիների տոհմից ուղղակիորեն ենթարկվում էր օսմանյան սուլթանին:

Ինչքան ծայրամասային և դժվար հասանելի էր երկիրը Բարձր Դռան համար, այնքան լայն ինքնավարություն էր այն վայելում: Օրինակ, Ալ-ժիրը, Թունիսը և Լիբիան, գտնվելով օսմանյան իշխանության տակ, իրականում անկախ տիրույթներ էին հանդիսանում: Ժամանակին հարկերը վճարելու դեպքում, նրանք միանգամայն ինքնուրույն էին տնօրինում իրենց ներքին հարցերը:

Օսմանյան կայսրությունում սուլթանը կամ *փադիշահը* երկրի ղեկավարն էր: Նա վայելում էր ռազմական և քաղաքացիական անսահմանափակ իշխանություն: 16-րդ դարում սուլթանը դարձավ նաև *խալիֆ*՝ մահմեդականների հոգևոր առաջնորդը: Կայսրությունում երկրորդ կարևոր պաշտոնն էր հանդիսանում *շեյխ ուլ-խալամը*՝ մահմեդական հոգևորականների ղեկավարը: Վերջինիս ձեռքում էին կենտրոնացված երկրի արդարադատությունը, դատարանները, մադրասները և մզկիթներին պատկանող ընդարձակ հողատարածքները: Դատավորները կոչվում էին *կադի*, ռազմական դատավորները՝ *կադի ասկարի* և մահմեդական իրավունքի մեկնաբանողները՝ *մուֆթիի*, ենթարկվում էին *շեյխ ուլ-խալամին*: Կայսրության բոլոր կենտրոններում տեղական հոգևորականությունը գտնվում էր մուֆթիների ենթակայության տակ:

Կայսրության կենտրոնական կառավարությունը կոչվում էր Բարձր Դուռ՝ *Բար էլ-Ալի*, որի գլուխ կանգնած առաջին նախարարը կամ Մեծ *Վեզիրը* ղեկավարում էր ամբողջ պետական վարչակազմը: Մեծ Վեզիրին մշտապես ուղեկցում էր *դեֆթերդարը*, որը պատասխանատու էր հողի գրանցման ու ավատների բաժանման համար: Պետության համար ամենակարևոր հարցերը որոշում էր սուլթանը: Սակայն հատուկ դեպքե-

5 Շեքիֆ են կոչվել Մուհամեդ մարգարեի դուստր Ֆաթիմայի կրտսեր որդի Հասանի ուղիղ ժառանգները: Օսմանյան տիրապետության ժամանակ բուրբերը պահպանեցին Մեքքայի շերիֆայությունը:

րում հրավիրվում էր խորհուրդը՝ *դիվանը*, որը կազմված էր ավագ գեներալներից, նախարարներից՝ *վեզիրներից* և այլ պաշտոնյաներից:

Բանակը չափազանց կարևոր դեր էր կատարում ռազմաֆեոդալական Օսմանյան կայսրության կյանքում: Այն հիմնված էր իշխանների՝ *սիպահների* վրա, որոնք պարտավոր էին բնակվել իրենց շրջանների սահմաններում: Սանջաքներում բնակվող սիպահները կազմում էին հեծելազոր, որոնք պատերազմական իրավիճակներում *սանջաք-բեյերի* գլխավորությամբ համալրում էին կայսրության բանակը:

Արաբական երկրների սոցիալ-տնտեսական վիճակը

Թուրքերի կողմից նվաճված արաբական մարզերը տարբերվում էին միմյանցից իրենց սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով: Նրանցից առավել զարգացածներում (Եզիպտոս, Լիբանան, Սիրիա, Պաղեստին) տիրապետում էր ֆեոդալական հասարակական կարգը, որի հիմքում ընկած էին ստրկացված վարձակալների՝ *ֆելլախների* (արաբ գյուղացիների) մանր և մանրագույն տնտեսությունները, որոնք անձնական կախման մեջ էին ֆեոդալներից:

Թուրքերը սուլթանի սեփականությունը հայտարարեցին արաբական երկրների բոլոր հողերը *վաքֆերից* բացի:⁶ Այդ հողերի մի մասը թուրք ֆեոդալները դարձրել էին իրենց սեփական տիրույթները: Այսպես, 18-րդ դարում Եզիպտոսում հողերի երկու երրորդը գտնվում էր թուրքական մամլուքյան զորահրամանատարների՝ բեյերի տիրապետության տակ:

Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում հողերի մեծ մասը մնացել էր արաբ ֆեոդալների տիրապետության տակ: Ինչպես թուրք, այնպես էլ արաբ ֆեոդալները, ֆելլախներից վերցնում էին մթերքով ու դրամով զանազան հարկեր:⁷ Գյուղացիներից վերցված դրամական գումարների և գյուղմթերքների նշանակալի մասը ֆեոդալները հանձնում էին փաշաներին: Իրենց հերթին այդ գումարների մի մասը փաշաները մուծում էին սուլթանա-

6 Արաբական երկրներում թուրքերի կողմից հաստատվել էին հողային տիրապետության և օգտագործման երեք ձևեր՝ հողի մասնավոր տիրապետություն՝ *մուլք*, մահմեդական հոգևորականության ու մզկիթների հովանավորության տակ գտնվող հողատարածքներ՝ *վաքֆ* և պետական՝ *խաս* կամ *միրի*:

7 Հիմնական հարկերն էին հանդիսանում *ուշուր* (տասնյակ) կամ *խառաջը*, որի չափը հաստատագրված չէր և տարբերվում էր ըստ հողատարածքի և բերքատվության: Կայսրության ոչ մահմեդական հպատակները հավելյալ վճարում էին հատուկ գլխահարկ՝ *շիզյե* կամ *խառաջ ու սի*:

կան զանձարանը որպես տուրք, իսկ մնացածը յուրացնում էին: Ֆելլահները գտնվում էին եռակի լծի տակ՝ սուլթանի, փաշաների, արաբ ֆեոդալների: Նման վիճակը առաջացնում էր գյուղացիության արդար դժգոհությունը, հանգեցնելով ապստամբությունների: Երբեմն դրանք գլխավորում էին առանձին ֆեոդալներ, որոնք չէին ցանկանում իրենց եկամուտներից բաժին հանել բուրք նվաճողներին: Մակայն շարժման հիմնական ուժը միշտ էլ կազմում էին նստակյաց գյուղացի ֆելլահները և քոչվոր բեդվինները:

Ավելի քիչ զարգացած մարզերում (Արաբիա, հարավային Իրաք, Ալժիր, Թունիս) տիրապետում էին ֆեոդալական-նահապետական հարաբերությունները և պահպանվել էին նախնադարյան-համայնական կարգերի մնացորդներ: Քոչվոր անասնապահները և կիսանստակյաց երկրագործությամբ զբաղվող բնակչությունը բաժանվում էին ցեղերի և տոհմային համայնքների, որոնց գլուխ կանգնած էին առաջնորդները՝ շեյխերը: Արտավայրերը և մշակելի հողերը կազմում էին ցեղերի և տոհմային երկրագործական համայնքների կոլեկտիվ սեփականությունը: Պատկերն այլ էր հյուսիսային Իրաքում, որը բնակեցված էր գլխավորապես քրդերով, իսկ հողային հիմնական ֆոնդը կենտրոնացված էր բեկերի ձեռքերում:

Արաբ գյուղացիների առանց այդ էլ ծանր վիճակի վրա 16-17-րդ դդ. սկսած հավելյալ բեռ դարձավ *իլթիզամի* համակարգի կիրառումը: Դրա էությունը կայանում էր նրանում, որ հարկերի գանձումը կապալով, վարձակալությամբ տրվում էր անհատին, և դրանից ստացվող եկամուտը բաժանվում էր զանձարանի և *իլթիզամ*ը հավաքող *մուլթազիմի* (կալվածատեր-կապալառու) միջև: Վերջիններիս կողմից գործադրվող բռնություններն ու կամայականությունները մեծապես նպաստում էին գյուղերի անկմանը: Գյուղացիները զանգվածաբար լքում էին բնակավայրերը և փախչում քաղաքներ, որի հետևանքով նվազում էր գյուղերի թիվը, ինչն իր հերթին հանգեցնում էր գյուղացու՝ հիմնական արտադրողի քայքայմանը:

Արդյունքում, արաբական երկրները հայտնվեցին աղքատության և հետընթացի եզրին: 18-րդ դ. վերջին Եգիպտոսը հագիվ էր արտադրում գյուղատնտեսական արտադրանքի մեկ քառորդ մասը՝ անտիկ դարաշրջանի համեմատությամբ: Սիրիայում և Իրաքում մշակության համար պիտանի շատ հողեր լքվել էին և դարձել անայի:

2. ՆԱՊՈՒԼԵՈՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎԻՊՏՈՍ

Այն ժամանակ երբ 18-րդ դարում Եվրոպայում ֆրանսիական հեղափոխության արդյունքում վերջ դրվեց ֆեոդալական համակարգին, թվում էր թե արաբական երկրները պատրաստ չեն ընդունել հեղափոխության կողմից հռչակված նոր ազատական գաղափարները: Մակայն շատ շուտով այդ գաղափարների ազդեցությունը իրեն զգացնել տվեց արաբական աշխարհում, մասնավորապես Եգիպտոսում՝ արաբական երկրներից ամենազարգացածում: Ֆեոդալիզմի փլուզումն այստեղ ընթացավ չափազանց արագ, քանի որ երկիրը կարծես սոցիալապես և տնտեսապես պատրաստ էր հակաֆեոդալական պայքարին:

Ֆրանսիան դեռևս բուրժուական հեղափոխությունից շատ առաջ ձգտում էր գրավել Եգիպտոսը, իսկ հեղափոխությունից հետո ֆրանսիական բուրժուազիան արտաքին քաղաքական օրակարգում դրեց եգիպտական հարցը: Ֆրանսիան մշտապես կարևորել է Միջերկրական ծովի արևելյան վերջնամասում գտնվող այդ երկրի ռազմավարական դիրքը: Եգիպտոսը գրավելու դեպքում, Ֆրանսիան, որն արդեն իսկ իշխում էր Ալեքսանդրիայի թերակղզում, հնարավորություն կստանար վերահսկողություն հաստատելու Միջերկրականի ողջ տարածքի վրա՝ մշտապես լարվածության մեջ պահելով իր վաղեմի հակառակորդին՝ Անգլիային:

1797թ. գրավելով Իտալիան և առաջանալով դեպի Բալկանյան թերակղզի՝ Նապոլեոն Բոնապարտը հասավ խորը ճգնաժամի մեջ գտնվող Օսմանյան կայսրության սահմաններին: Վերջինս պարտություններ կրելով Ալստրիայի և Ռուսաստանի հետ ունեցած պատերազմներում՝ թուլացել էր և անկարող էր Ֆրանսիային որևէ լուրջ դիմադրություն հանդես բերել: «Թուրքական կայսրությունը քայքայվում է և որևէ պատճառ չկա նրան պաշտպանելու»,- գրում էր Դիրեկտորիային Բոնապարտը: * Վերջինս հուսով էր, որ Հյուսիսային Աֆրիկայի և Փոքր Ասիայի արաբական երկրների գրավումը Ֆրանսիան կվերածի հզոր գաղութային կայսրության:

Ֆրանսիայի աճող ազդեցությունը լուրջ մտահոգություն էր պատճառում Անգլիային: Ֆրանսիայի տնտեսական զարգացումը սպառնում էր գրկել Լոնդոնին համաշխարհային շուկաներում հաստատված առաջնությունից, ինչպես նաև արդյունաբերական մեծաշնորհից: Անգլիական բուրժուազիան ձգտում էր ճնշել իր հակառակորդին, գրավել նրա շուկաներն ու գաղութները: Համաշխարհային գերիշխանություն հաստատելու հա-

8 Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների նոր պատմություն, Ե. 1978թ., էջ 308

մար ընթացող պայքարը Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև երկարատև պատերազմների պատճառ հանդիսացավ, որոնք էլ իրենց հերթին հանգեցրին Անգլիայի հզորացմանն ու Նապոլեոնի կայսրության փլուզմանը:

Համաշխարհային գերիշխանության հաստատման ճանապարհին Ֆրանսիայի համար միակ խոչընդոտն էր հանդիսանում Օսմանյան կայսրությունը: Պաշտոնական Փարիզը գաղտնիաբար ծրագրեց Եգիպտոսի գրավումը՝ կայսրության ամենահարուստ շրջաններից մեկը: Անգլիայից ամենակարճ ուղին դեպի Հնդկաստան անցնում էր Եգիպտոսով: Ճիշտ է, այն ժամանակ դեռ կառուցված չէր Մուեզի ջրանցքը, իսկ Ալեքսանդրիայի և Մուեզի միջև դեռևս բացակայում էր ծովային ճանապարհը: Սակայն բեռնավորխաղաղամեծների համար կառուցված կայանները օգտագործվում էին բեռների, ուղեվորների, փոստի և ցամաքային այլ ամերաժեշտ փոխադրումների համար: Այսպես, բեռները Անգլիայից հասնում էին Ալեքսանդրիայի նավահանգիստ, որից հետո քարավանով տեղավորվում էին Մուեզ՝ զգալիորեն կրճատելով Հնդկաստան տանող ճանապարհը: Գրավելով Եգիպտոսը՝ Նապոլեոնը ստադիոն էր առաջին ձեռք բերել հարուստ գաղութ, երկրորդ՝ բարելավել իր սեփական դիրքերը Միջերկրականի արևելյան մասում, երրորդ՝ թուլացնել Անգլիայի կապերը Հնդկաստանի հետ, չորրորդ՝ ամուր հենակետ ստեղծել հետագայում Հնդկաստան արշավանք կազմակերպելու համար:

1798թ. Բոնապարտը համոզեց Դիրեկտորիային որոշում ընդունել ֆրանսիական զորքերը Եգիպտոս ուղարկելու վերաբերյալ: Նույն թվականի մարտի 5-ին նա նշանակվեց արևելյան բանակի հրամանատար, իսկ արդեն մայիսի 19-ին ֆրանսիական 38 հազարանոց բանակը դուրս եկավ հարավային Ֆրանսիայի Տուլոն նավահանգստից և ճանապարհին առանց կորուստների գրավելով Մալթա կղզին, հասավ Աֆրիկայի ափին՝ Ալեքսանդրիային: Տասնյակ մալթացի արաբներ ընդգրկվեցին ֆրանսիական արշավախմբի մեջ որպես թարգմանիչներ և սկաուտներ:

Առանց Եգիպտոս ներխուժման մանրամասների մեջ խորանալու, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել Նապոլեոնի արշավանքի, ինչպես Եգիպտոսի, այնպես էլ տարածաշրջանի համար ունեցած ազդեցության ու հետևանքների վրա:

Նապոլեոն Բոնապարտը գրավեց Ալեքսանդրիան հուլիսի 2-ին՝ սկիզբ դնելով արաբական աշխարհում հաջորդ երկու հարյուրամյակներում տեղի ունեցած դեպքերին ու զարգացումներին: Այսպես՝ Մուհամեդ Ալիի հայտնությունն ու նրա իշխանության հաստատումը Եգիպտոսում, արևմտյան գիտության, մշակույթի և առաջադեմ գաղափարների տարա-

ծումը, ժամանակակից արաբական ազգայնականության առաջացումն ու զարգացումը՝ Նապոլեոնի արշավանքի անմիջական ազդեցության արդյունքն են հանդիսանում: Ֆրանսիացիների ներխուժումը Եգիպտոս արթնացրեց արաբական աշխարհը «դարերի քնից», հանեց Եգիպտոսը գավառական մտացությունից և վերադարձրեց միջազգային քաղաքականության առաջնային շարքեր: Չնայած դրանից հետո միայն 150 տարի անց Եգիպտոսին հաջողվեց անկախություն նվաճել, այնուամենայնիվ, ֆրանսիական արշավանքի հետևանքով Եգիպտոսը վերականգնեց Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող առանցքային կամուրջի իր նախկին կարևոր դերն արաբական աշխարհում:

Նապոլեոնի զինվորները անշուշտ Արևմուտքի առաջին ներկայացուցիչները չէին, ոչ էլ անգամ առաջին ֆրանսիացիները, որոնք ուտք էին դնում Մերձավոր Արևելք, սկսած այն ժամանակվանից, երբ վերջին խաչակիրները հեռացան տարածաշրջանից: 16-րդ դարի սկզբում եվրոպական վաճառականները հիմնեցին առևտրական համայնքներ Սիրիայում և Լիբանանում, ստանալով արտոնյալ իրավունքներ (կապիտուլացիաների ռեժիմ) Օսմանյան իշխանությունների կողմից, որոնց համաձայն նրանք ազատված էին հարկերից և դատական հետապնդումներից: Անգամ Օսմանյան կայսրության տարածքում կատարված որևէ հանցանքի համար նրանք կանչվում էին պատասխանատվության իրենց երկրների հյուպատոսական դատարաններում:

Առաջինը վենետիկցիներն էին, հետո ֆրանսիացիները և անգլիացիները, որոնք ժամանեցին տարածաշրջան առևտուր անելու նպատակով: Ֆրանսիացիները անմիջապես լծվեցին արևելյան շրեղության մեջ արևմտյան պահանջները բավարարելու գործին: Ժամանակի ընթացքում ֆրանսիացիները վերածվեցին արաբ և եվրոպական կաթոլիկներին պաշտպանող ուժի: Ֆրանսիական և այլ եվրոպական միսիոներներն ու ուսուցիչները սկսեցին հիմնադրել դպրոցներ ու եկեղեցիներ՝ իրենց բարոզությունը իրականացնելու նպատակով: Այս բոլորը հանդուրժողաբար ընդունվում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից որպես եվրոպական առևտրական համայնքների գոյության անխուսափելի պայմաններ:

Երբեմն եվրոպական այս նորարարությունները ողջունվում էին և անգամ աջակցության արժանանում տեղական կառավարիչների կողմից: Օրինակ, Լիբանանում Եվրոպայի հետ ակտիվ շփումների շնորհիվ զարգանում էին ճարտարապետությունն ու գյուղատնտեսությունը, մեծ վերելք ապրեցին արվեստները, քաղաքաշինությունը: Բեկաս հարթավայրը ժամանակակից գյուղատնտեսական մեթոդների կիրառման շնորհիվ վերածվեց ստորա

այգիների և հացառատ մարզի: Լիբանանը դարձել էր օսմանյան կայսրության առաջին հարկատու երկրներից մեկը՝ վճարվող հարկի չափերով:

Այսուհանդերձ, երկու դար հետո Օսմանյան կայսրության տարածք Ֆրանսիական բանակի ներխուժումը խիստ հակազդեցություն առաջացրեց Բարձր Դուռն մոտ: Նապոլեոնը կանխատեսում էր նման արձագանք և թուրքերի աչքերին թոզ փչելու նպատակով, Ալեքսանդրիա մուտք գործելուց անմիջապես հետո հայտարարեց, որ ինքը եկել է այդ «շուռ աված» մահմեդականներին՝ մամլուքներին պատժելու և Ալի Բեյի ապստամբությունից հետո որոշակիորեն խարխլված սուլթանի իշխանությունը Եգիպտոսում վերականգնելու նպատակով: Սակայն թուրքերը քաջ գիտակցում էին, որ Նապոլեոնի իրական նպատակն է հաստատել ֆրանսիական հեմակետ, որը կխոչընդոտի Անգլիայի կապերը Հնդկաստանի և Արևելքի հետ: Թուրքերը նաև հասկանում էին, որ եթե Ֆրանսիային հաջողվի գրավել Եգիպտոսը, ապա դրան կհետևի Օսմանյան այլ տարածքների գավթումը: Եթե ֆրանսիացի վաճառականների կողմից ծավալված առևտուրը ողջունելի էր և ֆրանսիացի ուսուցիչների ու միսիոներների գործունեության վրա Բարձր Դուռը աչք էր փակում, ապա վերջինիս համար ֆրանսիական զորքերի ներկայությունը կայսրության տարածքում անհամոզուժելի էր:

Ֆրանսիացիները սկզբնական շրջանում հաջողություն արձանագրեցին Մուրադ բեյի գլխավորած բանակի դեմ պայքարում: Առաջին ընդհարումներից հետո մամլուքների հեծելազորը նահանջեց և հուլիսի 21-ին բուրգերի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի արդյունքում ջախջախվեց, Մուրադ բեյի զորքերի մնացորդը փախավ Վերին Եգիպտոս: Բնակիչներից շատերը հիմնականում մեծահարուստները, հեռացան Կահիրեից: Ֆրանսիացիները գրավեցին Կահիրեն, այնուհետև Նեղոսի դելտայի մյուս քաղաքները:

Գրավելով Ստորին Եգիպտոսը, իր նվաճումները պահպանելու նպատակով Նապոլեոնը զբաղվեց երկրի վարչական համակարգի ամրապնդմամբ ու կարգավորմամբ:

Սեպտեմբերին կազմվեց Մեծ Դիվանը, որի մեջ մտնում էին մահմեդական շեյխերի երեք ներկայացուցիչ, երեք առևտրական, երեք գյուղական շեյխ, մեկ ֆելլահ և մեկ բեդվին: Նույն օրինակով կազմվեցին նահանգային դիվանները, որոնք գործնականում չունեին որևէ իշխանություն, սակայն պարտավոր էին «հսկել նահանգի շահերը, գանգատները ուղարկել Բոնապարտին, թույլ չտալ բախումներ գյուղերի միջև»:՝ Ֆրանսիական կառավարիչները ոչ միայն պահպանեցին նախկին հար-

9 Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների նոր պատմություն, Ե. 1978թ., էջ 309

կային համակարգը, այլև հսկայական ռազմատուգանքներ դրեցին Կահիրեի, Ռոզետայի, Ալեքսանդրիայի և այլ քաղաքների վաճառականների և արհեստավորության վրա: Հարկահավաքը երկրում իրականացնում էին դպտիները, որոնք այդ պաշտոնի համար հատուկ հարկ էին վճարում: Հարկեր դրվեցին նաև վաքֆային հողերի վրա: Ֆրանսիացիների համար հարստահարման լրացուցիչ միջոց դարձավ պատենտների վաճառքը արհեստավորներին, խանութպաններին: 40 ամսում Ֆրանսիական զանձարանը Եգիպտոսից կորզեց 80 միլիոն ֆրանկ:

Եգիպտոսի բնակչությունը լուրջ դիմադրություն էր ցույց տալիս կոդուսներին և բռնություններին: Բարձր Դուռն իր հերթին կենտրոնացնում էր իր բոլոր ռազմական ուժերը ֆրանսիացիների դեմ պայքարելու նպատակով: Կոչ անելով «քոլոր իսկական հավատացյալներին զենք վերցնել այդ խոզ դավաճանների՝ ֆրանսիացիների դեմ»՝ սուլթանը հրամայեց փաշաներին «գիշերը ցերեկի վերածել» զավթիչների համար:¹⁰

Սուլթանը սիրաշահում էր բրիտանական նավատորմի հրամանատար ադմիրալ Նելսոնին նվերներով՝ սամույրի մորթուց վերարկու, սեփական տյուրքանից (զլխաձածկ) ադամանդե շորա և ադամանդե շարվածքով տուփ և այլն: Նելսոնն իր հերթին առավելագույնս փոխհատուցեց սուլթանին 1798թ. օգոստոսի 1-ին, երբ Աբուբիր նավահանգստում ափ իջավ անգլո-թուրքական դեսանդը: 15 ֆրանսիական նավերից միայն 4-ին հաջողվեց փախչել Մալթա: Մնացածները կամ այրված էին, կամ գերի վերցված, կամ խորտակված: Պարտությունը լիակատար էր: Ֆրանսիական արշավախումբը կտրված լինելով Ֆրանսիայից՝ հայտնվել էր չափազանց խոցելի վիճակում: Հնկաստանի դեմ պատերազմը կարծես թե հանվեց օրակարգից:

Աբուբիրի ճակատամարտը վերջ դրեց Բարձր Դուռն տատանումներին՝ 1798թ. սեպտեմբերին սուլթան Սելիմ 3-ը հայտարարեց պատերազմ Ֆրանսիային: Բարձր Դուռն մուտքը պատերազմ նոր ուժ և լիցք հաղորդեց եգիպտացիներին, որոնք շարունակեցին իրենց պայքարը ֆրանսիացիների դեմ:

Օգտագործելով բնակչության կրոնական զգացմունքները, Նապոլեոնը որդեգրել էր մահմեդական դեկավարի պահվածք՝ իրեն անգամ անվանելով Ալի Բոնաբարդա փաշա: Նա դուրս էր գալիս արևելյան շրջագեւտով, տյուրքանով և ռուբայով: Կանոնավոր կերպով Նապոլեոնը հաճախում էր մզկիթ ուրբաթ օրերին, մասնակցում էր ավանդական արաբոդրություններին, անգամ ստիպեց մահմեդականություն ընդունել իր գեներալներից մեկին՝ Շակ Մեմուին, որին նաև անվանափոխեց՝ Աբդալ-

10 Nutting, Anthony. The Arabs. New York: Mentor Books, 1964. p.219

լախի: Սակայն այս ամենը չփրկեց Եգիպտոսում գտնվող գործերին համաժողովրդական գայությունից ու ատելությունից:

1798թ. հոկտեմբերին մեծ ապստամբություն ծագեց Կահիրեում, որի համար հիմնական պատճառ հանդիսացավ ֆրանսիացիների կողմից նոր հարկի նշանակումը և անշարժ գույքի հաշվառումը: Վրդովված 25 հազարանոց ժողովուրդը հավաքվեց Ալ-Ազհար մզկիթի մոտ՝ պահանջելով ֆրանսիական իշխանություններից վերացնել վերոհիշյալ հարկը: Սակայն բանակցությունները ապարդյուն ավարտվեցին, իսկ ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց բռնի միջոցներով, անգամ հրետանու օգնությամբ:

Կահիրեի ապստամբությանը ճնշելուց հետո Նապոլեոնը, կտրված վիճելով Ֆրանսիայից, որաշեց շարժվել դեպի հյուսիս՝ Փոքր Ասիա: Այդ նպատակով նա փորձեց կապեր հաստատել սիրիական կառավարիչների հետ, սակայն հանդիպեց դիմադրության: Սիրիայի դեմ արշավանքը Նապոլեոնը սկսեց 1799թ. փետրվարին: Սկզբնական շրջանում ֆրանսիական զորքերը առանց դժվարության գրավեցին Ալ-Ալիշը, Գազան, Ջաֆֆան, Հայֆան՝ ջախջախելով Դամասկոսի փաշայի դուրս բերած 20 հազարանոց մանլուքյան բանակը: Ֆրանսիացիների առաջխաղացումը կասեցվեց միայն Ալկայի մոտ: Ֆրանսիացիների պաշարողական հրետանին, որը մոտենում էր ծովով, ընկավ անգլիացիների ձեռքը: Անգլիական նավախումբը մտնելով Ալկայի ծովախորշը, օգնություն էր ցույց տալիս պաշարվածներին: Ֆրանսիացիների բոլոր հարձակումները ետ մղվեցին և 70 օրվա պաշարումից հետո որոշվեց նահանջել Եգիպտոս: Սիրիական արշավանքը ավարտվեց լիակատար անհաջողությամբ:

Եգիպտական արշավանքը նույնպես խոստանում էր անհաջող ավարտ: Անգամ Եգիպտոս անմիջապես վերադառնալուց հետո՝ 1799թ. հուլիսի 25-ին Աբուբիրում անգլո-բուրբակյան զորքերի դեմ Բռնապարտի տարած հաղթանակը չփրկեց իրավիճակը: Շատ քիչ անց՝ օգոստոսի 22-ին Նապոլեոնը մեկնեց Ֆրանսիա Դիրեկտորիան ցրելու և իրեն Առաջին Հյուպատոս հռչակելու նպատակով: Նա մեկնեց գաղտնիաբար առանց իր զորքերին տեղեկացնելու: Նապոլեոնը անգամ չէր գուշացրել գեներալ Կլեբերին, որը նշանակվել էր հրամանատար իր բացակայության ընթացքում:

1800թ. հունվարին Ալ-Արիշում Կլեբերը բուրբերի և բրիտանացիների հետ պայմանգիր կնքեց, որի համաձայն Մուրադ բեյը հաստատվում էր Վերին Եգիպտոսի կառավարիչ, որի դիմաց նա ֆրանսիացիներին էր հանձնում օսմանյան գանձի մի մասը՝ հավաքված հարկերից: Մուրադ բեյը Կլեբերին մատակարարում էր վառելիք, ձիեր և պարենամթերք:

1801թ. մարտին անգլիացիները 20-հազարանոց զորք իջեցրին Եգիպտոս, որոնք ջախջախեցին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում մնացած ֆրանսիական ուժերը: 1801թ. հոկտեմբերին Ֆրանսիան համաձայնագիր ստորագրեց Թուրքիայի հետ: Պատերազմի արդյունքում Ֆրանսիան կորցրեց Եգիպտոսը, Մալթան և ռազմավարական նշանակություն ունեցող Իոնիական կղզիները, որոնք գրավել էր 1797թ.վականին:

Նապոլեոնի արշավանքի ամենակարևոր արդյունքը եղավ այն, որ Ֆրանսիական շուրջ երեք տարվա իշխանության ընթացքում Եգիպտոսը ձեռք բերեց ազգային-ազատագրական շարժման առաջին փորձառությունը: Իսկ ֆրանսիացիների համար միակ օգուտն այդ արշավանքից եղավ այն, որ բանակում գտնվող տարբեր մասնագետներ կատարեցին տարբեր հետազոտություններ մաթեմատիկայի, աստրոնոմիայի, հիդրոլոգիայի, բժշկության, հնէաբանության, պատմության, իրավունքի, արվեստի, լեզվաբանության բնագավառներում: ¹¹

Արշավանքի ընթացքում նրանք կարողացան մանրամասն հետազոտել Եգիպտոսը և արդյունքում թողնել 20 հատորանոց “Description de l’Egypte” արժեքավոր աշխատությունը, ուր գետնոված են տարբեր տեղեկություններ Եգիպտոսի ջրամատակարարման, գյուղատնտեսության, արհեստների, ավանդույթների, մշակութային հուշարձանների, ժողովրդական երաժշտության, սոցիալական հարաբերությունների և այլն:

Նապոլեոնի եգիպտական արշավանքի արդյունքում փոխվեց նաև եվրոպական մեծ տերությունների քաղաքականությունը Արաբական Արևելքում: Ֆրանսիան, դուրս մղվելով այնտեղից, շարունակեց վերադարձի հույսեր փայփայել, իսկ Անգլիան, վախենալով Հնդկաստանը կորցնելու հեռանկարից, կրկնապատկեց տարածաշրջանում ամրապնդվելու իր ջանքերը: Օսմանյան կայսրությունն, իր հերթին տպավորված արևմտյան երկրների բանակների հզորությունից, նախաձեռնեց սեփական բանակի արդիականացմանն ուղղված տարբեր ծրագրերի իրականացումը:

¹¹ Հարկ է նշել Նապոլեոնի հատուկ վերաբերմունքը գիտնականների հանդեպ: Մամուլների հետ կայացած ճակատամարտերից մեկի սկզբում Նապոլեոնը հրամայել է. «Էշերին և գիտնականներին մեջտեղ»: Դա նշանակում էր, ըստ Ե.Տարլեի, Նապոլեոնի ցանկությունը ճակատամարտի ընթացքում արշավանքի համար կենսական նշանակություն ունեցող բեռնակիր կենդանիների հետ հանդերձ պաշտպանել նաև գիտության ներկայացուցիչներին:

Stu' E.B.Тарле. Наполеон. М., 1939, стр.67

3. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՄՈՒՀԱՄԵԳ ԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ

1801թ. Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված պայմանագրի և անգլո-ֆրանսիական Ամիենի հաշտության համաձայն, Եգիպտոսը ձևակա-նորեն դրվեց թուրքական սուլթանի իշխանության տակ: Սակայն Եգիպ-տոսից ֆրանսիացիներին դուրս մղելուց հետո երկրում շարունակում էին մնալ անգլիական (20.000), թուրքական (40.000) և մամլուքյան (4.000) բանակները: Բրիտանացիները, իհարկե, փորձում էին ձգձգել գուրքերի դուրսբերումը Եգիպտոսից, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի և Անգլիայի միջև հարաբերությունների սրմանը:

Նրանց միջև հակասությունները խորացան նաև Եգիպտոսում մամլուքների իշխանության վերականգնման հարցում ունեցած տրամագծո-րեն հակառակ դիրքորոշումների առկայության շնորհիվ: Անգլիային թուրքերի դեմ պայքարում աջակցում էին մամլուքները: Բրիտանացիներ-ի հրամանատարը պահանջեց եգիպտական փաշայից վերադարձնել մամլուքների ունեցվածքն ու վերականգնել նրանց պետական պաշտոն-ները: Սակայն փաշան հրաման էր ստացել թուրքական սուլթան Սելիմ 3-ից մամլուքներին ոչնչացնելու վերաբերյալ: Բրիտանացիները շարու-նակեցին պահանջել 2500 անվանի մամլուքների ազատ արձակումը, հակառակ դեպքում սպառնալով ռմբակոծել Կահիրեն: Արդյունքում մամլուքները հանձնվեցին բրիտանական ղեկավարությանը: Վերջինս նրանց ընդունեց զինվորական պատիվներով և կազմեց նոր ֆեղդալա-կան ստորաբաժանում: Սակայն 1802թ. ղեկտեմբերին բրիտանացիների հիմնական ուժերը լքեցին երկիրը, իսկ 1803թ. մարտին նրանց վերջին ստորաբաժանումները հեռացան Ալեքսանդրիայից:

Բրիտանական զորքերի դուրսբերումից հետո փաշան որոշեց վերսկսել պատերազմը մամլուքների դեմ: Եվ արդեն 1802թ. նա իր ստորաբաժանում-ներն ուղարկեց Վերին Եգիպտոս, ուր տեղակայված էին մամլուքները: Վերջիններս, իրենց հերթին ռազմական դաշինք կնքելով արաբ բեդվիններ-ի շեյխերի հետ, կազմեցին մեծաթիվ բանակ և կատաղի դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքական փաշայի զորքերին: Մամլուքների բանակում կռվում էր նաև նուրիացիներից կազմված մի ջոկատ: Բախման արդյուն-քում թուրքերը ծանր պարտություն կրեցին: Դամանհուրի ճակատամար-տում մամլուքներին հաջողվեց ոչնչացնել 5000 թուրք զինվոր, որից հետո նրանք միացան դեռևս Ալեքսանդրիայում գտնվող բրիտանական ուժերին: Սակայն բրիտանացիների էվակուացումից հետո (1803թ. մարտին) մամ-լուքները ստիպված եղան նորից շարժվել դեպի Վերին Եգիպտոս:

Պատերազմական գործողությունների հետ մեկտեղ երկրում ստեղծ-վել էր ծայրաստիճան լարված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակ: Արաբ պատմիչ Ջարարթիի համաձայն, իշխանությունները «խուզարկում էին վաճառականների խանութները, արհեստավորներին ստիպում էին չորս անգամ ավելի մեծ հարկ վճարել և բռնաբարում էին կանանց»:¹² Այլ կերպ ասած, երկիրը կողոպտվում էր, իսկ իրավագուրկ բնակչությունը աստիճանաբար հայտնվել էր թշվառության եզրին:

Հետևանքը եղավ այն, որ Կահիրեում իրար հաջորդեցին զինված ապս-տամբությունները: Թուրքական բանակի խոշոր ստորաբաժանումներից մեկը, որը կազմված էր հիմնականում արբանական վարձկաններից ան-ցավ մամլուքների կողմը: 1803թ. մայիսին Կահիրեն գրավեցին համատեղ արբանական և մամլուքների ուժերը: Իշխանությունը փոխանցվեց եռիշ-խանությանը (տրիումվիրատ) Մուհամեդ Ալիին և մամլուք երկու բեյերին:

Մուհամեդ Ալին, որը շոշափելի դերակատարություն ունեցավ Եգիպ-տոսի նոր պատմության մեջ, դեռ բավական երիտասարդ էր: Նա ծնվել էր 1769թ. մակեդոնյան Կավալա քաղաքում (ներկայումս Հունաստանում):¹³ Չափազանց շատ են նրա մանկության մասին պատմությունները: Նրան-ցից մեկի համաձայն, մանուկ հասակում Մուհամեդ Ալին զրկվել է ծնող-ներից և մեծացել է օտար ընտանիքում: Երիտասարդ տարիքում սկսել է զբաղվել ծխախոտի առևտրով, սակայն 30 տարեկան նրա կյանքը շրջա-դարձային փոփոխության է ենթարկվել: Բարձր Դռան կարգադրության համաձայն, Կավալան փոքր 300 հոգանոց ստորաբաժանում է ուղարկում Եգիպտոս, իսկ Մուհամեդ Ալին նշանակվում է երկրորդ դեմքը այդ ստո-րաբաժանման ղեկավարության մեջ: Առաջին իսկ ռազմական գործողու-թյունների ընթացքում ցուցաբերած խիզախության շնորհիվ նա նշանակ-վում է Եգիպտոսում արբանական ուժերի գլխավոր հրամանատար:

Մուհամեդ Ալին Եգիպտոսում, դաշինք կնքելով մամլուքների հետ, պատերազմ նախաձեռնեց փաշայի դեմ, որն ավարտվեց 1804թ. հունվա-րին թուրքերի դաժան պարտությամբ: Մամլուքները նորից վերականգ-նեցին իրենց իշխանությունը Եգիպտոսի համարյա բոլոր նահանգնե-րում և վերսկսեցին ժողովրդի կողոպուտը:

Օգտվելով մամլուքների հաղթանակից, բրիտանացիները, որոնք գտնվում էին պատերազմի մեջ Ֆրանսիայի հետ, որոշեցին ամրապնդել

¹² Ал-Джабарти Абд ар-Рахман. Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801), М., 1962, стр. 54

¹³ Նա սիրում էր ասել, որ ինքը ծնվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու հայրենիքում և նույն թվականին ինչ Նապոլեոնը:

իրենց դիրքերը եզիպտոսում: Այդ նպատակով նրանք Ալեքսանդրիա ուղարկեցին իրենց գործակալին՝ մամլուք բեյ Մուհամմեդ ալ-Ալֆիին: Սակայն մամլուքների մեկ այլ ղեկավար Օսման Բարդիսին ապստամբեց բրիտանական դրածոյի դեմ: Արդյունքում Մուհամեդ ալ-Ալֆիի ստորաբաժանումը ջախջախվեց, իսկ ալ-Ալֆիին փախուստի դիմեց: Օգտագործելով մամլուքների միջև ծագած հակասությունները՝ Կահիրեի բնակչությունը (արհեստավորները, բանվորները, վաճառականները) ապստամբություն բարձրացրեց մամլուքների դեմ, որը գլխավորում էին Ալ-Ազհարի շեյխերը: Բնակչության ատելությունն ուղղված էր նաև ալքանացիների դեմ, որոնք օժանդակում էին մամլուքներին: Որպես հմուտ բաղաբական գործիչ, քաջ գիտակցելով ուժերի հարաբերակցության փոփոխման վտանգը, Մուհամեդ Ալին անցավ ապստամբների կողմը և խոստացավ Ալ-Ազհարի շեյխերին վերացնել հարկերը: Հայտարարելով իրեն Եգիպտոսի ժողովրդի շահերի պաշտպան, նա ուղղեց ալքանական ուժերը մամլուքների դեմ: Այս հմտորեն հաշվարկված քայլը Մուհամեդ Ալին հնարավորություն տվեց պահպանել իր իշխանությունը Եգիպտոսում: Շեյխերի ժողովը նրան ընտրեց *դայմադալ*՝ եգիպտական փաշայի տեղակալ, իսկ Ալեքսանդրիայի թուրք կառավարիչ Խորշիդին՝ փաշա:

Աստիճանաբար աճում էր Մուհամեդ Ալիի հեղինակությունը Եգիպտոսում: 1804-05թթ. ձմռանը նա զբաղված էր մամլուքների հետապնդմամբ Վերին Եգիպտոսում: Իսկ այդ ընթացքում Խորշիդ փաշայի յեմիչերները կողոպտում էին բնակչությանը, բռնագրավում նրանց ունեցվածքը: Փաստորեն, թուրքական փաշայի իշխանության վերականգնումը ոչ մի կերպ չթեթևացրեց Կահիրեի բնակչության վիճակը: 1805թ. մայիսին Կահիրեում նոր ապստամբություն բռնկվեց, որի հետևանքով փաշան արտաքսվեց: Եգիպտացի շեյխերի ժողովը նոր փաշա հռչակեց Մուհամեդ Ալին: Օսմանյան սուլթան Մելիմ 3-ը ստիպված եղավ ճանաչել նրան որպես Եգիպտոսի կառավարիչ:

Փաստորեն Մուհամեդ Ալին իշխանության եկավ Եգիպտոսում մամլուքների դեմ պայքարի արդյունքում: Բայց դա չխանգարեց նրան, 1804-1807թթ. շարունակելով այդ պայքարը, 1807թ. համաձայնության գալ մամլուքների հետ՝ համատեղ պայքարելու երկրում բրիտանական ներկայության դեմ: Մուհամեդ Ալին այդ քայլին դիմեց քանի որ անգլոթուրքական պատերազմի ժամանակ անգլիացիները 1807թ. մեծ դեսամտ իջեցրին Ալեքսանդրիայում և Ռոզետայում: Այդ պատճառով էլ Մուհամեդ Ալին ստիպված եղավ պայքարի հանել բնակչության լայն զանգվածները անգլիացիներին երկրից դուրս մղելու նպատակով: Սակայն

հաղթանակ տանելով բրիտանական ուժերի վրա՝ Մուհամեդ Ալին նորից շրջվեց մամլուքների դեմ: 1808թ. նա ճնշեց նրանց խռովությունը և 1811թ. ոչնչացրեց խռոհագույն մամլուք ֆեոդալներին: Այդ ժամանակվանից Մուհամեդ Ալին դարձավ Եգիպտոսի լիիշխան ղեկավարը:

Մուհամեդ Ալին ձգտում էր ստեղծել հզոր և անկախ Եգիպտոս: Նա ձեռնամուխ եղավ բարեփոխումների իրականացմանը տնտեսության, պետական կառավարման, լուսավորության և ռազմական բնագավառներում: Մուհամեդ Ալին այն սակավաթիվ մարդկանցից էր Եգիպտոսում, որոնք հասկացել էին արևմտյան, մասնավորապես ֆրանսիական, քաղաքակրթության իրական ուժի գաղտնիքը: Նապոլեոնի արշավանքը ստեղծեց այն պարարտ հողը, որի վրա հնարավոր եղավ իրականացնել Մուհամեդ Ալիի բարեփոխումները: Ընդհանրապես, Մուհամեդ Ալիի վրա չափազանց մեծ ազդեցություն ունեցավ Նապոլեոնի անձը: Ինչպես և Նապոլեոնը, նա օտարներացի էր այն երկրում, որը պետք է իր սեփականը դարձներ, ինչպես և Նապոլեոնը, նա պետք է գրավեր ընդարձակ կայսրությունը:¹⁴

1808թ. սկիզբ դրվեց հողային բարեփոխումների իրականացմանը, որի արդյունքում բռնագրավվեցին մուլթազիմների կալվածքները, իսկ 1814թ. ընդհանրապես վերացվեց իլթիզամի համակարգը: Հարկման ենթարկվեցին ֆաբուֆային հողերը, բռնագրավվեցին մամլուք բեյերին պատկանող բոլոր հողերը: Կարևորագույն նշանակություն ունեցավ հողային նոր կադաստրի կազմումը, որի համաձայն ցուցակագրվեցին բոլոր հողերը և ամբողջ Եգիպտոսի համար սահմանվեց հողային տարածության միասնական չափ: Յուրաքանչյուր գյուղացուն տրվում էր հաստատված հողամաս, որի համար հողի որակի համեմատ հողատերը պետք է վճարեր համապատասխան գումար: Գյուղացին սկսեց հարկն ամբողջությամբ վճարել պետությանը: Չեռնարկված բարեփոխումները նպաստեցին արտադրողական ուժերի հետագա զարգացմանը, պետական եկամուտների զգալի աճին և եգիպտական գյուղացու դրության բարելավմանը: Եվ վերջապես, այս բոլորի շնորհիվ ոչնչացվեց ֆեոդալների հին, առավել հետադիմական խավը և ձևավորվեց նոր ֆեոդալական ավագանին, որն էլ դարձավ Մուհամեդի սոցիալական հենարանը:

Մուհամեդ Ալին խթանեց արդյունաբերության զարգացումը երկրում: Նրա օրոք կառուցվեցին ձուլարանները, տեքստիլի և շաքարի գործարանները, բամբակեղենի, մետաքսի ու բրդի ֆաբրիկաները, ծովային զինանոցը Ալեքսանդրիայում, ինչպես նաև վառողի ու սելիտրայի գոր-

¹⁴ Antonius, George. The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement, 2nd ed., N.Y., Capricorn Books, 1965, p.31

ծարանները: Կառուցվեցին տպարան ու երկու ապակու, թղթի, բրնձի մաքրման գործարաններ Ռոզետայում և Դամիետայում:

1815 թվականից Մուհամեդ Ալին ձեռնարկեց ռազմական բարեփոխումները (*Նիզամ ջադիդ*):¹⁵ Այդ բարեփոխումների նպատակն էր ստեղծել նոր կանոնավոր բանակ ու նավատորմ: Արդեն իսկ 1820թ. կազմակերպվեց ուսումնական ճամբար, ուր ռազմական արվեստ էին սովորեցնում ֆրանսիացի զեներալները: Բացվեցին հատուկ ուսումնարաններ, որտեղ պատրաստում էին սպաներ բանակի երեք զորատեսակների՝ հետևակի, հեծելազորի և հրետանու համար: Մուհամեդ Ալին մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև ռազմական նավատորմի կազմակերպմանը: Եթե սկզբում նավերը բացառապես արտադրվում էին Եվրոպայում, ապա հետագայում սկսեցին կառուցվել Ալեքսանդրիայի ծովային զինանոցում: Եզիպտական զորքերին վարժեցնող հիմնականում ֆրանսիական և իտալական փորձագետները աստիճանաբար փոխարինվում էին եզիպտացի մասնագետներով: Այսպիսով, Մուհամեդ Ալին հաջողվեց ստեղծել ժամանակակից մարտունակ 276 հազարանոց բանակ, որը հիմնվելով ֆրանսիական բանակի փորձի վրա, որոշ չափով զինված էր նաև եզիպտական զենքով և ռազմական տեխնիկայով:

Պետական շինարարության գործընթացում Մուհամեդ Ալին հաճախ էր զգում ազգային որակյալ մասնագետների պակասը: Օտարերկրյա մասնագետների օգտագործումը չափազանց թանկ հաճույք էր պետության համար: Այդ իսկ պատճառով Եզիպտոսում բազմաթիվ աշխարհիկ դպրոցների բացման հետ մեկտեղ, Եզիպտոսի իշխանությունները սկսեցին Եվրոպա ուսման ուղարկել եզիպտացի երիտասարդներին, որոնք տարբեր բնագավառներում մասնագիտանալուց հետո (բժշկություն, ճարտարապետություն, երկրագործություն, լեռնարդյունաբերություն, դիվանագիտություն և այլն) վերադառնում էին հայրենիք և գրավում զանազան պաշտոններ:

Մուհամեդ Ալիի օրոք շոշափելի զարգացում ստացավ գիտությունն ու մշակույթը: 1828թ. հիմնվեց առաջին եզիպտական թերթը՝ «Եզիպտական իրադարձություններ» (*ալ-վադիյա ալ-միսրիյա*):

Ինչ վերաբերում է Մուհամեդ Ալիի կիրառած վարչական բարեփոխումներին, ապա նրանք նպատակ ունեին ստեղծել կառավարման ուժեղ կենտրոնացված համակարգ: Երկրի գլխին կանգնած էր Մուհամեդ Ալին, նրան կից գործում էր մասնավոր խորհուրդը: Հիմնվեցին մի շարք նախարարություններ՝ ներքին, արտաքին գործերի, ռազմական, լուսա-

15 Polk, William. The Arab World Today, Harvard University Press, London, 1991, p.73

վորության, ֆինանսների և այլն: Եզիպտոսը բաժանվեց 7 գլխավոր մարզերի (*մուդիրիյա*), որոնք ղեկավարվում էին կառավարիչների (*մուդիր*) կողմից, իսկ մարզերն իրենց հերթին՝ շրջանների (*մարաթեզ*), իսկ շրջանները՝ գավառների (*նահիյա*): Երեք քաղաքներ՝ Կահիրեն, Դամիետան և Ռոզետան կառավարում էին հատուկ նշանակված նահանգապետները:

Պետք է նաև նշենք, որ ի տարբերություն Օսմանյան կայսրության այլ մասերի (բացառությամբ Սիրիայի, այն էլ Իբրահիմի կառավարման տարիներին), Եզիպտոսում Մուհամեդ Ալին հավասար իրավունքներ հաստատեց քրիստոնյաների, հրեաների և կրոնական այլ փոքրամասնությունների համար: Այսպես, Ա.Հուրանիի համաձայն, պետական շինարարության և բարեփոխումների իրականացման գործում հայերը Մուհամեդ Ալիի «ամենասերտ գործակիցներն էին»:¹⁶

Ինչպես Պետրոս I-ի բարեփոխումները Ռուսաստանում, այնպես էլ Մուհամեդ Ալիինը Եզիպտոսում՝ **սոսջադիմական էին**: Մուհամեդ Ալին ստեղծելով հզոր և կայուն պետություն, իրավամբ համարվում է ժամանակակից Եզիպտոսի հիմնադիրը: Չնայած երբեմն Մուհամեդ Ալիի հասցեին արված քննադատություններին՝ նրա օրոք գործադրվող խիստ հարկային համակարգի, հարկահավաքի ընթացքում օգտագործվող ծայրաստիճան կոշտ մեթոդների և այլն սխալների համար, պետք է խոստովանել, որ հենց նրա շնորհիվ միայն հնարավոր եղավ ամբողջապես օգտագործել Եզիպտոսի ներուժը, ապահովել երկրի արագ առաջընթացը, զարգացումն ու բարգավաճումը:

Անգլիացի արևելագետ Հենրի Դոդվելի համաձայն, «էականը կայանում է ոչ թե նրանում, որ Մուհամեդ Ալին, լինելով օտարազգի կառավարեց ինչպես արաբ, այլ այն, որ նա ինչպես ոչ մեկ արաբ, կարողացավ նոր արևմտյան գաղափարներն ընդունել ու նրանք հարմարեցնել միանգամայն տարբեր արևելյան պայմաններին»:¹⁷

16 Hourani, Albert. Arabic Thought in the Liberal Age. 1798-1939. Cambridge University Press, 11-th reprint. 2002, p. 53

17 Henry Dodwell. Founder of Modern Egypt: A Study of Mohammed Ali. London: Cambridge University Press, 1931, pp.55-58

4. ԱՐԱՔԻԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ

Եգիպտոսում իր իշխանությունն ամրապնդելուց հետո Մուհամեդ Ալին որոշեց ընդլայնել պետության սահմանները: 1811թ. սկսած նա շարունակական պատերազմներ մղեց, որոնց արդյունքում երկու տասնամյակի ընթացքում հաջողվեց գրավել Արաբական Արևելքի գրեթե բոլոր երկրները:

Վահաբիների դեմ իր պայքարը Մուհամեդ Ալին նախաձեռնեց Բարձր Դռան խնդրանքով, որին անհանգստացնում էին վահաբիների պարբերաբար հարձակումները: Թուրքական Սելիմ III և Մահմուդ II սուլթանները Արաբիայում ստեղծված Վահաբիների պետությունը համարում էին լուրջ վտանգ իրենց իշխանության համար: Ջբաղված լինելով Բալկաններում ծագած ապստամբություններով, Ռուսաստանի հետ պատերազմով և երկրի ներքին կայունության ապահովման հարցերով՝ վահաբիներին դիմակայելու գործում Բարձր Դռուը ապավինում էր հիմնականում Բաղդադի, Դամասկոսի և Ջիդդայի փաշաների զինվորական ուժի վրա: Դա սակայն բավարար չէր վահաբիների առաջխաղացումը վերջնականապես կասեցնելու համար: Այդ նպատակով 1811թ. Սուլթան Մահմուդ 2-ը ստիպված էր դիմել Եգիպտոսի հզոր կառավարիչ Մուհամեդ Ալիի աջակցությանը: Վերջինս, հաշվի առնելով եգիպտական առևտրականների անթաքույց հետաքրքրությունն ու շահագրգռվածությունը Արաբիայում իրենց սեփական դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ, արագ արձագանքեց սուլթանի խնդրանքին: Մեծ վնասներ կրելով վահաբիների կողմից առևտրի և ուխտագնացության կասեցումից, եգիպտացի գործարար խավը գումարներ չխնայեց Մուհամեդ Ալիի արշավանքը ֆինանսավորելու համար: Ինչ վերաբերում է Մուհամեդ Ալիին, ապա Արաբիայի գրավումով, նա նպատակ էր հետապնդում նաև հենակետ ձեռք բերել Սիրիայի և Իրաքի վրա հարձակվելու համար: Օսմանյան կայսրության արաբական նահանգների գրավման ճանապարհին վահաբիները հանդիսանում էին Մուհամեդ Ալիի հիմնական հակառակորդները:

Մուհամեդ Ալին 10 հազարանոց բանակ ուղարկեց Արաբիա իր տասնվեց տարեկան որդու՝ Թուսուն Բեյի գլխավորությամբ: Վերջինիս խորհրդականն ու գորքերի իրական հրամանատարն էր՝ Ահմեդ Ադան, որն ուներ Բոնապարտ ծածկանունը և Մուհամեդ Ալիի ամենալավ գեներալներից էր համարվում: Եգիպտական գորքերին ուղեկցում էր նաև Կահիրեի հայտնի վաճառականներից՝ Ալ-Մախրուկին, որը հանդիսանում էր մատակարարման գլխավոր սպան և Թուսուն Բեյի քաղաքական խորհրդատուն:

1811թ. սեպտեմբերին եգիպտացիները գրավեցին Արաբական քերական Յեննո նավահանգիստը և այն վերածեցին հենակետի՝ վահաբիների դեմ հետագա գործողությունների համար: Վահաբիների դեմ ձեռնարկված արշավանքը մեծ զոհողություններ պահանջեց եգիպտացիներից: Տառապելով սարսափելի շոգից և ջրի պակասից՝ հազարավոր զինվորներ մահացան ծարավից և հիվանդություններից: Խոլերան, մալարիան, դիզենտերիան նոսրացնում էին եգիպտական բանակի շարքերը:

Եգիպտական բանակը գտնվում էր թշնամական շրջապատում: Բեդվինական ցեղերը հարձակումներ էին գործում եգիպտական պահակախմբերի և մթերքով բեռնված քարավանների վրա: Նրանք փորձում էին կտրել կապը բանակի առաջատար դիրքերի և սակավաթիվ թիկունքային կետերի միջև: Վահաբիները, իրենց գործի արդարության հանդեպ ունեցած մեծ հավատով, գերազանցում էին մեծաքանակ եգիպտական բանակին: Մակայն եգիպտացիների առավելությունն այնն էր, որ զինված էին առավել արդիական զենքով և ղեկավարվում էին Մուհամեդ Ալիի ռազմական վարժարաններում բարձրակարգ կրթություն ստացած գեներալների կողմից: Կողմերի համար պատերազմը փոփոխական հաջողությամբ շարունակվեց մի քանի տարի:

1812թ. հունվարին եգիպտական բանակը դուրս եկավ Յեննոյից և առաջացավ Մեդինայի ուղղությամբ: Ալ-Սաֆրայի մոտ վահաբիները հանկարծակի հարձակում իրականացրեցին և գլխովին ջախջախեցին եգիպտական բանակը, որի զինվորների գրեթե կեսը՝ շուրջ 5 հազար ընկան մարտի դաշտում: Յեննոյում ուժերը կենտրոնացնելուց հետո և Եգիպտոսից համալրում ստանալով՝ Թուսուն Բեյի գորքերը 1812թ. նոյեմբերին նորից անցան հարձակման և վերջապես գրավեցին Մեդինան, 1813թ. հունվարին՝ Մեքքան, Թաիֆը, Ջեդդան: Այսպիսով, ամբողջ Հեջազը հայտնվեց Եգիպտոսի վերահսկողության տակ, սակայն բանակի վիճակը չբարելավվեց՝ բանակում զնալով ավելանում էր հիվանդություններից մահացածների թիվը, եգիպտացիները ամեն քայլափոխի հանդիպում էին տեղի բնակչության թշնամական վերաբերմունքին, բանակային ստորաբաժանումները պարբերաբար ենթարկվում էին հարձակումների:

Մուհամեդ Ալին Արաբիայում (1813-1815թթ.)

Այս վճռական պահին Մուհամեդ Ալին որոշեց վերցնել արշավանքի ղեկավարումն իր ձեռքը: 1813թ. սեպտեմբերին նոր ուժերի հետ նա հասավ Ջիդդա և որպես առաջին քայլ ձեռնամուխ եղավ Հեջազում իր

դիրքերի ամրապնդմանը: Մուհամեդ Ալին փոխարինեց Մեքքայի շերիֆ Ղալիբին և իր մտերիմներից մեկին նշանակեց նրա պաշտոնում, վերջ դրեց հարձակումներին, հնազանդության դիմաց կաշառելով բեդվին շեյխերին: Այնուամենայնիվ, Արաբիայի ներքին մասերը խորանալու նրա բոլոր ջանքերը անհաջողությամբ պսակվեցին:

1814թ. մայիսին Էմիր Սաուդը մահացավ, իսկ նրա փոխարեն նոր Էմիր դարձավ հյուսիսի ընդդիմության ղեկավար Աբդալլահը: Արաբիայի հարավում վահաբիների մեծաթիվ ուժերը կենտրոնացված էին Թուրաբա օազիսում, որը վերահսկում էր Նեջդից Եմեն տանող ճանապարհը և վահաբիների համար ծառայում էր որպես հենակետ՝ երկրի հարավում ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար:

Մուհամեդ Ալին հիմնականում գործում էր Հեջազի հարավում և Ասիրում: Նա անձամբ բազմաթիվ ճակատամարտեր մղեց հարավում վահաբիական ուժերի դեմ: Այսպես՝ հունվարի 20-ին Բասալի ճակատամարտում (Թաիֆից արևելք) եգիպտացիները պարտության մատնեցին Աբդալլահի եղբոր՝ Ֆեյսալի գլխավորած «հարավայիններին» 30 հազարանոց բանակը: Խարխլելով վահաբիների դիրքերը հարավում՝ եգիպտական բանակը գրավեց Թուրաբան և Բիշան, սակայն 1815թ. մայիսին Մուհամեդ Ալին ստիպված եղավ շտապ մեկնել Եգիպտոս՝ ժամանակավորապես թողնելով Եմենի գրավման գաղափարը:

Հյուսիսում եգիպտական ուժերի հրամանատարն էր Թուսուն բեյը, որը զինվորներ հավաքագրելով Նեջդից, Ալ-Խասայից և Օմանից շարունակեց պայքարը Աբդալլահի դեմ: 1815թ. գարնանը Թուսուն Բեյը պարտության մատնեց Աբդալլահին և ստիպեց վերջինիս հաշտություն կնքել, որի համաձայն Նեջդն ու Կասիմը մնում էին Վահաբիների իշխանության տակ, իսկ Հեջազը՝ Եգիպտոսի: Աբդալլահը իր հպատակությունը հայտնեց թուրքական սուլթանին, ինչպես նաև հնազանդությունը՝ Մեդինայի եգիպտական կառավարչին: Նա նաև պարտավորվեց ապահովել ուխտագնացների անվտանգությունը, վերադարձնել Մեքքայից վահաբիների կողմից գողացված հարստությունները, թույլատրել կրոնական նորամուծությունները և անշեղորեն կատարել սուլթանի բոլոր ցուցումներն ու կարգադրությունները:

Իբրահիմի արշավանքը և վահաբիների պետության պարտությունը

Վահաբիները իրենց հերթին չէին կարողանում հաշտվել Թուսուն բեյի կողմից պարտադրված հաշտության նվաստացուցիչ պայմանների հետ:

Չևականորեն նրանք ընդունեցին հաշտության պայմանները, սակայն գործնականում նրանք ակտիվորեն մախապատրաստվում էին նոր ազատագրական պայքարին: Մուհամեդ Ալին և սուլթանը նույնպես չհաստատեցին պայմանագիրը: Նոր պատերազմը իրեն սպասեցնել չտվեց և 1816 եգիպտական ջոկատները Մուհամեդ Ալիի ավագ որդու՝ Իբրահիմի գլխավորությամբ ու ֆրանսիական հրահանգիչների ուղեկցությամբ մեկնեցին Արաբիա: Իբրահիմի նպատակն էր ամեն գնով հարված հասցնել շարժմանը՝ ներքափանցելով Արաբիայի սիրտը: Շուրջ երկու տարի տևած ռազմական գործողությունների արդյունքում Իբրահիմի զորքերը գրավեցին գլխավոր կենտրոններ Կասիմն ու Նեջդը՝ անապատի վերածելով ծաղկուն օազիսները, կտրելով արմավենիներն ու վառելով տները: Եգիպտացի զինվորները սպանում էին և բռնաբարում կանանց, նրանք ուլքեր ողջ էին մնացել մահանում էին սովից կամ ծարավից: Տեղի բնակչությունը եգիպտական զորքերի մոտենալուն պես զանգվածաբար փախչում էր, ապաստան գտնելով առավել հեռու բնակավայրերում:

1817թ. ավերիչ պատերազմի արդյունքում եգիպտացիները գրավեցին Ռ-ասսը, Բուրայդան և Անայզան: 1818թ. սկզբում նրանք, ներխուժելով Նեջդ՝ գրավեցին Շաքրան, իսկ նույն թվականի սեպտեմբերի 15-ին հինգամսյա պաշարումից հետո մտան վահաբիների մայրաքաղաք Դերայեմ: Ավերակների վերածված քաղաքի բնակիչները դիմեցին փախուստի, իսկ վահաբիների Էմիր Աբդալլահը հանձնվեց: Վերջինս ուղարկվեց Կ.Պոլիս, ուր 1818թ. դեկտեմբերին գլխատվեց:

Դերայեի գրավումից հետո Իբրահիմի բանակը շարժվեց դեպի Կաբիֆ և Ալ-Խասսան: Էմիրի ազգականները գերի ընկան և ուղարկվեցին Եգիպտոս:

1819թ. դեկտեմբերին Իբրահիմը վերադարձավ Կահիրե, իսկ նրա բանակի մի մասը մնաց Հեջազի և Նեջդի քաղաքներում՝ մշտական հարձակումների թիրախ դառնալով Արաբիայի լեռներում և անապատներում ապաստանած վահաբիների համար:

Վահաբիների ապստամբությունները (1820-1840)

Եգիպտական արշավանքի միակ արդյունքը եղավ այն, որ թեև Արաբիայի մեծ մասը ֆորմալ ձևով ընդգրկվեց Օսմանյան կայսրության կազմում, սակայն իրականում այն պատկանում էր Եգիպտոսին:

Հեջազը վերածվեց եգիպտական մահանգի, որի փաստացի կառավարիչն էր հանդիսանում Եգիպտոսի փաշան: Վերջինիս կողմից էլ նշա-

նակվում և պաշտոնանկ էր արվում Մեքքայի շերիֆը: Վերջինս վայելում էր զուտ ձևական իշխանություն և հնազանդորեն կատարում էր եգիպտական իշխանությունների բոլոր հրահանգները:

Եմենը, որը գրավվել էր եգիպտացիների կողմից 1819թ. պահպանեց իր ինքնավարությունը: Այնտեղ իշխում էր Չայիդիտ Իմամը, որի նստավայրն էր հանդիսանում Մանան: Նա համարվում էր Բարձր Դռան հպատակը և պարտավորված էր տարեկան հարկ վճարել Եգիպտոսին:

Բազմաթիվ ցեղեր և տեղական կառավարիչներ բացահայտորեն հրաժարվում էին ենթարկվել Իմամին: 1823-1826թթ. ընկած ժամանակահատվածում եգիպտացիները մի քանի արշավանք ձեռնարկեցին Եմենի դեմ, սակայն ստիպված եղան լքել երկիրը Մորեական պատերազմի պատճառով: 1834թ. նրանք նորից գրավեցին Եմենի Թիհաման և Թաիզ քաղաքները:

Եգիպտական փոխկառավարիչները իշխում էին Նեջդում: Յուրաքանչյուրն անտեսում էր Իբրահիմի դրածո, Աբդալլահի կրտսեր եղբորը՝ Մաշհար էմիրին: Երկիրն ավերված էր և գտնվում էր խորը ճգնաժամի մեջ: Աստիճանաբար սրվում էին ֆեոդալական և ցեղային հակասությունները: Շամմառում, Կասիմում և այլ շրջաններում տեղական տոհմերը պահպանում էին ինքնավարության որոշ աստիճան և խուսավարում էին եգիպտական իշխանությունների և Մաուդյան տոհմի ապստամբ Վահաբի էմիրների միջև, որոնք շարունակում էին պայքարել օտար զավթիչների դեմ:

Իբրահիմի Նեջդից դուրս քշվելուց հետո 1820թ. վահաբիական ապստամբություն ծագեց Դերայեյում, որը ղեկավարում էր սպանված էմիր Աբդալլահի ազգականներից մեկի կողմից: Ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն 1821թ. վահաբիները նորից ապստամբեցին: Այս անգամ այն առավել հաջող ընթացք ունեցավ ապստամբների համար: Վերջիններիս գլխավորում էր վախճանված էմիրի ազգական Թուրքին (1821-1834), որը գահընկեց անելով եգիպտական դրածոին, վերականգնեց Վահաբիների պետությունը՝ մայրաքաղաքը ավերված Դերայեյից տեղափոխելով առավել պաշտպանված Ռիյադ (1822թ.): Վահաբիների դեմ պայքարող եգիպտական բանակը տառապում էր սովից, ջրի պակասությունից, համաճարակներից և շարունակական պարտիզանական հարձակումներից: Այդ պատճառով էլ եգիպտական ստորաբաժանումները ստիպված էին սահմանափակվել Նեջդում միայն Կասիմի և Շամմառի վրա վերահսկողության հաստատմամբ: Նեջդի մնացած մասը մաքրվել էր եգիպտական բանակի մնացորդներից:

Վահաբիները վերականգնեցին իրենց իշխանությունը նախկին տիրույթներում և 1827թ. դուրս քշեցին եգիպտացիներին նաև Կասիմից և Շամմառից: 1830թ. նրանք վերագրավեցին Ալ-Խասան:

Մուհամեդ Ալին այնքան էր զբաղված Հունաստանում և Սիրիայում ընթացող զարգացումներով, որ հերթը չէր հասնում Արաբիային: Սակայն Սիրիայի գրավումից հետո նա որոշեց նորից գրավել Նեջդը: 1836թ. Խուրշիդ փաշայի գլխավորած մեծ բանակը ներխուժեց Նեջդ: Երկարատև ու սաստիկ պատերազմը ավարտվեց եգիպտացիների հաղթանակով: 1838թ. էմիր Ֆեյսալը արտաքսվեց Կահիրե: Եգիպտական ուժերը գրավեցին Ռիյադը, Ալ-Խասան, Կաթիֆը և անգամ փորձեցին պաշարել Բահրեյնը:

Եգիպտական երկրորդ ներխուժումը Նեջդ և Ալ-Խասայի գրավումը էլ ավելի վատթարացրեց Եգիպտոսի առանց այդ էլ լարված հարաբերությունները Բրիտանիայի հետ՝ հանդիսանալով 1839-1941թթ. ծագած Արևելյան ճգնաժամի պատճառներից մեկը: Մուհամեդ Ալին ներքաշվեց լուրջ միջազգային հակամարտության մեջ և արդեն 1840թ. ստիպված եղավ ետ կանչել իր զորքերը Արաբիայից: Վահաբիները օգտագործեցին առիթը էմիր Խալիդին գահընկեց անելու և իրենց իշխանությունը Ռիյադում վերականգնելու համար:

Բրիտանական ազդեցության ծավալումը Արևելյան Արաբիայում և Պարսից Ծոցում

Վահաբիների պարտությունը Արաբիայի արևելյան և հարավային շրջաններում լուրջ անհանգստություն պատճառեց Լոնդոնին, որը ձգտում էր իր լիակատար գերիշխանությունը հաստատել Արաբական ծովում և Պարսից Ծոցում:

1819թ. Մուհամեդ Ալին մերժեց Բրիտանիայի համազորակցության առաջարկը Սանայից հարավ-արևմուտք ընկած տարածքները «խաղաղեցնելու» գործում: Այնուհետև երկու կողմերը սկսեցին գործել միմյանցից անկախ: 1920թ. ղեկտեմբերին բրիտանական ծովային էսկադրան ռմբակոծեց եմենական Մոկա նավահանգիստը և 1821թ. հունվարի 15-ին պարտադրեց Իմամին պայմանագիր ստորագրել: Ստորագրված փաստաթղթի համաձայն բրիտանացիներին տրվում էին մի շարք արտոնություններ Արաբիայի հարավային նավահանգիստներում: 1834թ. Արևելյան Հնդկաստանի Ընկերության (East India Company) զինվորական ստորաբաժանումները գրավեցին Մոկոտրա կղզին, որն ավելի ուշ՝ 1866թ. վերածվեց բրիտանական պրոտեկտորատի: Վերջապես, 1839թ. պատժիչ ծովային արշավանքի ընթացքում բրիտանացիները զավթեցին Ադենը: Իրենց գործողություններին որոշակի առևտրական գործարքի բնույթ հաղորդելու նպատակով՝ բրիտանացի-

ները նավահանգստում քարածխի պահեստ կառուցելու պատճառաբանությամբ, «զմեցին» ծովախորշը, 500 բնակիչ ունեցող Ադեն գյուղը, ինչպես նաև Լահեջի սուլթանին¹⁸ պատկանող մերձակա տարածքը:

1820-1840թթ. ընկած ժամանակահատվածում Բրիտանիան Պայմանագրային Օմանի, Մասկատի և Բահրեյնի կառավարիչներին պարտադրեց պայմանագրեր ստորագրել: Մեղադրելով վերջիններիս այն բանում, որ նրանք խախտել են Պարսից Տոցում ծովահենությունն ու սարուկների առևտուրը արգելող օրենքը, Բրիտանիան միջամտեց նրանց ներքին գործերին՝ Պարսից Տոցը վերածելով ոչ պակաս քան «Բրիտանական լճի»:

Լոնդոնի վարած քաղաքականության արդյունքում եգիպտացիները զրկվեցին Պարսից Տոցում իրենց ձեռքբերումներից: 1821թ. Նեջրում վահաբիների ապստամբությունից հետո եգիպտացիները աստիճանաբար դուրս մղվեցին Նեջրից և 1830թ. Ալ-Խասայից: Հատկապես Մուհամեդ Ալիի երկրորդ արշավանքի ընթացքում և դրանից հետո, անգլիացիները ակտիվորեն ուղիներ էին փնտրում եգիպտացիներին Արաբիայից հեռացնելու համար: Աստիճանաբար թուլացնելով Մուհամեդ Ալիի իշխանությունը Սիրիայում (ապստամբությունների հրահրում և այլն)՝ Բրիտանիան վերջ ի վերջո կարողացավ ձեռքբազատվել Պարսից Տոցում իր վտանգավոր հակառակորդից:

5. ԵԳԻՊՏՈՍԸ 19-ԲԳ ԴԱՐԻ ԿԵՄԻՆ (1841-1876)

Մուհամեդ Ալին իր կառավարման ողջ ընթացքում նվաճողական պատերազմներ էր վարում: Արաբիա արշավանքի արդյունքում կրելով վիթխարի մարդկային և նյութական կորուստներ, և գործերը շտկելու նպատակով նա ձեռնարկեց Սուդանի նվաճումը, որը գրավում էր եգիպտական վաճառականներին և ֆեոդալներին իր ոսկու հանքերով, սարուկների առևտուրով և զանազան էկզոտիկ ապրանքներով:

1824-1827 թթ. եգիպտական զորքերը մասնակցեցին հունական ապստամբության ճնշմանը, որի համար իբրև փոխհատուցում ստացան Կրետե կղզին:

1831թ. Մուհամեդ Ալին արդեն հաջողությամբ ավարտել էր Սիրիայի նվաճումը: Սիրիական արշավանքի արդյունքում եգիպտական տիրույթներին միացվել էին Սիրիան, Լիբանանը և Պաղեստինը: Սակայն Անգլիան անհանգստանալով Եգիպտոսի ուժեղացումից, ոչ առանց Բարձր Դռան դրոման, 1839թ. ամռանը պատերազմական գործողություններ սկսեց Եգիպտոսի դեմ: Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում ծագած ապստամբությունները մեծապես դժվարեցրին Մուհամեդ Ալիի խնդիրը: Եվ երբ 1840թ. նոյեմբերին անգլիական նավատորմը մոտեցավ Ալեքսանդրիա նավահանգստին և հրամանատար Նապիեռը վերջնագիր ներկայացրեց Մուհամեդ Ալիին, ապա վերջինս գիտակցելով իր դիրքերի խոցելիությունը (Ֆրանսիայի անորոշ դիրքորոշումը, ապստամբությունները և եգիպտական բանակի պարտությունը)՝ ստիպված եղավ ընդունել անգլիացիների կողմից առաջարկված պայմանները: Եգիպտական հարցը լուծվեց 1841թ. հունիսի 1-ի հատուկ «ժաբթե շերիֆ»-ով, որի համաձայն Եգիպտոսում ժառանգական փաշայի կի հաստատման դիմաց, Մուհամեդ Ալին իր հնազանդությունը հայտնեց սուլթանին, հրաժարվեց բոլոր տիրույթներից (քացառությամբ Եգիպտոսից և Սուդանից), ինչպես նաև պարտավորվեց կրճատել իր զորքերի թիվը մինչև 18 հազար՝ զրկվելով զենքերալներ նշանակելու և նավեր կառուցելու իրավունքից:

Մուհամեդ Ալիի պարտությունը ճանապարհ հարթեց Եգիպտոս օտարերկրյա կապիտալի ներհոսքի համար: 1842թ. սկսած անգլո-թուրքական առևտրական պայմանագրի դրույթները (1838թ.) տարածվեցին նաև Եգիպտոսի վրա: Նշված անգլո-թուրքական առևտրական համաձայնագիրը նոր շրջանի սկիզբ նշանակվորեց ինչպես բրիտանական արտաքին քաղաքականության, այնպես էլ բուրբ բարենորոգիչների համար: Պայմանագիրը նախատեսում էր Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքի վրա ազատ առևտրի և թուրքական տարածքային ջրերով ու սևծովյան նեղուցներով

¹⁸ Լահեջի սուլթանաբը անջատվել էր Եմենից և 1728թ. դարձել անկախ պետություն:

ապրանքների անմաքս փոխադրության իրավունք, մենաշնորհի համակարգի և հարկադրական գնումների վերացում և այլն: Բրիտանիան առաջին եվրոպական պետությունն էր, որը ստացավ գյուղատնտեսական արտադրանքի և օգտակար հանածոների արտահանման իրավունք:¹⁹ Այդ ժամանակվանից սկիզբ դրվեց Եգիպտոսի արագ գաղութացման գործընթացին:²⁰

Եգիպտոսը թուլացավ՝ հզոր արևելյան ուժից վերածվելով Բարձր Դռան խոնարհ վասալի: Իսկ թուրքերը, որոնք դժվարանում էին անգամ իրենց սեփական գործերը տնօրինել, անգոր էին արդյունավետ կերպով վերահսկել Եգիպտոսը:²¹ Իրականում, Եգիպտոսը գտնվում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի համատեղ պաշտպանության տակ և միայն այդ երկու ուժերի միջև ընթացող մրցակցությունը հնարավորություն էր ընձեռում եգիպտական կառավարիչներին պահպանելու անկախության որոշ աստիճան: Երկրի իշխող շրջանակներում ձևավորվել էին երկու հակադիր ուժեր: Առաջինը, հին հասարակարգի ներկայացուցիչներից, հիմնականում խոշոր հողատերերից, կազմված խումբն էր, որը ձգտում էր պահպանել կապերը Թուրքիայի հետ և, իհարկե, Անգլիայի հետ, որի ազդեցությունը Բարձր Դռան վրա բավական մեծ էր: Երկրորդ խումբը կազմված էր վաճառականներից և լիբերալ հողատերերից, որոնք կողմնակից էին կապիտալիստական զարգացմանը և հանդես էին գալիս բարեփոխումների շարունակման և Ֆրանսիայի հետ հարաբերությունների սերտացման օգտին: Այս երկու խմբերի միջև պայքարը ցայտուն կերպով արտահայտվեց Իբրահիմ փաշայի և նրան հաջորդած Աբբաս փաշայի գործունեության մեջ:

Գալով իշխանության, Մուհամեդ Ալիի որդին՝ Իբրահիմ փաշան շարունակեց ուշադրության կենտրոնում պահել Եգիպտոսի տնտեսական զարգացման հարցը, ձգտելով բարեփոխել երկրի կոռուսպացված քաղաքացիական ծառայությունը, մասնավորապես շտկել ֆինանսական վիճակը, որը 1840թ. իրադարձություններից հետո հայտնվել էր խորը ճգնաժամի մեջ: Իբրահիմ փաշան ներկայացրեց կանոնավոր պետական բյուջե, իսկ 1842թ. ընդլայնեց հողատերերի իրավունքները, թույլատրելով նրանց վաճառել հողերը: 1845-1846թթ ընացքում նա ձեռնարկեց երկարատև եվրոպական շրջագայություն, ուր ընդունվեց ամենաբարձր պատիվներով, (մասնավորապես Ֆրանսիայում): 1848թ. Իբրահիմ փաշան դարձավ Եգիպտոսի պաշտոնական կառավարիչը, սակայն երեք ամիս անց մահա-

ցավ: Իշխանությունը անցավ Մուհամեդ Ալիի թոռանը Աբբաս փաշային, որը պաշտոնապես ստանձնեց կառավարումը 1848թ. դեկտեմբերի 24-ին: Նա չափազանց հետադիմական հայացքների տեր մարդ էր և կարծես իր ամբողջ գործունեությամբ ձգտում էր ոչնչացնել իր հոր և պապի բոլոր դրական ձեռքբերումները: Նա փակեց բոլոր արհեստանոցները, որոնք հիմնել էր Մուհամեդ Ալին, հրամայեց կանգնեցնել Նեղոսի Մեծ ջրամբարի կառուցման աշխատանքները, փակեց մեծ թվով գործարաններ և դպրոցներ, զգալիորեն նվազեցրեց բանակի թվակազմը: Ի տարբերություն Մուհամեդ Ալիի և Իբրահիմի, որոնք երազում էին անկախության մասին, Աբբասը շեշտում էր իր նվիրվածությունը թուրքական սուլթանին և հին թուրքական ավանդույթներին: Նա հրապարակավ մերժում էր ընդունել արևմտյան մշակույթը՝ քննադատության թիրախ դարձնելով եվրոպացիներին: Վերջին հանգամանքը սակայն չէր խանգարում նրան հնազանդորեն կատարել անգլիացիների կողմից տրված բոլոր հրահանգները:

Այսպես, Անգլիայի համար ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցավ 1851թ. Աբբասի կողմից առաջին կոնցեսիայի տրամադրումը՝ Ալեքսանդրիայից դեպի Կահիրե և Մուեզ երկաթուղին կառուցելու համար: Այն դարձավ Անգլիան Հնդկաստանի հետ կապող հիմնական ճանապարհը: Երկաթուղու կառուցումը անկասկած մեծացրեց նաև Եգիպտոսի կարևորությունը, որպես բեռնափոխադրումների համար հարմարավետ տարանցիկ երկրի:

Մուեզի ջրանցքի կառուցումը

1854թ. Աբբաս փաշան սպանվեց իր թիկնապահների կողմից և Եգիպտոսի հաջորդ փաշան դարձավ Մուհամեդ Ալիի որդին՝ Սայիդը: Վերջինս արևմտամետ էր, ազատական գաղափարների տեր մարդ: Եգիպտոսի պատմության մեջ նա թերևս հայտնի է որպես Մուեզի ջրանցքի կառուցման նախաձեռնող:²² Դեռևս 19-րդ դարի սկզբում Նապոլեոնը կարգադրել էր ինժեներներ Լեպեռնին նախապատրաստել ջրանցքի կառուցման նախագիծը: Սակայն վերոհիշյալ մասնագետը սխալ ենթադրություն էր արել, որի համաձայն Կարմիր և Միջերկրական ծովերի մակարդակը տարբերվում է միմյանցից (Կարմիր ծովի մակարդակը ավելի բարձր է) և տեխնիկական նկատառումներից ելնելով՝ ջրանցքի կառուցումը անհնարին է իրականացնել: Չնայած վերոհիշյալ ինժեների եզրակացությունը շատ արագ հերքվեց, այնուամենայնիվ, Մուհամեդ Ալին մերժում էր իրականացնել այդ ծրագիրը, մտահոգված լինելով այն հանգամանքից, որ

22 Marlo, John. World Ditch: The Making of the Suez Canal. New York, 1964, p. 25

19 Ա.Կիրակոսյան. Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը. Երևան, 1999, էջ.16

20 Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. М., 1959, стр.29

21 Cromer, Lord. Modern Egypt. London, Macmillan, 1908, p.51

հաշվի առնելով ջրանցքի ռազմավարական նշանակությունը, մեծ տերությունները կատեղծեն «երկրորդ Դարդանելները»:²³ Նա վախենում էր, որ ձեռք բերելով Եգիպտոսի ներքին գործերին միջամտելու հզոր ազդակ, եվրոպական ուժերը պայքար կսկսեն Սուեզի ջրանցքի համար: Նա կտրականապես մերժեց ջրանցքի կառուցման գաղափարը՝ վստահ լինելով, որ այդ քայլով կարող է ապահովել Եգիպտոսի անկախ կարգավիճակը: Անգլիան նույնպես դեմ էր արտահայտվում ջրանցքի կառուցմանը՝ հաշվի առնելով Ֆրանսիացիների ներգրավվածության հանգամանքը:

Սակայն Սալիդ փաշան իշխանության գալուց անմիջապես հետո ֆրանսիացի հայտնի գործարար Ֆերդինանդ դը Լեսսեպսին տվեց Սուեզի ջրանցքի կառուցման կոնցեսիան: Ջրանցքի կառուցումը տևեց տաս տարի 1859-1869թթ.: Ֆրանսիացիների համար ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ՝ անվճար տրվեցին Սուեզի երկու կողմն ընկած հողերը, իրավունք ստացան ազատորեն ձեռք բերել քար և բոլոր անհրաժեշտ նյութերը Եգիպտոսի տարածքում, ինչպես նաև առանց հարկեր վճարելու Եգիպտոս ներմուծել տարբեր շինանյութեր: Սկզբնական շրջանում, մինչև 1863թ.՝ հարկադիր աշխատանքի վերացումը, Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը, եգիպտական կառավարության համաձայնությամբ, օգտագործեց եգիպտական ֆելլախների կոռային աշխատանքը:

Պետք է համաձայնվել նաև, որ կոնցեսիայի պայմանները կողոպտիչ էին Եգիպտոսի համար:²⁴ Սակայն չի կարելի համաձայնվել այն կարծիքի հետ, որ ջրանցքի կառուցումը ոչ մի օգուտ չտվեց Եգիպտոսին: Ջրանցքի կառուցումը անշուշտ մեծ ռազմավարական նշանակություն ունեցավ Եգիպտոսի հետագա զարգացման համար: Ջրանցքի առկայությունը, խթան հանդիսանալով երկրի տնտեսական զարգացման համար, Եգիպտոսը վերածեց տարանցիկ առևտրի կարևորագույն կենտրոնի, իսկ ջրանցքի բացման արարողությունը, ուր հրավիրված էին եվրոպական միապետներ ու տարբեր երկրների ղեկավարներ, ոչ միայն շքեղ դիվանագիտական ընդունելություն, այլև Եգիպտոսի համար յուրօրինակ դիվանագիտական ճանաչում հանդիսացավ: Իտալացի մեծ կոմպոզիտոր Ջուզեպպե Վերդիին այդ կապակցությամբ գրեց հռչակավոր «Աիդա» օպերան:

23 Marsot Afaf Lutfi al-Sayyid. Egypt in the Reign of Muhammad Ali. Cambridge. 1984, p. 77

24 Կոնցեսիայի պայմաններով, եգիպտական կառավարությունը պետք է ստանար եկամուտների միայն 15%-ը, իսկ ջրանցքի կառավարման հանձնումը Եգիպտոսին պետք է կատարվեր նրա բացման օրից 99 տարի հետո: Ջրանցքի բաժնետոմսերի ընդհանուր 400.000 թվից, եգիպտական կառավարությունը ստացավ միայն 177.642-ը:

6. ՍԻՐԻԱՆ, ԼԻԲԱՆԱՆԸ ԵՎ ՊԱՂԵՍՏԻՆԸ 19-ԲԳ ԳԱՐՈՒՄ

Անգլո-ֆրանսիական մրցակցությունը Արաբական Արևելքի երկրներում տիրապետող դիրքեր նվաճելու համար, ինչպես նաև օսմանյան կենտրոնացված կառավարման համակարգի թուլացումը, 19-րդ դարի սկզբին ներքաղաքական անկայուն իրավիճակ էին ստեղծել Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում: Վերոհիշյալն իր հերթին հանգեցրեց տեղական փաշաների ակտիվացմանը, որոնք պայքար սկսեցին իշխանության համար: Միջֆեոդալական արյունալի բախումների արդյունքում փաշաները արագորեն գահ էին բարձրանում և նույն արագությամբ էլ գահավիժում:

Արաբական այդ երկրների վիճակը էլ ավելի վատթարացավ վահաբիների արշավանքների ընթացքում (1801-1810թթ.), որոնք կողոպտի ենթարկեցին արաբական քաղաքներն ու գյուղերը, վերահսկողություն հաստատելով Մաանայից մինչև Հալեպ ընկած ամբողջ տարածքի վրա:

Ստեղծված անտանելի պայմաններում արաբ բնակչությունը բարձրացրեց ապստամբության դրոշը: Սկզբում 1820թ. ապստամբեցին Լիբանանի գյուղացիները, որոնք դաժանորեն պատժվեցին երկու տարի անց: 1825-1830թթ. խոշոր հուզումներ տեղի ունեցան Դամասկոսում և Երուսաղեմում, իսկ 1830թ.՝ Նաբլոսում:

Օգտվելով Սիրիայում, Պաղեստինում և Լիբանանում ստեղծված անկայուն իրավիճակից՝ Մուհամեդ Ալին 1831-1833թթ. ընթացքում գրավեց այդ երկրները, որոնք Եգիպտոսի իշխանության տակ մնացին մինչև 1840թվականը:

Շուրջ 9 տարի Սիրիայում հաստատվեց Մուհամեդ Ալիի որդի՝ Իբրահիմ փաշայի իշխանությունը: Այդ տարիները, իրավամբ, կարելի է համարել առաջընթացի և բարենորագումների աննախադեպ ժամանակաշրջանի համար: Վերջինս նույնպես արթնացավ «դարերի քնից» և ձեռք բերեց զարգացման այնպիսի մակարդակ, որը կարող էր մրցակցել միայն Եգիպտոսի հետ:

Տնտեսական բարեփոխումներն իրականացնելիս Իբրահիմն ունեցավ ակնառու հաջողություններ: Զննադատելով իր հոր կողմից Եգիպտոսում իրականացվող հողերի բռնագրավումը, նա ավելի մեղմ հարկային համակարգ իրագործեց Սիրիայում: Հարկերից հավաքված գումարների մեծ մասը նա ուղղեց բժշկական, գյուղատնտեսական, ինժեներական և երաշխտական դպրոցների ստեղծմանը: Կրոնական հարցերում Իբրահիմը նույնպես ավելի իմաստուն գտնվեց իր հորից: Օրինակ, Օսմանյան իշխանությունների ժամանակ ոչ-քրիստոնյա հայատակները ի-

րավունք չունենին կառավարական պաշտոն զբաղեցնելու, նրանք չէին կարող նաև տյուրքան (թուրքական գլխածածկ) հագնել կամ ձիու վրա նստած հայտնվել հասարակական վայրում: Իբրահիմը ոչ միայն վերջ դրեց խտրականության այդ բոլոր դրսևորումներին այլև մահմեդականներից, քրիստոնյաներից և հրեաներից բաղկացած վարչական խորհուրդ կազմեց: Նա խրախուսեց Եվրոպայի և Միացյալ Նահանգների միսիոներների մուտքն ու գործունեությունը երկրում: Արևմտյան միսիոներների կողմից հիմնադրվեցին դպրոցներ ու կրթական հաստատություններ: Այս հիմքի վրա է, որ հետագայում բացվեց տարածաշրջանում առաջին ամերիկյան համալսարանը Բեյրութում:

Իբրահիմ փաշան հիմնադրեց արաբական միջնակարգ դպրոցներ և քոլեջներ (Դամասկոս, Հալեպ, Անտիոք), ուր արաբերեն լեզու և գրականություն էր դասավանդվում, ինչը օսմանյան տիրապետության ներքո հայտնվել էին անկումային վիճակում:

Իբրահիմ փաշայի կառավարման ընթացքում կատարված բարեփոխումները մեծապես նպաստեցին 19-րդ դարի 40-ական թվականներին արաբական իրականության մեջ **ազգային-մշակութային «Ալ-Նահդա» (Չարքոնք)** անվանումն ունեցող շարժման ձևավորմանը:²⁵

1840թ. հետո երբ անգլիացիների քաղաքական խաղերի արդյունքում Իբրահիմը ստիպված եղավ լքելու երկիրը, թուրքերը փակեցին արաբական դպրոցներն ու քոլեջները, սակայն, վախենալով Արևմտքի հակազդեցությունից, թույլատրեցին Կաթոլիկ և Բողոքական առաքելությունների գործունեությունը: Այս վերջին հանգամանքի շնորհիվ քրիստոնյա արաբների թիվն ու ազդեցությունը երկրում աստիճանաբար մեծացավ: Եթե քրիստոնյաները օգտվում էին այդ առաքելությունների կողմից հովանավորվող կրթական հաստատություններից, ապա արաբ մահմեդականներն ու դրուզները զրկված էին ժամանակակից արաբական դպրոցներ հաճախելու իրավունքից: Դա էր թերևս պատճառը, որ քրիստոնյա արաբներն էին առաջինները, որ արթնացրեցին արաբական ազգային ինքնագիտակցությունը բնակչության լայն զանգվածների մոտ, նրանք էին արաբական Ալ-Նահդայի դրոշակակիրները, որովհետև, ինչպես արդեն նշեցինք, միայն նրանք էին ի վիճակի ուսումնասիրել արաբական գրականությունն

25 Левин З.И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте. М., 1972, стр.48-55; Antonius, George. The Arab Awakening. London. 1938; Hourani, Albert. Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939. 11th reprint, Cambridge University Press, 2002; Nuseibeh, Z.Nazem. The Ideas of Arab Nationalism. Ithaca, N.Y., 1956; Haim, G.Sylvia. Arab Nationalism. Los Angeles, 1962:

ու պատմությունը: Ալ-Նահդայի հիմնական նպատակը կայանում էր արաբների հոգևոր-մշակութային արժեքների լեզվի, գրականության, գիտության, պատմության հերոսական էջերի, ինչպես նաև արաբական հասարակությանը եվրոպական մշակույթի և առաջադեմ հասարակական-քաղաքական մտքի հետ հաղորդակից դարձնելու ու արաբական իրականության մեջ իշխող հետամնացության և խավարանդության դեմ պայքարելու մեջ: Նահդայական շարժման նշանակալից դեմքերն էին Նասիֆ Յազիջին ու Բուտրուս ալ-Բուսթանին:²⁶ Ն.Յազիջին ծնվել էր 1800թ. ադքատ լիբանանյան ընտանիքում: Չունենալով համապատասխան միջոցներ կրթության ստանալու համար, նա երկար տարիներ զբաղվեց ինքնուսուցմամբ վանական գրադարաններում՝ խորությամբ ուսումնասիրելով արաբական հին բնագրերը: Ծանոթանալով արաբական գրականության ամենահարուստ ընտրանիի հետ՝ Յազիջին կարողացավ վերհանել արաբական ժողովրդի փառավոր անցյալը: Իր ստեղծագործական գրչով՝ թե բանաստեղծություններով և թե հոդվածներով նա դարձավ արաբական միասնության եռանդուն քարոզիչներից մեկը:

Բուտրուս ալ-Բուսթանին, որը նույնպես ծնվել էր Լիբանանում (1819թ.), ի տարբերություն Յազիջիի, ստացել էր որակյալ կրթություն մարոնիական տարբեր հաստատություններում: Լեզվաբանական բացառիկ ընդունակություններով օժտված, Բուսթանին, որը բացի արաբերենից տիրապետում էր նաև 8 լեզուների, 21 տարեկան հասակից սկսել է դասավանդել Բեյրութի Էլի Սմիթի ամերիկյան առաքելությունում: Նա Յազիջիի հետ միասին մասնակցել է Ավետարանի արաբերեն թարգմանությանը, ինչպես նաև ձեռնամուխ է եղել արաբերեն լեզվի բառարանի և Արաբական հանրագիտարանի կազմման աշխատանքներին: 1960թ. նա հիմնադրում է արաբական առաջին քաղաքական ամսագիրը Սիրիայում, որը քարոզում էր հանդուրժողականություն և փոխըմբռնում կրոնական տարբեր խմբերի միջև, ինչպես նաև կարևորում էր գիտության դերը լուսավորության հաստատման և ծայրահեղականության վերացման գործում:²⁷

Ալ-Բուսթանիի և Յազիջիի ամենանշանակալից գործը եղավ 1847թ. Բեյրութում Արաբական գիտական ընկերության հիմնումը, որին անդամագրվեց երկրի մահմեդական, քրիստոնյա և դրուզ համայնքների մտավորականության ընտրանին: Նահդայական շարժման երևելի դեմքերից

26 St'u Sharabi, Hisham. Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914. Baltimore, 1970:

27 Jamal Mohammed Ahmed. Intellectual Origins of Egyptian Nationalism. London, Oxford University Press, 1960, pp.81-88

էին նաև Ամին Շմելիլը, Միքայել Մշակկան, Խալիլ ալ-Խուրին և ուրիշներ: Շարժման կարևոր կենտրոններում՝ Եգիպտոսում, Սիրիայում և Լիբանանում բացվեցին ազգային դպրոցներ, հրատարակվեցին թերթեր, հիմնվեցին գրադարաններ, ինչպես նաև Կահիրեի օպերան:

Նահրայական շարժման գաղափարական հենքի վրա հետագայում ծավալվեց արաբական ազգային-ազատագրական հզոր շարժումը:

1840թ. Լիբանանում ավարտվեց նաև Բեշիր 2-րդի կառավարումը: Վերջինիս իշխանության օրոք աճել էր մարոնիների ազդեցությունը երկրում: Ժամանակին Բեշիրը ապստամբած դրուզ ֆեոդալներին պատկանող հողերի վրա բնակեցրել էր մարոնի քրիստոնյա գյուղացիներին: Լիբանանից նրա հեռանալուց հետո դրուզ ֆեոդալները սկսեցին վերադառնալ երկիր՝ իրենց կալվածքները վերադարձնելու ու նախկին իրավունքները վերականգնելու նպատակով: Իրադրությունը Լիբանանում զնալով սրվում էր, քանի որ մարոնիները լուրջ հակազդեցություն էին ցուցաբերում վերադարձող դրուզներին: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը նաև, որ մարոնիներին աջակցում էին ֆրանսիացիները, իսկ դրուզներին պաշտպանում էր Անգլիան, ապա հասկանալի կդառնա եվրոպական մեծ տերությունների ապակայանացնող դերը տարածաշրջանում: Արդյունքում, ծագեցին ապստամբություններ և արյունալի բախումներ տեղի ունեցան մարոնի և դրուզ համայնքների միջև, ինչը գերտերությունները փորձեցին ծառայեցնել իրենց սեփական շահերին:

Դրիմի պատերազմից և 1856թ. «Հաթթե հյումայուն»-ի հրապարակումից հետո հակաֆեոդալական շարժումը Սիրիայում և Լիբանանում նոր քափ ստացավ: 1858թ. հյուսիսային Լիբանանի գյուղացիները ապստամբեցին մարոնի շեյխերի դեմ: Ֆրանսիան այդ դեպքերն օգտագործեց որպես պատրվակ ներխուժման համար: 1860թ. ոչ առանց ֆրանսիացիների հրահրման, Դամասկոսում տեղի ունեցան ընդհարումներ մարոնիների և դրուզների միջև: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ օսմանյան կառավարությունը քայլեր ձեռնարկեց դրուզների և մարոնիների միջև բշնամանքը վերացնելու ուղղությամբ, այնուամենայնիվ, Նապոլեոն III իր զորքերը մտցրեց Սիրիա և Լիբանան:²⁸

Սակայն շատ շուտով ֆրանսիական զորքերը դուրս բերվեցին և 1861թ. հունիսի 9-ին Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան և Թուրքիան ստորագրեցին համաձայնագիր «Լիբանանի օրգանա-

կան կարգավիճակի» վերաբերյալ:²⁹ Այդ փաստաթղթի համաձայն, Լիբանանը դառնում էր Օսմանյան կայսրության ինքնավար մարզ, որի կառավարումը պետք է ստանձներ Բարձր Դռան կողմից նշանակվող քրիստոնյա փոխամորդ-նահանգապետը՝ *մուքասառիֆը*, որին կից ստեղծվում էր 12 հոգանոց խորհրդակցական մարմին՝ վարչական խորհուրդ, ուր նախատեսվում էր ընդգրկել մարզի հիմնական կրոնական 6 համայնքների երկուական ներկայացուցիչ՝ մարոնիներից, դրուզներից, սուննիներից, շիաներից, ուղղափառներից և հույն կաթոլիկներից: Լիբանանը իրավունք ստացավ կազմելու իր սեփական ոստիկանությունը, դատարանները և այլն, և պարտավորվեց ամենամյա տուրք վճարել օսմանյան սուլթանին:

Լիբանանը, Սիրիան և Պաղեստինը Թանգիմաթների շրջանում (1840-1870)

1840թ. Բրիտանական ներխուժման և Մուհամեդ Ալիի անձնատուր լինելուց հետո սկիզբ դրվեց եվրոպական տերությունների կողմից արաբական երկրների տնտեսական գաղութացման գործընթացին:

1838թ. անգլո-թուրքական առևտրական համաձայնագիրը արաբական շուկաների դռները լայնորեն բացեց բրիտանական և այլ երկրների ապրանքների համար: Միայն 1840-50թթ. բրիտանական արտադրանքի ներմուծումը Օսմանյան կայսրություն աճեց շուրջ 3 անգամ: Եվրոպական ապրանքատեսակների հոսքը հանգեցրեց հին արդյունաբերական կենտրոնների անկմանը և տեղական արդյունաբերության և արհեստների ոչնչացմանը:

Արաբական երկրները մուտք գործեցին համաշխարհային շուկա որպես Եվրոպական արդյունաբերության համար գյուղատնտեսական և հումքային կցորդներ: Տնտեսական հարաբերությունները հիմնված էին անհավասար փոխանակման վրա, ինչը արդյունաբերական կապիտալի կողմից արաբական երկրների շահագործման վառ ապացույցն էր հանդիսանում: Օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման ոլորտը առևտրով չէր սահմանափակվում: Աստիճանաբար Եվրոպան սկսեց ձեռք բերել իրեն համար ձեռնտու կոնցեսիաներ:

Փոփոխություններ էին կատարվում նաև թուրքական շրջանակներում: Մակավաթիվ ազգային բուրժուազիայի ի հայտ գալով՝ սկիզբ դրվեց ֆեոդալական հարաբերությունների արագ փլուզմանն ու կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը:

29 Lutsky, V. Modern History of the Arab Countries, Moscow, 1969, pp.137-138

28 Տարածաշրջանում Ֆրանսիայի քաղաքականության մասին տե՛ս Панченкова М.Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и сирийская экспедиция 1860-1861гг., М., 1964

Թուրքական բուրժուազիայի ճնշման ներքո երկրում իրականացվեցին մի շարք բարենորոգումներ: Բարենորոգումների նախաձեռնողն էր Ռեշիդ փաշան, որը գրադեցնում էր արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը և արևմտամետ քաղաքական գործչի համբավ էր վայելում: Ռեշիդը փորձում էր հարմարեցնել աճող առևտրական բուրժուազիայի և ազատական գաղափարներով առաջնորդվող հողատերերի շահերը երկրում հաստատված սուլթանի կրոնա-ֆեոդալական միապետական համակարգի հետ:

Թանգիմաթի առաջին փուլը

Թուրքերի պարտությունը Մուհամեդ Ալիի բանակի կողմից ստիպեց Բարձր Դռանը ընդունել նոր բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտությունը: 1839թ. նոյեմբերի 3-ի թուրքական սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1839-1861թթ.) «Հաթթե Շերիֆ Գյուլհանե»³⁰ կոչված հրովարտակով սկիզբ դրվեց բարենորոգումների ծրագրի իրականացմանը: Բարենորոգումների այս ծրագիրը կոչվեց «Բարեգործական» (*թանգիմաթ ալ-խայրիյա*), որից էլ պատմության մեջ հայտնի դարձավ «Թանգիմաթ» անվանմամբ: Այն կիրառվեց երկու փուլով:

Թանգիմաթի առաջին փուլն իրականացվեց 1839-1856թթ. ընթացքում: Այդ ժամանակաշրջանում բարենորոգումներ կատարվեցին հարկային համակարգում, վարչական կառուցվածքում, կրթության բնագավառում:

Սուլթանի վերոհիշյալ հրովարտակով ապահովվում էր Օսմանյան կայսրությունում բնակվող յուրաքանչյուր քաղաքացու անձի և մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիությունը, ինչը երկրում ստեղծված փաշաների և սատրապների անսահմանափակ իշխանության առկայության պայմաններում չափազանց կարևոր քայլ էր հանդիսանում: Եվ առաջին հերթին՝ աճող թուրքական գործարար խավի համար: Ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ուներ այն հանգամանքը, որ անձեռնմխելիության իրավունքը տարածվում էր կայսրության բոլոր քաղաքացիների վրա անկախ նրանց կրոնական դավանանքից: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ երկրի բուրժուազիան կազմված էր հիմնականում քրիստոնյա՝ հայ և հույն գործարարներից և ձեռնարկատերերից, ապա միանգամայն հասկանալի է դառնում հրովարտակի այդ դրույթի նշանակությունը:

Հարկային համակարգում հաստատվեցին հստակ գրանցված հարկերի դրույքաչափեր, ինչպես նաև վերացվեց իլթիզամի համակարգը: Հատկանշական է, որ սուլթանի հրովարտակով արգելվեց Օսմանյան

30 Թարգմանվում է որպես «Վարդերի Պալատի սրբազան հրաման»:

կայսրությունում լայն տարածում գտած պետական պաշտոնների վաճառքի արատավոր պրակտիկան:

Թանգիմաթը լուրջ հակազդեցություն և դիմադրություն առաջացրեց ֆեոդալական առավել հետադիմական շրջանների՝ հողատերերի, դատավորների և կրոնական իշխանությունների մոտ: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը ինքն անձամբ ստիպված լինելով ստորագրել հրովարտակը՝ ոչ միայն չէր ցուցաբերում ակտիվ աջակցություն, այլև խոչընդոտում էր բարենորոգումների իրականացմանը: Այդ իսկ պատճառով թանգիմաթը չհանգեցրեց լուրջ համակարգային փոփոխությունների, իսկ նրա դրույթների մեծ մասը այդպես էլ չիրականացվեց:

Այնուամենայնիվ, փորձեր կատարվեցին տարանջատել քաղաքացիական և ռազմական վարչակազմերը և ստեղծել նոր իրավական ընթացակարգ: 1843թ. ընդունված զինապարտության մասին օրենքի համաձայն սահմանվեց համընդհանուր զինվորական ծառայություն, իսկ ծառայության ժամկետը սահմանափակվեց 5 տարով: Բանակում կատարվեցին արմատական փոփոխություններ:

1840թ. սուլթան Աբդուլ Մեջիդը փորձեց վերափոխել նաև իրավական ոլորտը: Թանգիմաթի ողջ ընթացքում շարունակվեցին աշխատանքները նոր քրեական, առևտրական և քաղաքացիական օրենսդրության մշակման ուղղությամբ:

Փոփոխություններ կատարվեցին Սիրիայի և Պաղեստինի վարչատարածքային բաժանման մեջ: 1841թ. Սալոայի և Տրիպոլիի վիլայեթները միավորվեցին մեկ *Էյալեթի* փաշայության մեջ, որի կենտրոնը դարձավ Բեյրութը: Իսկ Պաղեստինը հիմնականում ընդգրկվեց Երուսաղեմի սանջաքի մեջ, որը ենթակա էր Բեյրութի փաշային: Էյալեթի փաշաները զրկվեցին զինվորական և ֆինանսական իրավունքներից: Մտցվեց ֆինանսական նոր պաշտոն՝ *դեֆթերդար*: Սիրիայում և Պաղեստինում տեղակայվեց թուրքական հինգերորդ բանակը, որի կենտրոնատեղը գտնվում էր Դամասկոսում: Բանակը լրիվ անկախ էր փաշայից և ենթարկվում էր զինվորական նախարարությանը:

Այս փոփոխությունները, տեղական բուրժուազիայի դիրքերի անբավարար գործում իրենց դրական դերն ունենալով հանդերձ, այնուամենայնիվ, բավարար չեղան երկրում հաստատված սոցիալական համակարգը փոխելու համար: Այդ բարեփոխումները չվերացրեցին արտադրության ֆեոդալական ձևերը կամ էլ ֆեոդալական պետությունը: Բարեփոխումները թուրքական բուրժուազիային շնորհելով որոշ անձնական արտոնություններ՝ չտվեցին քաղաքական որևէ իրավունք: Պետության մեջ ամբողջ իշխանութ-

յունը՝ շարունակեց մնալ հին բյուրոկրատիայի ձեռքերում: Իրենց հերթին Միրիայի և Պաղեստինի գյուղացիները թանգիմաթն ընկալեցին որպես ազատություն ձեռք բերելու հնարավորություն: Այդ հողի վրա տեղի ունեցան մի շարք հակաֆեոդալական ընդվզումներ, որոնցից առավել նշանակալիցը՝ Հալեայի 1850թ. և Հաուրանիի 1852-1853թթ. ապստամբություններն էին:

Թանգիմաթի երկրորդ փուլը

1840թ. արևմտյան միսիոներները ակտիվացրեցին իրենց գործունեությունը հիմնականում Արաբական Արևելքում՝ Միրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում: Այստեղ նույնպես խաչածևակում էին մեծ տերությունների շահերը: Եթե Անգլիան աջակցում էր կաթոլիկներին և հետագայում Պաղեստին հրեական ներգաղթին, ապա ԱՄՆ-ը՝ բողոքական առաքելություններին: 1849թ. Ռուսաստանը ուղղափառ առաքելություն հիմնեց Երուսաղեմում, նպատակ հետապնդելով իր ազդեցությունը տարածել երկրի հույն քրիստոնյաների շրջանակում:

Մեծ տերությունների մրցակցությունը Օսմանյան կայսրությունում բողոքական էր հիմնականում կրոնական հակասությունների տակ: Յուրաքանչյուր տերություն ձգտում էր վերահսկողություն հաստատել կայսրության համապատասխանաբար՝ կաթոլիկ, ուղղափառ և բողոքական բնակչության վրա: Տերությունների դիվանագիտության ակտիվացումը այս հարցում, վերջ ի վերջո հանգեցրեց 1853-56թթ. Արևելյան (կամ Ղրիմի) պատերազմի բռնկման համար: Պատերազմը ավերիչ ազդեցություն ունեցավ Թուրքիայի տնտեսության վրա: 1854թ. Բարձր Դուռը ստիպված եղավ իր առաջին արտասահմանյան վարկը վերցնել, որը սկիզբ դրեց կայսրության ֆինանսական ստրկացմանը:

Ղրիմի պատերազմի ամբողջ ընթացքում կայսրության տարբեր շրջաններում զարգանում և ընդլայնվում էր քրիստոնյա ժողովուրդների հակաթուրքական ազատագրական շարժումը:

Մոլդովայում առաջ քաշվեցին սահմանադրություն հաստատելու պահանջներ, Բոսնիայում և Բուլղարիայում բռնկվեցին զինված ապստամբություններ: Հուզումներից չխուսափեցին նաև Միրիան և Լիբանանը: Այս ամենը լուրջ վտանգ էր պարունակում թուրքական սուլթանի իշխանության, ինչպես նաև կայսրության հետագա գոյության համար:

Եթե Ռուսաստանը համարում էր, որ Թուրքիան անհույս «հիվանդ մարդ է» և անհրաժեշտ է Մեծ Բրիտանիայի հետ նախօրոք ընդհանուր համաձայնության գալ և համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել կայսրության

տարածքը ազդեցության ոլորտների բաժանման հարցում, ապա Բրիտանիան փորձում էր թույլ չտալ կայսրության փլուզումն ու մասնատումը և անգամ համագործակցում էր Թուրքիայի հետ երկրում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու գործում: Երկրի ներսում իր դիրքերն ամրապնդելու, ինչպես նաև քրիստոնյաների իրավունքների ապահովման հարցերին միջամտելու Ռուսաստանի հնարավորությունները սահմանափակելու նպատակով, Բրիտանիան նախապատրաստեց կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների վիճակը բարելավող բարենորոգումների ծրագիր, որն էլ դրվեց 1856թ. փետրվարի 18-ին սուլթանի կողմից ստորագրված նոր հրովարտակի (Հաթթե Հյումայուն) հիմքում: Հաթթե հյումայունով սկսվեց թանգիմաթի՝ բարեփոխումների երկրորդ փուլը: Այն հաստատում էր Հաթթե Շերիֆ Գյուլիանեով խոստացված՝ կայսրության բոլոր հպատակների հավասար իրավունքները, «անկախ դասակարգից կամ կրոնից», վերացնում էր գլխահարկը (ջիզյե), որը գանձվում էր միայն քրիստոնյա բնակչությունից և վերջիններիս համար բացվում էր մուսուլման բոլոր զինվորական ու քաղաքացիական պաշտոնների համար: Հրովարտակի համաձայն հիմնվում էին խառը դատարաններ, օտարերկրացիները իրավունք էին ստանում Թուրքիայում ձեռք բերելու հող և անշարժ գույք: Այն նախատեսում էր քաղաքացիական և քրեական օրենսդրության կողիֆիկացում, հաղորդակցության ճանապարհների բարելավում, առևտրի համար վարկային հիմնարկների հիմնում, դրամական համակարգի բարեփոխում և անգամ պետական բյուջեի հրապարակում:

Կրոնական համայնքների իրավունքների, հարկային, քաղաքացիական և քրեական ռեֆորմներից բացի, այս շրջանը առանձնանշվեց Օսմանյան կայսրությունում հողային օրենսգրքի (1867թ.), ինչպես նաև տեղական վարչական նոր բաժանման ընդունմամբ: Մակայն Հաթթե Հյումայունի այս դրույթների ճնշող մեծամասնությունը այդպես էլ մնաց չիրականացված: Հրովարտակի հրապարակումից հետո սրվեց իրավիճակը Միրիայում: Լիբանանի գյուղացիությունը հրովարտակում հայտարարված հավասարությունների դրույթը փորձեց օգտագործել սոցիալական արդարություն հաստատելու և ֆեոդալական ժանր բեռից ազատվելու համար: 1858-59թթ. հակաֆեոդալական ապստամբություններ ծագեցին հյուսիսային Լիբանանում, որոնք տարածվեցին Լիբանանի և Միրիայի՝ այլ շրջանների վրա:

Օսմանյան կայսրությունում առևտրական և քաղաքական գերակշռություն հաստատելու Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ծավալված պայքարի հետևանքով, Լիբանանում 1860թ. արյունալի բախումներ տեղի ունեցան դրուզ և մարոնի համայնքների միջև:

7. ԻՐԱԿԸ ԹԱՆՉԻՍԱԹԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ³¹

Իրաքը հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության ամենահետամնաց և քերզարգացած մարզերից մեկը, որը դուրս մնալով Մուհամեդ Ալիի իշխանության սահմաններից չենթարկվեց բարեփոխումների: Դառուղ փաշայի գահընկեցությունից հետո (1831թ.) բուրքական կառավարիչները Իրաքի լիիշխան տերերն էին և խստորեն պահպանում էին Բարձր Դռան կողմից հրահանգների և կարգադրությունների անշեղ կատարումը: Իրաքում իրավիճակը կտրուկ վատթարացավ Քուլեմեն տոհմի ոչնչացման հետևանքով: Երկիրը հայտնվել էր ծայրաստիճան թշվառ տնտեսական կացության մեջ: Սուլի և համաճարակների հետևանքով ավերվում էին և ամայանում էին Իրաքի քաղաքներն ու գյուղերը: Այսպես Իրաքի երբեմնի 150 հազարոնց բնակչությունից մնացել էր միայն 20.000, իսկ Բասրայում 80.000-ից միայն 5 հազար բնակիչ: Խանութներն ու արհեստանոցները փակվել էին՝ մատնվելով անգործության: Այգիներն ու ցանքատարածքները չորացել էին ու ոչնչացել: Գրեթե զրոյական մակարդակի էր հասել երկրի առևտուրը:

Քրդական ապստամբությունն ու միջցեղային պատերազմները

Դառուղ փաշային հաջողվել էր հնազանդեցնել քուրդ բեկերին ու առաք շեյխերին: Նա պատերազմ վարեց Բարձր Դռան դեմ և կարողացավ իր իշխանության տակ միավորել ողջ Իրաքը: Սակայն նրանից հետո Իրաքի փաշաները սկսեցին նշանակվել սուլթանի կողմից, իսկ երկիրը դրվելով Բարձր Դռան անմիջական վերահսկողության տակ՝ փաստորեն կորցրեց իր նախկին անկախ կարգավիճակը: Սակայն փաշաների իշխանությունն Իրաքում թվացյալ էր: Նրանք չկարողացան ընդհանուր լեզու գտնել հարկերի վճարումից խուսափող ցեղերի հետ, ինչպես նաև ֆեոդալ հողատերերի ընդդիմության հետ, որոնք հրաժարվում էին ընդունել փաշաների իշխանությունը: Նման վիճակում երկիրը դատապարտված էր շարունակական տնտեսական անկման, ապստամբությունների ու միջցեղային պատերազմների:

Մունթաֆիկի, Շամմառի, Անայզայի և այլ արաբական ցեղերը պատերազմում էին միմյանց հետ կամ դաշինքներ էին ստեղծում Բաղդադի

31 Steu' Saleh, M. Mesopotamia, 1600-1914. Baghdad.1957; Stokes, Frank. Iraq. London, 1958; Longrigg, Stephen H. Four centuries of Modern Iraq. Oxford, 1925:

փաշաների դեմ: Այսպես, 1833թ. երեք ամիս շարունակ Շամմառի զինվորները պաշարման էին ենթարկել Բաղդադը:

Պարբերաբար քուրդ հողատերերի ապստամբություններ էին ծագում երկրի հյուսիսում: Նրանց աջակցություն էին ցուցաբերում Իրանի շահն ու Եգիպտոսի փաշա Մուհամեդ Ալին: Վերջինս նպատակ ունենալով ավարտել «Արաբական կայսրության» միավորումը և վերահսկողություն հաստատել ռազմավարական կարևորություն ունեցող Միջերկրականից դեպի Պարսից ծոց առևտրական ճանապարհի վրա՝ ձգտում էր գրավել նաև Իրաքը: Այդ իսկ պատճառով երկրում Բարձր դռան իշխանության թուլացմանն ուղղված ցանկացած շարժում կամ ապստամբություն վայելում էր Մուհամեդ Ալիի աջակցությունը: Իր հերթին Օսմանյան կայսրությունը բազմաթիվ պատժիչ ջոկատներ ուղարկեց Քուրդիստան, որոնք 1831-1842թթ. ընկած ժամանակահատվածում դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում քուրդ բեյերի և տեղի բնակչության հետ: Սակայն Բարձր Դռան նման քաղաքականությունը չհանդարտեցրեց տարածաշրջանը և չկարողացավ հնազանդեցնել քրդերին: 1839թ. քրդական ապստամբության ընթացքում պարսկական ուժերի օժանդակությունը և Մուլեյմանիե շրջանում նրանց առաջխաղացումը հանգեցրեց թուրք-պարսկական պատերազմի: Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի ջանքերի շնորհիվ 1847թ. մայիսի 31-ին կողմերի միջև կնքվեց Էրզրումի (երկրորդ) համաձայնագիրը, որի համաձայն Պարսկաստանը հրաժարվեց Մուլեյմանիե և այլ շրջանների վրա իր պահանջներից: Որպես փոխհատուցում Բարձր Դռան Իրանին զիջեց Մահմաներան (ներկայիս Խոռասանախր) և Շաք ալ-Առաք գետի աջ ափը:

Թուրք-պարսկական հարաբերությունների կարգավորումը, ինչպես նաև Մուհամեդ Ալիի պարտությունը չբարելավեցին Քուրդիստանի ընդհանուր իրավիճակը: Քուրդիստանի շրջաններում թուրքական ուղղակի իշխանության հաստատմանն ուղղված ցանկացած փորձ հանդիպում էր քուրդերի կատաղի դիմադրությանը՝ ապստամբությունների տեսքով: Հաջորդ քրդական ապստամբությունը ծագեց 1843թ. և շարունակվեց մինչև 1846 թվականը: Թուրքական բանակը չէր հասցրել ճնշել այն, երբ 1848 և 1849թթ. նոր ընդվզումներ տեղի ունեցան: Իրաքի քրդական բնակավայրերում նման իրավիճակը դեռ երկար պահպանվեց, իսկ օսմանյան իշխանությունն այնտեղ՝ գուտ ձևական էր:

1839թ. նոյեմբերի 3-ի «Հաթե շերիֆ Գյուլիանե»-ով՝ հայտարարված բարեփոխումները չափազանց դանդաղ էին ներթափանցում Իրաք: Շարունակական ապստամբությունների ու տնտեսական խոր ճգնաժամի մեջ գտնվող երկրում իրապես դժվար էր լուրջ փոփոխություններ իրականաց-

նե: Մկզբում հռչակված բարեփոխումները որևէ ազդեցություն չունեցան Իրաքում: Իրավիճակն այդ ուղղությամբ սկսեց փոխվել միայն 1842թ. երբ կատարվեցին որոշ փոփոխություններ: Իշխանության զինվորական և վարչական բաժանումն իրականացվեց միայն 1848թ., երբ թուրքական բանակի 6 ստորաբաժանումներ տեղակայվեցին Բաղդադում: Համընդհանուր զինվորական ծառայության մասին օրենքը Իրաքում շներկայացվեց մինչև 1870թ.: Պետական մեքենայի վերակազմավորման արդյունքում որոշակի կենտրոնացում և մասնագիտացում կատարվեց նաև այդ բնագավառում: Բարեփոխումների շնորհիվ վերացվեց հողային տուրքի գործող համակարգը: Հատուկ պետական պաշտոնյաներին վատահվեց ֆինանսական և հարկային հարցերի վերահսկողությունը: Ի հայտ եկավ որոշ չափով «եվրոպականացված» բյուրոկրատական խավը:³²

Թանգիմաթը Իրաքում չհանգեցրեց որևէ լուրջ սոցիալական փոփոխությունների, իսկ նրա գործնական արդյունքները չնչին էին, գրեթե զրոյական: Բնակչության հիմնական մասը շարունակեց տառապել բռնագրավումների և հարկահավաքի դաժան մեթոդներից, պաշտոնյաների կամայականություններից ու կաշառակերությունից:

Երկար ժամանակ Իրաքի տնտեսությունը շարունակեց մնալ խորը ճգնաժամի մեջ: Միայն 19-րդ դարի 60-ականներին նկատվեց որոշակի աշխուժացում, երբ Իրաքը սկսեց համաշխարհային շուկա արտահանել ցորեն և ներմուծել պատրաստի արտադրանք: Արտասահմանում առկա գյուղատնտեսական մթերքների պահանջարկը բավարարելու նպատակով, Իրաքի կառավարիչները ձեռնամուխ եղան մրգատու այգիների վերականգնմանն ու ցանքատարածությունների ընդլայնմանը: Իրանը նույնպես մուտք էր գործում համաշխարհային շուկա և իր հիմնական առևտուրը իրականացնում էր Բաղդադի և Բասրայի միջոցով, ինչը նույնպես եկամտաբեր էր Իրաքի համար: Իսկ 1861թ. Իրաքում ներքին մաքսակետերի վերացման հետևանքով առևտրի ծավալները կտրուկ աճեցին:

Արտաքին և տարանցիկ առևտրի ավելացումը նպաստեց նաև հաղորդակցման և տրանսպորտային միջոցների զարգացմանը: Եթե 30-ական թվականներին ապարդյուն փորձեր էին կատարվում Եփրատի երկայնքով կանոնավոր առևտրի իրականացումը կազմակերպելու ուղղությամբ, իսկ ամենահարմար տարանցիկ ճանապարհը դեպի Հնդկաստան համարվում էր Եգիպտոսը և Կարմիր Ծովը, ապա 1862թ. թուրքական կառավարությունը արդեն իսկ կանոնավոր նավագնածություն կազմակերպեց Բաղ-

դադի և Բասրայի միջև: Նույն թվականին Լինչի (Lynch) Բրիտանական ընկերությունը մշտական նավագնացություն նախաձեռնեց նույն ուղիով, իսկ հետո ծովային ճանապարհով՝ Բասրան կապելով Պարսից Ծոցի և Հնդկաստանի նավահանգիստների հետ: 1864թ. հեռագրակապ ստեղծվեց Բաղդադի Ստամբուլի, Թեհրանի, Բասրայի և Հնդկաստանի միջև:

Միդհաթ փաշան Իրաքում

Իրաքի բարեփոխումների վերջնական փուլի իրականացման դժվարին պարտականությունը դրվել էր հեղինակավոր թուրք քաղաքական գործիչ Միդհաթ փաշայի վրա (1822-1883): Միդհաթ փաշան Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական շարժման առաջնորդն էր և 1876թ. սահմանադրության հեղինակը:

1869թ. Բարձր Դռան կողմից նա նշանակվել էր Բաղդադի նահանգապետ և վեցերորդ կորպուսի գլխավոր հրամանատար՝ ստանձնելով երկրի քաղաքացիական և զինվորական անսահմանափակ իշխանությունը:

Իրեն բնորոշ եռանդով Միդհաթ փաշան նախաձեռնեց բարենորոգումները, որոնք կոչված էին վերափոխելու Իրաքի կյանքի բոլոր բնագավառները: Նա մեծ ուշադրություն հատկացրեց տրանսպորտային ուղիների կառուցմանը՝ ընդլայնելով շոգենավային նավարկայությունը Տիգրիսով և հիմնադրելով պետական շոգենավային ընկերությունը: Սուեզի ջրանցքի բացումից հետո Միդհաթ փաշան ձեռնամուխ եղավ նավագնածության կազմակերպմանը Բասրայի, Ստամբուլի և Լոնդոնի միջև: Իրաքի կառավարչի նախաձեռնությամբ ընդլայնվեցին նավագնացության ուղիները՝ Տիգրիսով դեպի Մոսուլ և Եփրատով մինչև Հալեպ: Նշանակալի էր նաև Միդհաթ փաշայի դերը Իրաքում երկաթուղու կառուցման գործում: Նա ջանադրաբար աշխատեց «Եփրատի երկաթուղու» նախագծի վրա, սակայն ի վիճակի եղավ կյանքի կոչել միայն նրա 12 կիլոմետրանոց հատվածը՝ Բաղդադ-Ալ-Քազիմիյա գիծը:

Իր պաշտոնավարման ընթացքում Միդհաթ փաշան իրականացրեց նաև վարչական և մշակութային բարեփոխումներ երկրում: 1864թ. Բարձր Դուռը վիլայեթների մասին օրենք ընդունեց, որի համաձայն դատական իշխանությունը բաժանվեց վարչականից, իսկ կայսրության ողջ տարածքում հիմնվեցին ընտրովի դատարաններ: 1868թ. նշված օրենքը գործում էր կայսրության բոլոր նահանգներում բացառությամբ Իրաքի և Եմենի: Միդհաթ փաշան նշված օրենքը գործադրեց նաև Իրաքում: Նա ստեղծեց նոր դատարաններ, հիմնադրեց տեղական խորհուրդ-

32 Lutsy, V. Modern History of the Arab Countries, Moscow, 1969, p. 142

ներ (քալադիյե) և նոր դպրոցներ: Բաղդադի առաջին տպագիր թերթը լույս տեսավ Միդիաք փաշայի կառավարման տարիներին:

Միդիաք փաշայի հիմնական նպատակներն էին՝ կենտրոնաձիգ իշխանության հաստատումը և ցեղային ու ֆեոդալական անջատողականության վերացումը Իրաքում: Այդ նպատակով նա համընդհանուր զինվորական ծառայությունը տարածեց նաև ցեղերի վրա՝ վերջինների վրա դնելով ընդհանուր հարկերն ու պահանջելով նրանցից պարբերաբար վճարումներ կատարել: Միևնույն ժամանակ Միդիաք փաշան վճռակաճողներն ճնշում էր անհամաձայնության ցանկացած դրսևորում, ինչն առավել ցայտուն երևաց իր քաղաքականության դեմ արաբական որոշ ցեղերի կողմից 1869թ. բարձրացրած ապստամբության ժամանակ:

Այսուհանդերձ, Իրաքի կառավարիչը քաջ գիտակցում էր, որ միայն ճնշման միջոցներով անհնար է կոտրել ցեղերի դիմադրությունը: Ֆեոդալական և ցեղական առաջնորդներին սիրաշահելու և շահագրգռելու նպատակով նա առաջ քաշեց գյուղացիներին «խաղաղ շահագործելու» գաղափարը: Դա նշանակում էր, որ իշխանությունները հանձն էին առնում խրախուսել պետական հողերի վաճառքը ցեղերի շեյխերին: 1858թ. հողային օրենքի համաձայն փաշան նախկին հողատերերին, ինչպես նաև շեյխերին արտոնեց հողերի վաճառքը համեմատաբար ցածր գներով: Սակայն հողի սեփականատեր էր շարունակում մնալ պետությունը, որը հողի նոր սեփականատերերին տալիս էր հողի օգտագործման իրավունք (թապու):

Միդիաք փաշայի կողմից Քուվեյթի և Ալ-Խասսայի գրավումը նույնպես ուղղված էր Իրաքում բուրքական իշխանության ամրապնդմանը: Նշված նահանգները վերակազմավորվեցին հատուկ վարչական միավորի մեջ՝ Նեջդի սանջաքի, որն ամբողջովին ենթարկվում էր Իրաքի թուրքական կառավարիչներին:

Միդիաք փաշայի բարեփոխումների բոլոր դրական կողմերի հետ մեկտեղ, անհրաժեշտ է նշել նաև, որ նա ներկայացնելով հանդերձ թուրքական ղեկավարության առաջադեմ խավը, այնուամենայնիվ, հանդիսանում էր Բարձր Դռան քաղաքականության իրականացնողը այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով: Արաբական ազգային շարժումների նկատմամբ նրա անհաշտ դիրքորոշումը, վարչական պաշտոններին նշանակելիս արաբների նկատմամբ բացահայտ խտրականությունը և շատ ղեպքերում բարեփոխումների իրականացման ընթացքում ցուցաբերած անվճռականությունը, իհարկե, շոշափելի բարելավում չէին կարող բերել արաբ ժողովրդին:

8. ՕՐԱԲԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ինչպես արդեն նշել ենք, 1854թ. Աբբաս փաշան սպանվեց իր քիկնապահների կողմից և հուլիսի 14-ին Եգիպտոսի կառավարիչ դարձավ Մուհամեդ Ալիի որդի Սայիդ փաշան (1854-1863): Սայիդին փոխարինեց Իսմայիլը (1863-1879), որը 1867թ. սկսեց կրել խեղիվ՝ (տեք, հրամայող) տիտղոսը, այնպիսի գերաձայսեր կատարեց զարգացման տարբեր ծրագրերի ուղղությամբ (դպրոցների կառուցում, թերթերի հրատարակում, նոր գործարանների, երկաթուղիների կառուցում և այլն), որ եվրոպական վարկատուներին վճարելու համար ստիպված եղավ Մուեզի ջրանցքի Եգիպտոսին պատկանող բոլոր բաժնետոմսերը վաճառել անգլիական կառավարությանը: Եգիպտոսը հայտնվել էր սնանկության եզրին: Այս հանգամանքից ճարպկորեն օգտվեցին Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնք հսկողություն սահմանեցին Եգիպտոսի ֆինանսների, իսկ ապա նաև ամբողջ տնտեսության վրա: Հետագայում, 1878թ. ապրիլին ստեղծվեց խեղիվի պարտքի միջազգային հանձնաժողովը, որի մեջ մտնում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ավստրիայի ներկայացուցիչները: Վերջիններիս պահանջով Իսմայիլը 1878թ. օգոստոսի 28-ին ստեղծեց նոր կառավարություն, այսպես կոչված «եվրոպական կաբինետ», որի մեջ որպես նախարարներ մտան վերոհիշյալ չորս եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչները: Վարչապետ դարձավ Եգիպտոսի ականավոր պետական գործիչ, հայագգի Նուբար Նուբարյանը: «Եվրոպական կաբինետի» ստեղծումով խեղիվ Իսմայիլը գրկվեց պետական գործերին անմիջականորեն մասնակցելու հնարավորությունից:

Սակայն եգիպտական գյուղացիների, արհեստավորների և վաճառականների վիճակը գնալով էլ ավելի վատացավ՝ նրանցից գանձվող հարկերի բարձր դրույքաչափերի պատճառով: Նուբարյանի կառավարությունից դժգոհ էին նաև զինվորականները այդ իսկ պատճառով 1879թ. մարտի 9-ին նա ստիպված եղավ հրաժարական տալ: Մեկ ամիս անց՝ 1879թ. ապրիլի 7-ին Իսմայիլը ցրեց «Եվրոպական կաբինետը» և կազմեց նոր կառավարություն, որը գլխավորեց Շերիֆ փաշան: Կառավարությունը նախապատրաստեց Սահմանադրության նախագիծը, որը հավանության արժանացավ Ներկայացուցիչների Պալատի կողմից: Սակայն Իսմայիլը չհասցրեց այն ստորագրել, 1879թ. հունիսի 19-ին Անգլիան և Ֆրանսիան պահանջեցին Իսմայիլից հրաժարվել խեղիվի գահից և հեռանալ երկրից: 1879թ. հունիսի 25-ին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը հայտարարեց, որ Իսմայիլը գահընկեց է արվել: Նոր խեղիվ հռչակվեց նրա որդի Թեվֆիկը, թու-

լամոյթ մի անձնավորություն, որը խաղալիք էր անգլիացիների ձեռքերում: Կառավարության ղեկավար նշանակվեց Ռիչարդ փաշան, որը նույնպես անգլիացիների կամակատարն էր: Եգիպտոսում հաստատվեց հետադիմական վարչակարգ: Երկիրը մտավ խորը քաղաքական ճգնաժամի մեջ:

Այսպիսի իրադրության մեջ ձևավորվեցին եգիպտական ընդդիմադիր ուժերը, որի մեջ մտնում էին ազգային բուրժուազիան, զինվորականությունը, հատկապես սպայական կազմը, մտավորականությունը, ինչպես նաև հայրենասիրական տրամադրություններ ունեցող կալվածատերերը: 1879թ. սպաների մի խումբ հիմնեցին կիսազաղտնի կազմակերպություն՝ «Ազգային կուսակցությունը» (ալ-Հիզբ ալ-Վաթան): Զինվորականների մեջ առանձնապես աչքի էր ընկնում գնդապետ Ահմադ Օրաբին, որի շուրջ համախմբվեցին ընդդիմադիր ուժերը՝ առաջ քաշելով «Եգիպտոսը եգիպտացիների համար» կարգախոսը: Նրանց նպատակն էր Եգիպտոսի քաղաքական անկախության նվաճումը:³³

1881թ. սեպտեմբերի 9-ին Կահիրեում տեղի ունեցավ եգիպտական բանակի զինված ելույթը: Ահմադ Օրաբին և վաթանիստ սպաները պահանջեցին կառավարության հրաժարականը, սահմանադրության ընդունումը, բանակի թվական կազմի ավելացումը և այլն: Խեղիվը հարկադրված էր բավարարել վաթանիստների նշված պահանջները: Կազմվեց ազգային կառավարություն Մահմուդ Սամիի գլխավորությամբ, իսկ Օրաբին դարձավ զինվորական նախարար, Սամի-Օրաբի կառավարությունը ձեռնարկեց վաթանիստների ծրագրի իրականացումը: Երկրում լայն շարժում սկսվեց ի պաշտպանություն վաթանիստների և Ահմադ Օրաբիի: Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և այլ վայրերում տեղի էին ունենում հակաանգլիական ցույցեր:

Նոր կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ առավել ժողովրդավարական ընտրական օրենքի մշակմանը, կոռային աշխատանքների վերացմանը վերաբերող օրինագծի նախապատրաստմանը, գյուղատնտեսական բանկի ստեղծմանը, խառը դատարանների բարեփոխմանը, կրթության բնագավառի բարելավմանը, ինչպես նաև վարչական համակարգի վերակազմավորմանը: Փոփոխություններ կատարվեցին հողի վարձակալության և կոնցեսիաների տրաման կարգերում: Այդ նպատակով հիմնվեց հատուկ հանձնաժողով, որը պետք է քններ անգլիացիների ձեռնարկած հողային կադաստրի գործերը: Հողերի ցուցակագրումը սկսելուց հետո երեք տարվա ընթացքում ապարդյուն ծախսվել էին հսկայական միջոցներ: Նշված միջոցառումների արդյունքում աշխուժացավ նաև գյուղացիական շարժումը:

33 Ал-Шафия А. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882-1952). М., 1962

Բարեփոխումներին զուգահեռ ուժեղացավ նաև ֆեոդալ-կալվածատիրական ընդդիմությունը երկրում, որը Շերիֆ փաշայի (նախկին վարչապետ) և նախկին ռազմական նախարարի գլխավորությամբ դավադրություն կազմակերպեց նոր կառավարության դեմ: Վերջինս շատ շուտ բացահայտվեց, նրա ղեկավարներին դատեցին և դատապարտեցին արտոյի: Սակայն խեղիվը մեղմացրեց դատավճիռը և արտոը փոխարինեց Կահիրեից արտաքսումով: Ի պատասխան, վաթանիստները որոշեցին տապալել խեղիվին, ինչը սակայն նրանց չհաջողվեց:

1882թ. մայիսին Անգլիան և Ֆրանսիան Ալեքսանդրիա ուղարկեցին ռազմաճակատ՝ իրենց հպատակների կյանքի ապահովությունը պաշտպանելու պատճառաբանությամբ: Հայտագիր ներկայացնելով խեղիվին՝ նրանք պահանջեցին Մահմուդ Սամիի կառավարության հրաժարականը: Խեղիվը համաձայնվեց և հրաման ստորագրեց կառավարության հրաժարականի մասին: Սակայն Կահիրեի զինվորական կայազորը և ոստիկանությունը հրաժարվեցին ենթարկվել խեղիվի կարգադրությանը: Երկրի բնակչությունը ակտիվորեն արձագանքեց այդ իրադարձություններին՝ բազմաթիվ ժողովներ և ցույցեր կազմակերպելով ի պաշտպանություն Օրաբիին և վաթանիստների կառավարությանը: Ժողովրդական ճնշման տակ խեղիվը ստիպված եղավ նահանջել և վերականգնել վաթանիստների կառավարությունը: Բարձր Դեան խաղաղարար միջոցառության փորձերը, ինչպես նաև Ֆրանսիայի առաջարկով հրավիրված միջազգային համաժողովը անարդյունք ավարտվեցին: Անգլիան անհանգստանալով Եգիպտոսում նախաձեռնությունը կորցնելու վտանգից՝ անհապաղ միակողմանի քայլեր ձեռնարկեց իրավիճակն իր վերահսկողության տակ վերցնելու ուղղությամբ: Իրավիճակի հետագա սրման արդյունքում Անգլիան որոշում ընդունեց գորբեր ուղարկել Եգիպտոս Հնդկաստանից և Մալթայից: Հուլիսի 11-ին անգլիական նավատորմի կողմից գնդակծության ենթարկվեց Ալեքսանդրիան: Երկու օր անց, անգլիական դեսանտը ասի իջավ Ալեքսանդրիայում և գրավեց այն: Այդ իրադարձություններից հետո խեղիվը փախավ Ալեքսանդրիա՝ անգլիացիների պաշտպանությամբ, այտնեղ կազմելով ընդդիմադիր կառավարություն:

Այդ ընթացքում Կահիրեում կազմվեց Արտակարգ Խորհուրդ, որը Օրաբիին հռչակեց ռազմական նախարար և գլխավոր հրամանատար, իսկ խեղիվին գահազրկեց: Օրաբին հայտարարեց ռազմական դրություն երկրում և ձեռնամուխ եղավ երկրի պաշտպանությանը: Միակ կողմը որտեղից Եգիպտոսը պատշաճ կերպով պաշտպանված չէր, Սուեզի ջրանցքն էր, որն էլ ճակատագրական հետևանք ունեցավ Օրաբիի հա-

մար: Անգլիացիները շեղելով եգիպտական լավագույն զորքերի ուշադրությունը Ալեքսանդրիայի մոտ ծավալած կռիվներով, բացեցին երկրորդ ճակատը Արևելքում և առանց դժվարության գրավեցին Սուեզը՝ դեսանտայիններ իջեցնելով Իսմայիլիայում և Պորտ-Սաիդում:

1882թ. սեպտեմբերի 13-ին Կահիրեի մատույցներում Թել ալ-Բաքիբի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որն ավարտվեց անգլիացիների հաղթանակով: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 14-ին նրանք մտան Կահիրե: Ապստամբության ղեկավարները, այդ թվում և Օրաբին ձերբակալվեցին և կանգնեցին դատարանի առջև: Օրաբին և նրա մերձավոր զինակիցները դատապարտվեցին մահվան, որն այնուհետև փոխարինվեց ցմահ բանտարկությանը: Սեպտեմբերի ընթացքում անգլիացիներն ավարտեցին Եգիպտոսի գրավումը և նույն ամսվա 24-ին խեղիվ Թելֆիկը վերադարձավ Կահիրե: Եգիպտոսի կառավարիչ դարձավ անգլիական հյուպատոս մայոր Բելինգը՝ լորդ Կրոմերը, որն այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1907թ.: Չակակնորեն Եգիպտոսը թեև նախկինի պես կազմում էր Օսմանյան կայսրության բաղկացուցիչ մասը, սակայն իրականում վերածվեց անգլիական գաղութի:

Մեծ Բրիտանիայի ամենամեծ խնդիրը Արաբների հետ շուրջ մեկ դարյա առնչության ընթացքում՝ Մերձավոր Արևելքում նրա կողմից նպատակների հստակ ձևակերպման բացակայությունն էր: Անշուշտ նրա գաղութային քաղաքականության հենքը կազմում էին տնտեսական շահերը: Սակայն այն հարցը, թե ինչ չափով պաշտոնական Լոնդոնը պետք է վերահսկի Արաբական աշխարհը՝ տարածաշրջանում առևտրական մայրուղիների անվտանգությունը ապահովելու համար, ժամանակ առ ժամանակ արժանանում էր տարբեր պատասխանների ու մեկնաբանությունների: Անգլիական քաղաքական գործիչներից մեկը գրել է. «Անգլիան գնաց Եգիպտոս առանց քաղաքականության և հակառակ իր կամքի՝ կանխարգելելու կոտորածները և հանդարտեցնելու ապստամբներին: Սակայն ներքավելով այնտեղ՝ մա չցանկացավ առաջանալ, թեև անհնարմար համարեց նաև նահանջել»:³⁴

Մինչև 1882թ. Ահմադ Օրաբիի ապստամբությունը, Բրիտանիայի կարգավիճակը Եգիպտոսում ոչ ավելին էր, քան գուտ ֆինանսական դիտորդի: Խեղիվ Իսմայիլի իշխանության օրոք Եգիպտոսի արտաքին պարտքը 3 մլն. ֆունտ ստերլինգից հասավ՝ 94-ի: Իսմայիլը պարտադրված վաճառեց Սուեզի ջրանցքի բաժնետոմսերը իր եվրոպական վարկատուներին: Արդյունքում, Բրիտանիան, Ֆրանսիան և եվրոպական այլ ուժեր միջազգային հանձնաժողովի միջոցով ուղղակի վերահսկողություն էին սահմա-

34 Langer, William L. The Diplomacy of Imperialism. New York, 1935, p.18

նել Եգիպտոսի հանրային ծախսերի վրա: Չնայած բրիտանական սպաներ ծառայում էին խեղիվի բանակում, այնուամենայնիվ բրիտանական ստորաբաժանումները չէին գրավել Եգիպտոսի տարածքի ոչ մի կտոր:

Այս ամենը փոխվեց 1882թ. սեպտեմբերին՝ Օրաբիի ապստամբության պարտությունից հետո, երբ Եգիպտոսն ընկավ փաստացի անգլիական իշխանության տակ: Բրիտանիան երկրում տեղակայելով իր բանակը արդեն իսկ վերահսկողություն հաստատեց ոչ միայն Եգիպտոսի ֆինանսների, այլև երկրի ողջ տարածքի վրա:

1884թ. Եգիպտոսում «Նորին Բրիտանական Մեծության Գլխավոր Հյուպատոսի» պաշտոնում լորդ Կրոմերի նշանակումից հետո,³⁵ վերջինիս կողմից նախաձեռնվեցին քաղաքական ինստիտուտների, հարկային համակարգի բարեփոխումները: Անձնական հեղինակությամբ և համեմատաբար փոքր բանակի օժանդակությամբ, Կրոմերը հստակ հրահանգ տվեց խեղիվին և նրա կառավարությանը՝ անվերապահորեն կատարելու իր կարգադրությունները: Հակառակ դեպքում, մեղավոր նախարար կամ ցանկացած պաշտոնյա, ստիպված կլինի թողնել զբաղեցրած պաշտոնը: Նման խիստ միջոցները, ըստ Կրոմերի, առաջին հերթին ուղղված էին կենտրոնաձիգ իշխանության ստեղծմանն ու պետական պաշտոնյաների կամայականությունների վերացմանը: Երկրում վերջ տրվեց կոռապիան աշխատանքին ու հարկահավաքի ծայրահեղ միջոցներին: Փոխարենը ներկայացվեց հողերի հարկման նոր համակարգ (ըստ եկամուտների): Ջրային ցանցն արդիականացվեց և առաջին անգամ ապահովվեց պետության վճարունակությունը: Ինչպես Իբն Խալդունն է տալիս իր արաբական բնավորության վերաբերյալ վերլուծության մեջ. «Եգիպտոսի նվաճված ժողովուրդը արագորեն ընդունեց իրեն նվաճողների նոր համակարգը»:³⁶

Սակայն Կրոմերի տեսադաշտից դուրս մնաց մի շատ կարևոր բնագավառ՝ կրթությունը: Որոշ չափով դա բացատրվում էր կրոնական հարցերի հետ կապված բարդություններով: 12 դար շարունակ կրթությունը գտնվում էր Եգիպտոսի մահմեդական իշխանությունների ձեռքում, իսկ Կրոմերը հակված չէր վերացնելու այդ ուժեղ մահմեդական ավանդույթները՝ երկրում կրթության նոր աշխարհիկ համակարգ ներդնելու նպատակով: Այնուհանդերձ, մի քանի մասնավոր դպրոցներ հիմնվեցին, ինչպես, օրինակ,

35 St. u Lord Cromer. Modern Egypt. London, 1908; ինչպես նաև՝ al-Sayyid, Afaf Lutfi. Egypt and Cromer . London, 1968

36 Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. Muqaddimah, trans. Franz Rosental, New York: Pantheon, 1958; Mahdi, M. Ibn Khaldun's Philosophy of History. London: Cresset Press, 1954, p. 65;

Վիկտորիա քոլեջը Ալեքսանդրիայում: Սակայն եգիպտացիների մեծամասնության համար ժամանակակից բրիտանական կրթական համակարգը այդպես էլ մնաց անհասանելի: Եվ դա միանգամայն բնական էր, քանի որ Կրոմերը ցուցում էր ստացել Լոնդոնից բարեփոխումներ ձեռնարկել միայն կարճ ժամանակահատվածի համար, որի ընթացքում Բրիտանիան նախատեսում էր պահպանել Եգիպտոսի ամբողջական խնամակալությունը: Իսկ Եգիպտոսի բնակչության կրթությունը երկարատև խնդիր էր:

Կրոմերի գործելակերպը Եգիպտոսում շատ պարզ և հստակ էր՝ վերածել Եգիպտոսի կառավարական պաշտոնյաներին բրիտանական իշխանությունների հնազանդ կամակատարների և սահմանափակել նրանց գործունեության դաշտը՝ ապահովելով խիստ վերահսկողություն: Այդ նպատակով դեռևս 1892թ. Կրոմերը կրճատեց խեղիվ Աբաս Հիլմիի գործառույթները:

Կրոմերի նորանուծություններից էր նաև ազատ մամուլը Եգիպտոսում, ուր սկսեցին հրատարակվել տասնյակ օրաթերթեր և ամսագրեր: Ընձեռված ազատությունից շտապեց օգտվել խեղիվը, որը թերթերի միջոցով ակտիվ քարոզչություն կազմակերպեց Կրոմերի դեմ:

Կրոմերի օրոք Եգիպտոսում ստեղծվեցին նաև տեղական և կենտրոնական օրենսդրական խորհուրդներ, որոնք ապահովում էին բնակչության մասնակցությունը սեփական գործերի ինքնուրույն տնօրինման բնագավառում: Վերջին հանգամանքը նույնպես խեղիվն օգտագործեց երկրում անգլիացիների ներկայության և մասնավորապես Կրոմերի դեմ հասարակական կարծիքը տրամադրելու նպատակով:

Սակայն 1907թ. Կրոմերի պաշտոնակցությունից հետո, Անգլիայի նորանշանակ գլխավոր հյուպատոս Էլդոն Գոբսոնը վերականգնեց խեղիվի գործառույթներն ու լիազորությունները:

Արևելագետների կողմից Կրոմերի գործունեությունը Եգիպտոսում արժանացել է տարբեր գնահատականների՝ բացարձակ դրականից մինչև ծայրահեղ բացասականի: Այնուամենայնիվ վերոհիշյալ երկու գնահատականներն էլ համարելով իրականությանը չհամապատասխանող, պետք է արձանագրենք, որ չնայած տեղական պայմանների բարդությանն ու Կրոմերի գործունեության և դերի «սահմանափակված» լինելու հանգամանքին, նա, որպես գաղութային իշխանությունների ղեկավար, օգտագործեց իր բոլոր հնարավորությունները երկրում իրավիճակը բարելավելու ուղղությամբ: Այլ հարց է, որ շուրջ քառորդ դար ապրելով արաբական երկրում՝ Անգլիայի ներկայացուցիչն անգամ ի վիճակի չեղավ կամ էլ չցանկացավ սովորել արաբերեն, ինչն ինքնին ցայտուն կերպով բացահայտում է Կրոմերի անձն ու Եգիպտոսի նկատմամբ նրա ունեցած վերաբերմունքը:

9. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԱՐԳՈՒՎ ՀԱՄԻՎ ՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Դրիմի պատերազմից հետո Օսմանյան կայսրությունը հայտնվել էր խորը տնտեսական ճգնաժամի մեջ: Պատերազմի ընթացքում օսմանյան կառավարությունը ստիպված եղավ վերցնել իր առաջին օտարերկրյա վարկը: Վերջինս, տնտեսական անհեռատես քաղաքականության և պետական մեքենայի անարդյունավետ ղեկավարման ու գործունեության արդյունքում, աստիճանաբար աճեց: Այսպես՝ Արդու Ազիզ սուլթանի օրոք (1861-1876) երկրի արտաքին պարտքը 4 մլն ֆունտ ստերլինգից դարձավ 200 մլն: Պետության մենաշնորհը հանդիսացող մի շարք հարկերի (աղի, թութունի և այլն) բարձրացումը, պետական ունեցվածքի գրավ դնելը միևնույն է բավարար չէր ոչ միայն հսկայական պարտքը, այլև վարկի տոկոսները մարելու համար: Բարձր Դուռը հարկադրված էր նորանոր վարկեր վերցնել՝ էլ ավելի խորացնելով ճգնաժամը: 1873թ. ահավոր երաշտը մեծ վնասներ հասցնելով երկրի գյուղատնտեսությանը, էլ ավելի վատթարացրեց կայսրության տնտեսական վիճակը: Արդյունքում, 1875թ. հոկտեմբերի 6-ին, Բարձր Դուռը հայտարարեց իրեն անվճարունակ: Ինչ վերաբերում է վարկային պարտավորություններին, ապա կառավարությունը հայտարարեց, որ այսուհետ կանխիկով կվճարի նրանց միայն կեսը, իսկ մյուս կեսը՝ պարտատոմսերով: Օսմանյան կառավարության վերոհիշյալ քայլը մեծապես նվազեցրեց երկրի ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական հեղինակությունը արտասահմանում՝ մասնավորապես եվրոպական տերությունների մոտ:

Ծայրաստիճան սրվել էր իրավիճակը նաև կայսրության ներսում, ուր զանգվածային բազմաթիվ ցույցեր տեղի ունեցան: 1876թ. մայիսին ժողովրդական ցույցեր տեղի ունեցան մայրաքաղաք Կ.Պոլսում, ուր մայիսի 29-ին իրականացված հեղաշրջման արդյունքում, սուլթան Արդու Ազիզին փոխարինեց նրա եղբայրը՝ Մուրադ 5-րդը: Վերջինս բարձր մտավոր ներուժի տեր, կրթված և խելացի անձնավորություն էր: Սակայն կայսրության առաջադեմ լիբերալ ուժերի հետ ունեցած կապերի համար, անվտանգության էր արժանացել իր եղբոր կողմից և փաստորեն գտնվում էր մեկուսացված վիճակում: Նրա անընդմեջ հարբեցողությունը մտավոր խանգարվածության և լուրջ հիվանդության պատճառ էին դարձել, ինչն էլ բացառեց նրա կողմից կայսրության ղեկավարումը: Արդ-

յունքում, նրանց մեկ այլ եղբայրը՝ Աբդուլ Համիդ II-ը, սուլթանական գահ բարձրացավ նույն տարվա օգոստոսի 31-ին:³⁷

Այստեղ հարկ է նշել, որ մայիսյան հեղաշրջման ակտիվ մասնակիցներից և իրականացնողներից էին թուրքական բանակի սպաները, որոնք իրենց կոչում էին «Յենի-Օսմանլար» (Նոր Օսմաններ): Հիասթափված քանդիմաթի արդյունքներից, նրանք առաջ քաշեցին իրենց սեփական ծրագիրը, որը համառոտակի հանգում էր հետևյալ կետերին՝ ազգային կապիտալիզմի զարգացում, սահմանադրական և խորհրդարանական համակարգի ստեղծում, նոր բուրժուական մշակույթի զարգացում և միջնադարյան հետամնաց թուրքական սովորույթների ու սոցիալական կյանքի երևույթների մերժում: Սկզբնական շրջանում «Նոր Օսմանների» գործունեությունը սահմանափակվում էր մշակութային գործունեությամբ, ավելի ուշ՝ 1865թ. նրանք հիմնեցին գաղտնի քաղաքական կազմակերպություն: «Մեկ օսմանյան ազգության» ստեղծման ջատագովները մերժում էին այլ ազգությունների ինքնորոշման, ազգային խնդիրներն առաջ քաշելու իրավունքները: Կտրված լինելով կայսրության բնակչության լայն զանգվածներից՝ քաղաքական գործիչների նոր սերունդը՝ հանձինս՝ Իբրահիմ Շենասիի և Ջիյա փաշայի պալատական հեղաշրջման կողմնակիցներ էին: Նրանց առաջին փորձն այդ ուղղությամբ 1867թ. ավարտվեց անհաջողությամբ: Նրանցից շատերը ձերբակալվեցին, իսկ ոմանց էլ հաջողվեց փախչել արտասահման:

Միդիաք փաշան, որն Իրաքի կառավարիչն էր 1869-1871թթ. սերտոբեն կապված էր «Նոր օսմանների» հետ: Նա 1872թ. նշանակվեց Մեծ Վեզիր, սակայն շատ շուտով հրաժարական տվեց սուլթանի հետ ունեցած իր տարածայնությունների պատճառով: 1876թ. մայիսին նա ակտիվ դերակատարություն ունեցավ հեղաշրջման գործում և սուլթան Աբդուլ Համիդի իշխանության գալուց հետո նորից նշանակվեց Մեծ Վեզիրի պաշտոնում: Սակայն Միդիաք փաշայի հիմնական առաքելությունը կայացավ նրանում, որ սուլթանը նրան վստահեց նոր սահմանադրության կազմումը: Օսմանյան պատմության մեջ առաջին անգամ փաստաթղթի կազմումն ու ընդունումը պատմական մեծ նշանակություն ունեցավ ոչ միայն երկրի, այլև այնտեղ բնակվող բոլոր ժողովուրդների համար: Նոր սահմանադրությունը թեև պահպանում էր սուլթանի լիազորությունների հիմնական մասը (պատերազմ հայտարարելու, խաղաղություն կնքելու, նախարարներ նշանակելու խորհրդարանը ցրելու, քաղաքականապես

անվստահելի անձանց առանց դատի արստրելու և այլն), այնուամենայնիվ նախատեսում էր երկպալատանի խորհրդարանի ստեղծում, իսկ սուլթանին հպատակ բոլոր քաղաքացիները անկախ ազգային կամ կրոնական պատկանելության ստանում էին հավասար իրավունքներ և պարտավորություններ: Թուրքերենն, ըստ սահմանադրության, հռչակվեց երկրի պետական լեզու, իսկ իսլամը՝ պաշտոնական կրոն:

Սահմանադրության հռչակումը զուգադիպեց Կ.Պոլսում դեկտեմբերի 23-ին գումարված Թուրքիայի Բալկանյան նահանգներում բարեփոխումներին նվիրված Միջազգային Համաժողովի հետ: Նոր սահմանադրության ընդունումը ողջունվեց կայսրության այլ ժողովուրդների կողմից՝ արաբների, հայերի, հույների, որոնք հույս ունեին ժողովրդավարական պայմաններում բարձրացնել իրենց հուզող հարցերը և նրանց նկատմամբ իրականացվող բազմաթիվ անօրինականությունները հասցնել կենտրոնական իշխանությանը:

Սակայն չարդարացան նրանց հույսերը. խորհրդարանը շատ շուտով փակվեց, իսկ Օսմանյան կայսրությունում հաստատվեց արտակարգ դատարան վարչակարգ, որը ստացավ «գուլում» անունը: Ինքը՝ Աբդուլ Համիդ II-ը, իր բազում չարագործությունների, ոչ թուրք ժողովուրդների արյունը թափելու համար կոչվեց Կարմիր կամ Արյունոտ սուլթան: Սուլթանը մշտական վախ տաժելով արաբների ազատագրական ձգտումների հանդեպ՝ անխնա ճնշում էր նման միտումների ամենափոքր դրսևորումն անգամ, բանտ (զնդան) նետում արաբ ազատասիրտներին: Խիստ հալածանքի էր ենթարկվում արաբերեն լեզուն, պաշտոնական հիմնարկներում, դատարաններում, բանակում, դպրոցներում և մշակույթի բոլոր ոլորտներում տիրապետող էր թուրքերենը: Թերթերը, գրականությունը ենթակա էին խստագույն գրաքննության:

Առաջինը թուրքական վարչակարգի դեմ պայքարի մեջ մտավ տակավին երիտասարդ և թույլ արաբական բուրժուազիան և ազգային մտավորականությունը: Արաբական երկրներում՝ Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում և Իրաքում ստեղծվեցին զանազան գաղտնի միություններ:³⁸

38 Արաբական ազգայնականության և արաբականության /արաբիզմ/ վերաբերյալ տե՛ս Левин З.И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте. М., 1972; Dawn, С. Ernest. From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism. Urban, Chicago and London: University of Illinois Press, 1973; Antonius, George. The Arab Awakening. London. 1938; Hourani, Albert. Arabic Thought in the Liberal Age. London, 1962; Nuseibieh, Z. Nazem. The Ideas of Arab Nationalism. Ithaca, N.Y., 1956; Haim, G. Sylvia. Arab Nationalism. Los Angeles, 1962:

37 Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. Часть VII, Последний султан М., 1999, стр 579-658.

Առաջին գաղտնի արաբական քաղաքական միությունը հիմնվեց 1875թ. Միրիայում: Նրա կողմից 1880թ. դեկտեմբերի 31-ին տարածված բռուցիկներից մեկում շարադրված էին միության հիմնական խնդիրները՝ անկախություն տալ Միրիային և Լիբանանին, արաբներն ճանաչել պաշտոնական լեզու, վերացնել գրաքննությունը և այլն: 90-ական թվականներին մեծ եռանդով էր գործում մեկ այլ գաղտնի միությունը՝ «Արաբ ազգի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե»: Նման միություններ էին գործում նաև Դամասկոսում, Բեյրութում, Բաղդադում, Բասրայում, ինչպես նաև վտարանդի արաբների շրջանում: Վերջիններից պետք է նշել Նյու-Յորքում 1900թ. ձևավորված «Երիտասարդ Միրիա» և 1904թ. Փարիզում կազմակերպված «Արաբական Հայրենիքի Լիգա» ընկերությունները: «Արաբական հայրենիքի լիգայի» հիմնադիրն էր Նաջիբ Ազուրին, որն առաջ քաշեց «Արաբական երկրները՝ արաբներին» լուգունգը: Նաջիբ Ազուրին գտնում էր, որ զուլումի լծից ազատագրվելու համար պետք է միավորվեն և միասնական ճակատով հանդես գան արաբները, քրդերը, հայերը, հույները և մյուս ոչ թուրք ժողովուրդները: Նա մեծ համակրանքով էր վերաբերվում արևմտահայերի ազատագրական պայքարին և բարձր գնահատում այն բարոյական աջակցությունը, որ հայերը ցուցաբերում էին արաբների ազատագրական ձգտումների նկատմամբ: Հայտնի հայ հասարակական գործիչ Մինաս Չերազին 1905թ. գրված իր մի նամակում, Նաջիբ Ազուրին շնորհակալություն հայտնելով հայերին այն խանդավառության համար, որով նրանք դիմավորեցին արաբների հայրենիքի զարթոնքը, ընդգծում է. «Քաջաբար առաջարկելով ամբողջ ուժով օժանդակելու արաբներին թուրքական պետության դեմ, մյուս կուսակցություններից առաջ հայերը մի անգամ ևս ցույց տվեցին, որ գիտակցում են մեր ընդհանուր շահերը... Պետք է ճանաչենք և հասկանանք իրար և պետք է միանանք հարձակվելու համար ընդհանուր բշտամու դեմ... Հայերն արդեն միացել են մեզ»:³⁹

Ձինված ելույթներ տեղի ունեցան 1886, 1896 և 1906թթ. երբ ապստամբեցին Ջեբել Դրուզի (Միրիա) գյուղացիները: 1895թ. ոտքի ելան Հալեպի, իսկ 1903թ.՝ Բեյրութի բնակիչները, գլխավորապես արհեստավորները և վաճառականները: Թուրքերը դաժանաբար ճնշեցին այդ ելույթները:

90-ական թվականներին, ուշքի գալով Օրաբիի ապստամբությունից հետո, զգալի աշխուժություն նկատվեց նաև Եգիպտոսի հասարա-

³⁹ Նաջարյան Ե.Հ., Արաբական ազգային-մշակութային զարթոնքը, Երևան, 1988:

կական-քաղաքական կյանքում: Դրանում շատ մեծ էր Մուստաֆա Քամիլի դերը: Նա հանդես էր գալիս անգլիական տիրապետության դեմ, պայքարում Եգիպտոսի անկախության համար և ձգտում էր դրան հասնել՝ օգտագործելով անգլո-ֆրանսիական հակասությունները և քարոզելով ազգային գաղափարները: Քամիլը «Հիզլ ալ-Վաթան» կուսակցության հիմնադիրն է: 20-րդ դարի սկզբին Եգիպտոսում ձևավորվեցին նաև այլ քաղաքական կուսակցություններ, ինչպես նաև առաջին բանվորական արհմիությունները: Եգիպտոսի տարբեր վայրերում տեղի էին ունենում բախումներ տեղական բնակչության և անգլիացիների միջև: Այսպես, օրինակ, 1906թ. հունիսի 13-ին Նեղոսի գետաբերանում գտնվող Դենշավայի գյուղացիները դիմադրեցին անգլիական սպաների խժոժություններին, որի ժամանակ վիրավորվեցին մի քանի գյուղացիներ:

Արաբական երկրներում մեծ դժգոհություն էր հարուցում եվրոպական կապիտալի դիրքերի հետագա ուժեղացումը: 20-րդ դարի սկզբներին Ֆրանսիան իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Միրիայում և Լիբանանում մետաքսի արտադրությունը: Իսկ անգլիական կապիտալը իր հիմնական գործունեությունը Եգիպտոսից հետո կենտրոնացրել էր Իրաքում, որը գյուղատնտեսական հուսք և մթերքներ էր մատակարարում Անգլիային: Տարածաշրջանում իր գործունեությունն աշխուժացրեց նաև Գերմանիան, որը Մերձավոր և Միջին Արևելք թափանցելու համար որպես հզոր լծակ օգտագործեց Բելլին-Բուֆոր-Բաղդադ-Բասրա երկաթգծի շինարարությունը:

Արդուլ Համիդի իշխանության ժամանակ մեծ տերությունները օգտագործելով ազգային փոքրամասնությունների խնդիրը՝ մարոնի քրիստոնյաների, հույների, հայերի և այլոց իրավունքները պաշտպանելու պատճառաբանությամբ սկսեցին առավել ակտիվորեն միջամտել կայսրության ներքին գործերին և սաստկացրեցին պայքարը իրենց դիրքերը կայսրության ներսում ամրապնդելու ուղղությամբ: Օգտագործելով մեծ տերությունների՝ հիմնականում Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև եղած հակասությունները, Արդուլ Համիդը աստիճանաբար թե տնտեսական և թե քաղաքական բնագավառներում նախապատվությունը սկսում է տալ Գերմանիայի հետ համագործակցությանը:

Եթե արևմտյան երկրներին հանգստացնելու նպատակով նա խոստացավ կայսրության քրիստոնյաների նկատմամբ որոշ բարեփոխումներ իրականացնել, որոնք խոստումներից այն կողմ այդպես էլ չգնացին, ապա կայսրության հպատակ արաբներին նա փորձեց համախմբել

կրճնական հենքի վրա՝ իրեն հռչակելով խալիֆ՝ բոլոր մահմեդականներին հոգևոր առաջնորդ: Այսպիսով սուլթանը դարձավ «հավատացյալ» սուլթան՝ կայսերական ապարանքներում արգելվեց ոգելից խմիչքների օգտագործումը, նրան սկսեցին ամենուրեք ուղեկցել կրճնական գործիչներ, բացվեցին մահմեդական նոր վարժարաններ-մեդրեսեներ: Արաբներին սիրաշահելու նպատակով նա իր անձնական քարտուղար է նշանակում սիրիացի Իզզաթ Փաշային, իսկ մի շարք արաբների՝ կառավարական բարձր պաշտոնների: Սուլթանի հատուկ որոշմամբ նախատեսվում էր ապագայում իր թիկնապահական գնդերից մեկը կազմել ամբողջությամբ արաբներից: Հաշվի առնելով իր անձնական անվտանգության նկատմամբ Աբդուլ Համիդի պաթոլոգիական վախն ու հիվանդագին կասկածամտությունը, կարելի է պատկերացնել թե վերոհիշյալ որոշումը ինչպիսի տավորություն բողեց արաբների վրա: Սակայն սուլթանի ամենախելացի քայլը՝ Հեջազի երկաթուղու նախաձեռնումն էր, որը պետք է ծառայեր երկու նպատակի՝ Դամասկոսից դեպի Մեքքա ուխտագնացների հոսքի շոշոփելի ավելացում և Հեջազում ապստամբության հնարավոր բռնկման դեպքում արագ միջամտելու հնարավորության ընձեռում:

Պետք է արձանագրենք, որ Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը որոշակի հաջողության հասավ արաբական երկրներում այն առումով, որ ասենք նրա կառավարման 32 տարիների ընթացքում վարչակարգի դեմ ուղղված ընդամենը երկու միջադեպ արձանագրվեց: Առաջինը՝ 1880թ. պատաստներ հայտնվեցին Սիրիայի անկախության և արաբներն ընդդեմ երկրի պետական լեզու ընդունելու պահանջներով: Սակայն երբ սուլթանի գործակալներին հաջողվեց ընկնել կազմակերպիչների հետքի վրա, բողոքի մեծ արտահայտությունները այլևս չկրկնվեցին: Եվ երկրորդը՝ սիրիացի գրող Աբդ ալ-Ռահման Քավաքիբի կողմից երկու գրքերի հրատարակումն էր, ուր հալեպցի հայրենասերը կոչ էր անում պայքարել օսմանյան լծի դեմ և ծրագիր մշակել անկախության հասնելու համար: Սակայն Քավաքիբի արձակը լուրջ արձագանք չունեցավ արաբական լայն զանգվածների մոտ:

Բացառությամբ Եմենի, որը լայն ինքնավարություն էր վայելում. Աբդուլ Համիդի իշխանության օրոք արաբական մյուս երկրներում ընդհանուր առմամբ տիրում էր հանգիստ իրավիճակ: Եվ պատահական չէր, որ համիդյան դաժան լուծը թոթափվեց ոչ թե Օսմանյան կայսրության հպատակ ազգերի՝ արաբների, հայերի և այլոց պայքարի արդյունքում, այլ հենց նույն թուրքերի, ավելի ճիշտ, ինչպես իրենք էին իրենց անվանում՝ երիտթուրքերի կողմից:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի մրցակցությունը Եգիպտոսում⁴⁰

Եթե Արևմուտքում ֆրանս-անգլիական հակասությունները հարթվեցին 1898թ. հունիսի 14-ի Կոնվենցիայով, ապա Արևելքում նրանց կողմից հետապնդվող շահերը մշտական բախման մեջ էին գտնվում: Եվրոպական այդ երկու տերությունների միջև պայքարը հիմնականում ծավալվեց Վերին Նեղոսի վերահսկողության հարցի շուրջ: Անգլիայի համար այդ շրջանը չափազանց կարևոր նշանակություն ուներ, քանի որ Եգիպտոսի կենսունակությունը ամբողջովին կախված էր Նեղոսի ջրերից: 1894-95թթ. ընթացքում Անգլիայի փորձերը՝ համաձայնության գալ Ֆրանսիայի հետ ազդեցության գոտիների բաժանման հարցում, անարդյունք ավարտվեցին: Ֆրանսիացիները ընդհանրապես առիթ բաց չէին թողնում նշելու համար այն փաստը, որ մեծապես շնորհիվ ֆրանսիական երկշտության, Անգլիան կարողացավ բացառիկ տիրապետություն հաստատել Եգիպտոսում: Ֆրանսիական գաղութային ընդլայնման կողմնակիցները հույսեր էին փայփայում, որ ի վիճակի կլինեն ապահովել Ատլանտյան օվկիանոսից մինչև Կարմիր ծով կամ Հնդկական օվկիանոս ընկած տարածքի շարունակական շրջափակումը: Վերոհիշյալն իրականացնելու, ինչպես նաև Անգլիայի վրա Եգիպտոսում ճնշում բանեցնելու նպատակով, Վերին Նեղոսը չափազանց կարևոր նշանակություն էր ձեռք բերում:

Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը կատարվեց 1896թ., երբ Ֆրանսիան զինվորական ստորաբաժանում ուղարկեց Ֆաշոդա՝ ֆրանսիական դրոշմ այնտեղ բարձրացնելու նպատակով: Նույն թվականին պաշտոնական Լոնդոնը ֆելդմարշալ Հերբերթ Կիթչեներին ուղարկեց Սուդան անգլիական իշխանությունը հաստատելու նպատակով: 1898թ. անգլիական զորքերը գրավեցին Խարտումը: Նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ին անգլիացիները հանդիպելով Ֆաշոդայում ֆրանսիական ստորաբաժանումներին, խնդրեցին վերջիններին դուրս բերել զորքերը: Անգլո-ֆրանսիական հարաբերություններում ծագեց 1815թ. ի վեր ամենախորը ճգնաժամերից մեկը:

Բրիտանական կառավարությունը մոբիլիզացրեց անգլիական մամուլը ի պաշտպանություն իր դիրքորոշմանը, իսկ երկրի ծովային ուժերը ժամանակավորապես դրվեցին Արտաքին գործերի նախարարության վե-

40 Թեմայի վերաբերյալ մանրամասները տես Blunt, Wilfrid S. The Secret History of the English Occupation of Egypt. New York, 1922; Glubb, Lt. Gen. Sir John. Britain and the Arabs. London: Hoder&Stoughton, 1957; Anderson, Matthew S. The Eastern Question, 1774-1923, New York, 1966; Feis, Herbert. Europe: The World's Banker. New Haven, 1930; Landes, David S. Bankers and Pashas. Cambridge, 1958:

բախկողության ներքո, որը բացառեց որևէ բանակցությունների հնարավորություն մինչ ֆրանսիական զորքերի ամբողջական դուրսբերումը Մուղանից: 19-րդ դարի 90-ական թվականներին երկրորդ անգամ էր⁴¹, որ Անգլիան և Ֆրանսիան հայտնվել էին պատերազմի շեմին:

Սակայն Ֆրանսիայի նորանշանակ արտգործնախարար Դելկասսեն քաջ գիտակցելով այն հանգամանքը, որ տվյալ պահին Ֆրանսիան ի վիճակի չէ գաղութային պատերազմ վարել ծովային հզորագույն տերության՝ Անգլիայի հետ, նոյեմբերի 3-ին հրամայեց ֆրանսիական զորքերի էվակուացիան: Անգլո-ֆրանսիական Կոնվենցիան ստորագրվեց 1899թ. մարտի 21-ին, որով սահմանվեցին բրիտանական և ֆրանսիական ազդեցության գոտիները տարածաշրջանում, Վերին Նեղոսի հարցը, բնականաբար, լուծելով Անգլիայի օգտին:

Ֆաշոդայի ճգնաժամը հավելյալ ապացույց էր այն բանի, որ Ֆրանսիան այլևս անկարող է արդյունավետ մրցակցել Անգլիայի հետ Եգիպտոսում վերահսկողություն հաստատելու համար: Ֆրանսիայի իշխող շրջանակները պահանջեցին Անգլիայից Եգիպտոսում նրա դերի ճանաչման դիմաց, ճանաչել Ֆրանսիայի իրավունքը Մարոկկոյի վրա: Սա ուղղակի առևտուր էր, որը մի քանի տարի անց դարձավ նրանց միջև կնքվելիք դաշինքի հիմքը: Դելկասսեն, անշուշտ այդպես հեշտ չզիջեց ֆրանսիական իրավունքները Եգիպտոսում: Չնայած երկուստեք մերժեցմանն ուղղված քայլերին, այնուամենայնիվ, հարաբերությունները Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև շարունակվում էին մնալ լարված:

Թեև եվրոպական ընդհանուր զարգացումներից դուրս եվրոպական տերությունների միջև ընթացող սուր մրցակցությունն ու լուրջ միջադեպերը⁴² չէին կարող էապես խախտել Եվրոպայում հաստատված դաշինքների համակարգը, այնուամենայնիվ դրանք ցույց տվեցին այդ համակարգի բույլ տեղերը: Այդ միջադեպերի արդյունքում պատերազմական գործողություններ սկսելու իրական վտանգը Եվրոպայում ստեղծեց անապահովության մթնոլորտ, ինչը եվրոպական մեծ տերություններին ստիպեց ամրապնդել իրենց դիրքերը: Արդյունքում նրանցից յուրաքանչյուրը ստիպված եղավ մեծացնել իր բանակի բյուջեն: Այսպես՝ 1878թ.

41 Առաջին անգամ հարաբերությունները ծայրաստիճան սրվեցին 1893թ. Միամի խնդրի շուրջ:

42 Ֆաշոդայի ճգնաժամից բացի վատթարացել էին հարաբերությունները Անգլիայի և Գերմանիայի միջև Հարավային Աֆրիկայում վերահսկողության հաստատման հարցի շուրջ:

սկսած Անգլիան և Ֆրանսիան մոտավորապես երկու անգամ ավելացրին ռազմական ծախսերը, իսկ Գերմանիան՝ եռակի անգամ:

Ռուսաստանի և Ճապոնիայի միջև հարաբերությունների սրումը, ինչպես նաև իրավիճակի փոփոխությունը Մարոկկոյում՝ Ֆրանսիայի հյուսիս-աֆրիկյան կալվածքներից մեկում նպաստեցին Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև հարաբերությունների բարելավմանը:

Մարոկկոյի սուլթան Մուլեյ Հասանի կառավարման օրոք Մարոկկոն ամբողջովին ֆրանսիական ենթակայության տակ էր գտնվում՝ գերծմնալով օտար այլ ուժերի ազդեցությունից: Սակայն 1894թ. Հասանի մահից հետո Մարոկկոյում իրավիճակը սրվեց, քանի որ եվրոպական այլ ուժեր կարող են փորձել օգտագործել ստեղծված իրավիճակը իրենց օգտին՝ վտանգելով սահմանակից Ալժիրի անվտանգությունը: Դելկասսեն որոշեց ամեն գնով հասնել Մարոկկոյում իրեն հատուկ հետաքրքրությունների ճանաչմանը Անգլիայի կողմից: Վերոհիշյալին նպաստեց Անգլիայում ֆրանսամետ Էդվարդ 7-րդ թագավորի գահ բարձրանալը: Անգլիան իր հերթին փորձում էր առիթն օգտագործել և ստիպել Ֆրանսիային՝ ճանաչելու Եգիպտոսում անգլիական իրավունքները:

Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև ակտիվ բանակցությունների արդյունքում 1904թ. ապրիլի 8-ին համապարփակ դաշնագիր ստորագրվեց, որով փոխադարձաբար ճանաչվեցին ոչ միայն կողմերի իրավունքները Մարոկկոյում և Եգիպտոսում, այլև կարգավորվեցին արևմտյան Աֆրիկայում առկա բոլոր տարածայնությունները:

Այսպիսով, Ֆրանսիան համաձայնության գալով Անգլիայի, ինչպես նաև Իտալիայի և Իսպանիայի հետ, կարողացավ ապահովել իր վերահսկողությունը Մարոկկոյում, սակայն այդ հարցում չխորհրդակցելով Գերմանիայի հետ, ավելի ուշ ստիպված եղավ «մարսել» դրա հետևանքները 1905-1911թթ. ընթացքում, հատկապես Թանժերի և Ագադիրի միջադեպերի ժամանակ: Գերմանական հակազդեցությունը Մարոկկոյում Ֆրանսիայի ներկայության դեմ հարթվեց 1911թ. նոյեմբերի 4-ին՝ ֆրանս-գերմանական համաձայնագրով, որով, Ֆրանսիայի իրավունքը Մարոկկոյում պրոտեկտորատ հաստատելու դիմաց, Գերմանիան ստացավ ֆրանսիական Կոնգոյի մի մասը: Կարծում ենք մեկնաբանություններն ավելորդ են:

10. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ (1882-1914)

Բրիտանական զորքերի Կահիրե մուտք գործելուց կարճ ժամանակ անց՝ Ֆրանսիայի վարչապետ Դուկլերկը Բրիտանիայի արգործմասաբար Գրանվիլից հետաքրքրվեց Եգիպտոսում նրա կառավարության նպատակների վերաբերյալ: Գրանվիլը պատասխանեց, որ երկրի գրավումը կրում է ժամանակավոր բնույթ և կավարտվի այն ժամանակ, երբ Եգիպտոսի ներքին իրավիճակը կկայունանա ու իշխանությունները իրենց սեփական ուժերով ի վիճակի կլինեն կառավարել երկիրը: Բրիտանական պաշտոնյաները հրապարակայնորեն հայտարարում էին, որ իրենց զորքերը դուրս կբերվեն Եգիպտոսի տարածքից միմիայն երկրում կարգ ու կանոն հաստատվելուց հետո: 1884թ. Բրիտանիայի վարչապետ Գլադսթոնը ելույթ ունենալով խորհրդարանում՝ նշեց, որ «բրիտանական ուժերի դուրսբերումը Եգիպտոսից պատվի հարց է Բրիտանիայի համար»:⁴³

Բրիտանիան դեռևս անեքսիայի չէր ենթարկել Եգիպտոսը, քանի որ նման քայլը կարող էր հանգեցնել լուրջ միջազգային ճգնաժամի: Լոնդոնը քաջ գիտակցում էր, որ Ֆրանսիան կընդդիմանա Եգիպտոսի բռնագավթմանը և այս հարցում կարող է ակնկալել նաև Ռուսաստանի աջակցությունը: Թուրքիան նույնպես դրան դեմ կլիներ, սակայն Բրիտանիայի համար ամենակարևորը ոչ թե Բարձր Դռան գալույթն էր, այլ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դիրքորոշումները Եգիպտոսի հարցի վերաբերյալ:

1884թ. Ֆրանսիան պահանջեց Գրանվիլից դուրս բերել զորքերը Եգիպտոսից: Գրանվիլը խոստացավ այն իրականացնել 1888թ. սկզբին:

1885թ. Ֆրանսիայի ճնշման տակ Բրիտանիան Կ.Պոլսում բանակցություններ սկսեց Եգիպտոսից իր զորքերի եվակուացման շուրջ: Բրիտանացիները հնարավորին չափով ձգձգում էին բանակցությունները՝ արդյունքում առաջարկելով Եգիպտոս ուղարկել բրիտանական և թուրքական երկու բանագնաց: Միայն 1887թ. նախապատրաստվեց անգլո-թուրքական համաձայնագրի նախագիծը, որի համաձայն Բրիտանիան պարտավորվում էր համաձայնագիրը ուժի մեջ մտնելուց հետո երեք տարվա ընթացքում դուրս բերել իր զորքերը Եգիպտոսից, «*եթև այդ ընթացքում Եգիպտոսի անվտանգությունը սպառնացող որևէ ներքին կամ արտաքին վտանգ ի հայկեր չգա*»: Այս վերապահումը չափազանց խոցելի էր դարձնում ողջ համաձայնագիրը: Անգամ դրանից հետո Բրիտանիան շարունա-

կում էր պահանջել, որ համաձայնագիրը պետք է ապահովի Եգիպտոսը վերագրավելու նրա իրավունքը՝ արտաքին կամ ներքին սպառնալիքի դեպքում: Մուլթանը կտրականապես մերժեց համաձայնագրի նախագիծը:

Իսկ ինչպիսիք էր մյուս տերությունների վերաբերմունքը համաձայնագրի այդ նախագծի նկատմամբ: 1882թ. Գերմանիան նախապատրաստվելով Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեմ պատերազմին՝ ստեղծել էր Եռյակ Դաշնություն, որն ընդգրկում էր նաև Իտալիան և Ավստրո-Հունգարիան: Մյուս կողմից էլ Գերմանիայի կողմից աճող վտանգը հանգեցրեց ռուս-ֆրանսիական մերձեցմանը: Բրիտանիան փորձում էր դատավորի դեր խաղալ այդ երկու խմբավորումների միջև՝ որդեգրելով ինչպես հետազայում անվանվեց «փայլուն մեկուսացման» (“splendid isolation”) քաղաքականությունը:⁴⁴ Լոնդոնը չմիացավ բոլկներից ոչ մեկին և, ընտրելով դատավորի դերակատարությունը, փորձեց իր վերահսկողության տակ վերցնել եվրոպական քաղաքականությունը: Այսուհանդերձ, նրա համակրանքը Եռյակ Դաշնության կողմն էր, իսկ ֆրանս-ռուսական դաշինքի նկատմամբ Լոնդոնը «քննական չեզոքություն» էր պահպանում: Ֆրանսիայի հետ Բրիտանիայի հարաբերությունների հիմնական քաղկացուցիչ էին կազմում հակասությունները Աֆրիկայում, իսկ Ռուսաստանի հետ՝ Մերձավոր Արևելքում: Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան պաշտպանեցին Եգիպտոսի գրավումը Անգլիայի կողմից, ինչը մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց Լոնդոնի կողմից: Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան սատարեցին Մուլթանին և պահանջեցին Բրիտանական ստորաբաժանումների անհապաղ դուրսբերումը Եգիպտոսից: Ահա այսպիսին էին պայմանները երբ մուլթանը մերժեց նախագծի բրիտանական առաջարկը: Բնական էր, որ համաձայնագիրը չստորագրվեց և բրիտանական բանակը մնաց Եգիպտոսում:

Եգիպտոսը շարունակում էր Օսմանյան կայսրության մասը կազմել, իսկ Բրիտանիան վերահաստատում էր իր մտադրությունները՝ մոտ ապագայում Եգիպտոսից իր զորքերը դուրս բերելու վերաբերյալ:

1888թ. հունվարին բրիտանական պաշտոնյաներից մեկը հայտնել էր ֆրանսիացի բարձրաստիճան դիվանագետ դե Լաբուլայեին, որ երկու երկրներին բաժանում է միայն եգիպտական հարցը, և, Ֆրանսիայում սխալմամբ կարծում են, որ Բրիտանիան պատրաստվում է հավերժ մնալ Եգիպտոսում: Նա ավելացրել է, որ Բրիտանիայում չկա որևէ քաղաքական գործիչ, որը հանդես գա Եգիպտոսում բրիտանական ուժերի մշտական պահպանման

43 Lutsky, V. Modern History of the Arab Countries, Moscow, 1969, p. 233

44 Նույն տեղում, էջ.235

օգտին՝ նշելով, որ Բրիտանիան պատրաստվում է դուրս գալ միայն Եգիպտոսում հստակ կարգ ու կանոնի հաստատումից հետո: Ահա այսպիսին էր բրիտանական դիրքորոշումը եգիպտական հարցի վերաբերյալ: Հրապարակայնորեն նրանք պատրաստ էին բողոնել Եգիպտոսը, սակայն գործնականում անում էին ամեն ինչ իրենց ներկայությունն այնտեղ երկարաձգելու համար: 1887թ. հետո ֆրանսիական և թուրքական դիվանագետները շարունակում էին պնդել բրիտանական ուժերի դուրսբերման վրա: Միայն 1904թ. այդ հարցում որոշակի դրական տեղաշարժեր նկատվեցին:

1904թ. ապրիլի 8-ին Բրիտանիան և Ֆրանսիան մի շարք պայմանագրեր ստորագրեցին, որոնք ազդարարեցին նոր անգլո-ֆրանսիական դաշինքի ստեղծման սկիզբը: Այդ համաձայնագրերից առավել նշանակալից էր անգլո-ֆրանսիական հռչակագիրը Եգիպտոսի և Մարոկկոյի վերաբերյալ, որը բաղկացած էր մի շարք գաղտնի և հրապարակային կետերից: Համաձայնագրի հիմնական նշանակությունը կայանում էր նրանում, որ Ֆրանսիան գործելու ազատություն էր տալիս Անգլիային, որի դիմաց վերջինս ճանաչում էր Ֆրանսիայի նկրտումները Մարոկկոյի հանդեպ: Փաստորեն, 1904թ. հարթվեցին անգլո-ֆրանսիական տարածայնությունները ոչ միայն Եգիպտոսի, այլև Սուեզի ջրանցքի, ինչպես նաև Եգիպտոսի միջազգային պարտքի հետ կապված հարցերի վերաբերյալ:

Սուեզի ջրանցքի կարգավիճակը

Շուրջ քսան տարի Սուեզի ջրանցքի կարգավիճակի հարցը բուն քննարկման առարկա էր հանդիսանում Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև: Վախենալով, որ Եգիպտոսի գրավումը անգլիացիների կողմից կվտանգի նաև նավագնացությունը Սուեզի ջրանցքով, Ֆրանսիան պնդում էր միջազգային վերահսկողության մարմնի ստեղծման վրա: Նրա նախաձեռնությամբ 1885թ. կազմվեց միջազգային հանձնաժողով, որը պետք է քայլեր ձեռնարկեր ջրանցքի անխափան օգտագործման ապահովելու ուղղությամբ: Երկար պայքարից հետո հանձնաժողովը նախապատրաստեց Կոնվենցիայի նախագիծ, որը կոչված էր ապահովելու ազատ նավագնացությունը ջրանցքով: 1888թ. հոկտեմբերի 29-ին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի, Իսպանիայի, Հոլանդիայի և Թուրքիայի ներկայացուցիչների կողմից ստորագրվեց համապատասխան Կոնվենցիան:

Ստորագրված Կոնվենցիայի համաձայն հաստատվում էր «խաղաղ և ռազմական պայմաններում ազատ ու քաց» նավագնացությունը բոլոր

նավերի համար: Միևնույն ժամանակ նավերը չեն կարող գտնվել ջրանցքի գոտում 24 ժամից ավելի: Վերջին դրույթը չէր կարող չանհանգստացնել Անգլիային, քանի որ նա գրկվում էր այդ գոտում նավատորմ և ռազմական բազաներ պահելու, շինարարական և այլ գործողություններ իրականացնելու հնարավորությունից: Այդ իսկ պատճառով պաշտոնական Լոնդոնը անում էր ամեն ինչ Կոնվենցիայի գործնական իրականացումը ձախողելու և խոչընդոտելու համար: Կոնվենցիան ստորագրելով հանդերձ՝ Բրիտանիան հանդես եկավ վերապահությամբ, ինչը փաստորեն գրկում էր նրա մասնակցությունը Կոնվենցիային իրավական հիմքերից: Միայն 1904թ. ֆրանս-անգլիական հարաբերությունների կարգավորումից հետո այդ ավելացումը հանվեց Կոնվենցիայի տեքստից և այդ պահից սկսած Բրիտանիան դարձավ այդ Կոնվենցիայի լիիրավ անդամ:

Պետք է նշել, որ հետագայում 1906թ. Բրիտանիան բռնակցեց Սինայի թերակղզին, ինչը հարուցեց Բարձր Դռան խիստ զայրույթն ու բողոքը: Եվ քանի որ Ֆրանսիան այլևս չէր խառնվում Եգիպտոսում և նրա շուրջ կատարվող զարգացումների մեջ, Բրիտանիան ձեռք բերեց մի շատ կարևոր ռազմավարական տարածք՝ Սուեզի ջրանցքը պաշտպանելու և գալիք համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Պաղեստինի վրա հարձակում իրականացնելու նպատակով:

Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը Եգիպտոսում ⁴⁵

Ինչպես արդեն նշել ենք, 1882թ. Եգիպտոսի գրավումից հետո երկրի փաստացի կառավարիչը դարձավ անգլիական զլխավոր հանձնակատարը: Անգլիական իշխանությունների հիմնական խնդիրն էր հանդիսանում եգիպտական ծայրաստիճան հյուծված տնտեսության բարելավումը և կուտակված պարտքերի պատճառով ֆինանսական ճգնաժամի կանխումը:

Առաջին քայլն այդ ուղղությամբ եղավ այն, որ Բրիտանիան տեղեկացրեց Ֆրանսիային այն մասին, որ այլևս Եգիպտոսի ֆինանսների երկկողմ վերահսկումն ավարտված է: Լոնդոնը գրկելով Ֆրանսիային Եգիպտոսի ներքին գործերին միջամտելու հզորագույն լծակից՝ իր մենաշնորհը հաստատեց երկրի ֆինանսական ոլորտում: Եգիպտոսի բյուջեի դեֆիցիտին ուղված մի շարք միջոցառումներ իրականացվեցին անգլիացիների կողմից, որոնց արդյունքում արդեն 1888թ. նրանց հաջողվեց հավասարակշռել երկ-

⁴⁵ St' u Baer, Gabriel. A Social and Economic History of Egypt. Chicago, 1969; Tignor, Robert L. Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914, Princeton, 1966; Holt, Peter M. Political and Social Change in Modern Egypt. London, 1968:

րի քյուշեն: Դրանից առաջ, 1885թ. բրիտանական իշխանությունները ձեռնարկեցին դրամական բարեփոխում. հողային տուրքը (*ուշրիյա*) և խարաջը հավասարեցվեցին, կրճատվեց Եգիպտոսի վարչական ապարատը: 1898թ. Բրիտանիան հիմնեց Եգիպտոսի Ազգային բանկը, որը, չնայած անվանմանը, մասնավոր էր, այն էլ ոչ թե եգիպտական, այլ անգլիական: Ազգային բանկի գործառնությունների մեջ էր մտնում եգիպտական արժույթի թողարկումն ու կառավարության կանխիկ դրամի շրջանառության վերահսկումը:

Բնական էր, որ Բրիտանիայի ֆինանսական քաղաքականությունը ուղղված էր սեփական, այնուհետև՝ եվրոպական բանկերի շահերի պաշտպանությանը: Եգիպտոսում օտարերկրյա կապիտալը գրավել էր ոչ միայն բանկային ոլորտը, այլև՝ խոշոր արդյունաբերությունն ու տրասնպորտը: Այդ պայմաններում ազգային բուրժուազիան ստիպված էր սահմանափակվել մանր արտադրությամբ կամ էլ մտնել օտարերկրյա ընկերությունների մեջ՝ կրտսեր գործընկերոջ իրավունքով: Ազգային կապիտալի մեծ մասը ներդրվում էր հողի, գյուղատնտեսության մեջ, որտեղ կապիտալի մրցակցությունը համեմատաբար թույլ էր:

Եգիպտոսի տնտեսության զարգացող հիմնական ճյուղն էր բամբակագործությունը: Անգլիայի տնտեսական քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում Եգիպտոսը վերածել այնպիսի երկրի, որը էժան ու բարձրորակ բամբակ կմատակարարի սեփական տեքստիլ արդյունաբերության համար: Ցանքատարածությունների բաշխումը, դաշտերի մշակման մեթոդները, ցանքաշրջանառությունը և ոռոգման ցանցը՝ ամեն ինչ ենթարկված էր բամբակի արտադրության ավելացման խնդրին: Գրեթե ողջ բամբակը արտահանվում էր Անգլիա: Բամբակի ամբողջ առևտուրը կենտրոնացված էր անգլիացիների ձեռքերում: Նրանց բանկերը Եգիպտոսում ունեին հատուկ բամբակի բաժանմունքներ, որոնք վարկեր էին տրամադրում ներքին և արտաքին առևտրի համար:

Բամբակը արտահանվում էր երկաթուղով, ինչպես նաև նավերով, որոնք տարբեր գետերով և ջրանցքներով հումքը հասցնում էին Ալեքսանդրիայի նավահանգիստ, այնուհետև՝ էլ՝ դեպի Եվրոպա: Եգիպտոսում գոյություն չունեին բամբակի մշակման որևէ գործարան: Անգլիացիները նախընտրում էին արտահանել հումքը, այնուհետև մշակել այն Անգլիայում և եվրոպական այլ երկրներում ու պատրաստի արտադրանքը ներմուծել Եգիպտոս: Այսինքն՝ Եգիպտոսը դիտվում էր Անգլիայի կողմից որպես հումքային կցորդ, ուր արդյունաբերության և տնտեսության այլ ճյուղերի զարգացումը աննպատակահարմար էր նկատվում: Անգամ ջրային մեծ պաշարներ ունեցող Եգիպտոսը, ուր առկա էին բազմաթիվ ջրամբարտակ-

ներ, հիդրոէլեկտրակայանների կառուցման համար չափազանց գրավիչ էր: Սակայն անգամ 1902թ. Ատուանի ջրամբարտակի վրա հիդրոէլեկտրակայան կառուցելու միակ նախագիծը այդպես էլ մնաց թրթի վրա:

Օտարերկրյա խոշոր մոնոպոլիաները չնչին գներով գնում էին անջրդի հողերը, կատարում էին անհրաժեշտ ոռոգման աշխատանքներ և այնուհետև այդ հողերը սպեկուլյատիվ գներով վաճառում կամ էլ տալիս էին վարձով: 1899թ. օտարերկրյա կապիտալը վերահսկում էր բոլոր մասնավոր սեփականատիրական հողերի 34 տոկոսը:

Ինչ վերաբերում է արդյունաբերության այլ ճյուղերին, ապա այստեղ էլ պատկերը անմխիթար էր: Այսպես. շաքարի արդյունաբերությունը գտնվում էր ֆրանսիացիների ձեռքում, իսկ շաքարի ազգային արտադրությունը ոչնչացված էր: 1898թվականից հետո Բարդիս, Նագ-Համադի, Մամարիս և այլ քաղաքներում տեղի ձեռնարկատերերը կառուցել էին շաքարի գործարաններ, բայց դրանցից ոչ մեկը չդիմացավ ֆրանսիական հզոր մոնոպոլիայի մրցակցությանը: 1904թ. անգլիացիները գրավեցին աղի արդյունահանման մենաշնորհը: Ավստրիացիները տիրել էին ֆեսերի և ավանդական ապրանքատեսակների արտադրությանը երկրում: Շվեդական մի ընկերություն, քայքայելով լուցկու տեղի արտադրությունը, ստիպեց փակել այդ գործարանը:

1883թ. Եգիպտոսում արգելվեց թուրոնի աճեցումը՝ վերջինիս համար հատկացված հողատարածքները բամբակի տակ օգտագործելու նպատակով: Արդյունքում, եգիպտական թուրոն մշակող ձեռնարկությունները սկսեցին աշխատել Թուրքիայից և բալկանյան այլ երկրներից ներմուծվող հումքով:

Օտարերկրյա կապիտալը սկսեց գերիշխել նաև երկաթուղային տրանսպորտում: Արտասահմանյան ընկերությունների երկաթուղիները նշանակալից դեր էին խաղում երկրի տնտեսական կյանքում: Տրամվայի գծերի կառուցումն ու շահագործումը Կահիրեյում, Ալեքսանդրիայում և Պորտ-Սաիդում ամբողջովին գտնվում էր եվրոպական բաժնետիրական ընկերությունների ձեռքում: Փաստորեն, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, Եգիպտոսի տնտեսության մեջ առաջնային դերակատարություն ունեին անգլիական կապիտալը, որը եվրոպական այլ երկրների խոշոր բիզնեսի ներկայացուցիչների հետ միասին Եգիպտոսում զարգացնում էր այն ճյուղերը միայն, որոնք կապված էին հումքի նախնական մշակման հետ: Բնականաբար, մյան քաղաքականությունը բերում էր երկրի արդյունաբերության անկմանը՝ Եգիպտոսին վերապահելով գաղութային երկրի կարգավիճակ:

Եգիպտոսի պետական կառուցվածքը

Եգիպտոսը բեւ ձևականորեն համարվում էր Օսմանյան կայսրության մի մասը և կառավարվում էր խեղճի կողմից, բայց իր այդ փաստացի գաղութային կարգավիճակը պահպանեց մինչև 1914 թվականը:

1892թ. Թեվֆիկ խեղճի փոխարինեց նրա որդին՝ Աբբաս Հիմմի 2-ը, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1914թ: Աբբասի կառավարման ժամանակաշրջանում ստեղծվեց 6 նախարարներից բաղկացած կաբինետը: 1893թ. մայիսի 1-ին խեղճը հրապարակեց Օրգանական օրենքը, որի համաձայն Եգիպտոսում ստեղծվեց երկպալատանի խորհրդարան՝ Օրենսդրական Խորհուրդը և Գլխավոր Ասամբլեան: Օրենսդրական խորհուրդը բաղկացած էր 30 անդամներից, որոնցից 14-ը նշանակվում էին, իսկ 16-ը՝ ընտրվում էին շրջանային խորհուրդների կողմից: Գլխավոր Ասամբլեան կազմված էր 82 անդամներից՝ ներառյալ բոլոր նախարարներին, Օրենսդրական խորհրդի անդամներին, իսկ մնացյալ 46-ը ընտրվում էին մեծամասնական սկզբունքով: Երկու պալատները համատեղ նիստ էին գումարում երկու տարին մեկ անգամ: Նրանք որևէ օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք չունեին և քննարկում էին միայն կառավարության կողմից ներկայացված օրենքի նախագծերը: Նրանց կայացրած որոշումները պարտադիր կատարման ուժ չունեին:

Նույն լիազորություններից զուրկ էին նաև խեղճին ու նրա կառավարությունը, որոնք ուղղակի կատարում էին Բրիտանիայի գլխավոր հանձնակատարի հանձնարարություններն ու հրահանգները: Բրիտանական ներկայացուցիչը, վայելելով երկրում բրիտանական մեծաթիվ բանակի աջակցությունը, գործնականում հանդիսանում էր Եգիպտոսի միանձնյա ղեկավարը: 1883-1907 գլխավոր հանձնակատարի (գլխավոր հյուպատոս կամ գլխավոր ներկայացուցիչ) պաշտոնը զբաղեցնում էր լորդ Կրոմերը:

Ազգային-ազատագրական շարժումը Եգիպտոսում⁴⁶

Օրաբի փաշայի ապստամբությունից հետո 19-րդ դարի 80-ական թվականներին Եգիպտոսում կազմակերպված ազգային շարժում չկար:

46 Ал-Шафии А. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882-1956), М., 1961; Котлов Л.Н. Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке. М., 1976; Kedourie, Elie. Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam. London, 1966; Hourani, Albert A. Arabic Thought in the Liberal Age., 1798-1939. London, 1962; Safran, Nadav. Egypt in Search of Political Community. Cambridge, 1961; Keddie, R. Nikki. An Islamic Response to Imperialism. Berkely. 1968.

Վերջինս սկսեց ձևավորվել միայն 1882թ. Անգլիայի կողմից երկիրը գրավելուց հետո: 90-ականներին ի հայտ եկան տարբեր ազգային կազմակերպություններ, իսկ եգիպտական ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսները վերսկսեցին իրենց գործունեությունը:

Այդ տարիներին եգիպտական բուրժուազիան չէր հավատում ժողովրդական զանգվածային շարժման հնարավորությանը, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նման ցանկացած շարժում կարժանանա անգլիական իշխանությունների խիստ հակադեմոքրատիկ: Եգիպտական բուրժուազիայի որոշ ներկայացուցիչներ անգամ հայտարարում էին Բրիտանիայի դեմ պայքարի վնասակարության մասին, հույս փայփայելով, որ համագործակցությունը առաջադեմ և հզոր եվրոպական տերության հետ կարող է ապահովել առավել բարգավաճ ապագա Եգիպտոսի համար: Նրանք համարում էին, որ հիմնական պայքարը պետք է ծավալել բարեփոխումների իրականացման և Եգիպտոսի ներքին կառուցվածքը վերափոխելու ուղղությամբ:

Վերոհիշյալ գաղափարների եռանդուն քարոզիչն էր Մուհամեդ Աբդոն, որն իր կողմնակիցների հետ միասին դրեց Եգիպտոսում մահմեդական բարեփոխումների հիմքերը: Նա ծնվել էր 1849թ. գյուղացու ընտանիքում և ավելի ուշ կրթություն էր ստացել Ալ-Ազհարում: 1872թ. նա ընկերանում է Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանիի հետ, որը մեծ ազդեցություն ունեցավ Աբդոյի վրա: Օրաբի փաշայի ապստամբությունից հետո, խռովարարների հետ համագործակցելու պատճառով, Աբդոն արտաքսվեց երկրից և բնակություն հաստատեց Բեյրութում: 1889թ. նա վերադառնում է Կահիրե և նույն թվականին անգլիացիների օժանդակությամբ նշանակվում է Եգիպտոսի Մուֆթի՝ երկրի բարձրագույն կրոնական պաշտոնին:

Աբդոն և մահմեդական բարեփոխիչները պայքարում էին ֆեոդալ հողատերերի և նրանց հետ կապված պահպանողական մահմեդական հոգևորականության քաղաքական և գաղափարական գերիշխանության դեմ: Նրանք կոչ էին անում վերականգնել Իսլամի սկզբնական մաքրությունը և վերադառնալ նրա բուն արմատներին: Այսուհանդերձ Մուհամեդ Աբդոն կողմնակից էր Եգիպտոսում արևմտյան լուսավորության և տեխնիկական առաջընթացի ձեռքբերումների օգտագործմանը, համոզված լինելով այն բանում, որ Իսլամը չի հակասում զիտությանը: Մուհամեդ Աբդոյի և նրա կողմնակիցների կողմից ծավալված քարոզչությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ եգիպտացի մահմեդականների լայն զանգվածների մտածելակերպի և երկրում սոցիալական ու քաղաքական մտքի հետագա զարգացման վրա:

Կրոնի բարեփոխմանն ուղղված շարժումը մեծապես նպաստեց Եգիպտոսում ազգային-ազատագրական պայքարի ակտիվացմանն ու նրա

հետագա ծավալմանը: Արաբական ազգայնական գաղափարների ու սկզբունքների տարածումը սերտորեն կապված էր կրոնի բարենորոգչական շարժման հետ: Մուհամեդ Աբդուն կոչ էր անում պայքարել Օսմանյան կայսրությունում արաբ բնակչության թուրքացման դեմ, անհրաժեշտ համարելով դասական արաբերենի վերականգնումն ու արաբական ազգի միասնության ապահովումը:

Վերջին խնդիրն առավել խորությամբ և հետևողականությամբ շոշափելի տեղ էր զբաղեցնում ոչ թե մահմեդական բարեփոխիչների գործունեության մեջ, այլ արաբ հրապարակագիր, սիրիացի Աբդ էլ-Ռահման ալ-Քավաքիբի աշխատությունների մեջ: Նրա երկու հայտնի գրքերում՝ «Քոնստիտուցիայի բաղադրիչները» (Թաբաի էլ-Իսպիբդադ) և «Քաղաքների մայրը» (Ումմ ալ-Ղուրա)⁴⁷ քննադատության է ենթարկվում բունատիրությունը և պաշտպանության տակ են առնվում աղքատներն ու չքավորները: Նրա գաղափարներն ու վերլուծության համակարգը չափազանց մեծ էին 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի ֆրանսիական և իտալական լուսավորիչների գաղափարներին, որոնք մերժելով սխոլաստիկ աստվածաբանությունը և կրոնական ծայրահեղականությունը, գովերգում էին ժողովրդավարությունը և միասնական արաբական պետություն ստեղծելու կոչ էին անում: Քավաքիբի համար հայրենիքը ավելի վեհ ու բարձր նշանակություն ուներ քան կրոնը, իսկ հայրենասիրությունը՝ գերիշխող կրոնական զգացմունքների վրա: Այսուհանդերձ, Քավաքիբի աշխատություններում առկա էր իսլամն իդեալականացնելու միտումը՝ հատկապես պանիսլամիզմի գաղափարների լուսաբանման ներքո:

Ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության հիմնադիրներից և ակտիվ քարոզիչներից էր Մուսթաֆա Քամիլը, որն առաջնային դերակատարություն ունեցավ Եգիպտոսում ազգային կազմակերպությունների և քաղաքական պայքարի զարգացման գործում: Մուսթաֆա Քամիլը հույս ուներ նվաճել անկախություն իր երկրի համար՝ օգտագործելով երկու մեծ տերությունների՝ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև եղած հակասությունները: Նրա ամբողջ գործունեությունը ուղղված էր այդ նպատակի իրականացմանը:

Մուսթաֆա Քամիլի ուշադրության կենտրոնում էին մշտապես գտնվում նաև լուսավորությանը և ազգայնական գաղափարների քարոզչությանը վերաբերող հարցերը: Նա ընկերական սերտ հարաբերություններ էր հաստատել որ միայն Եգիպտոսի խեղիվ Աբբաս 2 Հիլմիի, այլև թուրքական սուլթան՝ Աբդ ուլ-Համիդի հետ: Մուսթաֆան կարծում էր, որ Ֆրանսիայի դավաճանության և արտաքին օգնության անհրաժեշտության դեպքում,

47 Ղուրանում այս անվան տակ նշվում է Մեքքան:

Եգիպտոսը կարող է ապավինել Թուրքիայի, ինչպես նաև Եվրոպայում իր դաշնակիցների՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի վրա: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Մուսթաֆա Քամիլը չէր պայքարում Եգիպտոսի ամբողջական անկախության համար, այլ պանիսլամիզմի գաղափարախոսական հենքի վրա, նա կողմ էր որպեսզի Եգիպտոսը ընդգրկվի Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ: Վերջին հանգամանքը գնահատելով՝ 1904թ. թուրքական սուլթանը նրան շնորհեց փաշայի տիտղոս:

Եգիպտոսում ազգային ազատագրական պայքարի առավել նշանակալից պոռթկումը տեղի ունեցավ 1906թ. հունիսին, երբ Թանթա քաղաքի մերձակայքում գտնվող Դենշավայ փոքր գյուղում տեղի գյուղացիների հետ ընդհարման պատճառով սպանվեց բրիտանական բանակի սպաներից մեկը: Ի պատասխան դրան մեծ թվով գյուղացիներ ձերբակալվեցին, իսկ նրանցից չորսը մահվան դատապարտվեցին: Դատարանի անարդար որոշումը ցասումի և բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց Եգիպտոսում: Ցույցեր էին տեղի ունենում երկրի ողջ տարածքում, լրատվական միջոցները հերոսացնում էին եգիպտական գյուղացիներին, որոնք դիմադրություն ցույց տվեցին բրիտանացիներին նրանց անարգալից և սանձարձակ կեցվածքի համար: Ցուցարարները պահանջում էին ազատ արձակել ձերբակալված գյուղացիներին: Դենշավայի միջադեպը այնպիսի ներքին և արտաքին արձագանք ունեցավ, որ 1907թ. գյուղացիներին ներում շնորհվեց:

1907թ. Լոռո Բրոմերին Եգիպտոսում եկավ փոխարինելու Էլդոն Գորսթը, որը փորձեց պառակտել երկրում աստիճանաբար աճող ազգային շարժումը:⁴⁸ Նրա նախաձեռնությամբ 1907թ. մի խումբ անգլիամետ եգիպտացիների կողմից ստեղծվեց «Բարեփոխումների կուսակցությունը» (Հիբր ալ-Իսլահ), որին անդամակցեցին երկրի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ծառայողներ ու անգլիացիների հետ համագործակցելուն հակված մտավորականության ներկայացուցիչներ: Կուսակցությանը անմիջական օժանդակություն էր ցուցաբերում անգլիական առաքելությունը: Կազմակերպության էին պատկանում եգիպտական ամենամեծ տպաքանակ ունեցող օրաթերթերը՝ «Ալ-Մոդաբբան» և «Ալ-Աիրամ»-ը:

1907թ ի հակակշիռ «Բարեփոխումների կուսակցությանը» Մուսթաֆա Քամիլը նոր շունչ հաղորդեց արդեն իսկ գոյություն ունեցող «Ազգային կուսակցության» (ալ-Հիբր ալ-Վաթան) գործունեությանը, որի առաջին համագումարը կայացավ 1907թ. դեկտեմբերի 7-ին՝ ազգային բուրժուազիայի առաջադեմ և ազատասեր ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

48 St'u Heller, Joseph. British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914. London, 1983

1906թ. ստեղծվել էր «Ժողովրդի կուսակցությունը» (Հիզբ ալ-Ումմա), որ ներկայացված էին Եգիպտոսի բուրժուական և ֆեոդալական խավերի ներկայացուցիչներ: Կուսակցությունը որոշ չափով միջին դիրք էր գրավում վերոհիշյալ երկու կուսակցությունների միջև:

Քաղաքական ակտիվության հետ մեկտեղ Եգիպտոսում զարգանում էր արհմիութենական շարժումը: Երկրում առաջին արհմիությունը ստեղծվեց 1908թ. որը համախմբեց բանվորներին: Արդեն 1911թ. Եգիպտոսում գրանցված էր շուրջ 11 արհմիութենական կազմակերպություն:

1908թ. երիտրուքական հեղափոխությունը և 1876թ. սահմանադրության վերականգնումը ողջունվեց Եգիպտոսում և նոր լիցք հաղորդեց ազգային-ազատագրական շարժմանը: Երկրում բրիտանական ներկայության դեմ նոր բողոքի ցույցեր տեղի ունեցան: Քաղաքական բուրժուական կուսակցությունները պահանջում էին սահմանադրության վերականգնումը և պնդում էին, որ գործող Օրենսդրական խորհուրդն ու Գլխավոր ասամբլեան փոխարինվեն իրական ներկայացուցչական հաստատություններով: Սահմանադրական այդ շարժումը առաջնորդեց «Հայրենիքի կուսակցությունը», որն ի տարբերություն այլ քաղաքական կուսակցությունների, սերտ կապեր էր հաստատել երիտրուքների հետ:

Սակայն ինչպես Օսմանյան կայսրության այլ մասերում, այնպես էլ Եգիպտոսում հեղափոխության առաջացրած խանդավառությունը երկար չտևեց: Արդեն իսկ 1909թ. բրիտանական իշխանությունները նոր օրենսդրական ակտերով փորձեցին իրավական հիմքեր ստեղծել Եգիպտոսում ազգային շարժումը կասեցնելու համար: Այսպես, 1909թ. մարտի 25-ին ընդունված օրենքը գրկում էր եգիպտական լրատվական միջոցները բրիտանական իշխանություններին քննադատելու իրավունքից: Հուլիսի 4-ի մեկ այլ օրենքով արտոնվում էր իշխանություններին՝ ցանկացած անձի, որը «կկասկածվի ազգայնական գաղափարների նկատմամբ համակրանքի մեջ», առանց դատավարության կամ հետաքննության արտաքսել երկրից:⁴⁹ «Հայրենիքի կուսակցությունը» ստիպված եղավ անցնել ընդհատակ և իր հաջորդ համագումարներն անցկացնել Եվրոպայում:

1911թ. Էլդոն Գորսթը մահացավ և Եգիպտոսում բրիտանական գլխավոր հյուպատոս նշանակվեց գեներալ Կիթչեները, որը շարունակեց Գորսթի քաղաքականությունը Եգիպտոսում:⁵⁰

11. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ XYIII-XIX ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Եգիպտոսը կամ, ինչպես հնում հայերն անվանել են՝ Մսրըը, հին Արևելքի այն երկրներից է, որը գործում փոխհարաբերությունների մեջ է գտնվել պատմական Հայաստանի նախաբնիկների հետ դեռևս փարավոնյան շրջանում: Հայ-եգիպտական առնչությունները շարունակվել են հետագայում սելևկյան և հռոմեական տիրապետության շրջաններում:

Եգիպտական հողի վրա հաստատված առաջին հայ հատվածի մասին հասած հավաստի տեղեկությունը վերաբերում է առաջին դարին մեր թվարկությունից առաջ, երբ ըստ պատմիչների, Եգիպտոսում բավականին թվով հայեր ապրում և իշխող դիրքեր էին գրավում:⁵¹

Եգիպտահայ համայնքը հետագա զարգացումն ու բարգավաճումն է ստացել Արաբական խալիֆայությունների, մասնավորապես Ֆաթիմյանների ժամանակաշրջանում, երբ Եգիպտոսում բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել հայ բնակչության կենտրոնացման և հայ արհեստավորության ու առևտրականների համար: Եթե չհաշվենք համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին հայ փախստականների հարկադրական կենտրոնացումը Եգիպտոսում, իր երկարածիզ պատմության ընթացքում ամենաշատ բնակչությունը եգիպտահայ համայնքը ունեցել է XI-XII դարերում՝ շուրջ 30.000:⁵² Եգիպտահայությունը ծանր վիճակի մեջ է ընկնում Այոբյան դինաստիայի և հետագայում մամլուքների տիրապետության հաստատման ժամանակաշրջանում (1171-1517):

Եգիպտոսի հայ համայնքը շարունակում է իր գոյությունը Թուրքիայի կողմից երկիրը տիրելուց հետո (սկսած 1517թվականից):

Թուրքիայի տիրապետության շրջանում տնտեսական կյանքի լճացումը, տիրակալների կեղեքումներն ու հարստահարություններն իրենց ծանր կնիքն են դրել Եգիպտոսի հասարակական, տնտեսական կյանքի, այդ թվում նաև՝ եգիպտահայության վրա: Այդ որոշակի երևում է Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրություն»-ից,⁵³ որը 1615թ. եղել է Եգիպտոսում և գրի առել իր տպավորությունները: Նրա նկարագրությունից երևում է, որ Եգիպտոսի նախկին բարգավաճ գաղթավայրը XVII դարում գտնվել է ողբալի վիճակում: Կահիրե քաղաքում մա հիշում է միայն 200 հայ տուն, որոնք ապրում են «Հայկա-

51 Ա.Գ.Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, էջ 128

52 Մատթեոս Ռոհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 121.

53 Սիմեոն դարի Լեհացույ ուղեգրություն, տարեգրություն և յիշատականոթ, Վիեննա, 1936, էջ 216

49 Lutsky, V. Modern History of the Arab Countries, Moscow, 1969, p. 249

50 Ավելի ուշ՝ 1914թ. Գորսթը նշանակվեց Բրիտանիայի պատերազմի նախարար (War Minister):

կան» կոչվող թաղամասում և Եգիպտոս են եկել 1600 թվականին Ջալալիների ապստամբության ժամանակ: Եգիպտահայերը, ըստ Ս.Լ.Եհացու տեղեկության, գլխավորապես զբաղվում էին արհեստներով: Նա Կահիրեի Խանխալ թաղամասում հանդիպել է դիարբեքիբցի, հալեպցի և պոլսեցի հայ արհեստավորների, որոնք զբաղված են եղել ոսկերչությամբ և զինագործությամբ: XVI-XVII դարերում եգիպտահայ համայնքի նվազման հետևանքով, հայերն անգամ սեփական աղոթատներ չեն ունեցել և օգտվել են դպրոցների տված մի մատուցից: Ըստ XVII դարի եվրոպացի ճանապարհորդ Գևորգ Սենիսի տեղեկության, որն անձամբ եղել է Կահիրեում և արձանագրել է այն, որ հայերը քաղաքի «ամենից ազատներն են և ամենից մեծ պատիվ ունեցողները. նրանք չարքաշ աշխատում են և համեստ ապրում»:⁵⁴

Տարբեր աղբյուրներից կարելի է տեղեկանալ նաև Եգիպտոսում հայերի կողմից կատարված բազմաթիվ շինարարական աշխատանքների ու ճարտարապետական կառույցների մասին: Շվեդացի մի ճանապարհորդ բժիշկ, որը 1749-1752թթ. ուղևորություն է կատարել Ստրձավոր Արևելք, Եգիպտոսի ճարտարապետության մասին խոսելիս, նախ քննադատում է թուրքերին, որոնք չգիտեն, թե ինչպես կարելի է քարը քարի վրա դնել և պատ շարել. «Հայերն են նրանց ճարտարապետները,-գրում է նա. - Սրանք բնական հակում ունեն դեպի այս արհեստը»: Վերջում նա ցանկություն է հայտնում, որ եթե այս կառուցողները զան Եվրոպա, ճարտարապետական հրաշալի կոթողներ կկառուցեն նրանք այստեղ, կկարողանան «իրենց վարպետությամբ մրցել հների հետ և անցնել նորերից»:⁵⁵

Եգիպտահայերը, երախտագիտորեն գնահատելով եգիպտացիների ազնիվ վերաբերմունքը իրենց ապաստան տալու և աշխատելու համար հարմար պայմաններ ստեղծելու համար, ոչ միայն ջանադիր են գտնվել Եգիպտոսի՝ իրենց երկրորդ հայրենիքի, տնտեսության և մշակույթի զարգացման բնագավառներում, այլև հավատարմորեն կանգնել են եգիպտական ժողովրդի կողքին՝ նրանց մղած ազատագրական շարժումների ժամանակ: Եվ միանգամայն բնական է, որ եգիպտահայերը, որոնք եգիպտական ժողովրդից ոչ պակաս չափով են իրենց սեփական մաշկի վրա զգացել հարստահարիչների կեղեքումները և դաժանությունները, չէին կարող անմասն մնալ և գործուն մասնակցություն չցուցաբերել Եգիպտոսի ազգային ազատագրման վեհ գործին: Այդ տեսակետից ուշագրավ է պատմական հետևյալ փաստը. 1771թ., երբ Ռուսաստանը պատերազմական գործողությունների մեջ էր գտնվում Թուրքիայի հետ

54 George Sany. Relation of a Journey Begun. A.Q. 1610, p.198

55 Ա.Ալպոյաճեան. Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Գահիրե, 1960, էջ 50-51

և ռուսական նավատորմը մտել էր Միջերկրական ծով, Եգիպտոսի կառավարիչ Ալի բեյը երկու պատգամավոր է ուղարկում ռուսական զորահրամանատար իշխան Օրլովի մոտ՝ կնքելու զինակցության և բարեկամության դաշինք ընդդեմ Թուրքիայի:⁵⁶ Այդ երկու պատգամավորներից մեկը հայ է եղել՝ Հակոբ անունով: Առաքելությունը եղել է Պետերբուրգում և Հակոբը հաջողությամբ կատարել էր իր առջև դրված խնդիրն ու վերադարձել երկու ռուս սպաների հետ, որոնք հանձնարարություն են ունեցել քննելու եգիպտական դաշնակից երկրի բանակի վիճակը: Հետագայում Ռուսաստանից Եգիպտոս են ուղարկվում բնդանոթներ և այլ զինամթերք: Հակոբը արել է ամեն ինչ որպեսզի Եգիպտոսը կարողանա ձեռք բերել և պահպանել իր առավել անկախ կարգավիճակը:

1798թ.Նապոլեոնի արշավանքը Եգիպտոս և նրան հետևած 1811-1849թթ. Եգիպտոսում հաստատված Մուհամեդ Ալիի իշխանության ժամանակաշրջանը փաստորեն նոր էջ բացեցին Եգիպտոսի պատմության մեջ: Եթե Նապոլեոնի արշավանքը արթնացրեց Եգիպտոսը «դարերի քնից» և վերջինիս ազգային-ազատագրական պայքարի լուրջ փորձառություն տվեց, ապա Մուհամեդ Ալիի կողմից իրականացված բարեփոխումները Եգիպտոսում, ինչպես Պետր 1-ի՝ Ռուսաստանում, Եգիպտոսը վերածեցին հզոր և կայուն պետության՝ ամուր հիմքեր ստեղծելով նրա տևական զարգացման և բարգավաճման համար:

Մուհամեդ Ալիի վարչական և տնտեսական ռեֆորմները իրենց դրական ազդեցությունը ունեցան նաև եգիպտահայ համայնքի վրա: Արևմտյան Հայաստանից, Թուրքիայից և հարևան արաբական այլ երկրներից տեղափոխվելով Եգիպտոս, հայերը գործուն աջակցություն էին ցուցաբերում երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացմանը: Հայերը զգալի դերակատարություն ունեին արհեստների զարգացման, առևտրական կապերի ընդլայնման և Եգիպտոսի ֆինանսական համակարգի կազմակերպման գործում: Եգիպտոսի հայ համայնքը աստիճանաբար մեծանում էր: Առևտրա-փոխատվական կապիտալի խոշոր ներկայացուցիչներ ներթափանցում էին պետական-քաղաքական ոլորտ: Նրանք բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում Մուհամեդ Ալիի կաբինետում և դիվանում, ազդեցություն ունենալով երկրի արտաքին և ներքին քաղաքականության վրա:

Եգիպտոսի առևտրական բուրժուազիայի բնորոշ գծերից էր նրա ազգային կազմության բազմազանությունը: Բացի արաբներից և դպրիներից նրա բաղկացուցիչ մասն էին կազմում հայերը, հույները, հրեաները և սի-

56 Ա.Գ.Աբրահամյան. Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, էջ 145

րիացիները:⁵⁷ Հարաբերակցությունը հաճախ փոխվում էր, սակայն այդ ոլորտում իշխող դիրքեր էին գրավում կամ դպտիները, կամ հայերը: Ֆրանսիական տիրապետության ժամանակ եգիպտական շուկայում գերիշխում էին դպտիները, որոնք վայելում էին ֆրանսիացիների աջակցությունը:

Ղպտիական և հայկական առևտրափոխատվական կապիտալի հարաբերակցությունը վերջնականապես փոխվում է հայերի օգտին այն ժամանակ, երբ հայ սառաֆները Բուֆորից սկսում են գործարքների մեջ մտնել Մուհամեդ Ալիի հետ: 1814-1818թթ. Եգիպտոսի տնտեսության համար կարևորագույն այդ բնագավառում հայերն այլևս առաջնային դիրքեր էին զբաղեցնում: Վերահիշյալի մասին է հաղորդում նաև ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ֆորբենը:⁵⁸ 1824-1829թթ. եգիպտա-հունական ռազմական գործողությունների հետևանքով հույն սառաֆները լքեցին եգիպտական շուկան, իսկ հայերի և դպտիների միջև շուկայական պայքարը ավարտվեց 1828-1829թթ ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, երբ քաղաքական հետապնդումների արդյունքում աճեց հայկական կապիտալի ներհոսքը Եգիպտոս: Հզորության զագարծակետին հասնելով՝ հայ սառաֆները 1837թ. Կահիրեում հիմնադրեցին առաջին բանկը:

Սառաֆները միավորված էին արհեստակցական միությունների (ցեխերի) սկզբունքով: Սառաֆների ողջ գործունեությունը վերահսկվում էր նրանց գլխին կանգնած գլխավոր սառաֆի կողմից (սառաֆ բաշի), որը նշանակվում էր փոխարքայի կամ էլ կառավարության կողմից և մեծ հեղինակություն էր վայելում երկրի ֆինանսական ոլորտում: Հայ սառաֆները ֆինանսական կապիտալի թե քանակով և թե ծավալներով շոշափելի դիրքեր զբաղեցնելով միություններում, փաստորեն իրենց ետևից պահպանում էին նաև գլխավոր սառաֆի պաշտոնը: Մինչև 1827թ. Մուհամեդ Ալիի սառաֆ բաշին էր Եղիազար ամիրա Պետրոսյանը, իսկ 1828-1847թթ.՝ Ալեքսան Միկայսյանը:⁵⁹

Եգիպտոսում հայ սառաֆներն էին տնօրինում նաև դրամատուրը (զարբանե), որը ավանդաբար գլխավորում էր Մուհամեդ Ալիի գլխավոր սառաֆի տեղակալը: Առկա են բազմաթիվ տեղեկություններ, որ դրամահատման մենաշնորհը տարբեր ժամանակներում պատկանել է հայերին՝ սառաֆ բաշի Գևորգին (1832թ.), Հակոբին (1834թ.), Համբարձում ամիրա Գրիգորյանին (1835-1840), Միրանին և Կարապետին (1847թ.) և այլն:⁶⁰

Իրենց ձեռքերում կենտրոնացնելով վերոհիշյալ առանցքային պաշտոնները՝ հայ սառաֆները անխոչընդոտ ներթափանցում էին Եգիպտոսի գյուղատնտեսության, արդյունաբերության և առևտրի մեջ:

Հայ և հույն առևտրականները իշխում էին նաև Եգիպտոսում հայնտի Խան ալ-Խալիլա կոչվող շուկայում, և Ալ-Ջաբարբիի համաձայն, «հենց նրանք էին, որ առաջինը հաստատվեցին նոր շուկաներում՝ վարձակալելով խանութներ մինչև նրանց շինարարության ավարտը և բարձր գներ վճարելով նրանց համար»:⁶¹

Ըստ եվրոպացի ճանապարհորդների պատմությունների, հայերի պահեստները մշտապես լի էին լինում, խանութները տարբերվում էին իրենց առատությամբ և ապրանքների լայն տեսականիով: Նրանք զբաղվում էին գորգերի, մուշտակների, մարգարիտի, ոսկու, անտառանյութի, տեղական ու եվրոպական կտորեղենի վաճառքով, կապեր էին հաստատում Սուդանի, Եթովպիայի, Սիրիայի և հատկապես Թուրքիայի հետ:

Հայ սառաֆները նկատելի դեր էին խաղում նաև գետային տրանսպորտի զարգացման գործում: Ճանապարհների բացակայության պատճառով Նեղոսն ու նրա նավագնաց ջրանցքները մեծ նշանակություն ունեին ապրանքաշրջանառության համար:

Առավել քան 3 հազար առագաստանավերից ու նավակներից միայն 800 էին պատկանում պետությանը, իսկ մնացածը՝ առևտրային տրանսպորտի վարձակալներին, որոնց մեջ ակնառու տեղ էին զբաղեցնում սառաֆներ Գալուստը, Գրիգորը և Մկրտիչ Ռեյիսյանը:

1830թ. նրանք արդեն նոր ոլորտներ էին փնտրում իրենց կողմից կուտակված խոշոր միջոցների ներդրման համար, սակայն նրանց ներդրումն էր պատճառում պետական մենաշնորհի համակարգը: Եվ խկապես, պետական մենաշնորհի վերացումից անմիջապես հետո, ի հայտ եկան հայերին պատկանող տարբեր ձեռնարկություններ:

Հայկական կապիտալի խոշոր ներկայացուցիչները, որոնք այդչափ խորը արմատներ էին ձգել եգիպտական տնտեսության տարբեր ճյուղերում, ձգտում էին մտնել պետական-քաղաքական գործունեության ոլորտը:

Ի տարբերություն Եգիպտոսի բուրժուազիայի այլ խավերի, հայերը փոխարքայի կաբինետում առաջավոր դիրքեր էին զբաղեցնում, նրա քարգմանիչներն էին, խորհրդատուները, քարտուղարները: Ամենը հայտնում է, որ «նրանցից շատերը զբաղեցնում են փոխարքայի կաբինետի ու դիվանների բարձրագույն պաշտոնները»:⁶²

57 О.Х.Топузян. Армянский торгово-ссудный капитал Египта в первой половине XIX века, Арабские страны, История, Экономика, Наука, Москва, 1974, стр.191

58 M.le Cte. De Forbin. Viyage dans le Levant en 1817 et 1818, Paris, 1819, p.209

59 «Ազգասեր», Կալկարա, 1847, էջ 166

60 J.Deny. Sommaire des Archives Turques du Caire, le Caire, MCMXXX, p.218

61 Аль-Джабарти. Египет под властью Мухамеда Али, (1806-1821), Москва, 1963, стр.683

62 P.H.Hamont. L'Egypte sous Me'hemet-Ali, Paris, 1843, t.1, p. 425:

Եվրոպական գործերի ու եգիպտական առևտրի դիվանը, որը արտ-գործնախարարության ու առևտրի նախարարության երկակի ֆունկցիա էր իրականացնում, գրեթե ամբողջությամբ ղեկավարում էին հայերը: Մինչև 1850թ. հայերը նրա նազիրներն էին համարվում: Իրենց գերակշիռ մեծամասնությամբ նրանք այդ դիվանի տարբեր բաժիններում զբաղեցնում էին նաև ղեկավար պաշտոններ ու արտասահմանում նրա ներկայացուցիչներն էին: Արտասահմանցիները սրամտորեն այդ դիվանն անվանել էին «պալե արմենիեն» («հայկական պալատ»):

Ի տարբերություն հին դարերում ընդունված վեզիրների ու էմիրների մահմեդականության հանգամանքին, արտաքին գործերի ու առևտրի նազիրներ Պողոս Յուսուֆյանը, Արթին Չրաքյանը և տարբեր դիվաններում բարձր պաշտոններ զբաղեցնող Ստեփան Գեմիլյանը, Հովսեփ Հեքեքյանը, Խոսրով Չրաքյանը, Առաքել Նուբարյանը, Աթուն Արիստակեսյանը և պետական այլ գործիչներ պահպանել էին իրենց ազգությունը:

Տեղափոխված լինելով Կ. Պոլսից՝ նրանք պահպանել էին իրենց ազգային ավանդույթները, սովորույթներն ու լեզուն, իսկ Եգիպտոսը համարում էին իրենց երկրորդ հայրենիքը:

Այս պետական այրերի քաղաքական կողմնորոշումը համապատասխանում էր եգիպտական բուրժուազիայի շահերին և կրում էր հակաբրիտանական բնույթ: Քանի որ անգլիացիները դեմ էին արաբական անկախ պետության կազմավորմանը հեռավոր Հնդկաստանի մատույցներում, ուստի նրանք իրենցից կախված ամեն ինչ անում էին Եգիպտոսի տնտեսական հիմքերը խորտակելու նպատակով:

1918 և 1838թթ. անգլո-թուրքական պայմանագրերն այդ երկրների միջև առևտրային հարաբերությունների բարելավման քողի տակ իրականում ուղղված էին եգիպտական մենաշնորհների դեմ:⁶³

Անգլո-եգիպտական դիվանագիտական պայքարում պետական հայ գործիչները մեծ դեր էին խաղում: Նախ և առաջ հիշենք Պողոս Յուսուֆյանին, որը եղել է Մուհամեդ Ալիի ամենավստահված անձանցից մեկը և հաճախ էր փոխարինում նրան: Ըստ Պատոնի, Մուհամեդ Ալին ասել է. «Կյանքում գրեթե մշտապես ստիպված եմ եղել գործերս միայնակ վարել: Բացի Պողոս-բեյից, ինձ փոխարինող մեկը չկար»:⁶⁴

Յուսուֆի նախածնունդով ստեղծվել էր պետական մենաշնորհի համակարգ, նրա անվան հետ են կապված անգլո-թուրքական պայմանագրերի դեմ պայքարի բազում փուլեր՝ ի պաշտպանություն մենաշնորհի: Անգլիացի հյուպատոսները նրա դեմ դավեր էին նյութում՝ ձգտելով Մուհամեդ Ալիին տրամադրել նրա դեմ:

Արթին Չրաքյանը, Անգլիային համարելով անկախ Եգիպտոսի խոշորագույն թշնամի, հանդես էր բերում բացահայտ հակաանգլիական տրամադրություններ⁶⁵:

Նա արտաքին գործերի ու առևտրի նազիր դարձավ 1844-1850թթ., այն ժամանակ, երբ Անգլիայի կողմից ղեկավարվող Եվրոպական պետությունների միությանն արդեն հաջողվել էր մեկուսացնել մենաշնորհները: Ի վիճակի չլինելով կանխել արտասահմանյան կապիտալի մուտքը՝ Չրաքյանը ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի երկիրը կրկին չընկնի կապիտալիստիկ ցանցը: Նա կարողացավ անգլիական ընկերության ազդեցությունից ազատ արձակել գետային ու ցամաքային տրանսպորտի միջոցները, կանխեց անգլիական հյուպատոսների միջամտությունը՝ մաքսատուն, փոստա-հեռագրային վարչություն, առևտային նավեր, Սինարի բանբակի դաշտավայրեր և այլուր: Սակայն, վերջիվերջո, անգլիացիներին հաջողվեց նրան հեռացնել այդ պաշտոնից:

Անգլիայի ու Եգիպտոսի միջև նյարդային պայքարը պսակվեց անգլիական բուրժուազիայի հաղթանակով, որն իր հերթին հանգեցրեց երբեմնի հզոր հայկական առևտրական կապիտալի վախճանին:

Եգիպտահայ առևտրական կապիտալի պատմական արժեքը կայանում է նրանում, որ նրա ներկայացուցիչները, հասնելով կապիտալի կուտակման բարձր մակարդակին, նպաստել են Եգիպտոսում արտադրության կապիտալիստական ձևի անցման գործընթացի արագացմանը:

Արտասահմանյան կապիտալի հետ մրցակցային պայքարում հայկական կապիտալը ձգտում էր եգիպտական շուկայում ամրապնդել տեղական բուրժուազիային: Պետական մենաշնորհի համակարգը հանդիսանում էր Եգիպտոսի ռազմա-քաղաքական հզորության տնտեսական հիմնաքարը: Հայ պետական գործիչները, պաշտպանելով մենաշնորհային համակարգը, օբյեկտիվ կերպով սատար էին կանգնում Եգիպտոսի անկախության ձգտմանը:

Եգիպտոսի անկախության պահպանման և պետականության ամրապնդման գործում հատկապես կարևորագույն դերակատարություն է ունեցել անվանի պետական և քաղաքական գործիչ հայազգի Նուբար Նուբարյանը, որը առանցքային պաշտոններ էր զբաղեցնում եգիպտական վարչակազմում սկսած 1849թ. մինչև 1895 թվականը: Նա իր ծառայողական կարիերան սկսել է որպես Մուհամեդ Ալիի երկրորդ քարտուղար, եղել է Եգիպտոսի ներկայացուցիչը Վիենայում և Բեռլինում, առևտրի, արդարադատության և շուրջ 15 տարի արտաքին գործերի նախախար:

Անգլիացիների կողմից Եգիպտոսի բռնազավթումից հետո (1882թ. սեպտեմբեր) երկրում պահպանվեցին նախկին իշխանության մարմինները: 1884թ. հունվարից եգիպտական նախարարների կաբինետը գլխա-

63 H.Dodwell. The Founder of Modern Egypt, Cambridge, 1931, p. 222

64 A.A.Paton. History of the Egyptian Revolution, London, 1863, vol.II, p. 231

65 A.A.Paton. History of the Egyptian Revolution, London, 1863, vol.II, p. 232

վորեց Նուբար-փաշան: Կարճատև ընդմիջումներով նա այդ պաշտոնին մնաց մինչև 1895թ.՝ իր հրաժարականը, որից հետո մեկնեց Փարիզ և իր կյանքի վերջին տարիները անցկացրեց այնտեղ:

Անգլիական օկուպացիայի պայմաններում, երբ Եգիպտոսում մշտապես գտնվում էին բրիտանական զորքերը և երկրի փաստացի ղեկավարն էր հանդիսանում Բրիտանիայի գլխավոր հյուպատոս լորդ Կրոմերը, Նուբար-փաշան լինելով վարչապետ, փորձում էր դիմակայել երկրի ներքին կառավարման մարմինների աստիճանաբար փոխանցմանը օտարեկրպակներին, խոչընդոտել բրիտանական հանձնակատարի և եգիպտական նախարարություններում ծառայության մեջ գտնվող բազմաթիվ խորհրդակցանքների և հսկիչների ազդեցության տարածմանը: Նուբար-փաշան որպես իրատես քաղաքական գործիչ, փորձում էր հնարավորությունների սահմաններում պայքարել երկրի գոնե մասնակի անկախության պահպանման համար:

Նշանակալի է Նուբարի դերը Եգիպտոսի արդարադատության համակարգի վերակառուցման, հասարակական աշխատանքների նախարարության ստեղծման, Կահիրեն և Սուէզը կապող Սուէզի ջրանցքի և երկաթուղու շինարարությունների իրականացման վերաբերյալ բանակցությունների վարման ուղղությամբ: Որպես իր ժամանակի ամենատաջադեմ և ամենակրթված մարդկանցից մեկը, Նուբար-փաշան չէր թաքցնում արևմտյան մշակույթն ու քաղաքական կառավարման եվրոպական ձևերը Եգիպտոսում ներդնելու իր անկեղծ ձգտումը: Նուբարը, որպես Եգիպտոսում աճող բուրժուազիայի ներկայացուցիչ, խոշոր բաժնետեր, գործարանների սեփականատեր, ֆեոդալական հետամնացության և քաղաքական դեսպոտիզմի դեմ պայքարի միակ միջոցն էր համարում երկրի եվրոպականացումը:

Կրոմերը համարում էր, որ Նուբարն իր մտավոր ներուժով, գիտելիքներով և կեցվածքով շատ էր տարբերվում եգիպտական այլ քաղաքական գործիչներից: «Նա փայլուն գրուցակից էր: Կրթված եվրոպացուն շշմեցնում էին նրա արագ ընկալման ունակությունը, խիզախ եզրահանգումները»:⁶⁶ Կովլինը համարում էր, որ «դիվանագիտության ասպարեզում, լեզուների իմացության, մտահորիզոնի լայնության, անձնական հմայքի մեջ Նուբարը հավասարը չուներ»:⁶⁷

Ուսումնասիրելով Նուբար Նուբարյանի գործունեությունը՝ չի կարելի չանդրադատնալ անգլիական հեղինակներին, որոնք նրան ներկայացնում են որպես նախարար-բարենորոգիչ, որին մեծ դեր է հատկացվում խառը դատարանների ստեղծման գործում:⁶⁸ Ի դեպ, անգլահատելի է Նուբարի դերը տեղական եգիպտական դատարանների և նահանգային ոստիկա-

նության ինքնուրույնության և անկախության վերականգնման գործում: Փաստորեն, նրա ջանքերի շնորհիվ շոշափելի հաջողություններ են արձանագրվել այդ բնագավառում: Որոշ բրիտանական խորհրդակցանքներ պաշտոնագրվել են, իսկ բրիտանամետ փոփոխությունների իրականացումը, Նուբարի վարչապետության օրոք հետաձգվել է մի քանի տարով:

Նուբարի դիմադրությունը բրիտանական աճող ազդեցությանը սակայն չհանդիպեց պատշաճ աջակցության ինչպես խեղիվի ու եգիպտական այլ նախարարների, այնպես էլ բնակչության լայն զանգվածների կողմից, ինչն էլ հանգեցրեց Նուբարի հրաժարականին: Օրաբիի ապստամբությունից մնացած սարսափի հիշողությունը, վախը նոր զանգվածային ելույթների նկատմամբ, որոնք կարող էին խաբխել կենտրոնական իշխանության դիրքերը, ստիպեցին երկրի ղեկավարին հաշտեցման գնալ անգլիացիների հետ, որոնց ներկայությունը ապահովում էր համեմատական կայունություն նրա վարչակազմի համար:⁶⁹

Նշանակալի էր հայազգի Տիգրան Բագրատունու պետական գործունեությունը, որը Աբբաս 2 Հիլմիի կառավարման տարիներին զբաղեցնում էր արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Վերջինս մեծ ազդեցություն ունեցավ երիտասարդ խեղիվի հայացքների ձևավորման վրա, որոնք էլ հետագայում սահմանեցին նրա հակաբրիտանական գործունեության ուղղությունները: Տիգրանի և Աբբասի միջև պետական կառավարմանը վերաբերող հարցերի վերաբերյալ հաստատված էր լիակատար փոխընդունում: Նրանք համատեղ պայքարում էին եգիպտական կառավարության գործառույթների մեջ սկզբունքային հետևյալ դրույթներն ամրագրելու համար՝ օկուպացիոն զորքերի դուրսբերում երկրից, բրիտանական ֆինանսական խորհրդական Է.Պալմերի իրավունքների ու պարտականությունների հստակ սահմանում, եգիպտական բանակի քանակի ավելացում և այլն:

Այնուամենայնիվ, Եգիպտոսի հայազգի պետական գործիչների գործունեությունը քննարկելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել այդ ժամանա-հատվածում ստեղծված պատմական պայմանները՝ եվրոպական տերությունների գաղութային քաղաքականության ակտիվացումը, եգիպտական խնդրի շուրջ առաջացած դիվանագիտական պայքարը, երկրի բռնազավթումը Բրիտանիայի կողմից և այլն: Նուբար Նուբարյանի խոստովանմամբ, հայ գործիչները պատասխանատվություն էին կրում այն քաղաքականության համար, որ իրենք չէին առաջադրում և, որին շատ հաճախ նույնիսկ հավանություն չէին տալիս: Սակայն հեղինակություն վայելելով իրենց երկրում՝ նրանք բոլորն էլ պաշտպանում էին Եգիպտոսի ազգային շահերը, որին անվերապահորեն նվիրված էին:

69 Ս.Ա.Հարությունյան. Նուբար-փաշայի գործունեությունը Եգիպտոսում անգլիական օկուպացիայի տարիներին (19-րդ դարի 80-90թթ.), Ժամանակակից Սովետական Արաբագիտության Պորթլենդեր, Երևան, 1990, էջ 11

66 Նույն տեղում, էջ 337

67 A.Colvin. The Making of Modern Egypt, London, 1906, pp.53-54

68 E.Cromer. Modern Egypt, London, vol 11, p.335

12. ՄԱՀՂԻԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՒԳԱՆՈՒՄ⁷⁰

Սուդանը որևէ լուրջ դերակատարություն չի ունեցել արաբական պատմության մեջ մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը: Արևմտյան Եվրոպայի (ներառյալ Սկանդինավիան) տարածքն ունեցող այս երկիրը գերծ է մնացել Հռոմեական տիրապետությունից: Նրա մեկ քառորդ մասը որը կոչվում էր Նուբիա, միայն երեք անգամ է գրավվել արաբական բանակների կողմից: Հաջորդաբար նրան են տիրել Մալլադինը, բերբերները և Մուհամեդ Ալին: Վերջինս սխալմամբ հույս էր փայփայում, որ այնտեղ ոսկու մեծ պաշարներ կարող է հայտնաբերել: Մինչ իսլամական ժամանակաշրջանը Նուբիա են ներթափանցել արաբ ներգաղթյալները Եմենից, սակայն 6-րդ դարում՝ մինչև Մուհամեդ Մարգարեի ծնունդը, բյուզանդացի Նեստորիոս քահանայատի առաքելական գործունեության հետևանքով, այն վերածվեց ավելի շուտ Քրիստոնեական բազմությունների: Անգամ արաբական բանակների կողմից 640թ. Եգիպտոսի գրավումից հետո, վերջինիս հետ սահմանակից բոլոր երկրները ընկան արաբական տիրապետության տակ, բացառությամբ Նուբիայի: Մահմեդական տարբեր աղանդներ՝ խարիջիները, իսմայիլիտները, ասասինները և այլն, ներթափանցում էին Արևելյան Աֆրիկա, սակայն Նուբիան 7 դար շարունակ պահպանեց իր տարածքում քրիստոնեական հավատքի գերիշխանությունը, անգամ 14 դարում Մալլադինի արշավանքներից հետո: Միայն մամլուքների իշխանության ժամանակ մահմեդականությունը սկսեց արագորեն տարածվել: Եվ արդեն 1820թ. երբ Մուհամեդ Ալին գրավեց Նուբիան, մահմեդականությունն արդեն դարձել էր բնակչության մեծամասնության կրոնը:

Դեռևս հին ժամանակներից Նուբիան հայտնի էր ստրկավաճառությամբ: Նա ոչ միայն ստրուկների մատակարարման անմիջական աղբյուր էր հանդիսանում Մեքքայի, Դամասկոսի, Բաղդադի և Կահիրեի արքունիքների համար, այլև չափազանց հարմար տարանցիկ ուղի էր ստրկավաճառների համար, որոնք Նեղոսի երկայնքով շարունակում էին իրենց առևտրական առաքելությունը դեպի Արևելյան Աֆրիկայի խորքը:

70 St' u Holt, Peter. The Mahdist State in the Sudan, 1881-1898. Oxford, 1958; Holt, Peter. A Modern History of the Sudan. New York, 1961; Abd al-Rahman, Maddathir. Imperialism and Nationalism in Sudan, New York, 1969; Slatin, C. Robert. Fire and Sword in Sudan. London, 1896; Wingate, Sir Reginald. Mahdism and the Egyptian Sudan, London, 1891; St' u Collins. O. Robert. Land beyond the Rivers: The Southern Sudan, 1898-1918, New Haven, 1971

Իսկապես, այն ինչ այսօր մենք նկատի ունենք Սուդան անվան տակ՝ Նուբիա, Կորդոֆան, Դարֆուր, Բահր Ել-Ղազալ և Էկվատորիա ուղղակիորեն ներքաշված էին ստրկավաճառության մեջ:

Պատմության ընթացքում Սուդանը օտար ուժերի համար կարևորություն էր ներկայացնում նաև իր բարենպաստ աշխարհագրական դիրքի համար: Նեղոսի ջրերը սկիզբ էին առնում այստեղ և համաձայն հայտնի ասացվածքի՝ «Ով տիրում է Խարտումին, նա իշխում է նաև Եգիպտոսին»: Փաստորեն Սուդանը, հսկելով Վերին Նեղոսը, որոշակիորեն ապահովում էր Եգիպտոսի կենսունակությունը: Սուդանը նաև ամենահարմար ճանապարհն էր հանդիսանում կենտրոնական Աֆրիկա ներթափանցման համար: Այսպիսով, Սուդանը կարևորվում էր 2 հիմնական գործոններով՝ *լուսրեսական* (ստրկավաճառություն, էկզոտիկ ապրանքների և փողսկրի առևտուր և այլն) և *աշխարհագրական*:

1820թ. Մուհամեդ Ալին որոշեց նվաճել Սուդանը: Վերջինիս համար հիմնական դրոշապատճառներն էին բանակի համար էժան ստրուկների, ինչպես նաև Նուբիայում ոսկու պաշարների առկայությունը: Արդեն իսկ 1825թ. Սուդանը աստիճանաբար վերածվել էր Եգիպտոսի նահանգներից մեկի: Մուհամեդ Ալին Սուդանում իրականացրեց այն, ինչ Նապոլեոնը Եգիպտոսում. ստեղծեց տեղացիներից կազմված խորհուրդ՝ հարկերը արդյունավետ կերպով հավաքելու նպատակով: Նա բարձր հարկեր դրեց ստրկավաճառների վրա՝ ստիպելով վերջիններիս ստրուկներին հանձնել եգիպտական իշխանություններին: Սուդանում Մուհամեդ Ալին իրականացնում էր «ժամանակակից, կենտրոնացված և տնտեսապես շահութաբեր վերահսկողություն» կարևոր մի շրջանի վրա, որը կարող էր հետագայում հենակետ դառնալ այլ արշավանքների համար՝ մասնավորապես դեպի Եթովպիա:

Եգիպտոսից հետո Անգլիան գրավեց Արևելյան Սուդանը: Եվրոպական վաճառականների ներթափանցումն այդ երկիր սկսվել էր դեռևս 19-րդ դարի 30-ական թվականներին: Եվրոպացիները Սուդան էին ներմուծում գործվածքներ, արտահանում էին թանկարժեք էկզոտիկ ապրանքներ, խեժ, փղոսկր, ջայլամի փետուրներ: Նրանք ստրուկ էին գնում քոչվոր ցեղերի առաջնորդներից, որոնք ավազակային հարձակումներ էին գործում թույլ հարևանների վրա, և եվրոպական տերությունների դրոշակներով Խարթումից Կահիրե էին ուղարկում «կենդանի ապրանքով» բեռնված նավեր: 1857թ. եգիպտական կառավարությունը արգելեց ստրուկների վաճառքը: Սակայն ստրակատերերը, շրջանցելով օրենքը, շարունակում էին զբաղվել իրենց հանցավոր արհեստով:

1869թ. Սուդանում գեներալ նահանգապետ նշանակվեց անգլիացի Բեյքերը, որը զբաղվեց նոր տարածքների գրավմամբ, մասնավորապես Ունիորո մարզի՝ Նեղոսի վերին հոսանքում:

1877թ. Եգիպտոսի խեղձիվ Իսմայիլը անգլիացի գեներալ Գորդոնին նշանակեց որպես Սուդանի գեներալ նահանգապետ: Վերջինս միջոցներ ձեռնարկեց Սուդանի կիսանկախ կարգավիճակ ունեցող շրջաններում Եգիպտոսի իշխանությունը վերականգնելու, ստրկավաճառությունն արգելելու, կաշառակերությունը և տեղական կառավարիչների կողմից անօրինական հարկահավաքների արատավոր սովորույթը ոչնցացնելու ողորդյալով:

Պետք է նշել, որ խորհրդային պատմագրությունը միանգամայն հակառակ բնութագիր է տալիս Գորդոնի գործունեությանը Սուդանում, նրան որակելով «դահիճ», «կողոպտիչ» «արյունարբու» բառերով: Կարծում ենք նման գաղափարականացված մոտեցումը ծայրահեղական է և ամբողջությամբ չի արտացոլում իրականությանը: Անշուշտ իշխանության հաստատումը երկրի տարբեր մասերում հարթ չէր կարող ընթանալ, քանի որ տեղացի շեյխերը մեծ հարստություն էին կուտակում ստրկավաճառությունից և կատաղի դիմադրություն էին ցուցաբերում իրենց ինքնիշխանությունը սահմանափակելու կենտրոնի փորձերին: Շատ դեպքերում Գորդոնը ստիպված է եղել գործադել բռնի ուժ և խստագույն միջոցներ: Իհարկե նա արաբներն չզիստեր և շատ դեպքերում չէր հասկանում տեղի բնակիչների սովորություններն ու ավանդույթները: Սակայն անգլիացի նահանգապետի ամենագլխավոր ձեռքբերումը Սուդանում եղավ այն, որ կարճ ժամանակահատվածում նրան հաջողվեց վերացնել երկրի մասնատումը և այնտեղ հաստատել կենտրոնաձիգ իշխանություն:

1879թ. Բրիտանիան նախաձեռնեց խեղձիվ Իսմայիլի պաշտոնակալությունը, որին հաջորդեց Գորդոնի հրաժարականը: Վերջինիս փոխարինեց Ռաուֆ փաշան, որը Սուդանում ստեղծեց քառսային իրավիճակ՝ ի չիք դարձնելով Գորդոնի օրոք ձեռքբերված բոլոր դրական տեղաշարժերը:

Համատարած կաշառակերության, դատական խոշտանգումների, «խորբաշների» կողմից շարունակվող դաժան կեղեքումների պայմաններում հասունանում էր համազգային բողոքի և ընդվզման պահը: Միայն բացակայում էր համազգային առաջնորդը, որն էլ ի հայտ եկավ մեկ տարի անց Գորդոնի հրաժարականից հետո: Մուհամեդ Ահմեդ Իբն Սայիդ Աբդալլահը 1880թ. իրեն անվանելով «Մահդի» (Առաքյալ) երդում տվեց ազատել ժողովրդին դաժան լծից: Նա ծնվել էր 1848թ. Դոնգոլայում, Նեղոսի ափին, նախկին քրիստոնեական թագավորության՝ Նուբիայի մայրաքաղաքում: Չնայած աղքատ և ծանր մանկությանը Մուհամեդ Ահմեդը չափազանց

իմաստասեր և խելացի մարդ էր: Նա ջանադրաբար սովորեց իսլամի տեսությունը և ուղարկվեց Բերբեր նախապատրաստվելու հոգևոր ծառայությանը: 22 տարեկան հասակում նա արդեն ճանաչված ուսուցիչ էր և իսլամի քարոզիչ: Նա ապրում էր Բերբերի մոտ գտնվող Աբբա կղզու քարանձավում՝ վարելով ասկետիկ կյանք: Որպես իսլամի եռանդուն քարոզիչ, նա դեռ մանուկ հասակից ատելությամբ էր լցվել բոլոր օտարերկրացիների նկատմամբ, որոնք իշխում էին իր սեփական հողում: Անկախ նրանց ազգային պատկանելության՝ թուրք, արբանացի, եգիպտացի, նա բոլորին կոչում էր մեկ ընդհանուր բառով՝ «թուրքեր»: Նա ատելությամբ էր լցված նրանց նկատմամբ ոչ միայն Սուդանի ժողովրդին հալածանքների ենթարկելու, այլև սրբազան Դուրանի պատվիրանները խախտելու համար: Նրա բախումը իշխանությունների հետ երկար սպասեցնել չտվեց և շատ շուտով Մուհամեդ Ահմեդի՝ հոգևորականի կարիերան ավարտվեց՝ Բերբերի կառավարչին Աստծո պատվիրաններն աղավաղելու և մեջ մեղադրանքներ ներկայացնելուց հետո: Վտարվելով Աբբայից նա մեկնեց Նուբիա և Կորդոֆան, ուր քարոզչություն ծավալեց թուրքական իշխանության դեմ: Վերադառնալով Աբբա նա ժողովրդին ուղղակի ապստամբության կոչեր արեց: Նա նրբորեն օգտագործեց ժողովրդի ատելությունը օտար իշխանության նկատմամբ, ինչպես նաև Աստծո առաքյալի երկրորդ գալստյան վերաբերյալ հավատացյալների ունեցած սպասումները: Իր քարոզներից մեկի ընթացքում ներկաներից մեկի հարցին, թե արդյոք ինքը Աստծո առաքյալն է, Մուհամեդ Ահմեդը պատասխանեց. «Այո, ես Մահդի եմ»:

Սկզբնական շրջանում իշխանությունները լուրջ չէին վերաբերում Մահդիի քարոզչությանը՝ համարելով այն խենթացած և ինքնահավան մարդու ցնդաբանություն: Սակայն երբ նրան միացավ Բադարա ցեղի ղեկավարը՝ Աբդալլահ ալ-Թաաշին իր ամբողջ հեծելազորով, այն ժամանակ Ռաուֆ փաշան հրաման արձակեց Մուհամեդ Ահմեդին ձերբակալելու և Աբբայից Խարտում տեղափոխելու վերաբերյալ: Փաշայի կողմից ուղարկված 200 զինվորներ ու նրանց հրամանատարը հանդիպելով Մահդիի կողմնակիցների դիմադրությանը, ստիպված եղան վերադառնալ մայրաքաղաք: Արդյունքում Մուհամեդ Ահմեդի հեղինակությունը սրընթաց աճում էր: Նրան էին միանում երկրի գյուղացիները, սարուկներն ու արհեստավորները:

Մինչ 1881թ. դեկտեմբերը, երբ մահդիստները հաղթեցին եգիպտական 1400 հոգանոց բանակին, զինված էին փայտերով և ցիցերով: Սակայն վերոհիշյալ հաղթանակի արդյունքում նրանց ձեռքն անցավ մեծ թվով ժամանակակից ռազմամթերք ու զենք: Մուհամեդ Ահմեդը հայտարարեց «ջիհադ» թուրքերի և Սուդանի բոլոր օտար զավթիչների դեմ:

Մահոյին դարձավ ազգային հերոս, որը նաև ժողովրդի աչքերում կոչված էր սրբազան պատերազմ վարելու: Նա կոչ էր անում առգրավել թուրք եզիպտացիների սեփականությունն ու պայքար մղել առկա բոլոր միջոցներով: Իր ելույթներում Մահոյին խոստանում էր վերականգնել իսլամի նախկին մաքրությունը, հավասարությունը, եղբայրությունը, բաժանել հողն ու ունեցվածքը ժողովրդի միջև հավասար հիմունքներով:

1882թ. հունիսին Ֆաշողայի մոտակայքում կառավարական 6 հազարանոց ուժերը ջախջախվեցին մահոյիստների կողմից: Եզիպտական զորքերը գտնվելով օտար հողում և անձանոթ պայմաններում ի վիճակի չէին պարտիզանական պատերազմ վարել Մուհամեդ Ահմեդի դեմ: Նույն թվականի աշնանը Կորդոֆան և Դարֆուրը նույնպես ընկան ապստամբների ձեռքը: Այնուհետև Մահոյին մի քանի ամիս անց գրավեց Ալ-Օբեյդը (100 հազար բնակչություն ունեցող քաղաք): Չուզահեռաբար ամրապնդվում էր Մահոյի ապստամբության գաղափարական հենքը: Մահոյին հայտարարում էր, որ ինքը հոր կողմից սերում է անմիջապես Մուհամեդ մարգարեից և մոր կողմից՝ նահատակված Հուսեյնից: Իր հետևորդներին, որոնք մինչ այժմ հայտնի էին որպես Դերվիշներ, նա սկսեց անվանել Անսար, ինչպես Մուհամեդ մարգարեի համախոհներին: Իր մտերիմ առաջնորդներին կոչեց խալիֆներ, տալով նրանց Մուհամեդին փոխարինած 4 խալիֆների անունները: Այսպես, Աղդուլլահ ալ-Թահաշիին՝ Աբու Բաքր, մեկ այլ ցեղախմբի ղեկավարի՝ Օմար, իր փեսային՝ Ալի, իսկ Կիրենաիկայի իշխան Սենուսին դարձավ Օսման:

1883թ. Մահոյին հայտարարեց, որ ամբողջ Սուդանը գրավելուց հետո նա կձեռնարկի Եզիպտոսի, սուրբ քաղաքներ՝ Մեքքայի և Յերուսաղեմի, այնուհետև ողջ աշխարհի գրավումը: Նույն թվականի սկզբին մահոյիստները գրավեցին Կորդոֆան, ավելի ուշ՝ Դարֆուր մարզը՝ պարտիզանական պատերազմ ծավալելով Կարմիր ծովի ափին: Անգլիական ջոկատներին չէր հաջողվում կասեցնել զանգվածային շարժումը: 1884թ. փետրվարին Գեներալ Բեյքերին փախարհնեց Գորդոնը, որը բանակցությունների մեջ մտավ Մահոյի հետ, սակայն ապարդյուն: 1885թ. ապստամբները երկարատև պաշարումից հետո գրավեցին Խարթումը: Գորդոնը սպանվեց: Ամբողջ երկիրը, բացառությամբ մի քանի ծայրամասային շրջանների ընկավ մահոյիստների իշխանության տակ: 1895թ. հունիսին Մահոյին մահացավ և նրա տեղը որպես պետության ղեկավար՝ խալիֆա գրավեց Աբդալլահ ալ-Թահաշին: Մահոյիստական պետությունը գոյատևեց 13 տարի մինչև 1898թ. երբ գեներալ Կիթչեները սեպտեմբերի 1-ին Օմդուրմանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեց մահոյիստներին:

Մահոյիստական պետության պարտության պատճառները բազմաթիվ էին՝ ներքին պառակտումը (վերասերված վերնախավի և ժողովրդական զանգվածների միջև), ցեղերի միջև կապերի թուլացումն ու անհավասարությունը, սոցիալական հետզհետե աճող շերտավորումը, պետականության թուլությունը (կառավարման, տնտեսության):

19-րդ դարի վերջին տերությունների պայքարը Սուդանի և Նեղոսի վերին հոսանքների համար գնալով ավելի սրվեց: Եթովպիայում օգտվելով 1896թ. Իտալիայի պարտությունից իր դիրքերն էր ամրապնդում Ֆրանսիան՝ ստանալով մի շարք ձեռնտու կոնցեսիաներ: Վերջինիս կողմից արևելյան Սուդանի գրավմանն ուղղված արշավախմբի նախապատրաստումը լուրջ հակազդեցություն առաջացրեց Անգլիայի մոտ, որը ռազմական ստորաբաժանում ուղարկեց այնտեղ Կիթչեների զլխավորությամբ: Արդյունքում Ֆրանսիան ստիպված եղավ նահանջել և հրաժարվել արևելյան Սուդանի նկատմամբ իր հավակնություններից:

1899թ. Սուդանը ձևականորեն դրվեց այսպես կոչված «կոնդոմինիում-մի», Անգլիայի և Եզիպտոսի համատեղ տիրապետության տակ:

13. ԱԼՃԻՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՅ ԵՎ ԱԲԳ-ԵԼ-ՔԱԳԻՐԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ⁷¹

Ֆրանսիայի կողմից Ալժիրի շուրջ 100-ամյա գաղութացումը սկսվեց որպես պատժիչ արշավանք և ավարտվեց Ալժիրի՝ Ֆրանսիայից 4 անգամ ավելի մեծ տարածք ունեցող երկրի, բռնազավթմամբ:

Ալժիրը Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ էր ընկել դեռևս 16-րդ դարում: Երկիրը բաժանված էր 4 հիմնական մասերի, որոնք ղեկավարվում էին *դեյերի* կողմից: Նրանցից գլխավորը՝ Ալժիրի դեյը հանդիսանում էր երկրի ղեկավարը և հողի գլխավոր սեփականատերը: Դեյուրն Բարձր դռան հպատակության տակ գտնվող այդ երկիրը, դե-ֆակտո պահպանում էր կիսանկախ իր գոյությունը՝ ներքին հարցերի ինքնուրույն կառավարումը, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը և այլն: Այսինքն՝ տարեկան սահմանված հարկերը Օսմանյան զանձարան ժամանակին վճարումից բացի, Ալժիրը գործնականում կենտրոնի հետ որևէ ուղղահայաց կապ չէր պահպանում:

Այդ երկրում ֆրանսիական զավեշտախաղը սկսվեց 1827թ. երբ Հուսեյնը՝ Ալժիրի դեյը ֆրանսիական հյուպատոս Դեվալի հետ Ալժիրին ֆրանսիական պարտքի վերաբերյալ հերթական տիպի խոսակցության ժամանակ, չկարողանալով իրեն զսպել, հարվածեց հյուպատոսի երեսին հովիարով: Դեվալը հայտնեց միջադեպի մասին Փարիզ և ֆրանսիական կառավարությունը բացատրություններ պահանջեց: Սակայն Հուսեյնը հրաժարվեց ներողություն խնդրել, նույնը արեց նաև Բարձր Դուռը: Դրանից հետո ֆրանսիացիները դիմեցին Մուհամեդ Ալիին, հույս ունենալով, որ վերջինս, զայրացած լինելով թուրքական սուլթանի վրա Սիրիայի կառավարման հարցի կապակցությամբ,⁷² վրեժխնդրության այդ հարմար առիթը բաց չի

բողոճի: Սակայն Մուհամեդ Ալին չցանկացավ ներքաշվել նոր արկածախնդրության մեջ և երեք տարի անարդյունք բանակցություններից հետո, ֆրանսիան «դեմքը փրկելու» համար 1830թ. 100 ռազմանավերի վրա տեղակայված 30 հազարանոց հետևակային զորքը ուղարկեց Ալժիր: Մարսելից դուրս եկած ֆրանսիական նավատորմը հասավ Ալժիր հունիսի 14-ին և չնայած դեյի կողմից հավաքված 60 հազարանոց բանակի դիմադրությանը հուլիսի 4-ին ֆրանսիացիներին հաջողվեց գրավել Ալժիրը և շատ կարճ ժամանակում նաև Օրանը: Դեյը փախավ Կ.Պոլիս, իսկ ֆրանսիական բանակը լծվեց Ալժիրի կողոպտման ու գաղութացման երկարատև գործին:

Երբ ֆրանսիական կառավարության առաջնային նպատակներից էր Ալժիրում պատժիչ գործողությունների իրականացումը, ապա գրավելով այն և ստեղծելով այնտեղ անիշխանական վիճակ, ստիպված եղան նախաձեռնել ժամանակավոր ֆրանսիական կառավարության ստեղծումը: Սկզբնական շրջանում տեղաբնիկները՝ արաբները, բերբերները և կաբիլները ընդունեցին ֆրանսիական իշխանությունը մի կողմից անտարբերության, իսկ մյուս կողմից էլ օսմանյան լծից ազատվելու ուրախության խառը զգացմունքներով:

Երկու տարվա ընթացքում բազմաթիվ ֆրանսիական կառավարիչներ փոխվեցին Ալժիրում: Սակայն ծայրահեղ դաժանությամբ աչքի ընկավ Դյուլ դե Ռոլվոզոն՝ Ֆրանսիայի նախկին ոստիկանապետը, որը ի պատասխան ֆրանսիացիներից մեկի սպանությանը զազանաբար ոչնչացրեց ալժիրյան ցեղերից մեկը: Թեև հետագայում ապացուցվեց, որ վերջինս որևէ կապ չուներ այդ սպանության հետ:

Ալժիրյան ընդդիմադիր շարժումը ի հայտ եկավ անմիջապես այդ դեպքերից հետո: Այն գլխավորեց Մասկարայի՝ արևմտյան Ալժիրի արաբական շեյխերից Մուհյի ադ-Դինը, որը սրբազան պատերազմ «ջիհադ» հայտարարեց Ֆրանսիային: Մուհյին առաջնորդ ընտրվեց, նախկինում երկրում թուրքական ներկայության դեմ մղած անգիջում պայքարի շնորհիվ: 1828թ. նա և իր որդին՝ Աբդ էլ-Քադիրը ձերբակալվել էին Օրանի օսմանյան դեյի կողմից, որոնք թուրքերին, որպես «Լուրանը պղծողներին», օրենքից դուրս էին հայտարարել: Բանտարկությունից դուրս գալուց որոշ ժամանակ անց, Մուհյին հայտարարեց, որ նրան տեսիլք է եկել, որ շուտով Ալժիրում թուրքական լուծը կվերանա և Աբդ էլ-Քադիրը կհռչակվի Հյուսիսային Աֆրիկայի սուլթան: Երբ ֆրանսիացիները դուրս շարժեցին թուրքերին երկրից և իրականացավ Մուհյի կանխագուշակման առաջին մասը՝ հասարակ ժողովուրդը աստիճանաբար սկսեց հավատալ նաև նրա պատմության երկրորդ մասի ճշմարտացիությանը:

71 Տե՛ս Լ.Больше. Колонизация у новейших народов. СПб., 1870; Эрето М. Алжирская нация существует. М., 1958; Emerit, Marcel. L'Algerie a l'Epoque d'Abd el-Kader. Paris: Editions Larose, 1951; Gillespie, Asell, S. et. al. Histoire d'Algerie. Paris: Boivin, 1927 Gsell, Marsais, Yver. Histoire d'Algerie, Paris, 1929; Blunt, W.J. Desert Hawk, Abd el-Kader, Paris: Presses Universitaires de France, 1947;

72 Թուրքական սուլթան Մահմուդ 2-ը, հաշվի առնելով Եգիպտոսի ռազմական կարողությունները, Մուհամեդ Ալիի օգնությունն էր հայցել Արաբիայում, ինչպես նաև 1825թ. Հունաստանում (Մորեա) ծագած ապստամբությունները ճնշելու համար: Ի հատուցում, Մահմուդը Մուհամեդ Ալիին նվիրաբերեց Կրետե կղզու փաշայիկը, այլ ոչ թե Սիրիան, ինչպես Մուհամեդ Ալին ցանկանում էր: Այդ պատճառով 1832թ. Մուհամեդ Ալին կազմակերպեց սիրիական արշավանքը և իր որդու՝ Իբրահիմ փաշայի իշխանությունը հաստատեց այնտեղ:

Որպես հասակն առած և զինվորական որևէ փորձառության չունեցող մարդ՝ Մուսիյին շուտով իր տեղը զիջեց իր որդուն: Ստանալով «Հավատացյալների հրամանատար» կոչումը՝ Արդ ել-Քաղիքը կոչ արեց Ալժիրի բոլոր ցեղերին «հետևել իրեն և պայքարել հայրենիք ներխուժած թշնամու դեմ»: Ինչպես և հարևան Սուդանում պայքարող Մահդին, նա նույնպես հավատում էր, որ ցեղերի միավորման միջոցով ու համատեղ ջանքերով հնարավոր է հասնել հաղթանակի: Ինչպես և Մահդին, Արդ ել-Քաղիքը ասում էր թուրքերին սկսած դպրոցական տարիներից, երբ ստիպված էր շփվել «գոռոզ և մեծամիտ» օսմանյան պաշտոնյաների երեխաների հետ: Վերջիններս էլ նախանձով էին լցվում գեղատեսիլ, բարձրահասակ և խելացի Արդ ել-Քաղիքի նկատմամբ: Ընդգծելու համար իր անկախությունն ու յուրաքանչյուր թուրքականի հանդեպ իր խորը ատելությունը, Արդ ել-Քաղիքն անգամ իր թուրք համադասարանցիների հագած մետաքսյա և թավշյա հագուստներին նախընտրում էր հասարակ և կոպիտ բամբակյա հանդերձանքը: Մինչև իր կյանքի վերջը Արդ ել-Քաղիքը այդպես էլ չփոխեց թուրքերի կամ թուրքականի նկատմամբ իր ծայրահեղ անհանդուրժողական վերաբերմունքը:

Ապստամբությունը սկսվեց Ալժիրի արևմտյան մասում, ուր դեռևս չէին թափանցել ֆրանսիական զինվորական ստորաբաժանումները: Շուտով երկրի ներքին ողջ տարածքը հայտնվեց ապստամբների ձեռքերում: Փարիզի առաջին արձագանքը հանգիստ էր, սակայն զգացական: Դե Ռովիզոն ետ կանչվեց Փարիզ և շատ ավելի հավասարակշռված կառավարիչ նշանակվեց ի դեմս Դեսմիշելի, որն Արդ ել-Քաղիքին առաջարկեց հաշտություն կնքել, որի համաձայն Ֆրանսիան փաստորեն ճանաչեց նրա իշխանությունը երկրի արևմտյան մասում: Չինադադարը ձեռնադրու էր նաև Արդ ել-Քաղիքին, որը ուժերը հավաքելու և պատերազմի երկրորդ փուլին նախապատրաստվելու հնարավորություն ստացավ:

Սակայն ապստամբների և ֆրանսիական ուժերի միջև բախումները վերսկսվեցին 1835թ. հունիսին երբ Մակտա Գորջ կոչվող բնակավայրի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որի արդյունքում չնայած Արդ ել-Քաղիքը կորցրեց 1800, իսկ ֆրանսիացիները՝ 250 զինվոր, այնուամենայնիվ, վերջիններս ստիպված էին նահանջել Օրան քաղաք: Ի պատասխան, Փարիզը նոր ուժեր ուղարկեց Ալժիր մարշալ Կլաուզելի հրամանատարության տակ: Սակայն դա էլ չփրկեց ֆրանսիացիներին պարտությունից: Արդ ել-Քաղիքի ուժերը չթողեցին որպեսզի թշնամին գրավի արևմտյան Ալժիրի գլխավոր քաղաքը՝ Թլեմսեն, և խորանալով երկրի կենտրոնական մասերը՝ հարձակվեցին և գրավեցին Ալժիրից 50 մղոն հեռավորության վրա գտնվող Մեդեա քաղաքը:

Սակայն վերջին և խայտառակ պարտությունը Կլաուզելը կրեց Կոնստանտինա ամրոց-քաղաքում՝ երկրում մնացած թուրքական վերջին ստորաբաժանումների դեմ պայքարում: Անժանոթ լինելով տեղանքին և իրավիճակին՝ Կլաուզելը կորցրեց իր ուժերի կեսը (շուրջ 8 հազար զինվոր) և ստիպված եղավ վերադառնալ Ֆրանսիա՝ պարտված և հեղինակազրկված:

Ֆրանսիական զորքերի նոր գլխավոր հրամանատար նշանակվեց նրա տեղակալ Բուզոն, որը Ֆրանսիան «անարգանքից փրկելու» նպատակով ստիպված եղավ զինադադար կնքել Արդ ել-Քաղիքի հետ, ճանաչելով վերջինիս իշխանությունը արևմտյան և կենտրոնական Ալժիրում, բացառությամբ Օրան և Ալժիր քաղաքների, ինչպես նաև նրանց միջև ընկած փոքր տարածքի:

Արդ ել-Քաղիքը քաջ գիտակցում էր, որ զինադադարը ֆրանսիացիները փորձելու են օգտագործել ժամանակ շահելու և երկրում թուրքական ներկայությանը վերջ դնելուց հետո բանակի ողջ ուժն ու կարողությունները իր դեմ ուղղելու նպատակով: Այդպես էլ եղավ՝ 1837թ. հոկտեմբերին ֆրանսիացիները գրավեցին Կոնստանտինան: Մեկ տարի անց նրանք լուրջ հայտ ներկայացրին ողջ Կաբիլիայի՝ Ալժիրի և Կոնստանտինայի միջև ընկած տարածքի վրա: Ֆրանսիացիների այդ նկրտումներն արդեն իսկ խախտում էին Արդ ել-Քաղիքի հետ ձեռքբերված պայմանավորվածությունները:

1840թ. մարտին երկրում ֆրանսիական լավ վարժեցված բանակի թիվն անցնում էր 60 հազարից: Նույն թվականի մարտին օկուպացիոն զորքերը գրավեցին Մեդեան և Միլիանան, ուր ոչնչացվեց ալժիրյան ուժերի 2/3-ը: Չուզահեռաբար Բուզոն սկսեց իրականացնել, այսպես կոչված «պատժիչ գործողություններ», որոնց ընթացքում անխնայ չացվում էին գյուղեր և խաղաղ բնակիչներ:

Երբ ֆրանսիացիները 1842թ. հունվարին գրավեցին ապստամբների վերջին կենտրոնը՝ Թլեմսեն, Արդ ել-Քաղիքը փախուստի դիմեց և ապաստան գտավ Մարոկկոյում: Պետք է նշել, որ վերջինիս իշխանությունները որևէ կերպ չարձագանքեցին ապստամբության ընթացքում օժանդակության ալժիրցիների բազմաթիվ կոչերին և խնդրանքներին: Եվ միայն 1844թ., երբ Ֆրանսիան որոշեց հետապնդել Արդ ել-Քաղիքին և ոչնչացնել արդեն Մարոկկոյում, ղեկավարությունը ստիպված եղավ ներքաշվել պատերազմի մեջ: Ֆրանսիական ուժերի առաջխաղացման արդյունքում, Մարոկկոյի սուլթանը ստիպված եղավ հնազանդվել ֆրանսիացիներին և իր հերթին Արդ ել-Քաղիքից պահանջել թողնել երկիրը: Արդեն 100 հազար դարձած ֆրանսիական բանակը ձեռնարկել էր Արդ ել-Քաղիքի հետապնդումը:

1847թ. դեկտեմբերին Մարոկոյի և Ալժիրի սահմանի վրա Արդ ել-Քադիրի նորացած ջոկատը ընկավ շրջապատման մեջ, ապստամբության դեկավարը ձերբակալվեց և ուղարկվեց Ֆրանսիա, ուր, չնայած ձերբակալման ժամանակ ֆրանսիացիների կողմից տրված այն խոստումին, որ նա կուղարկվի մահմեդական որևէ երկիր, պահվեց բանտարկության մեջ մինչև 1852թ.՝ Ֆրանսիայի վարչակարգի փոփոխումը: Բուրբոններին փոխարինած Լուի Նապոլեոնը «Ֆրանսիայի պատիվը վերականգնելու» նպատակով ոչ միայն ազատ արձակեց Արդ ել-Քադիրին այլև մի շարք բարձր ընդունելություններից հետո նրան նշանակեց տարեկան թոշակ և ուղարկեց Թուրքիա:

Թուրքական իշխանությունների կողմից սառը ընդունելության պատճառով նա Բուրսայից տեղափոխվեց Դամասկոս: 1860թ. Դամասկոսում տեղի ունեցան քրիստոնյա արաբների կոտորածներ, որոնք հրահրվել էին թուրքական կառավարչի կողմից: Արդ ել-Քադիրը իր ձայնը բարձրացրեց այդ կոտորածների դեմ՝ մեկ անգամ էլ իր անմիջական միջամտության շնորհիվ 4 հազար քրիստոնյաների փրկելով անխուսափելի մահից: Նրա ազնիվ և խիզախ գործողությունները գովասանքի և բարձր գնահատանքի արժանացավ եվրոպական տերությունների կողմից: Լուի Նապոլեոնը ավելացրեց Արդ ել-Քադիրի թոշակը, նրան շնորհելով Պատվո Լեգիոնի Մեծ Խաչը: Նույն պատիվներին նա արժանացավ նաև Ռուսաստանի միապետի և Հունաստանի թագավորի կողմից: Մինչև իր մահը՝ 1883թ. Արդ ել-Քադիրը զբաղվեց գիտությամբ:

Ճիշտ է Արդ ել-Քադիրը շուրջ 15 տարի պայքարեց Ֆրանսիայի դեմ, սակայն չկարողացավ անկախություն ձեռք բերել Ալժիրի համար: Նրա անհաջողության պատճառներից էին թերևս այն, որ նա բախվելով բազմաթիվ դժվարությունների, մերժեց թուրքական օգնության որևէ հնարավորություն, ինչպես նաև այն, որ Արդ ել-Քադիրի հետ միասին պայքարող ցեղերի մոտ բացակայում էին արաբական «ասաբիյա»-ի (դեղի կամ կլանի համերաշխություն) հատկանիշները:

Ավելի ուշ արաբական այլ գործիչներ առաջնորդեցին արաբական ազգային շարժումը դեպի առավել նշանակալի հաղթանակների, քան այն ինչ հասցրեց արձանագրել Արդ ել-Քադիրը: Սակայն շատ քչերը ցուցաբերեցին նրա նման քաջություն՝ պայքարում, ասպետություն՝ հաղթանակում և վեհանձնություն նրանց նկատմամբ, ովքեր իրեն և իր ժողովրդին այդքան տառապանք ու ցավ էին պատճառել:

Եթե Ֆրանսիան ու Անգլիան մույնպիսի մեծահոգություն և ըմբռնում ցուցաբերեին Արաբական աշխարհի նկատմամբ, կարծում ենք տարբեր կլինեին արյամբ զրված արաբների նորագույն պատմությունը:

1908թ. օսմանյան բանակը «Իթթիհադ վե Թերաքքը» («Միություն և Առաջադիմություն») երիտթուրքական կոմիտեի ղեկավարությամբ, հեղաշրջում իրականացրեց, որի արդյունքում սահմանափակեց արդեն երեսուն տարուց ավել իշխող բռնապետ-սուլթան Աբդուլ Համիդ II իշխանությունը: Վերջինս համաձայնվեց վերականգնել 1876թ. սահմանադրությունը, ազատ արձակել քաղաքացիականներին, ցրել իր գործակալները (դաֆթարջիները) հոծ բանակը: Միապետությունը օսմանյան կայսրությունում պահպանվեց, սակայն իրական իշխանությունն անցավ բյուրոկրատական-զինվորական վերնախավի ձեռքը: Իթթիհադականները չեզոքացնելով ընդդիմությունը՝ երկրում աստիճանաբար հաստատեցին բռնապետություն:

Հեղաշրջումից ինը ամիս անց իշխանությունից հեռացված Աբդուլ Համիդը հակահեղափոխության անհաջող փորձ կատարեց, որի արդյունքում Իթթիհադականները հեռացրին նրան գահից և սուլթան հռչակեցին նրա եղբորը՝ Մուհամմեդ Ռաշադին, որը պարզապես խաղալիք էր նրանց ձեռքերում:

1876թ. սահմանադրության վերականգնումը արաբներն ընդունեցին գոհունակությամբ: Նրանք հույս ունեին, որ Օսմանյան կայսրությունում կհաստատվի ազատություն, կվերանա ազգային ճնշումը և արաբները հնարավորություն կունենան հասնել իրենց ազգային երազանքների իրագործմանը: Ելնելով դրանից՝ արաբական ազգային գործիչները կանգնեցին երիտթուրքերի հետ համագործակցելու և նրանց աջակցելու տեսակետի վրա: Այդ տրամադրությունների արտահայտիչը հանդիսացավ «Արաբա-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպությունը, որը հիմնվեց Ստամբուլում 1908թ. սեպտեմբերի 2-ին: Կազմակերպությունը չէր դնում արաբների անկախության անգամ ինքնավարության հարցը: «Միավորել բոլոր ազգությունները և հպատակվել Սուլթանին, ինչպես նաև ապահովել արաբական մահանգներ»

73 Թեմայի վերաբերյալ տես Միմոնյան Հր. Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը. Երևան, 1986; Ավագյան Արսեն. Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության 3 և 4-րդ համագումարներում. - «Հայոց ցեղասպանություն. Պատճառներ և դասեր», հ.3, Երևան, 1995, էջ 5-20; Алев Г.З. Турция в период правления младотурок (1908-1918гг.). М., 1972; Лудшвейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918гг. М., 1966; Петросян Ю.А. Младотурецкое движение. М., 1971; Шилькова В.И. Младотурецкая революция. М., 1977; Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи.(Османизм-пантюркизм). М., 1985; Feroz, Ahmad. The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford, 1969;

րի բարգավաճումը կայսրության այլ ազգությունների հետ հավասարագործ»,- գրված էր կազմակերպության կանոնադրության մեջ:

«Արաբա-օսմանյան եղբայրության» անդամները ընդունում էին երիտթուրքերի տեսակետը օսմանյան ազգի մասին՝ ընդգծելով, որ արաբները լոկ այդ ազգի միլիթներից մեկն են: Կազմակերպության ղեկավար Մադիկ ալ-Ազըմը և նրա զինակիցները բավարարվեցին միայն արաբների իրավահավասարության, արաբական լեզվով կրթություն ստանալու և արաբական ավանդույթների պահպանման պահանջներով:

Սակայն շատ շուտով «մեղրամիսը» արաբական գործիչների և երիտթուրքերի միջև ավարտվեց. վերջիններս, անրապնդելով իշխանությունը, բացահայտեցին իրենց իսկական հետադիմական էությունը (այդ թվում և ազգային հարցում): Արդեն իսկ խորհրդարանական առաջին ընտրությունների ժամանակ արաբները իթթիհադականների իրական «լիբերալության» հետ մոտիկից ծանոթանալու լավ հնարավորություն ստացան: Կայացած ընտրություններում թուրքերը գրավեցին խորհրդարանի 150, իսկ արաբները՝ միայն 60 տեղ: Այսինքն՝ խորհրդարանում զբաղեցրած տեղերի հարաբերակցությունը ստացվում էր 5-2-ի, այն ինչ կայսրության արաբական և թուրքական բնակչության հարաբերակցությունը 2-3-ի էր: Օսմանյան սենատում պատկերը ավելի խայտառակ էր. ընդհանուր 40 տեղից արաբները ստացել էին ընդամենը 3-ը: 1909թ. ապրիլին երիտթուրքերը վսակեցին «Արաբա-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպությունը, ապա նաև արաբական ազգային դպրոցները, խիստ սահմանափակեցին արաբական լեզվի գործածության շրջանակները:

Երիտթուրքերի կողմից վերանայման ենթարկվեց նաև տիրապետող գաղափարախոսությունը՝ պանիսլամիզմը, որը փոխարինվեց պանթուրքիստական ազգայնամոլական հայեցակարգով: Որդեգրելով բռնի թուրքացման քաղաքականությունը՝ երիտթուրքերը հալածանքներ սանձագերծեցին կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ, անգամ սկսելով կիրառել ջարդերի քաղաքականություն, ինչպես դա արվեց Ադանայի հայության հետ 1909թ.:

Իթթիհադականների գաղափարախոսության փոփոխությունը և վարած ներքին քաղաքականությունը սբափեցրեց արաբական ազգային գործիչներին, որոնք համագործակցությունից անցան ընդդիմության: 1909 և 1911թթ. ստեղծվեցին մի շարք գաղտնի կազմակերպություններ, որոնցից ամենանշանակալին էր «Ալ-Ղահթանիա» կազմակերպությունը, որը հանդես էր գալիս երկակի միապետության ստեղծման գաղափարով՝ Թուրքական և Արաբական (Ավստրո-Հունգարիայի օրինակով), ո-

րում արաբական մասը պետք է լիներ առավել ինքնավար: Հաջորդ ազդեցիկ կուսակցությունն էր «Ալ-Ֆաթաբը», որը պահանջում էր արաբների համար լիակատար ինքնակառավարում բոլոր բնագավառներում՝ արտաքին, ռազմական և ֆինանսական:

Այնուհանդերձ, արաբական քաղաքական առաջնորդները չկանգնեցին արաբների անկախության նվաճման տեսակետի վրա և հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման պահանջով: Այդ տեսակետները պաշտպանում էր ազդեցիկ Օսմանյան վարչական ապակենտրոնացման կուսակցությունը, որը հիմնվեց 1912թ. դեկտեմբերին: Նրա կարևոր ծրագրային պահանջները հանգում էին հետևյալին. արաբական վիլայեթները դարձնել ինքնավար մարզեր իրենց կառավարություններով և մարզային ժողովներով, արաբների լայն մասնակցություն կայսրության կառավարությանը և պետական այլ մարմիններին, արաբերենի պարտադիր ուսուցում արաբական դպրոցներում և այլն: Այս կազմակերպությունն իր մասնաճյուղերն ուներ Սիրիայի, Պաղեստինի և Իրաքի տարբեր քաղաքներում:

Սակայն շուտով արաբական քաղաքական գործիչները համոզվեցին, որ հնարավոր չէ երիտթուրքերի հետ համաձայնության գալ ինքնավարության և արաբների այլ ազգային պահանջների բավարարման հարցում: Նրանք սկսեցին ավելի ու ավելի հակվել զինված պայքարի մտքին: Այդ տեսակետի վրա կանգնեց Ազիզ Ալի ալ-Մըսրիհն, որը թուրքական բանակի սպա էր, խառը ազգային ծագումով՝ եգիպտական և թուրքական: Նա գտնում էր, որ թուրքական լուծը հնարավոր է և պետք է տապալել զինված ապստամբության միջոցով:

1908թ. հեղաշրջման ժամանակ նա «Իթիհադ վե Թերաքքը»-ի ակտիվ անդամներից մեկն էր, որից հետո հիասթափվելով վերջիններից, անդամակցում է «Ալ-Ղահթանիա» կազմակերպությանը, որը վերածվելով ընդհատակյա ռազմական կազմակերպության, 1913թ. անվանափոխվում է «Ալ-Ահդ»-ի (Պատգամ): Այն իր բաժանմունքներն ուներ Դամասկոսում, Բաղդադում, Հալեպում, Մոսուլում և այլ քաղաքներում:

Ազիզ Ալի ալ-Մըսրիհն մեծ հեղինակություն էր վայելում և իր կենսագրության մեջ արդեն իսկ ուներ գրանցված բազմաթիվ նվաճումներ: Նրան հաջողվել էր խաղաղություն հաստատել Եմենում, ինչպես նաև 1911թ. իտալացիների ներխուժման դեմ պայքարում օգնել Կիրենաիկայի (Լիբիա) առաջնորդին: Սակայն վախենալով արաբական այդ գործչի աճող հեղինակությունից և ազդեցությունից, թուրքական իշխանությունները նրան ձերբակալում են և պետական դավաճանության մեջ մեղադրելով, դատապարտում մահապատժի: Երիտթուրքերի այդ քայլը խոր

ցատում է առաջացնում արաբական աշխարհում, մասնավորապես Եգիպտոսում: Բազմամարդ ցույցեր են տեղի ունենում Կահիրեում, որի արդյունքում արաբ սպաները սպառնում են վրեժխնդիր լինել դատավճիռը իրականացնելու դեպքում: Կ. Պոլսում բրիտանական ղեսպանի միջնորդությամբ դատավճիռը փոխվում է 15 տարվա ազատազրկմամբ, որից հետո ճնշումների արդյունքում նաև պայմանավորվածությամբ է ձեռք բերվում Բարձր Դռան հետ Ազիզ Ալի ալ-Մըսրիին Եգիպտոս արտաքսելու վերաբերյալ: Նա վերադառնում է հայրենիք որպես ազգային հերոս և վերականգնվում աշխատանքի եգիպտական բանակում, որից հետո նշանակվում Եգիպտոսի զինված ուժերի Գլխավոր Տեսուչ:

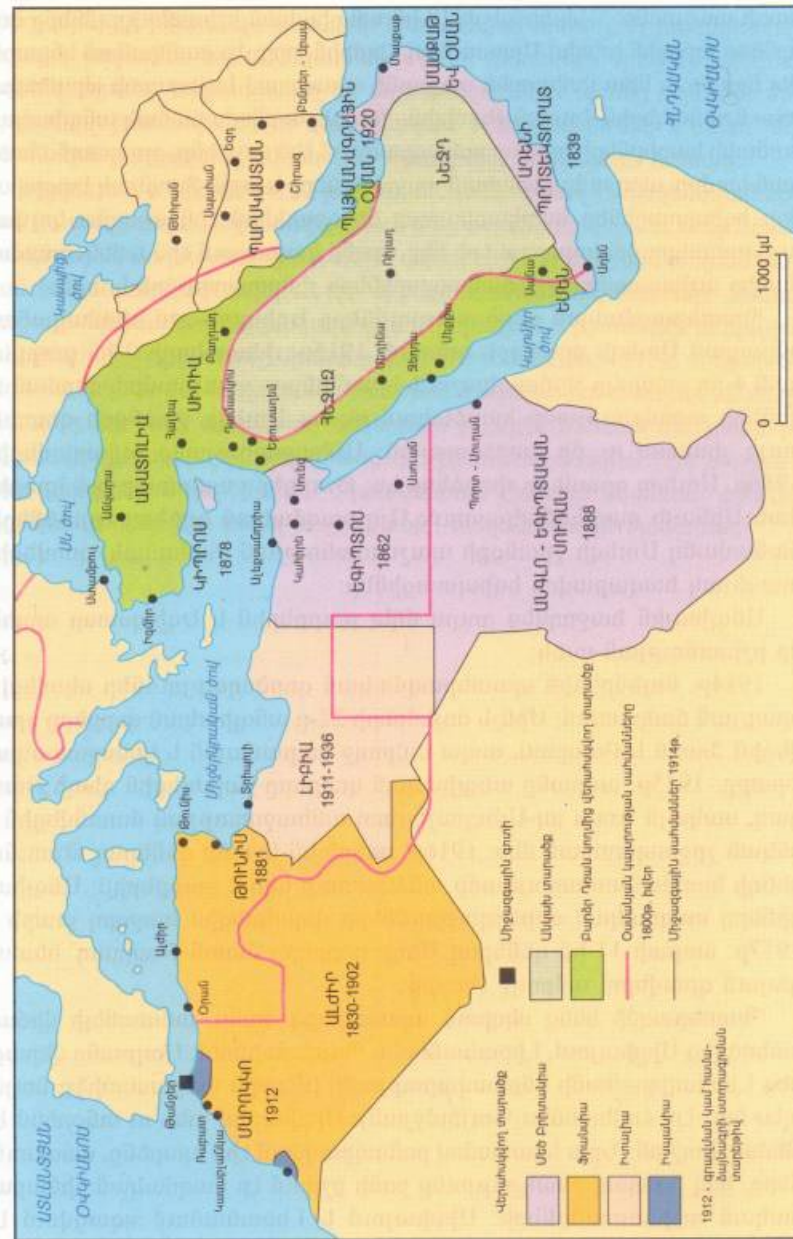
Արաբական զանգվածները աստիճանաբար ավելի ու ավելի էին համոզվում, որ անկախության ձեռքբերման միակ միջոցը զինված պայքարն է: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այս գիծը որդեգրեց արաբական կազմակերպությունների ճնշող մեծամասնությունը:

Արաբական երկրները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին

1914թ. հոկտեմբերի 29-ին Օսմանյան կայսրությունը մտավ պատերազմի մեջ ընդդեմ Անտանտի: Ինքնաբերաբար պատերազմի մեջ ներքաշվեցին արաբական երկրները: Պատերազմը սկսվելուց հետո արաբների առջև կանգնեց նրա հանդեպ դիրքորոշվելու հարցը: Արաբները նրանց ազգային-քաղաքական առաջնորդներն ու կազմակերպությունների ճնշող մեծամասնությունն արտահայտվեց հոգուտ թուրքական լծից ազատվելու և քաղաքական անկախության: Նրանք գտնում էին, որ այդ հարցում կարող են համագործակցել Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ և նրանցից ստանալ համապատասխան օգնություն: Եվ երբ օսմանյան սուլթանը Անտանտի երկրներին *ջիհադ* հայտարարեց, ապա այն չպաշտպանվեց արաբների կողմից: Չորակոչված շատ արաբ զինվորներ լքում էին թուրքական բանակը, բազմաթիվ էին դեպքերը, երբ նրանք կամավոր գերի էին հանձնվում անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին: Շատ վայրերում, մանավանդ Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում ընդդեմ թուրքերի ծայր առավ պարտիզանական պայքար:

1914թ. նոյեմբերի 2-ին Անգլիան Եգիպտոսում մտցրեց ռազմական դրոշմը, իսկ դեկտեմբերի 18-ին հայտարարեց Եգիպտոսի անջատումն Օսմանյան կայսրությունից և նրա վրա իր հովանավորության (պրոտեկտորատի) հաստատումը: Եգիպտոսում մտցվեց անգլիական զլխավոր կոմի-

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ 1914 թ.

սարի պաշտոնը: Դեկտեմբերի 19-ին անգլիական իշխանությունները գահընկեց արեցին խեղձ Աբբաս 2-րդ Հիլմիին, որը չէր ցանկանում ենթարկվել նրանց, և նրա փոխարեն սուլթանի տիտղոսով Եգիպտոսի «կառավարիչ» նշանակեցին Հուսեյն Բամիլին: Պատերազմի ժամանակ անգլիական բանակի կարիքների համար բռնագրավվում էին պարենը, գյուղատնտեսական հումքը, արդյունաբերական ապրանքները և այլն: Տասնյակ հազարավոր եգիպտացիներ հարկադրաբար ներգրավվում էին այսպես կոչված աշխատանքային կորպուսների մեջ, որոնք կատարում էին ամենատաժանակիր աշխատանքները՝ ճանապարհների շինարարություն և այլն:

Պատերազմական գործողությունները Եգիպտոսում հիմնականում ընթացան Սուեզի ջրանցքի գոտում: 1915թ. փետրվարի 3-ին թուրքական 4-րդ բանակը Ջեմալ փաշայի հրամանատարությամբ և գերմանացիների աջակցությամբ հարձակում սկսեց Սուեզի ջրանցքի գոտում, բայց չհասավ ոչ մի հաջողության: Անհաջողությամբ ավարտվեցին 1916թ. Սուեզը գրավելու փորձերը ևս: Թուրքերը պարտություն կրեցին նաև Սինայի ռազմաճակատում: Այդ ռազմական գործողությունների, մանավանդ Սուեզի ջրանցքի պաշտպանության ժամանակ, զոհվեցին տասնյակ հազարավոր եգիպտացիներ:

Անգլիային հաջողվեց դուրս մղել թուրքերին և Եգիպտոսը պահել իր իշխանության տակ:

1914թ. նոյեմբերին պատերազմական գործողություններ սկսվեցին իրաքյան ճակատում: Մինչև նոյեմբերի 22-ը անգլիական զորքերը գրավեցին Ֆառն և Բասրան, ապա ամբողջ հարավային և կենտրոնական Իրաքը: 1915թ. ամռանը անգլիական զորքերը շարժվեցին դեպի Բաղդադ, սակայն Կուտ ալ-Ամարայի մոտ անհաջողության մատնվեցին և ընկան շրջապատման մեջ: 1916թ. ապրիլին նրանք գեներալ Թաունսենդի հրամանատարությամբ անձնատուր եղան թուրքերին: Անգլիացիները ռազմական գործողությունները վերսկսեցին հաջորդ տարի և 1917թ. մարտի 11-ին գեներալ Մոդի զորքերը մտան Բաղդադ՝ հետագայում գրավելով ամբողջ Իրաքը:

Պատերազմի հենց սկզբում արտակարգ ծանր, անտանելի վիճակ ստեղծվեց Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում: Սուլթանը վերացրեց Լեռնալիբանանի ինքնավարությունը (վերջին մութասառիֆը նույնպես հայ էր՝ Հովհաննես Գույումջյան): Սիրիայում տեղ ու տնօրենն էր Ջեմալ փաշան: Նրա հրամանով բռնագրավվում էին պարենը, անասունները, իսկ խաղաղ բնակչությունը բռնի թշվում էր ռազմական շինարարական աշխատանքների: Սիրիայում և Լիբանանում զգացվում էր

աննդամթերքի խիստ պակաս, որի հետևանքով տասնյակ հազարավոր մարդիկ սովամահ եղան: Արաբները բռնի զորակոչի էին ենթարկվում բանակ, որտեղ տիրապետող էր արհամարհանքը նրանց նկատմամբ: Արաբները խուսափում էին զինվորական ծառայությունից և ամեն ինչ անում էին թուրքերի զինվորական ծրագրերը ձախողելու համար:

Սիրիայում և Լիբանանում լայն արձագանք գտավ Ապակենտրոնացման կուսակցության կոչը՝ թուրքական լծից ազատագրվելու համար ապստամբության նախապատրաստվելու վերաբերյալ: Թուրքերն անցան դաժան հալածանքների ու պատժիչ միջոցառումների կիրառմանը: Ջեմալ փաշայի հրամանով ձերբակալվեցին Սիրիայի և Լիբանանի ազգային երևելի գործիչները, որոնց մի մասը կախաղան հանվեց 1915թ. մայիսի 6-ին Դամասկոսում և Բեյրութում: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ, ամբողջ ընտանիքներ բռնի տեղահան արվեցին և թշվեցին հատուկ ճամբարներ՝ Անատոլիայի խորքերը, իսկ նրանց գույքը բռնագրավվեց: Այդ ուղղությամբ թուրքական գործիչներն օգտագործում էին այն հարուստ փորձը, որը նրանք ձեռք էին բերել հայերի բռնի տեղահանման ժամանակ:

15. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՋԱԶՈՒՄ⁷⁴

Մենք արդեն նշել ենք, որ Ազիզ Ալիի հետ կապված դեպքերը էլ ավելի ամրապնդեցին արաբական քաղաքական կազմակերպություններն այն առումով, որ այլևս Բարձր Դռան հետ փոխզիջումն անհնար է և միայն զինված պայքարի միջոցով հնարավոր է հասնել անկախության: Այդ նպատակի իրականացման գործում արաբական աշխարհում առաջնային դերակատարություն ունեցավ Մեքքայի շերիֆ Հուսեյն Իբն Ալին, Բենի Հաշեմ ցեղից, որը Մուհամեդ Մարգարեի անմիջական հետնորդն էր՝ Ալիի և Ֆաթիմայի ավագ որդու Հասանի միջոցով:

Արդու Համիդի իշխանության օրոք նա իր չորս որդիների՝ Ալիի, Արդալահի, Ֆեյսալի և Ջայիդի հետ միասին սուլթանի հրամանով ստիպված էր բնակվել Կ.Պոլսում: Այն պարզ պատճառով, որ Արդու Համիդը չէր վստահում Հուսեյնին, որն, ըստ սուլթանի, ծայրահեղ ու անհաշտ ազգայնամուլ էր: Թերևս վախենալով Մարգարեի հետ ազգակցական կապ ունեցող այդ մարդուն որևէ վնաս պատճառել, Արդու Համիդը նրան պահում էր իր աչքի տակ՝ սեփական արքունիքում: Սակայն երիտթուրքերը այլ կերպ էին մտածում: Մեծապես սուլթանի դեմ Հուսեյնի արժանապատիվ և ազնվական պահվածքից, երիտթուրքերը կարծեցին, որ նա կարող է ավելի օգտակար լինել իրենց շարժման համար, եթե Հեջազում արաբական այդ կարևոր նահանգում, բարձր պետական պաշտոն զբաղեցնի: Սակայն շատ շուտով երիտթուրքերը հասկացան Հուսեյնին Մեքքա ուղարկելու իրենց սխալը: Վերջինս սրընթաց կերպով իր իշխանությունը վերականգնեց Մեքքայից դուրս Հեջազի արաբական բոլոր ցեղերի վրա: Մեկը մյուսի ետևից Ռեպայ-

բայի, Հարբի, Ջուհայնահի, Բենի Աբիյահի և Հովեյդադի ցեղերը իրենց հպատակությունն էին հայտնում Հուսեյնին: Եվ երբ երիտթուրքերը որոշեցին հիշեցնել, որ Հեջազը գտնվում է իրենց իշխանության տակ և, որ նրա բոլոր բնակիչները պետք է գորակոչվեն թուրքական բանակ, Հուսեյնը ընդվզեց և սպառնաց արաբական ցեղերը հանել երիտթուրքերի դեմ: Բարձր Դռուը ստիպված նահանջեց, մույնիսկ նրա կողմից նշանակված գեներալ-նահանգապետը այցելեց Հուսեյնին՝ հայտնելով իր հնազանդությունը:

Արդեն 1914թ. սկզբին ձեռք բերելով համապատասխան հոգևոր իշխանություն, ինչպես նաև ստանալով արաբական ցեղերի աջակցությունը, Հուսեյնն ամրապնդեց իր դիրքերը Հեջազում: Թուրքական տիրապետությանը վերջ դնելու համար, բացի սեփական դիրքերի ռազմավարական անխոցելիությունն ապահովելուց, Հուսեյնին անհրաժեշտ էր նաև որևէ մեծ տերության ռազմական օժանդակությունը: Հուսեյնի ընտրությունը կանգնեց բրիտանացիների վրա, որոնց հետ դեռևս Բարձր Դռան մայրաքաղաքում գտնվելու ժամանակ սերտ կապեր էր հաստատել: Նշված դիվանագիտական առաքելության իրականացումը Հուսեյնը վստահեց իր երկրորդ որդուն՝ Արդալլահին, որը նաև պատգամավոր էր թուրքական խորհրդարանում: Չնայած իր երեսնամյա տարիքին, Արդալլահը խորամանկ դիվանագետ էր և բնածին քաղաքական գործիչ, որի մոտ անկախության ձգտումը այնքան խորն էր, որ նա մերժում էր բարձր պաշտոնների նշանակման վերաբերյալ երիտթուրքերի կողմից արված բազմաթիվ առաջարկները:

1914թ. Արդալլահը դիմեց Կահիրեում բրիտանական գլխավոր հանձնակատար և Եգիպտոսի փաստացի կառավարիչ լորդ Կիթչեներին: Վերջինիս ներկայացնելով Հեջազում ստեղծված իրավիճակը, Արդալլահը հետաքրքրվեց թե ինչպիսին կլինի Բրիտանիայի վերաբերմունքը Հեջազում թուրքերի դեմ ապստամբության հնարավոր բռնկման նկատմամբ: Կիթչեները պատասխանեց, որ Բրիտանիան ունի Թուրքիային հետ հաստատված երկարատև բարեկամություն և, որ Լոնդոնը չի կարող միջամտել նրա ներքին գործերին: Այստեղ հետաքրքրական հարց է ծագում, թե այդ դեպքում ինչ են անում անգլիացիները Եգիպտոսում:

Սակայն Գերմանիայի տնտեսական և ռազմական ներկայության ընդարձակումը Օսմանյան կայսրությունում (զինվորական առաքելության հիմնում, օժանդակություն բանակին, Բաղդադի երկաթուղու կոնցեսիայի ձեռքբերումը և այլն), ինչպես նաև Գերմանիայի հետ միասին պատերազմ մտնելու և Անգլիայի դեմ «ջիհադի» (սրբազան պատերազմի) կարգախոսի տակ արաբական երկրներին համախմբելու հնարավորությունից մտահոգված, Կիթչեները իր խորհրդականին Ռոնալդ Սթորին ուղարկում է Հուսեյ-

74 *Տե՛ս Արաբի в борьбе за независимость. М., 1957; Амин Саид. Восстания арабов в XX в. М., 1964; Бэзил Генри и Лиддел Гарг. Полковник Лоуренс. М., 2002; Fromkin, David. A Peace to End all Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. New York, 1989; Bremond, General Et. Le Hedjaz dans la guerre mondiale. Paris, 1931; Hourani, Albert. The Emergence of the Modern Middle East. Berkely, 1981; Hurewitz, J.C. Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956. 2 Vols., Princeton, Toronto, London and New York, 1956; Lawrence, T.E. Evolution of a Revolt: Early Postwar Writings of T.E. Lawrence. ed. by Stanley and Rodelle Weintraub. The Pennsylvania University Press, 1968; Sachar, Howard M., The Emergence of the Middle East: 1914-1924. New York, 1969; Zeine, N. Zeine. The Struggle for Arab Independence. Beirut, 1960; Antonius, George. The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement, 2nd ed., N.Y., Capricorn Books, 1965; Hussein, Abd Allah. Memoirs of King Abdullah of Transjordan, ed. by Philip P.Graves. London, 1950*

նի մոտ: Հանդիպման ընթացքում Հուսեյնը ուղղակիորեն դիմում է բրիտանական կողմին իրեն զինամթերք մատակարարելու խնդրանքով: Սբորի պատասխանը ինչպես միշտ դիվանագիտական էր՝ չեզոք ու անորոշ:

Իրադրությունը էապես փոխվեց պատերազմի մեջ Բրիտանիայի մուտքից հետո: Կիթչեները, որն արդեն Պատերազմի նախարարն էր բրիտանական կառավարությունում, հարցում է ուղարկում Հուսեյնին, ուր հստակ պարզաբանում է խնդրում արարների դիրքորոշման վերաբերյալ՝ Բրիտանիայի դեմ Գերմանիայի և Թուրքիայի պատերազմական գործադրությունների դեպքում: Կիթչեներին հետաքրքրում էր, արդյոք արաբները հանդես կգան Թուրքիայի կողմից, քե կնախընտրեն համագործակցել բրիտանացիների հետ: Հուսեյնը սպասում էր հենց այս պահին: Նա անձնապես կողմ էր բրիտանացիների հետ միասին թուրքերի դեմ պայքար մղելու գաղափարին, սակայն նրա որդիները այլ կարծիքին էին: Եթե Արդալահը համամիտ էր այդ հարցում հոր հետ, ապա Ֆեյսալը՝ թուրքերի հետ համագործակցության կողմնակից էր: Նա գտնում էր, որ Ֆրանսիան և Անգլիան նկրտումներ ունեն Սիրիայի և Իրաքի նկատմամբ, որոնք էլ կգրավվեն նրանց կողմից թուրքերին այնտեղից դուրս մղելուց անմիջապես հետո:

1915թ. փետրվարին թուրքերի կողմից կազմակերպված Հուսեյնի վրա անհաջող մահափորձից հետո, իրադարձություններն առավել արագ զարգացում ստացան: Սիրիական գաղտնի կազմակերպությունները («Ալ-Ֆաթա» և «Ալ-Ահադ») Ֆեյսալի այցելության ընթացքում վերջինիս ներկայացրեցին հուշագիր, ուր թուրքերի դեմ ապստամբության բարձրացման դիմաց պահանջեցին Բրիտանիայից ճանաչել Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի և Արաբական թերակղզու անկախությունը, բացառությամբ Ադենի, և պաշտպանական դաշինք կնքել անկախ արաբական պետության հետ, որը պետք է ստեղծվեր այդ տարածքների վրա:

1915թ. հուլիսի 14-ին Հուսեյնը նամակ հղեց Կահիրեում Կիթչեներին փոխարինած Մակ Մահոնին, ուր նշեց հուշագրում արժարժված բոլոր խնդիրները: Բրիտանացիների պատասխանը երկար սպասել չուլեց և հաջորդ ամսին Մակ Մահոնը Լոնդոնից ստացված հանձնարարականի հիման վրա հրապարակայնորեն հայտարարեց, որ Բրիտանիան պատրաստ է ճանաչել Արաբական թերակղզին որպես անկախ արաբական պետություն՝ Մեքքայի և Մեդինայի վրա տարածվող ինքնիշխանությամբ: Եվ քանի որ հանձնարարականի մեջ որևէ խոսք չկար Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի և Պաղեստինի մասին, ապա Մակ Մահոնը չկարողացավ հստակ պատասխան տալ Հուսեյնի վերոհիշյալ նամակին: Վերջինս ի պատասխան բրիտանացիների հայտարարությանը, Մակ Մահոնին ուղղված մեկ այլ նամա-

կում հետևյալ կերպ ձևակերպեց իր նպատակը՝ «վստահ լինել, որ մեր ապագայի համար կենսական պայմանները կապահովվեն իրականության (reality) այլ ոչ քե ձևական արտահայտությունների և խոսքերի վրա»:

1915թ. հոկտեմբերի 24-ին Մակ Մահոնը պատասխանեց ավելի կոնկրետ: Ըստ նրա, Բրիտանիան կճանաչի Հուսեյնի նամակում նշված բոլոր տարածքների անկախությունը բացառությամբ հյուսիսարևմուտք և արևելք ընկած տարածքները, որոնք զուտ արաբական չէին (purely Arab) կամ էլ բրիտանական շահերից ելնելով պահանջում էին հատուկ մոտեցում: Այդ տարածքները հետևյալն էին՝ 1) Կիլիկիայի Մերսին և Ալեքսանդրետի շրջանները 2) Լիբանանը և Սիրիայի մի մասը, որն ընկած է Հալեպի և Դամասկոսի գծից արևմուտք, 3) Հարավային Իրաքը՝ Բաղդադից մինչև Բասրա:

Մակ Մահոնի և Հուսեյնի միջև նամակագրությունը շարունակվեց որոշ ժամանակ և արդյունքում նրանք պայմանավորվեցին սահմանների վերջնական ճշգրտումը թողնել պատերազմի ավարտից հետո:

Այսպիսով, հավատարմվ բրիտանացիների խոստումներին, չստանալով նրանցից որևէ իրավական փաստաթուղթ՝ Հուսեյնը գլխավորեց Հեջազում բռնկված ապստամբությունը:

Եթե հետագայում Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև գաղտնի համաձայնագրի կնքմամբ (Մալքս-Պիկո) և Բալթորի հռչակագրով անգլիացիները փաստորեն դրժեցին իրենց խոստումը արաբներին, ապա Հուսեյնի նման փորձառու և հմուտ քաղաքական գործչի կողմից նման դյուրահավատությունը անգլիացիների նկատմամբ առավել քան զարմանալի է թվում: Թերևս դա կարելի է բացատրել նրանով, որ Հուսեյնը ժամ առաջ ցանկանալով ապստամբել թուրքերի դեմ և կախված լինելով բրիտանական զենքի առաքումներից՝ «ստիպված էր հավատարու» Լոնդոնին:

Այդ ընթացքում արաբական ազգայնական ընդհատակյա շարժումը մեծ թափ էր հավաքում նաև Սիրիայում և Լիբանանում, ուր կառավարում էր Ջեմալ փաշան: Վերջինս, Եգիպտոսը գրավելու անհաջող փորձերից և երկրի ներսում աճող շարժման դեմ ձեռնարկված անարդյունք միջոցառումներից զայրացած, դիմեց ծայրահեղ միջոցի՝ 1916թ. մայիսի 6-ին հակապետական գործունեության մեջ մեղադրանքով ձերբակալելով և մահապատժի դատապարտելով 21 արաբ հայտնի քաղաքացիների: Հետագայում անկարող գտնվելով ճնշել արաբների ազգային-ազատագրական պայքարը՝ Ջեմալը միտումնավոր տնտեսական այնպիսի քաղաքականություն որդեգրեց, որի արդյունքում նրա իշխանության տակ գտնվող մահանգներում սովամահ եղան շուրջ 300.000 մարդ: Դա-

ժան վարչակարգը և համատարած սովը ստեղծեցին այնպիսի կացութիւն, որ, երբ Հուսէյնը ապստամբութեան կոչ արեց, սիրիացիները այլևս ի վիճակի չեղան գործնականորեն արձագանքելու:

Չնայած որ սովը միակ պատճառը չէր, որ Հեջազից դուրս բնակվող արաբներին ստիպեց ձեռնադաշտ մնալ Հուսէյնի հետ լիարժեքորեն համագործակցելուց: Ասենք, Եմենի Իմամ Յահյան և Շամմառի Իբն Ռաշիդը հակված էին թուրքերի կողմը: Կիրենաիկայի Սենուսիները և Սուդանի Դարֆուր նահանգի ցեղերը ավելի շատ մտահոգված էին իտալացիներին և անգլիացիներին դիմադրութիւն ցույց տալով, քան օսմանյան տիրապետութեան դեմ պայքարով: Եվ վերջապէս Նեջրում Իբն Սաուդը չնայած հրապարակայնորեն կողմ էր արտահայտվում թուրքերի դեմ ապստամբութեանը, գործնականում որդեգրել էր չեզոք դիրքորոշում: Վերջինս մեծապէս պայմանավորված էր ինչպէս ներքին, այնպէս էլ որոշակիորեն այն հանգամանքով, որ 5 տարի առաջ տեղի ունեցած սահմանային սաստիկ բախումներից հետո, Հուսէյնը այնքան անհեռատես գտնվեց, որ իրեն հռչակեց «Արաբական երկրների թագավոր»: Եվ անգամ հետագայում չնայած, որ բրիտանացիները ճանաչեցին Հուսէյնին միայն որպէս «Հեջազի թագավոր», նա շարունակում էր իրեն համարել բոլոր արաբների առաջնորդ: Այդ պատճառով էլ Իբն Սաուդը հակադրվեց Հուսէյնին և մտադրվեց առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում «ջարդել այդ Հաշիմյանականի ամբիցիաները»:

Այնուամենայնիվ, թուրքերին շահողվեց խափանել Արաբական ապստամբութեան բռնկումը՝ 1916թ. հունիսի 5-ին: Այդ օրը Հուսէյնի որդիներ՝ Ալին և Ֆեյսալը Մեդինայի մոտ Հուսէյնի անունից հռչակեցին արաբների անկախությունը: Ապստամբները ստեղծեցին երեք բանակ՝ Հուսէյնի որդիներ Ալիի, Ֆեյսալի և Արդալլահի հրամանատարութեամբ: Ապստամբութեանը բացի հիջազցիներից, մասնակցում էին նաև սիրիացիները, լիբանանցիները, իրաքցիները, պաղեստինցիները, հորդանանցիները և այլն: Համագործակցելով անգլիական զորքերի հետ՝ նրանք ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում թուրքական բանակին, որը 1916թ. երկրորդ կեսից արաբական բոլոր ռազմաճակատներում անցավ պաշտպանութեան: Թուրքերին վնդռելով Հեջազից՝ արաբական զորքերը 1917թ. սկզբին մտան Պաղեստին, որի ազատագրումը ամբողջացավ մինչև նույն տարվա վերջը: Դրանից հետո անգլիական և արաբական ուժերը ձեռնամուխ եղան Սիրիայի ազատագրմանը: Այդ տեսակետից կարևոր էր Արաբայի (Նաբլուսի մոտ) ճակատամարտը, որը տեղի է ունեցավ 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին: Այստեղ առաջին անգամ կռիվներին մասնակցեց Արևելյան կամ Հայկական լեգեոնը, որը ստեղծվել էր դեռևս 1916թ. նոյեմբերին՝

Ֆրանսիական կառավարության հետ ձեռք բերված համաձայնութեան հիման վրա: Լեգեոնում, որի հիմնական կորիզը հայերն էին, ընդգրկված էին նաև սիրիացիները: Արաբայի ճակատամարտում հայ և սիրիացի զինվորները ավելի քան 12 ժամ քաջաբար մարտնչում էին թուրքական զորքերի դեմ, որոնք չդիմացան և փախուստի դիմեցին:

1918թ. սեպտեմբերի 30-ին ֆեյսալի զորքերը մտան Դամասկոս: Թուրքական դրոշը վայր նետվեց և Դամասկոսի վրա ծածանվեց Հուսէյն թագավորի Արաբական եռագույն դրոշը: Հոկտեմբերի 8-ին ազատագրվեց Բեյրութը, իսկ այնուհետև՝ Հոմսը և Համան: 1918թ. հոկտեմբերի 25-ին Հալեպից հարավ Խան Թումանի մոտ տեղի ունեցած ըստ էության վերջին ճակատամարտում արաբական զորքերը ջախջախեցին թուրքերին և ազատագրեցին Հալեպը: Դա ռևանշ էր 1516թ. Մարջ Դաբիբում կրած պարտութեան դիմաց:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում կնքված զինադադարով Թուրքիան իրեն պարտված ճանաչեց և պարտավորվեց Անգլիային և Ֆրանսիային հանձնել Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում, Իրաքում, Ասիրում և Եմենում գտնվող իր կայազորները:

16. ԴԱՎԱՃԱՆՎԱԾ ԱՐԱՐՆԵՐԸ

Դամասկոսի գրավումը մի կողմից հրճվանքի, իսկ մյուս կողմից էլ նոր բարդությունների պատճառ հանդիսացավ ֆեյսալի համար: Էմիրը առաջին հերթին մտահոգված էր, թե ինչպես որևէ իշխանություն չհանդուրժող իր քոչվոր ցեղակիցներին պետք է օրինապահ քաղաքացիներ դարձնի և համոզի նրանց որպեսզի հին պաշտոնյաները, որոնք դեռևս թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում կառավարման անհրաժեշտ փորձ էին կուտակել, մնան իրենց տեղերում: Ֆեյսալը նաև մտավախություն ուներ, որ թուրքերի պարտությունից հետո, վերջիններիս տեղը կարող են զբաղեցնել Ֆրանսիան և Անգլիան, ինչը հաստատվեց Սայքս-Պիկո համաձայնագրի կնքմամբ և Բալֆորի հռչակագրով:

Սայքս-Պիկո համաձայնագիրը ամոթալի փաստաթուղթ էր, որը բացահայտեց մեծ տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի երկրորդ քաղաքականությունը արաբների նկատմամբ: Այն ժամանակ երբ նոր էր ավարտվել մեր կողմից արդեն նշված Հուսեյնի և Մակ Մահոնի միջև նամակագրությունը, Լոնդոնն ու Փարիզը անմիջապես ձեռնարկեցին գաղտնի քանակություններ Իրաքի և Մեծ Սիրիայի բաժանման վերաբերյալ:

Ինչպես ցույց էին տվել ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ եվրոպական մեծ տերությունները երբեք չեն հապաղել իրենց գաղութային տիրույթների ընդարձակման հարցում: Այսպես, Ֆրանսիան գրավեց Թունիսը, Մարոկկոն և Ալժիրը, Իտալիան՝ Լիբիան, Ռուսաստանը՝ Արևելյան Հայաստանը, Բրիտանիան՝ Եգիպտոսը, Կիպրոսը, Ադենը և Պարսից Ծոցի էմիրությունները: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի կողքին Օսմանյան կայսրության հանդես գալը, նոր հեռանկարներ բացեց Դաշնակից տերությունների համար՝ կայսրության բաժանման ուղղությամբ: Ռուսաստանը ձգտում էր տիրանալ Կ.Պոլսին ու Բոսֆորին, ինչպես Մուհամեդ Ալիի ժամանակաշրջանում Ֆրանսիան՝ Սիրիային, որի հետ դեռևս Օսմանյան կայսրության ստեղծման ժամանակներից կապված էր սերտ տնտեսական կապերով և, որի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ մշակութային և կրոնական պատասխանատվություն էր զգում: Բրիտանիան նկրտումներ ուներ Պաղեստինի, Իրաքի և Պարսից ծոցի (Քուվեյթից մինչև Մասկատ) նկատմամբ:

Այդ իսկ պատճառով Մակ Մահոնի և Հուսեյնի միջև վերջին նամակագրությունից վեց շաբաթ անց, Բրտանիայի Մարկ Սայքսն ու Ֆրանսիայի Ջորջ Պիկոն նախանշեցին Օսմանյան կայսրության բաժանման ծրագիրը: Ռուսաստանը, որն այդ ժամանակ հանդիսանում էր Ֆրանսիայի և

Բրիտանիայի դաշնակիցը ակնկալում էր ստանալ Կ.Պոլսն ու Բոսֆորը, ինչպես նաև արևելյան Անատոլիայի մեծ մասը: Ֆրանսիան նախատեսում էր ձեռք բերել ամբողջ Սիրիան, Իրաքի Մոսուլի վիլայեթը և հարավային Անատոլիայի մի մասը: Բրիտանիային շնորհվելու էր Իրաքի մնացած մասը: Պաղեստինը, որը կովախնձոր էր դարձել Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև, պետք է դրվեր միջազգային վերահսկողության տակ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Մակ Մահոն-Հուսեյն նամակագրության մեջ բրիտանական կողմը խոստանում էր ճանաչել արաբների անկախությունը բացառությամբ հետևյալ տարածքների՝ Կիլիկիայի Մերսին և Ալեքսանդրետի շրջանների, Լիբանանի և Սիրիայի մի մասի, որը ընկած է Հալեպի և Դամասկոսի գծից արևմուտք, ինչպես նաև Հարավային Իրաքի՝ Բաղդադից մինչև Բասրա: Նամակի մեջ չէր հիշատակվում Հյուսիսային Իրաքը և Սիրիայի մնացած մասը՝ Դամասկոսից և Հալեպից արևելք ընկած տարածքները: Արաբները բնականաբար վստահ էին, որ գոնե այդ տարածքներում Բրիտանիան կճանաչի արաբների անկախ պետությունը: Հակառակը՝ Սայքս-Պիկո համաձայնագիրը վերածում էր Սիրիան և Իրաքը գաղութների և կիսանկախ պրոտեկտորատների: Նման բաժանման արդյունքում, այնպիսի պատմական և մշակութային տեսակետից զարգացած քաղաքներ, ինչպիսիք էին Բեյրութը, Բաղդադը և Բասրան դրվում էին ֆրանսիական կամ բրիտանական իշխանությունների անմիջական ղեկավարության տակ: Մեծ տերությունների նման պրիմիտիվ մոտեցումը քաղաքակիրթ սիրիացիների կամ իրաքցիների նկատմամբ, որոնց կրթական արժանատիքը սնուցել են Պլատոնի Հունաստանը ու որոնց նախնիները պահպանելով Հելենիստական և Պարսկական մշակույթը դուրս հանեցին Եվրոպան «դարավոր խավարից»՝ առնվազն անբարոյական էր:

Բրիտանիան դրժեց Հուսեյնին տված իր խոստումը: Հուսեյնը այդպես էլ տեղյակ չպահվեց Սայքսի և Պիկոյի միջև ձեռքբերված համաձայնությունից, չնայած համաձայնագրի ստորագրումից մեկ տարի անց Հուսեյնին տեսակցելու նպատակով Ջեդդա կատարած նրանց այցելությանը: Եվ պարզ չէ, թե ինչպիսին կլինեք իրադարձությունների հետագա զարգացումը, եթե Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափախությունից հետո բոլշևիկները չիրապարակեին գաղտնի այդ համաձայնագրի տեքստը:

Ստեղծված իրավիճակից շտապեց օգտվել Ջեմալ փաշան, որը 1917թ. նոյեմբերին Հուսեյնին հղած իր նամակում կոչ էր անում թողնել դավաճան եվրոպացիներին և միանալ Թուրքիային՝ խոստանալով պատերազմից հետո լիակատար ինքնավարություն տրամադրել արաբներին: Մակայն ստանալով Մակ Մահոնի փոխանորդ Վինգեյթից հավելյալ հավաս-

տիւնացումներ այն մասին, որ համաձայնագրի տեքստը սխալ է մեկնաբանվել և, որ Բրիտանիան պատրաստակամ է փոխել արաբների օգտին նրա որոշ հոդվածները, Հուսեյնը նորից հավատաց անգլիացիներին: Չարմանալին այն էր, որ Հուսեյնը չպահանջեց անգամ տեսնել համաձայնագրի տեքստը, որն ամբողջովին ուղղված էր Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի շահերի առաջխաղացմանը՝ արաբների անկախության հաշվին: Դեռ ավելին, Անգլիայի արտգործնախարար Բալֆուրը քաջատեղյակ էր, որ Ֆրանսիան երբեք չի համաձայնվի արաբների օգտին համաձայնագրի փոփոխմանը, ինչպես նաև այն, որ իրենք Իրաքից հրաժարվելու որևէ մտադրություն չունեն: Իսկ ինչ վերաբերում է Պաղեստինին, ապա Բալֆուրը հրապարակեց իր հայտնի հռչակագիրը, ուր անգլիական կառավարության աջակցությունն էր հայտնում Պաղեստինում «հրեական տան» ստեղծմանը՝ հիմնական նպատակ ունենալով Պաղեստինում հաստատել բրիտանական գաղութային վարչակարգ և ռադմակայաններ:

Նշված զարգացումների հետ զուգադիպեց Խալիվ Վալյցմանի, որը քիմիայի դասախոս էր Մանչեստերի համալսարանում, և Բրիտանիայի արտգործնախարարի միջև սերտ ընկերական հարաբերությունների հաստատումը:⁷⁵ Նրանք երկուսն էլ շատ լավ ըմբռցեցին պահի կարևորությունը՝ Սիոնիզմի և Բրիտանիայի շահերը համատեղելու և միմյանց ծառայեցնելու տեսանկյունից: Վալյցմանը հակադրվում էր Թեոդոր Հերցլին, որը 1903թ. հակված էր անգամ ընդունելու Ուզանդայում հրեաների համար «ազգային տուն» ստեղծելու բրիտանական առաջարկը: Վալյցմանը կտրականապես դեմ էր հարցի նման լուծմանը, և այդ նպատակի իրականացման համար որպես միակ ընդունելի տարբերակ էր համարում Պաղեստինը՝ ընդգծելով նրա հրեապատկան լինելը մինչքրիստոնեական ժամանակաշրջանում: Այդ պատճառով էլ նա քննարդատության ենթարկեց նաև Սալբու-Պիկո համաձայնագրով նախատեսված դրույթը՝ Պաղեստինը միջազգային վերահսկողության տակ դնելու վերաբերյալ:

Վալյցմանի ճնշման տակ, ինչպես նաև պատերազմում Եվրոպայի և Ռուսաստանի հրեաների նյութական և քաղաքական օժանդակությունը ապահովելու նպատակով, Բալֆուրի կողմից հրապարակվեց հայտնի հռչակագիրը, որը խոր ընդվզում առաջացրեց արաբական աշխարհում: Սակայն նորից անգլիացիներից ստանալով հավաստիացումներ այն

75 Մանրամասն տե՛ս Weizmann, Chaim. The Letters and Papers of Chaim Weizman. Edited by Dvorah Barzilay and barnet Litvinoff. Jerusalem, Israel University Press 1977; Weizmann, Chaim. Trial and Error: The Autobiography of Chaim Weizmann. New York. 1949

մասին, որ «հրեական տան ստեղծումը պետք է համապատասխանի արաբական բնակչության քաղաքական և տնտեսական ազատությանը», Հուսեյնը ոչ միայն հանձնարարեց իր որդիներին և արաբական այլ ղեկավարներին համագործակցել Բրիտանիայի հետ և հանդարտեցնել արաբների կրքերը, այլև աջակցել հետապնդումների ենթարկվող հրեաներին Պաղեստինում ապաստան ստանալու հարցում:

Իր հերթին Բալֆուրը շարունակում էր հանգստացնել արաբներին: Այդ նպատակով 1918թ. մարտին Վալյցմանը մեկնեց Կահիրե և Երուսաղեմ, ուր Եգիպտոսի և Պաղեստինի առաջնորդներին փորձեց համոզել այն բանում, որ հրեաների ներգաղթը Պաղեստին «որևէ կերպ չի ոտնահարի արաբների իրավունքները»: Հունիսին բրիտանական արտգործնախարարությունը հայտարարեց, որ արաբների կողմից ազատագրված տարածքներին՝ Հեջազ ու Անդրհորդանան, կչնորհվի «լիակատար և ինքնիշխան անկախություն» (“complete and sovereign independence”),⁷⁶ իսկ ինչ վերաբերում է Պաղեստինի և Իրաքի տարածքներին, որոնք ազատագրվել են բրիտանացիների օգնությամբ, ապա նրանք կկառավարվեն համաձայն այդ երկրների բնակչության կամքի: Իսկ այն երկրները, որոնք դեռևս չեն ազատագրվել՝ Սիրիա և Լիբանան, ապա նրանք պետք է պայքարեն իրենց ազատությունն ու անկախությունը ձեռք բերելու համար: Վերջապես, 1918թ. նոյեմբերին Թուրքիայի անձնատուր լինելուց հետո, հրապարակվեց համատեղ անգլո-ֆրանսիական հռչակագիրը, որի համաձայն այդ երկու տերությունները նախատեսում էին Պաղեստինում, Սիրիայում և Իրաքում ստեղծել այնպիսի վարչակարգեր, որոնք «իշխանությունը կստանան տեղի բնակչության ընտրության և նախաձեռնության ազատ իրականացման արդյունքում»: Փաստորեն հռչակագրով չեղյալ էր համարվում Սալբու-Պիկո գործարքը և Սիրիան, Իրաքը, Պաղեստինն ու Արաբական թերակղզին հնարավորություն էին ստանում ընտրելու իրենց կառավարիչներին: Բայց սա միայն թղթի վրա:

Իսկ իրականում Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները մտադիր էին բաժանել այդ երկրները միմյանց միջև: Եվ դա հայտնի դարձավ անմիջապես Դամասկոսում Ֆեյսալի հայտնվելուց հետո: Բրիտանական քաղաքացիական և զինվորական կառավարություն ստեղծվեց Երուսաղեմում և Բաղդադում, ֆրանսիացիները վերցրեցին Լիբանանի և հյուսիս-արևմտյան Սիրիայի կառավարումը, իսկ արաբներին տրվեց Սիրիայի կենտրոնական մասը և Անդրհորդանանը՝ Հալեպից մինչև Աքաբա: Ֆեյսալը բողոքելով արաբական տարածքների նման

76 Nutting, Anthony. The Arabs. New York: Mentor Books, 1964, p.293

բաժանման ծրագրից, որը միանգամայն հակասում էր արաբներին նախկինում տված խոստումներին, մեկնեց Փարիզ և Լոնդոն: Լոնդոնում արժանանալով սառը ընդունելության, Ֆեյսալը ձեռնունայն մեկնեց Փարիզ, ուր պետք է կայանար խաղաղության վեհաժողովը:

Ֆրանսիայի և Բրիտանիայի միջև անվտանգության մթնոլորտի առկայության պայմաններում⁷⁷, նրանք երկուսն էլ հրաժարվեցին ճանաչել Ֆեյսալին որպես արաբների ներկայացուցիչ և քանակցել նրա հետ: Միակն ինչին Ֆեյսալը կարողացավ հասնել Ֆրանսիայի դեկավար Կլեմանտյի հետ 1919թ. նոյեմբերին՝ դա Աքաբայի և Հալեպի միջև ընկած տարածքի վրա (ներառյալ Դամասկոսը), արաբների իշխանության ճանաչման, ինչպես նաև Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովի ստեղծման ու տարածաշրջան գործուղման վերաբերյալ համաձայնությունն էր: Արդյունքում միայն ամերիկացիներից բաղկացած հանձնաժողով ստեղծվեց, որը հայտնի դարձավ «Քինգ-Քրեյնի հանձնաժողով» անվան տակ:

Քինգ-Քրեյնի հանձնաժողովը կատարեց իր առաքելությունը մեծագույն պատասխանատվությամբ և առաջարկեց, որպեսզի ժամանակավոր մանդատներ նախատեսվեն Սիրիայի, Պաղեստինի և Իրաքի համար: Հանձնաժողովի կարծիքով Սիրիայի և Պաղեստինի մանդատները պետք է հանձնել Միացյալ Նահանգներին, իսկ Իրաքի մանդատը՝ Բրիտանիային, ընդ որում միապետի հարցը պետք է լուծվեր հանրաքվեի միջոցով: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային, ապա հանձնաժողովը, հաշվի առնելով արաբների մոտ բացարձակ հակաֆրանսիական տրամադրությունների առկայությունը, խորհուրդ էր տալիս Ֆրանսիային արաբական որևէ երկրի կառավարման մանդատ չհանձնել: Պաղեստինում «իրեական տան» ստեղծման հարցում, հանձնաժողովը կողմ էր հրեաների սահմանափակ և աստիճանական ներգաղթի իրականացմանը: Սակայն Անգլիայի և Ֆրանսիայի ամբիցիաների և շարունակվող պայքարի շնորհիվ Քինգ-Կրեյնի հանձնաժողովի դրույթները այդպես էլ մնացին չիրագործված:

Մինչ այդ Ֆեյսալը վերադարձավ Դամասկոս, ուր «Ալ-Ֆաթա» և «Ալ-Ահադ»-ը միավորվելով ստեղծեցին Արաբական անկախության կուսակցություն: Վերջինս 1920թ. մարտին հրավիրեց սիրիական ազգային

⁷⁷ Բրիտանացիները փորձում էին ֆրանսիացիներից զավթել Մոսուլի նավթային հարուստ շրջանը, իսկ ֆրանսիացիները Բալֆուրի հռչակագրից հետո իրենց խաբված էին համարում անգլիացիների կողմից:

համաժողով, որի ընթացքում ընդունվեց Ֆեյսալ թագավորի գլխավորությամբ Մեծ Սիրիայի անկախությունը պահանջող և Բալֆուրի հռչակագիրն ու Սայքս-Պիկո համաձայնագիրը չեղյալ հայտարարող արձանագրություն: Այն մերժում էր ֆրանսիական վերահսկողության որևէ ձև: Սիրիական համաժողովին հաջորդեց նմանատիպ հավաք Իրաքում, ուր երկրի առաջնորդները հռչակեցին Իրաքի անկախությունը Արդալլահի գլխավորությամբ: Ֆրանսիան և Բրիտանիան որակեցին այդ արձանագրություններն ու որոշումները իրավական ուժից զուրկ և խիստ քննադատության ենթարկեցին: Իսկ Սան-Ռեմոյում աշխարհի հզորները բաժանաբաժան արեցին արաբական տարածքները՝ Անգլիան ստացավ Պաղեստինը, ինչպես նաև ավելացնելով Մոսուլի շրջանն իր Իրաքի մանդատին, իսկ Ֆրանսիան ստացավ ամբողջ Սիրիան ու Լիբանանը: Սան-Ռեմոյի արդյունքում Ֆեյսալն ու արաբները զրկվեցին անգամ Սիրիայի մի մասից, ներառյալ Հալեպից և Դամասկոսից, որոնք տրվել էին նրանց ետպատերազմյան բաժանումից հետո և որոնք 5 ամիս առաջ նրանց խոստացվել էին Ֆրանսիայի վարչապետ Կլեմանտյի կողմից:

Արաբները պարտվեցին աշխարհաքաղաքական այս «մեծ խաղի» արդյունքում՝ քաղելով հզոր տերությունների «ուժային քաղաքականության» ու սեփական թուլության պտուղները: Այլևս արաբները պետք է իրենց հույսը դնեին միմիայն սեփական ուժերի վրա: Այդպես էլ եղավ Սիրիայում և Իրաքում: Ծավալված անհավասար պայքարի արդյունքում չկարողանալով փոքրաթիվ ուժերով ետ գրավել Սիրիան, Արդալլահը ստիպված եղավ ընդունել Անդրիտոդանանի էմիրի կարգավիճակը բրիտանական մանդատի ներքո: Իսկ Հուսեյնը իր անհեռատես քաղաքականության արդյունքում, ոչ միայն վատթարացրեց իր հարաբերությունները բրիտանական կառավարության հետ, այլև ներքաշվեց պատերազմի մեջ Իբն Սաուդի վահաբական ջոկատների դեմ: Մի շարք պարտություններից հետո, վատառողջ լինելու պատճառով, Հուսեյնը շերիֆի պաշտոնը զիջեց իր ավագ որդուն՝ Ալիին: Սակայն 1924-1925թթ. վահաբիների ռազմական հաջողությունները (Մեքքայի և Ջեդդայի գրավումը) ստիպեցին Ալիին հանձնել երկիրը Իբն Սաուդին: Հուսեյնը մեկնեց Կիպրոս, ուր տեղի բրիտանական կառավարիչ Ռոնալդ Սթորսից ստացավ սուրբ Միքայել և սուրբ Ջորջ Մեծ խաչի շքանշան՝ սեփական գահի, ինչպես նաև արաբներին խոստացված ազատության ու անկախության փոխարեն:⁷⁸

⁷⁸ Storrs, Sir Ronald. The Memoirs of Sir Ronald Storrs. New York, 1937, p. 99-112

17. ԱՐԱՔԻԱՆ 19-ՐԳ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ
20-ՐԳ ԳԱՐԻ ՍԿՉՔԻՆ⁷⁹

Իսլամի ծննդավայրը՝ Արաբական թերակղզին միշտ պահպանել է իր կրոնական և հոգևոր կարևորությունը արաբների համար: Չնայած որ Արաբիայով չեն անցել առևտրական հիմնական ճանապարհները և այտնեղ չեն գտնվել արաբական աշխարհի արդյունաբերական կենտրոնները, այնուամենայնիվ, այն միշտ հանդիսացել է կրոնական տարբեր շարժումների և հոսանքների հայրենիքը: Այսպես, 18րդ դարի սկզբներին այստեղ մեծ տարածում գտավ *վահաբիական կրոնաքաղաքական շարժումը*, որի հիմնադիրն էր Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Վահաբը: Նա պահանջում էր վերադառնալ մահմեդականների Սուրբ գրքին՝ *Ղուրանին* և նրա ուղղափառ հոսանքին՝ սունիզմին: Վահաբիզմը մերժում էր այն բոլոր նորամուծությունները, որոնք կատարվել էին վաղմջական իսլամի մեջ: Այն կողմ էր միաստվածությանը և դեմ էր ոչ միայն կոապաշտությանը, այլև սրբերի պաշտամունքին, քարոզում էր սոցիալական հավասարություն և արդարություն: Մեկ միասնական հայեցակարգի (*բավհիդ*) հռչակումն ուներ իր հետևյալ պարզ բացատրությունը՝ կրոնական ձևերի բազմազանությունը Արաբիայում, որը հիմնականում սոցիալական ցածր զարգացման հետևանք էր, խոչընդոտում էր քաղաքական միավորմանը:

Վահաբիզմ ուներ նաև հակաթուրքական ուղղվածություն: Նա թուրքերին համարում էր վատ մահմեդականներ, իսկ Օսմանյան կայսրությունը՝ «արատավոր» և «կեղտոտ»: Վահաբիզմի հետևորդները դեմ էին միստիցիզմին և դերվիշականությանը:

Դեռևս 16-17րդ. դդ. ծավալված հակաթուրքական շարժումների արդյունքում, արաբները արտաքսեցին թուրքերին Արևելյան Արաբիայից, ինչպես նաև Եմենից: Կենտրոնական Արաբիայում, որը նույնպես չէր մտնում Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ, 18-րդ դարի սկզբին սկսեց

աստիճանաբար հզորանալ Սաուդյան ընտանիքը, որը Նեջդի Դարիա օազիսում հիմնեց ոչ մեծ էմիրություն: Վահաբիների առաջնորդ Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Վահաբը, համաձայնության գալով Մուհամմադ իբն Սաուդի, ինչպես նաև նրա որդու՝ Աբդ ալ-Ազիզ Սաուդի հետ, վահաբիզմի դրոշի ներքո 19-րդ դարի սկզբին արդեն գրավել էր ոչ միայն Կենտրոնական Արաբիան, այլև Սիրիան ու Իրաքը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին պարտություն կրելով Մուհամեդ Ալիի կողմից, վահաբիները պատասպարվեցին Նեջդի բարձրավանդակում և Արաբական թերակղզու արևելյան մասերում: Նրանց ազդեցությունը աստիճանաբար նվազեց մրցակից արաբական տոհմի՝ Ռաշիդիների բարձրացման (Շամմառի էմիրություն) և Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնին օսմանյան իշխանությունների կողմից ցուցաբերված օժանդակության հետևանքով:

1890թ. Ռաշիդիները ստիպեցին Սաուդներին թողնել Նեջդը և ապաստան գտնել Քուվեյթի շեյխի մոտ: 1899թ. Գերմանիան ստացավ Բաղդադի երկաթուղու նախնական կոնցեսիան, որի վերջին կետը պետք է լիներ Քուվեյթը: Հեղաշրջում կազմակերպելով Քուվեյթում, Լոնդոնն իր դրածոյին բերեց իշխանության գլուխ և պատերազմ հրահրեց Քուվեյթի և Շամմառի էմիրության միջև: Քուվեյթի քիկունքում ամրանալու նպատակով: Ստեղծված առիթից չհապաղեց օգտվել Աբդ ալ-Ազիզ իբն Սաուդը, որին 1902թ. հաջողվեց փոքրաթիվ ջոկատով գրավել Ռիադը: Ներքին հակասություններին թուլացած Ռաշիդիները չկարողացան դիմակայել վահաբիների աճող ազդեցությանն ու ուժին: Վերջիններս շատ կարճ ժամանակահատվածում իրենց ենթարկեցին ամբողջ Կենտրոնական Արաբիան և Խասան՝ մի շարք հաղթանակներ արձանագրելով Մեքքայի շերիֆի դեմ մղված պայքարում:

Այսպիսով, Իբն Սաուդը հաղթեց իր անձնական պայքարի առաջին փուլում: Երկու շաբաթ անց նա հռչակվեց Նեջդի էմիր և Վահաբիների իմամ: Շուտով նրան միացան մեծ թվով համախոհներ և համատեղ Իբն Սաուդը երկու տարվա ընթացքում կարողացավ վերահսկողություն հաստատել Նեջդի ողջ տարածքի վրա: Իբն Ռաշիդն իր հերթին հայցեց Բարձր Դռան օգնությունը: 1904թ. ամռանը թուրքական ռազմական ստորաբաժանումը հասավ Դասիմ Նեջդի հյուսիս-արևմտյան մասը և պարտության մատնեց Իբն Սաուդին, որը բախման ընթացքում վիրավորվեց: Սակայն տեղի կլիմային անսովոր, թուրքական զորքերի մեջ արագորեն տարածվեց համաճարակը և նրանք ստիպված եղան լքել Շամմառի իրենց դաշնակցին:

1906թ. ապրիլին մեկ այլ բախման արդյունքում Իբն Ռաշիդը սպանվեց, իսկ նրա կողմնակիցները հանձնվեցին Իբն Սաուդի զինվորներին: Այսպիսով, Իբն Սաուդի իշխանության տակ հայտնվեց ամբողջ Նեջդը: Միակ

79 St'u Васильев А., История Саудовской Аравии, М., 1978; Герасимов О.Г. Саудовской Аравия. М., 1977; Герасимов О.Г. Саудовской Аравия из средневековья в XX век. М., 1978; Прошин Н.И. Саудовской Аравия. М., 1964; Hopwood, Derek. The Arabian Peninsula. London, 1972; Winder, R. Bayly. Saudi Arabia in the Nineteenth Century. New York. 1965; Troeller, Gary. The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Saud. London, 1976; Kelly, B. John. Britain and the Persian Gulf, 1795-1800. New York, 1968; Amin, Abdul Amir. British Interest in the Persian Gulf. Leiden, 1966; Rihan, Ameen. Ibn Saud of Arabia. London, 1928; Benoist-Mechin. Le Roi Saud. Paris: Editions Albin Michel, 1960

անհանգստությունը Իրն Սառուղի համար դա Խասայի ցեղերն էին, որոնք պարբերաբար հարձակումներ էին գործում սառուղյան ուժերի վրա արևելքից: 1914թ. Իրն Սառուղը գրավեց նաև Խասայի մայրաքաղաքը և վերահսկողություն հաստատեց Պարսից ծոցի մերձափնյա ողջ շրջանը Քուվեյթից մինչև Բահրեյն: Եվ եթե թուրքերը հանձին Բարձր Դռան այսուհետ հանգիստ թողնեցին Իրն Սառուղին, ապա վերջինիս հաջողությունները անբաբույց հետաքրքրություն առաջացրին մեկ այլ ուժի՝ Մեծ Բրիտանիայի մոտ:

Սուեզի ջրանցքի կառուցումից հետո Արաբիայի ծովագերբը հայտնվել էր Եվրոպայից Ասիա տանող գլխավոր ծովային ճանապարհի վրա: Անգլիան վաղուց մի շարք հենակետային բազաներ էր գրավել այդ ծովափին: Ջրանցքի բացումից դեռևս շատ առաջ նա տիրել էր Ադենին՝ իր փաստական պրոտեկտորատի տակ պահելով Օմանը և Ջավասը՝ ցեղերը (Պայմանագրային Օմանը): 19 դարի վերջին նա ձգտում էր իր դիրքերն ամրապնդել և ընդլայնել Արաբիայում: Մյուս տերությունները՝ Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան նույնպես ձգտում էին բազաներ ձեռք բերել այստեղ: Պայքարն այդ երկրների միջև էլ ավելի սրվեց I համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Հեջազում, Սիրիայում և Հորդանանում Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնի պայքարը թուրքերի դեմ ապահովելու համար՝ բրիտանացիներին անհրաժեշտ էր հանգիստ և կայուն իրավիճակ պահպանել Արաբիայում:⁸⁰ Այդ նպատակով 1915թ. դեկտեմբերին Բրիտանական կառավարությունը պայմանագիր կնքեց Իրն Սառուղի հետ, որով վերջինս ճանաչվեց Նեջդի սուլթան և ամսեկան 5000 ֆունտ դրամաշնորհի հատկացվեց: Բրիտանիայի նպատակը միանգամայն հասկանալի էր՝ ապահովել Արաբիայի ներքին կայունությունը, որպեսզի Մեքքայի շերիֆը ի վիճակի լինի բրիտանացիներին տված իր խոստումի համաձայն, պատերազմ սանձազերծել թուրքերի դեմ Հեջազում, ինչպես նաև Հորդանանում և Սիրիայում: Նույն ժամանակ բրիտանացիները Հուսեյնի հետ բանակցում էին պատերազմի մեջ մտնելու պայմանների վերաբերյալ:

80 Թուրքերի դեմ պայքարելու դիմաց Անգլիան Հուսեյնին խոստացավ պատերազմից հետո ստեղծել արաբական անկախ պետություն, որը պետք է ընդգրկեր Ասիայի բոլոր արաբական երկրները (Հուսեյն ՄաբՄահոն նամակագրությունը): Այդ խոստումներից և անգլիական օժանդակությունից գոտեպնդված, Հուսեյնը 1916թ. Հիջազի բեդվինական ցեղերին ապստամբության հանցեց Թուրքիայի դեմ: Մակայն Ֆրանսիան և Անգլիան նախօրոք համաձայնության գալով, արաբական երկրները «ազդեցության ոլորտների» բաժանեցին: Դեռ ավելին, խոստացված «Արաբների թագավոր»-ի փոխարեն պաշտոնական Լոնդոնը Հուսեյնին ճանաչեց միայն որպես «Հեջազի թագավոր»՝ Արաբական թերակղզու առավել ամայի ու աղքատ շրջաններից մեկի թագավորը:

Մակայն 1918թ. Արաբական թերակղզում Հուսեյնի և Իրն Սառուղի կողմնակիցների միջև բախում տեղի ունեցավ, որի արդյունքում Իրն Սառուղը պարտության մատնեց հիջազցիներին:

Ջբաղված լինելով իր հիմնական հակառակորդ Ռաշիդիի հետ պայքարով՝ Իրն Սառուղը մինչև 1924թ. որևէ քայլ չձեռնարկեց Հեջազը գրավելու ուղղությամբ: Նույն թվականին Իրն Սառուղը գրավեց Մեքքան և Թայիֆը: 1925թ. դեկտեմբերին Իրն Սառուղը՝ վերցնելով Ջիզզան ավարտեց Հեջազի գրավումը: 1927թ. Բրիտանիան ճանաչեց Իրն Սառուղին որպես Հեջազի թագավոր, Ֆեյսալին՝ որպես Իրաքի թագավոր և Արդալախին՝ որպես Անդրհորդանանի էմիր: Այսպիսով, բացառությամբ 1936թ. Սառուղյան Արաբիայի և Եմենի միջև ծագած կարճատև պատերազմի, Արաբական թերակղզում հաստատվել էր կայուն խաղաղություն:

Ինչպես նշել էինք, բրիտանացիներն ու օսմանյան թուրքերը այնտեղ միակ օտարեկրացիներն էին: I համաշխարհային պատերազմից հետո արևմտյան շահագրգիռ տերություններին ավելացավ ԱՄՆ-ն, որը լուրջ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում այդ շրջանի հարուստ նավթային պաշարների նկատմամբ: Կարող ենք ասել, որ 2-րդ աշխարհամարտից հետո Պարսից Ծոցը դարձավ ԱՄՆ-ի ռազմավարական և կենսական շահերի հետապնդման հիմնական հենարանը:

Ինչ վերաբերում էր Պաղեստինում հրեաների և արաբների միջև ընթացող անհաշտ պայքարին, ինչպես նաև Սիրիայում, Լիբանանում և արաբական այլ երկրներում տեղի ունեցող ճակատագրական դեպքերին, ապա պետք է նշել, որ Իրն Սառուղը որդեգրել էր չեզոք դիրքորոշում: Չեզոք էր նրա դիրքորոշումը ինչպես Բրիտանիայի և ֆաշիստական Գերմանիայի միջև ընթացող պատերազմի, այնպես էլ Պաղեստինում հրեական պետության ստեղծման նկատմամբ:

Բրիտանիային մշտապես անհանգստացնում էր Հնդկաստանի վրա հարձակում իրականացնելու նպատակով այլ տերությունների կողմից Եփրատ-Պարսից Ծոց ճանապարհի օգտագործման հնարավորությունը: Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, այնուհետև Գերմանիայի ազդեցությունն այդ տարածքում սահմանափակելու նպատակով, Անգլիան արդեն իսկ 1869թ. տիրել էր Ադենին, իր փաստական վերահսկողության տակ էր պահում Օմանը և Ջավասը՝ ցեղերը (Պայմանագրային Օման): Աստիճանաբար Լոնդոնը իր դիրքերն էր ամրապնդում և ընդլայնում Արաբիայում՝ պրոտեկտորատ հաստատելով 1880թ. Բահրեյնի, 1891թ. Մասկատի, իսկ 1916թ. նաև Կատարի վրա: Ինչ վերաբերում է Քուվեյթին, ապա նա 19-րդ դարի կեսից, որպես Ծոցի առանցքային նավահանգիստ պետք

է դանձար Գերմանիայի կողմից կառուցվելիք Բեռլին-Բաղդադ-Պարսից Շոց երկաթուղու վերջնական գաղափարը: Սակայն Գերմանիայի ներկայությունը Արաբիայում թույլ չտալու նպատակով, Անգլիան 1899թ. հեղաշրջում իրականացնելով Քուվեյթում, ստիպեց վերջինիս պայմանագիր կնքել իր հետ, որի համաձայն Քուվեյթի շեյխը «իր ժառանգների և սերունդների անունից» պարտավորվում էր իր տիրապետությունը չզիջել որևէ մեկին՝ բացի Անգլիայից: Գերմանիայի և Անգլիայի միջև ծավալված պայքարի արդյունքում Գերմանիան ստիպված եղավ հրաժարվել Բաղդադի երկաթուղին մինչև Պարսից ծոցը շարունակելու իր մտադրությունից: 1914թ. նոյեմբերի 3-ին Մեծ Բրիտանիան ճանաչեց Քուվեյթի անկախությունը բրիտանական խնամակալության տակ:⁸¹

Անգլիային հաջողվեց վերացնել նաև Ֆրանսիայի (1904թ. անգլո-ֆրանսիական համաձայնություն) և Ռուսաստանի (1907թ. անգլո-ռուսական պայմանագիր) հավակնությունները Պարսից ծոցի վերաբերյալ: Բարձր Դուռը նույնպես ստիպված եղավ ճանաչել Անգլիայի «հատուկ պայմանավորվածությունները» տարածաշրջանում:

Արաբական բերակղզու հարավ-արևմտյան մասը թե՛ աշխարհագրականորեն և թե՛ մշակութային տարբերվում է մնացած Արաբական Արևելքից: Գլխավորապես բարձունքներով և սարերով պատած այս տարածքը իր վրա է կրել Եթովպիայի, Իրանի և Հնդկաստանի զգալի ազդեցությունը: Անտիկ ժամանակներում հարավ-արևմտյան Արաբիան պաշտպանում էր ոչ արաբական, համենայն դեպս ոչ *հյուսիսային* արաբական քաղաքակրթությունները:

Արաբիայի բարձունքային մասի հետ համամետ ավելի խոցելի վիճակում գտնվելու և ընդարձակ նավահանգիստ լինելու պատճառով էր, որ արևմտյան առաջին ներթափանցումն իրականացվեց Ադենում (Եմեն): Անհանգստանալով Հնդկաստանի հանդեպ Նապոլեոնի ունեցած հավակնություններից, 1799թ. Բրիտանիան փոքրատիվ ստորաբաժանում ուղարկեց Պերիմ կղզին գրավելու նպատակով:⁸² 1802թ. անգլիացիները «Բա-

րեկամության և առևտրի» համաձայնագիր կնքեցին Լահեջի սուլթանի հետ: Սակայն Նապոլեոնի ծրագրերի փոփոխությունից հետո Բրիտանիայի հետաքրքրությունն այդ շրջանի նկատմամբ նվազեց: Միայն 1838թ. այս անգամ արդեն Մուհամեդ Ալիի կողմից սպառնալիքի առկայությունն էր, որ ստիպեց Բրիտանիային օգտագործել բրիտանական դրոշի ներքո նավարկող հնդակական նավի վրա հարձակման առիթը և գրավել Ադենը:

Ադենը որպես խոշոր նավահանգիստ, ուր լիցքավորվում էին բրիտանական շոգենավերը, կարևորվում էր նաև «առևտրի և պատերազմի համար»: Գրավելով Ադենը՝ անգլիացիները բնականաբար ձեռնամուխ եղան սահմանների պաշտպանությանը, ինչն իր հերթին չէր կարող չհանգեցնել հարևանների զարծերին միջամտելուն: Հարևան ցեղերի կողմից շարունակ ենթարկվելով հարձակումների, բրիտանացիները, այսպես կոչված, Ադենի պրոտեկտորատի կազմի մեջ աստիճանաբար ընդգրեցին Սոկոտրան (1886), Կուրիա Մուրիա կղզիները (1854): Անգլիական նավատորմը շարունակում էր նավարկել Հադրամաութի ծովեզերքի երկայնքով՝ տեղական շեյխերին հարկադրելով ընդունել անգլիական պրոտեկտորատը: Իր հերթին անգլիական ակտիվությանը Հարավային Արաբիայում, մասնավորապես Եմենի հյուսիսում, հակադրվում էր Թուրքիան, որը 1872թ. այնտեղ գործեր ուղարկեց: Տեղական ցեղերի դեմ մղված կռիվներում Բարձր դուռը գրավեց այդ շրջանը: Հյուսիսային Եմենը վերածվեց Օսմանյան կայսրության մի վիլայեթի: Պետք է նշել նաև, որ թուրքերն այդպես էլ չկարողացան գրավել Արաբիայի ներքին շրջանները:

Դրանք Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո 1919թ. հռչակվեցին անկախ: 1934թ. Մեծ Բրիտանիան պայմանագիր կնքեց Եմենի հետ, որով ճանաչեց նրա անկախությունը: Եմենի հարավային մասը (Ադենի պրոտեկտորատը) համառ պայքարի արդյունքում ձեռք բերեց անկախություն միայն 1967թ. (Հարավային Եմենի Ժողովրդական Հանրապետություն, 1970թ. հետո՝ Եմենի Ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետություն); 1990թ. մայիսի 22-ին Եմենի երկու հանրապետությունների ղեկավարները հայտարարեցին միասնական պետության ստեղծման մասին՝ Եմենի Հանրապետություն:

81 Նշված երկրների վերաբերյալ տե՛ս Zahlan, Rosemarie Said. The Origins of the United Arab Emirates. New York, 1978; Risso, Patricia. Oman and Muscat. New York, 1986; Peterson, John. Oman in the Twentieth Century. London, 1978; Farrah, Talal. Protection and Politics in Bahrain, 1869-1915. Beirut, 1985; Lawson, Fred. Bahrain: Modernization of Autocracy. Boulder Colo., 1989; Zahlan, Rosemarie Said. The Creation of Qatar. London, 1979; Kour. Z.H. The History of Aden. London, 1981; Сейранян Б.Г. Новейшая история Йемена, 1917-1982. М., 1984

82 Կղզին կանգառ էր հանդիսանում Կարմիր ծով մուտքի ճանապարհին:

18. ՖՐԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ⁸³

Թունիսի նախագահներից մեկը ժամանակին ասել է. «Բրիտանական և ֆրանսիական ինպերիալիզմի միջև տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ֆրանսիացիները նման են գյուղացիների, որոնք կառչում են այն ամենից, ինչ իրենց է պատկանում: Ի տարբերություն անգլիացիների, որոնք առևտրականներ են և ավելի շատ շուկաներ են փնտրում, քան տարածքներ: Ֆրանսիացիների համար յուրաքանչյուր տնտեսություն, գրասենյակ, շինություն, փոստ և խանութ պետք է լինի իրենց սեփականությունը՝ անպայմանորեն նրանց վրա ծածանվող ֆրանսիական դրոշով»:⁸⁴ Ֆրանսիական գաղութատիրության ամենացայտուն օրինակն են հանդիսանում Ֆրանսիայի հարաբերությունները Արաբական աշխարհի հետ մինչև II-րդ համաշխարհային պատերազմը և նրանից հետո:

16 դարից սկսած Ֆրանսիան լուրջ տնտեսական շահեր ուներ Սիրիայում և Լիբանանում: Իրեն համարելով այնտեղ բնակվող քրիստոնյա մարոնի համայնքի պաշտպանը՝ Ֆրանսիան մտահոգված էր այն հանգամանքից, որ անկախ արաբական կառավարությունների հաստատումը Սիրիայում և Լիբանանում կարող է ապակայունացնել իրավիճակը հյուսիսային Աֆրիկայի իր տիրույթներում: Այդ իսկ պատճառով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նա փորձում էր զսպել արաբական ապստամբության տարածումը Արաբիայի սահմաններից դուրս դեպի Սիրիա և Լիբանան: Վերոհիշյալ նպատակի իրականացման անհաջող ավարտը, հիմք տվեց ֆրանսիացիներին եզրակացնելու, որ անգլիացիները արաբների հետ համատեղ ձգտում են դուրս մղել նրանց ոչ միայն Պաղեստինից, այլև Սիրիայից: Բնականաբար, ֆրանսիացիները չէին կարող հան-

83 Ալֆրիի մասին տե՛ս Ланда Р.Г. Национально-освободительное движение в Алжире, (1939-1962), М., 1962; Ланда Р.Г. Кризис колониального режима в Алжире, 1931-1954. М., 1980; Ланда Р.Г. История алжирской революции. М., 1983; Gillespie, Joan. Algeria, Rebellion and Revolution. London, 1960; Մարոքոյի և Թունիսի վերաբերյալ տե՛ս Луцкая Н.П. Очерки новейшей истории Марокко. М., 1973; Манасерян Л.П. Марокко в борьбе за независимость. Ереван, 1969; Landau, Ron. Morocco Independent. London: Allen&Unwin, 1961; Чистов А.А. По Тунису и Ливии. М., 1966; Ланда Р.Г. У арабов Африки. М., 1968; Bourguiba, Habib. La Bataille de l'Evacuation Discours de la Victoire. Tunis, 1959.

84 Bourguiba, Habib. La Bataille de l'Evacuation Discours de la Victoire. Tunis, 1959. pp.56-57

դուրժել անգլիացիների օժանդակությունը վայելող էմիր Ֆեյսալի ներկայությունը Դամասկոսում: Ստիպելով քրիտանացիներին դուրս գալ այնտեղից, իսկ հետո 1920թ. Սան-Ռեմոյում ստանալով Սիրիայի և Լիբանանի կառավարման մանդատները, Ֆրանսիան դուրս քշեց Ֆեյսալին և գրավեց Սիրիայի ամբողջ տարածքը: Այնուհետև Փարիզն իրականացրեց «բաժանիր որ տիրես» քաղաքականության դասական տարբերակը: Լիբանանը և Սիրիան դիտվեցին որպես տարբեր երկրներ⁸⁵, իսկ Սիրիան, բաժանվեց 3 «պետությունների» հետագայում «մուսաֆազաների» (Հալեպի, որի մեջ մտավ Ալեքսանդրետի սանջաքը,⁸⁶ Ալալիների (Չեբել Դ-րուզ), Մեծ Լիբանանի), յուրաքանչյուրն իր սեփական ֆրանսիական վարչակազմով, որոնք էլ իրենց հերթին ենթարկվում էին Ֆրանսիական Բարձրագույն հանձնակատարին (նստավայրը Դամասկոսում): Լիբանանի տարածքը, որն օսմանյան կայսրության ժամանակ կազմված էր Բեյրութի, Սիդոնի և Թիրի շրջաններից, ֆրանսիացիների իշխանության տակ ընդլայնվեց, ներառելով նախկինում Սիրիայի Տրիպոլիս և Բեկաա հարթավայրը: Այսպիսով, պաշտոնական Փարիզը Լիբանանին տրամադրելով Սիրիայի ամենաբերրի հողն ու առաջնային նավահանգիստը, ոչ միայն երկակի անգամ ավելացրեց Լիբանանի տարածքն ու բնակչությունը, այլև հարստացրեց իր տիրույթների քրիստոնեական մասը մահմեդական մեծամասնության հաշվին, ուր արաբական ազգային շարժումը ամենահզորն էր:

Մանդատի առաջին հինգ տարիների ընթացքում ֆրանսիացիները իշխանության խիստ համակարգ էին հաստատել երկու երկրներում, երբեմն էլ ավելի խիստ, քան օսմանյան տիրապետության ժամանակ: Ադմինիստրատիվ և վարչական մարմիններում աշխատանքի էին ընդունվում միայն նրանք, ովքեր չեզոք էին մանդատային իշխանությունների նկատմամբ և հնազանդորեն կատարում էին վերջիններիս հրամաններն ու կարգադրությունները: Կրոնական հարցերում մանդատային իշխանությունները

85 1919թ. հուլիսի 2-ին Դամասկոսում հրատարակված «Առաջին Համասիրիական վեիստողովի» որոշումների համաձայն, «Մեծ Սիրիան» ընդգրկում է հարավում Տարտուս լեռները, Ալպարան և Ռաֆահը՝ հյուսիսում, Սիջերկրականը արևմուտքում և Եփրատն ու Խարուր գետերը արևելքում: Այդ սահմանները ներառում են այսօրվա Սիրիան, Լիբանանը և Իսրայելը: «Մեծ Սիրիայի» հայեցակարգի արմատները գնում են դեպի Օմայանների խալիֆայության ժամանակները, երբ Հիջազից հյուսիս ընկած տարածքը («Բիլադ ալ-Շամ», Հյուսիսային Երկիր) առանձին քաղաքական միավոր էր հանդիսանում:

86 Ալեքսանդրետի սանջաքի վերաբերյալ մարամասն տե՛ս Բայրամյան Ա.Ա. Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը (1936-1939թթ.). Երևան, 1998

փոխանակ քաջալերելու քրիստոնյաների և մահմեդականների խաղաղ գոյակցությունն ու համագործակցությունը, կողմնապահ վերաբերմունք էին դրսևորում՝ առաջնայնությունը տալով քրիստոնյաներին: Կրթության բնագավառում ֆրանսիացիները պարտադրում էին ֆրանսերեն լեզվի ուսուցումը դպրոցներում արաբերենի հետ հավասարաչափ: Չնայած որ լեզվի իմացությունը տեղի բնակչության համար անհերքելի մշակութային առավելություններ էր տալիս, այնուամենայնիվ, պարտադրման ձևը, ինքնին նվաստացուցիչ էր արաբների համար, որոնք մայրենի լեզվի ուսուցումը համարում էին օտար տիրապետության դեմ պայքարում հիմնական ձեռքբերումներից մեկը: Ֆրանսիական դպրոցների բարգավաճման հետ մեկտեղ, նվազագույնի էր հասցված արաբական մշակույթի դասավանդումը, որը ոչ թե արգելված էր, այլ ուղղակի ուսուցիչների, դպրոցների համար համապատասխան շինությունների պակասի հետևանքով գտնվում էր անկումային վիճակում: Գաղտնական դասագրքերից դուրս էին մնացել արաբ ժողովրդի անցյալի փառավոր էջերը, ուր հերքվում էր անգամ կապը Սիրիայի և իր արաբ հարևանների միջև: Արաբների կողմից ազգայնականության ցանկացած դրսևորում արգելված էր: Մամուլի գործունեությունը ամբողջապես կախված էր մանդատային իշխանությունների քմահաճույքից, ինչն անհնարին էր դարձնում ազատ մամուլի գոյությունը:

Եթե Լիբանանում քրիստոնեական մեծամասնությանը հաջողվեց որոշ ժամանակ պահպանել հանդուրժողական և կայուն իրավիճակ կառավարիչների ու հպատակների միջև, ապա Սիրիայում ֆրանսիական իշխանությունների ճնշող և արհամարհական վերաբերմունքը մահմեդական բնակչության նկատմամբ, հանգեցրեց տևական ազգային-ազատագրական պայքարի ծավալմանը, որի արդյունքում, երկուստեք նյութական և մարդկային ծանր կորուստների գնով, ձեռք բերվեց անկախությունը:

Ֆրանսիացիները չէին կարող հասկանալ թե ինչպես որևէ մեկ «հետամնաց» ժողովուրդ կարող է չընդունել ֆրանսիական «քաղաքակրթական առաքելության» առավելությունները: Այդ նույն պատճառն էր հիմնականում ընկած Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում Ֆրանսիայի ունեցած անհաջողությունների հիմքում: 1847թ. Ալժիրում Աբդ ալ-Քադիրի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, ֆրանսիան իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց նրա հարևան երկու երկրների՝ Թունիսի և Մարոկկոյի վրա: Քանի որ Բրիտանիան չէր թույլատրում որևէ եվրոպական տերությանը գրավել Չիբրալթարի (ռազմավարական դիրք ունեցող անգլիական կալվածք Եվրոպայում) դիմաց գտնվող Մարոկկոն, իսկ օսմանյան կայսրությունը դեռ շարունակում էր վերահսկել Թունիսը, Ֆրանսիան որոշեց ամ-

րապնդել իր սեփական դիրքերը Ալժիրում: Ֆրանսիական գաղութարարները կտրելով միջերկրականը բնակություն էին հաստատում Ալժիրում՝ հրապտրվելով ֆրանսիական կառավարության կողմից այնտեղ տրամադրվող անհատույց հողատարածքներով: Երկրորդ կայսրության կարճատև ժամանակաշրջանում Լուի Նապոլեոնը փորձեց կասեցնել գաղութացման գործընթացը և պաշտպանել տեղի բնակչության իրավունքները՝ վերացնելով ֆրանսիացիների կողմից պարտադրված հողի վաճառքի բռնի և անարդար համակարգը: Սակայն ֆրանս-պրուսական պատերազմից (1870) հետո, կորցնելով Էլզասն ու Լոթարինգիան, Ֆրանսիան նորից վերադարձավ Ալժիրում իր վարած նախկին քաղաքականությանը՝ նոր լիցք հաղորդելով այնտեղ Ֆրանսիացիների զանգվածային ներգաղթին: Ֆրանսիացիները լքում էին գերմանացիների կողմից գրավված տարածքները, նոր բախտի և հաջողության ակնկալիքով մեկնում Ալժիր:

Մեծ թվով հայրենակիցներ տեղավորելով Ալժիրում, Ֆրանսիայի դեկավարները որոշեցին վերջնականապես «ձուլել» այն Ֆրանսիայի հետ: Ալժիրի կառավարման հետ կապված հարցերը փոխանցվեցին ներքին գործերի նախարարության իրավասությանը, իսկ երկրի տարբեր շրջանների ղեկավարները կոչվեցին «պրեֆեկտներ», ինչպես Ֆրանսիայում: Ֆրանսերենը Ալժիրում հռչակվեց պաշտոնական լեզու՝ փոխարինելով արաբերենին: Իսկ երբ Ֆրանսիայից ներգաղթը սկսեց աստիճանաբար սպառել իրեն, ֆրանսիացիները սկսեցին խրախուսել օտարեկրացիների ներգաղթը Ալժիր Իսպանիայից և Իտալիայից, պայմանով որ վերջիններս ընդունեն ֆրանսիական հպատակությունը: Այն տեղացիներից, որոնք անցել էին այսպես կոչված ֆրանսիական նատուրալիզացիան, արհեստականորեն ստեղծվել էր վերնախավ, որը վայելելով ֆրանսիացիների անսահմանափակ օժանդակությունը՝ երկրում օգտվում էր տարբեր տեսակի արտոնություններից: Այդ անհավասարությունը, բնականաբար դժգոհությունների հիմք էր տալիս՝ երբեմն էլ հանգեցնելով ուղղակի բախումների ֆրանսիացիների և տեղի բնակչության միջև: Այսպես արևելյան Ալժիրի Կաբիլները խռովություն բարձրացրին, որն ավարտվեց անհաջողությամբ: Արաբները դաժանաբար պատժվեցին, իսկ ֆրանսիացի կառավարիչները առիթն օգտագործեցին, որպեսզի այնուհետև առանց որևէ փոխհատուցման բռնագրավեն խռովությանը մասնակցած արաբների հողերը: Բայց միևնույն է, ֆրանսիացիները ի գորու չէին հողեր տրամադրել Ալժիրում բնակություն հաստատած բոլոր եվրոպացիներին, և 1881թ. օգտվելով Օսմանյան կայսրության անկման գործընթացից՝ Ֆրանսիան գրավեց Թունիսը: Այստեղ էլ գաղութացման գործընթացը կատարվեց այնպես, ինչպես

դա տեղի ունեցավ Ալժիրում: Սակայն Թունիսը ավելի մոտ գտնվելով Եգիպտոսին՝ ուներ առավել արտահայտված մահմեդական ինքնություն և սովորույթներ: Այդ իսկ պատճառով Թունիսը մինչև անկախության ձեռքբերումը 1955թ., ավելի շուտ Ֆրանսիայի պրոտեկտորատն էր հանդիսանում, քան Ալժիրի պես՝ նրա նահանգներից մեկը, իսկ երկրի կառավարիչը՝ Թունիսի Բեյը, օժտված էր գուտ ձևական իշխանությամբ և կատարում էր ֆրանսիական գլխավոր-ռեզիդենտի հանձնարարությունները:

Այդուհանդերձ, Ֆրանսիան բավարարված չէր իր հյուսիս-աֆրիկյան ձեռքբերումներով: Եթե արևելքում գտնվող Լիբիան չէր հրապուրում, ապա Ալժիրից արևմուտք ընկած Մարոկկոյի արգավանդ հողը չափազանց մեծ հետաքրքրություն էր ներկայացնում Ֆրանսիայի համար: Օսմանյան կայսրությանը երբեք չի հաջողվել իշխանություն հաստատել Մարոկկոյում, սակայն այն հաջողվել է իսպանացիներին, որոնք 16 դարից սկսած տիրել են նրա միջերկրականի ափին գտնվող՝ Մելիլլա և Կետուա քաղաքներին: Բրիտանացիները ձգտում էին ամեն կերպ հեռու պահել Ֆրանսիային Մարոկկոյից: Սակայն 1904թ. Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև բարեկամական դաշնագրի ստորագրումից հետո, ֆրանսիացիները ընդունեցին Եգիպտոսում Անգլիայի ունեցած հետաքրքրությունները: Ի պատասխան դրան՝ Անգլիան Մարոկկոյում ազատ գործելու իրավունք տվեց Ֆրանսիային: Այնուհետև համաձայնագիր կնքվեց Իսպանիայի և Ֆրանսիայի միջև, որով վերջինս ճանաչեց իսպանական գերիշխանությունը Մարոկկոյի հյուսիսում, իսկ Իսպանիան իր հերթին համաձայնվեց Մարոկկոյի մնացած մասում Ֆրանսիայի կողմից վերահսկողություն հաստատելու հետ: Օգտագործելով 1907 և 1908թթ. Մառաքեշում և Տանժեռում բռնկված խռովության արդյունքում մի քանի ֆրանսիացիների սպանության հանգամանքը, ինչպես նաև Մարոկկոյի իշխող սուլթան Մուլայ Հաֆիդի խնդրանքը, Ֆրանսիան շտապեց իր զորքերը մտցնել Մարոկկո՝ ֆրանսիացիներին պաշտպանելու պատճառաբանությամբ: Այդ ընթացքում Գերմանիան, իրեն համարելով գաղութների բաժանման գործընթացից դուրս մնացած, սկսեց հետաքրքրություն ցուցաբերել Մարոկկոյի նկատմամբ և երբ 1911թ. ծագեց գերմանական մավի հետ կապված խնդիրը (Ագադիրի), օգտվելով օսմանյան կայսրության բուլցալումից և գերմանացիների նկատմամբ սուլթանի վերաբերմունքից, 1912թ. մարտին Ֆրանսիան Բարձր Դռան հետ համաձայնագիր կնքեց, որով Ֆրանսիային տրվեց Մարոկկոյի պրոտեկտորատը, ինչպես նաև ֆրանսիական ջոկատների տեղակայման իրավունքը նույն պայմաններով, ինչ Թունիսում: Դրան հաջորդեց Ֆրանսիայի և Իսպանիայի միջև համաձայնագրի ստորագրումը, ըստ որի իսպանական

կառավարությունը ճանաչում էր Ֆրանսիայի պրոտեկտորատը և համաձայնվում էր Տանժեռը միջազգային գոտի վերածելու առաջարկի հետ:

Մարոկկոյի ժողովուրդը շարունակաբար պայքար է մղել երկրում ֆրանսիական ներկայության դեմ: Առաջինը, Ռիֆ լեռներից բերբերների առաջնորդ Աբդ ալ-Բարիմը 1921թ. հռչակելով բերբերական հանրապետություն՝ ապստամբություն բարձրաձրեց սկզբում իսպանացիների, իսկ հետո ֆրանսիացիների դեմ, որն ավարտվեց բերբերների առաջնորդի 21-տարվա բանտարկությամբ: 1927թ. Մարոկկոյի սուլթան Մուլայ Յուսուֆին փոխարինեց նրա որդին՝ Մոհամմեդ 5-րդը, որը համարվում է ժամանակակից Մարոկկոյի հիմնադիրը: Նրա ղեկավարությամբ ստեղծված Մարոկկոյի գործողությունների կոմիտեն (Comite d'Action Marocaine), դարձավ ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշակակիրը: Մարոկկոյի ժողովրդի կողմից ծավալված երկարատև պայքարի արդյունքում 1955թ. Ֆրանսիան ստիպված եղավ ճանաչել Մարոկկոյի անկախությունը:

Թունիսում նույնպես 30-ականներրի սկզբից սկսած՝ երիտասարդ իրավաբան Հաբիբ Բուրգիբան լծվել էր իր երկիրը ֆրանսիական գաղութարարներից ազատագրման և անկախության նվաճման համար դժվարին գործին: 1934թ. հիմնելով «Նեո-Դեսպուր» ազգայնական կուսակցությունը, չնայած բազմաթիվ ձեռքափակումների, Բուրգիբան համառորեն շարունակեց պայքարը Թունիսի անկախության համար, որն իրականության դարձավ 1955թ.: 1956թ. մարտին Բուրգիբան դարձավ անկախ Թունիսի առաջին վարչապետը:

Ալժիրում, մասամբ օբյեկտիվ, մասամբ էլ Մոհամմեդ 5-ի և Բուրգիբայի մեծ ազգային առաջնորդներ չունենալու պատճառով, ազգային ազատագրական պայքարը գտնվում էր ցածր մակարդակի վրա: Դրան անկասկած նպաստում էր այն հանգամանքը, որ Ֆրանսիան կորցնելով իր գաղութները Հնդկաստանում, չէր կարող հեշտությամբ հրաժարվել արաբական իր վերջին տիրույթից: Ֆրանսիացիները համարում էին, որ Ալժիրը ավելի բարգավաճ և զարգացած էր դարձել իրենց իշխանության շնորհիվ: Նրանք կարծում էին, որ Ալժիրի հիմնական բնակչության համար անկախությունը որևէ արժեք չուներ, իսկ անկախության կոչերը հրահրվում էին Եգիպտոսից՝ Նասերի կողմից: Չնայած որ 1945թ. ֆրանսիացիները ավելացրեցին տեղական համայնքներում ալժիրցիների ներկայացուցչության տոկոսը 33-40%-ի, ինչպես նաև ընտրության իրավունք ունեցողների քանակը 200.000-ից՝ կես միլիոնի, այնուամենայնիվ, նրանք չկարողացան կանխել 1954թ. նոյեմբերից բռնկված Ալժիրյան ապստամբությունը, որը տևեց մինչև 1962թ. մարտը՝ անկախության ձեռքբերումը:

Պատմության մեջ շատ քիչ ապստամբություններ են եղել, որոնք այդ-
քան քանկ են նստել իշխող ուժի վրա, որքան Ալժիրում տեղի ունեցածը:
Ֆրանսիան տարեկան մի քանի միլիարդ դոլարի ծախս էր կատարում,
500.000 զինվոր պահելով այնտեղ: «Ալժիրի Ազգային Ազատագրական
ճակատը» (F.L.N) մի քանի հարյուր ապստամբներից աստիճանաբար
վերածվեց 100.000-անոց հզոր ուժի: Վերոհիշյալ կազմակերպության
ստեղծումն ու հաջողությունները անմիջականորեն կապված էին նրա
ղեկավար Ահմեդ Բեն Բելլայի հետ, որը չնայած հնգամյա ձերբակալու-
յանը (1956թ. Թունիս թոնջքի ժամանակ ֆրանսիացիները իջեցրել են
նրա օդանավը և ձերբակալել), այնուամենայնիվ, վերադառնալով Ֆրան-
սիայից գլխավորեց անկախ Ալժիրի առաջին կառավարությունը: Ալժի-
րի անկախացումը հնարավոր դարձավ միայն Ֆրանսիայում գեներալ դե
Գոլլի վարչապետ ընտրվելուց հետո: Ֆրանսիայի քաղաքական գործիչ-
ներից միայն նա ի գորու եղավ դրսևորելու անհրաժեշտ քաղաքական
կամք ու խիզախություն՝ «գորդյան այդ հանգույցը» կտրելու համար:

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչ Առաջին Համաշխարհային պատերազմը արաբական երկրնե-
րի մեծ մասը (Եգիպտոսը, Իրաքը, Սիրիան, Եմենը, Սաուդյան Արա-
բիան) գտնվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ,
իսկ արաբական մյուս երկրները՝ եվրոպական տերությունների՝ հիմնա-
կանում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի հովանավորու-
յան (պրոտեկտորատի) տակ:

Արաբական երկրների նման կարգավիճակը պատերազմի նախօրեին
լիովին համապատասխանում էր այդ ժամանակաշրջանում աշխարհում
հաստատված միջազգային հարաբերությունների համակարգին:

Արաբական երկրները ներքաշվել էին պատերազմի մեջ որպես
արևմտյան պետությունների գաղութներ, իսկ նրանց պաշարները օգտա-
գործվում էին պատերազմ վարելու ուղղությամբ: Այսպես, Ալժիրից և
Թունիսից հավաքագրված հազարավոր զինվորներ զոհվում էին եվրո-
պական ռազմաճակատում: Պատերազմը խիստ վատթարացրեց արա-
բական երկրների տնտեսական վիճակը: Արաբական աշխատուժի զգա-
լի մասը զորակոչվեց բանակ, ռազմական նպատակների համար գյուղա-
ցիներից բռնագրավվեցին անասունները և պարենամթերքը, տասնյակ
հազարավոր գյուղացիներ հարկադրաբար ուղարկվում էին պաշտպա-
նական բնույթի շինությունների վրա աշխատելու և այլն: Մի շարք վայ-
րերում ժողովուրդը կանգնեց քաղցի եզրին: Միայն Լիբանանում սովից
և ավերումներից պատերազմի տարիներին մահացավ 100 հազ. մարդ:

Անգլիան, որ արաբների օգնության կարիքն էր զգում, վարպետորեն
խաղաց արաբների հակաթուրքական և ազատագրական զգացմունքնե-
րի վրա և կեղծ խոստումներով նրանց զինված պայքարի հանեց Թուր-
քիայի դեմ: Իրականում Անգլիան, ինչպես նաև Ֆրանսիան արաբական
անկախ պետություն ստեղծելու ոչ մի մտադրություն չուներին:

Դեռ ավելին, Հեջազի կառավարիչ և Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնի և Եգիպ-
տոսում անգլիական գլխավոր կոմիսար Մակ-Մահոնի միջև ընթացող նամա-
կագրությանը զուգահեռ (1915 հունիսից- 1916 մարտ),⁸⁷ երբ Անգլիան, թեև
փոփոխված սահմաններով, այնուամենայնիվ, համաձայնվեց արաբական

87 Woodward, L. Ernest and Butler, Rohan. Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, first series, vol.4. London, 1952; Correspondence between Sir Henry McMahon and the Sharif Hussein of Mecca, July 1915-March 1916. London, 1939; Report of a Committee Set Up to Consider Certain Correspondence between Sir Henry McMahon and the Sharif of Mecca in 1915 and in 1916. London, 1939

անկախ պետության գաղափարի հետ, 1915թ. նոյեմբերից մինչև 1916թ. մայիս Անգլիան և Ֆրանսիան գաղտնի բանակցություններ էին վարում արաբապատկան տարածքների բաժանման և գաղութացման վերաբերյալ: Արդյունքում եվրոպական այդ տերությունների միջև կնքվեց «Սայքս-Պիկո» հայտնի համաձայնագիրը: Ֆրանսիայի տիրապետության տակ էին անցնում Ադանայի վիլայեթը, սիրիա-լիբանանյան ծովափնյա մասը, ներկայիս Սիրիայի ողջ տարածքը, ինչպես նաև Մոսուլի (Իրաք) հարուստ նավթային շրջանը, որը 1918թ. Ֆրանսիան ստիպված եղավ վերադարձնել բրիտանացիներին: Վերջիններիս, ըստ պայմանագրի անցնում էր Միջագետքի արևելյան մասը, իսկ արևմտյան մասը ու ներկայիս Հորդանանի տարածքը հռչակվում էր Բրիտանիայի ազդեցության գոտի: Պաղեստինը դրվում էր միջագային վերահսկողության տակ, միայն Հայֆա և Ակրա նավահանգիստները անցնում էին Բրիտանիային: Պետք է նշել, որ համաձայնագիրը վավերացվեց նաև Ռուսաստանի կողմից, որին հատկացվեց Օսմանյան կայսրության հյուսիս-արևելյան մասը, Կ. Պոլիսը, Բոսֆորի արևմտյան ափը, Մարմարայի ծովը, Դարդանեղիները ու Սև ծովի մերձափնյա որոշ շրջաններ: Համաձայնագիրը չանտեսեց նաև Հունաստանի և Իտալիայի շահերը, որոնք ձեռք բերեցին համապատասխանաբար Անատոլիայի արևմուտքում՝ Ջմյունիայի փոքր հատվածը, ինչպես նաև կայսրության ողջ հարավային մասը:

Մեծ տերությունների ծրագրի համաձայն, միայն Արաբական թերակղզին պետք է ստանար անկախություն՝ Հաշիմյանների առաջնորդությամբ:

Գերմանիան մույնպես իր սեփական նպատակներն էր հետապնդում Մերձավոր և Միջին Արևելքում, առաջին հերթին Եգիպտոսում, ինչպես նաև Միջագետքում և Սիրիայում:

Բնականաբար, արաբական երկրների անկախության ամենամեծ թշնամին էր Օսմանյան կայսրությունը: Գերմանա-ավստրիական բլոկում հանդես եկած Թուրքիան՝ նպատակ էր հետապնդում ոչ միայն ճնշել արաբական երկրների ազգային-ազատագրական պայքարը, այլև պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու իր տիրապետությունները Սիրիայում, Պաղեստինում, Միջագետքում և Արաբիայում, գրավել Եգիպտոսն ու խորանալ Անդրկովկասում, Դրիմում, Պոփուժեյում, Թուրքեստանում, ինչպես նաև Հյուսիսային և կենտրոնական Աֆրիկայում: Մի խոսքով, անկախ այն հանգամանքից, թե որ կողմը կհաղթանակեր պատերազմում, արաբական երկրները ազատագրվելու հույս չունեին:

Սակայն վերոհիշյալը ամենևին էլ չի նշանակում, որ արաբները հրաժարվել էին թուրքական լծի դեմ ակտիվ պայքարից: Ռազմաճակատում թուրքական անհաջողություններին զուգընթաց՝ ուժեղանում էր արաբա-

կան ազգայնական կազմակերպությունների հակաթուրքական գործունեությունը: Արաբ զինվորները չէին ցանկանում պատերազմել հանուն Թուրքիայի և զանգվածաբար փախչում էին թուրքական բանակից ու կազմակերպում պարտիզանական ջոկատներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի կառավարող շրջանները, օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից, փորձեցին ռազմական ուժով և զանգվածային ֆիզիկական բնաջնջման ուղիով լուծել ազգային հարցը, և առաջին հերթին՝ հայկական և արաբական հարցը: 1915թ. իրագործելով 1.5 մլն. հայերի հրեշավոր ցեղասպանությունը՝ երիտթուրքերը մեկ տարի անց փորձեցին մույնպիսի հաշվեհարդար տեսնել արաբների հետ: Թուրքական ոճրագործները համոզվելով, որ արաբները պատրաստ են զինված ապստամբությամբ Թուրքիայից անջատվելու և անկախություն նվաճելու՝ դաժան ահաբեկումներ ձեռնարկեցին արաբական մի շարք երկրներում:

Արաբները, որոնք ոչինչ չգիտեին վերը նշված «Սայքս-Պիկո» համաձայնագրի գոյության մասին, 1916թ. հունիսին, իրենց վերցրած պարտավորությանը հավատարիմ, ապստամբության դրոշ բարձրացրին Թուրքիայի տիրապետությունից վերջնականապես ազատվելու համար: 1916թ. հունիսի 5-ին Հուսեյնի որդիներ Ալին ու Ֆեյսալը Համզայում՝ Մեդինայի մոտ, Հուսեյնի անունից հռչակեցին արաբների անկախությունը: Այսպիսով, հասունանում էր թուրքական լծից ազատվելու և անկախ պետություն ստեղծելու արաբների դարավոր երազանքը:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի⁸⁸ ավարտը արագացրեց արաբական երկրների անկախացման գործընթացը: Մինևոյն ժամանակ 1948թ. Պաղեստինում Իսրայելի պետության ստեծումը հանգեցրեց արաբա-իսրայելյան տևական հակամարտությանն ու մինչ օրս լուծում չստացած Պաղեստինի հիմնախնդրի առաջացմանը:

88 Արաբական երկրները Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և մեծ տերությունների քաղաքականությունը Արաբական Արևելքում տե՛ս Օганесян Н.О. Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны. Ереван, 1980:

1. ՄԻՐԻԱՆ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԻՑ ՀԵՏՈՑ⁸⁹

1918 թ. հոկտեմբերին թուրքերը վճռովեցին Սիրիայից և Լիբանանից՝ Հեջազում ապստամբություն բարձրացրած արաբական ջոկատների շնորհիվ:

Դամասկոսը և Սիրիայի մեծ մասը ազատագրելուց հետո սիրիացիների մոտ կասկած չկար, որ եկել է իրենց անկախ պետություն ստեղծելու պահը: Հավատով լի սիրիացիները ձեռնամուխ եղան ազգային պետական մարմինների կազմավորմանը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ շրջանում Սիրիա ասելով, հասկանում էին ոչ միայն այն տերիտորիան, որ գրադեցնում է ժամանակակից Սիրիան, այլ նաև Լիբանանը, Պաղեստինը և Հորդանանը, այսինքն՝ ամբողջ այն տարածքը, որ կազմում է պատմա-աշխարհագրական Սիրիան: Հետևաբար, երբ ասում ենք սիրիական պետական մարմիններ կամ կառավարություն ստեղծելու աշխատանքները, ապա նկատի ունենք նաև վերոհիշյալ երկրները:

1918թ. հոկտեմբերի 3-ին Դամասկոս է ժամանում Մերձավոր Արևելքում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ալլենբրին, որը հանդիպելով Ֆեյսալի հետ, փաստորեն շարադրում է «Սայքս-Պիկո» համաձայնագրի պայմանները: Նա նշում է, որ Լոնդոնից ցուցում է ստացել թույլատրելու ֆրանսիացիներին վերահսկողություն հաստատել Դամասկոս-Հոնս-Համա-Հալեպ գծից արևմուտք ընկած տարածքի վրա՝ ներառյալ Բեյրութն ու ամբողջ Լիբանանը:

1918թ. հոկտեմբերի 24-ին, Ալլենբրիի հրամանով Պաղեստինը և Սիրիան, որոնք համարվում էին «Թշնամու օկուպացված տարածքներ», բաժանվեցին երեք գոտիների՝ հարավային, հյուսիսային և արևելյան: Հարավային գոտու մեջ էին մտնում Պաղեստինն ու Անդրհորդանանի մի մասը, որն անցնում էր անգլիական, իսկ Հյուսիսային գոտին՝ ֆրանսիացիների ռազմական իշխանության տնօրինության տակ: Վերջինիս մեջ էր մտնում Ալլիքի մինչև Ալեքսանդրես ընկած տարածքը:

⁸⁹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում (1917-1946թթ.), ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1975, ինչպես նաև Հովհաննիսյան Ն., Ազային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում, Երևան, 1967; Khoury, Philip. Syria and the French Mandate. London, 1987; Nourani, H. Albert. Syria and Lebanon. London, 1946; Ziadeh, A. Nicola. Syria and Lebanon. London, 1957; Zeine, N. Zeine. The Struggle for Arab Independence. Beirut, 1960; Rabbath, Edmond. L'Evolution politiques de la Syrie sous mandat. Paris, 1928

Եվ վերջապես, «արևելյան գոտին» իր մեջ ներառելով արևելյան Սիրիան և Անդրհորդանանի մյուս մասը՝ հանձնվում էր Էմիր Ֆեյսալին՝ արաբների վերահսկողությամբ: Սակայն անկախ այս բաժանումից, բոլոր 3 գոտիներում էլ, քանի դեռ պատերազմը շարունակվում էր և հաշտության պայմանագիր չէր կնքվել՝ բարձրագույն իշխանությունը պատկանում էր անգլիական ուժերի հրամանատարին: Նրան էին ենթարկվում 3 գոտիների թե՛ ռազմական և թե՛ քաղաքացիական իշխանությունները:

Պատերազմի ավարտից հետո Փարիզի խաղաղության համաժողովը նույնպես անկախություն չբերեց Սիրիային և Լիբանանին:

1920թ. ապրիլին երկարատև սակարկումներից հետո, Անտանտի բարձրագույն խորհուրդը, որը նիստ էր գումարել Սան-Ռեմոյում, որոշում կայացրեց Անգլիային հանձնել Իրաքի և Պաղեստինի մանդատները, իսկ Սիրիայի և Լիբանանի մանդատները՝ Ֆրանսիային:

Արաբական տարածքները բաժանելու մասին Սան-Ռեմոյի որոշումները խոր ցասում առաջրեցին արաբական աշխարհում: Դամասկոսում, Հալեպում և երկրի մյուս շրջաններում ու քաղաքներում տեղի ունեցան բազմահազարանոց ցույցեր և զանգվածային գործադուլներ: Սիրիայի արևելյան շրջանները փաստորեն հայտնվեցին պատերազմական վիճակում: Չնայած սիրիացիների հերոսական դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, 1920թ. հուլիսի 25-ին ֆրանսիական զորքերը մտան Դամասկոս: Մինչև հուլիս ամսվա վերջը նրանք գրավեցին Հալեպը և մյուս քաղաքները:

Այսպիսով, Ֆեյսալ թագավորը գահընկեց արվեց, իսկ երկրում հաստատվեց ֆրանսիական մանդատային իշխանությունը, որը վերացվեց միայն 2-րդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից և 1946թ. ապրիլին անկախության նվաճումից հետո:

1918-46թթ. ընթացքում վարած համառ պայքարի շնորհիվ, սիրիական հայրենասիրական ուժերին հաջողվեց հասնել իրենց առջև դրված ծանր ու բարդ խնդրի իրականացմանը՝ երկրի քաղաքական անկախության նվաճմանը:

Ազգային-ազատագրական պայքարը Սիրիայում և Լիբանանում (1920-1946)

Սիրիան գրավելուց հետո ֆրանսիան երկրում մտցրեց ռազմական դրություն, որը պահպանվեց մինչև 1925 թվականը: Ֆրանսիական ուժերը դաժան հաշվեհարդար տեսան ապստամբ ժողովրդի հետ: Սիրիայում մոլեգնում էին ռազմական դատարանները, որոնք առանց

մանրամասն քննության ձեռքարկալում և աքտորում էին ազատագրական շարժման մասնակիցներին: Ժողովրդի գլխին մեծ շարիք դարձան ֆրանսիական պատժիչ էքսպեդիցիաները, որոնք ուղարկվում էին ազատագրական պայքարով բռնկված Սիրիայի տարբեր շրջաններ: Սիրիայի հյուսիսային մասերում պարբերաբար բռնկվում էին ապստամբություններ: Արաբ պարտիզանները կատաղի կռիվներ էին մղում ֆրանսիական ջոկատների դեմ:

1920-25թթ. ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում ֆրանսիացիները մեծ կորուստներ կրեցին: Ֆրանսիական պաշտոնական տվյալներով սիրիական հայրենասերները ոչնչացրել էին 5 հազար ֆրանսիական զինվոր և սպա: Ֆրանսիան հարկադրված էր Սիրիայում պահել 70 հազարանոց բանակ, որի ծախսերը 1919-25թթ. կազմել է 2 միլիարդ 595 միլիոն ֆրանկ:

Հիշատակման արժանի է 1925թ. սիրիական մայրաքաղաքում ծավալված համաժողովրդական ապստամբությունը: Սիրիական երեք ջոկատներ հոկտեմբերի 18-ին ֆրանսիացիներից մաքրելով Շաղոր և Մեյդան թաղամասերը՝ շարժվեցին դեպի քաղաքի կենտրոնը: Փողոցային մարտեր մղելով ֆրանսիական զորքերի դեմ ապստամբները գրավեցին քաղաքի մեծ մասը: Ի պատասխան՝ ֆրանսիացիները Դամասկոսը ենթարկեցին հրետանային և օդային ռմբակոծման, որը տևեց երկու օր և դաղարեցվեց այն բանից հետո, երբ օտարերկրյա պետությունների հյուրանոցները բողոքեցին դրա դեմ:

Դամասկոսի վայրագ ռմբակոծումը հսկայական վնասներ պատճառեց քաղաքին և բնակչությանը: Ամբողջովին ավերվեցին մի շարք թաղամասեր, հողին հավասարվեցին Միդիատ փաշա, Սակ ալ-Խառռաթին և ուրիշ շուկաներ, քանդվեցին մի շարք պատմական շենքեր և ճարտարապետական հուշարձաններ: Քանդվեց ալ-Քուաթի պալատը՝ արաբական արվեստի կոթողներից մեկը: Պաշտոնական տվյալներով ռմբակոծումից զոհվեց 1500 մարդ: Ֆրանսիական զինվորականությունը այն կարծիքին էր, թե Դամասկոսի ռմբակոծումով վերջ կտրվի սիրիացիների ապստամբությանը: Սակայն այդ հաշիվները սխալ դուրս եկան: Դամասկոսը և նրա շրջակայքը վերածվեցին ազգային-ազատագրական պատերազմի թատերաբեմի: Չնայած 1925-27թթ. պատերազմը ավարտվեց սիրիացիների պարտությամբ, սակայն այն մեծ նշանակություն ունեցավ: Երկու տարի տևած ազգային-ազատագրական պայքարը մեծ փորձ էր, որը հետագայում սիրիացի ժողովուրդը օգտագործեց ֆրանսիական նվաճողներին իր երկրից դուրս վճռելու համար մղած պայքարի ըն-

թացքում: Ապստամբությունն ավելի ամրապնդեց Սիրիայի տարբեր մասերի բնակիչների ազգային միասնությունը, ամրացրեց մահմեդական և քրիստոնյա համայնքների միջև բարեկամությունը:

Ֆրանսիացիները թեև ճնշեցին սիրիական ժողովրդի զինված ապստամբությունը, սակայն հասկանում էին, որ պետք է դիմել որոշ զիջումների և համագործակցություն հաստատել սիրիական բուրժուական-վաճառարական վերնախավի հետ:

Ժողովրդավարական ուժերը պահանջում էին Սիրիայի անկախություն և միասնության ճանաչում, սահմանադիր ժողովի գումարում և սահմանադրության ընդունում, քաղաքական ներում, դեմոկրատական իրավունքների հաստատում: 1927թ. վեպրեբին ֆրանսիական իշխանությունները թույլատրեցին «Ազգային բլոկ» (*Բլոքլա Ազաանիյա*) բուրժուական բարենորոգչական խմբավորման գործունեությունը: 1928թ. ապրիլի 24-ին բացվեց Սահմանադիր ժողովի առաջին նիստը, որն ընտրեց Սահմանադրություն մշակող հանձնաժողովի կազմը:

1930թ. մարտի 14-ին ընդունված Սահմանադրությունը ուժի մեջ էր թողնում ֆրանսիական մանդատը և արձանագրում, որ սահմանադրության մեջ որևէ փոփոխություն կարելի է մտցնել միայն հատուկ ֆրանս-սիրիական համաձայնագիր կնքելու միջոցով:

1931թ. սեպտեմբերին որոշում ընդունվեց դեկտեմբերին խորհրդարանական ընտրություններ անցկացնելու մասին, որոնք անցան բռնության և կեղծիքների պայմաններում՝ հաղթանակ ընձեռելով ֆրանսիամետ ֆեոդալական-կոմպրադորական ուժերին:

Հետաքրքրական է, որ ֆրանսիացիները Ազգային Լիգայի մանդատային հանձնաժողովում միշտ պնդել են Սիրիայի ներքին կյանքին միջամտելու անհրաժեշտության վրա՝ գտնելով՝ որ իբր սիրիացիները ի վիճակի չեն պետություն կառավարել: Այս մտադրությամբ կազմվեց ֆրանս-սիրիական պայմանագրի նախագիծ, որը հագեցված էր ֆրանսիացիների՝ երկրի քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներին միջամտելու ոգով: Այդ պայմանագիրը, որ մեծ նշանակություն պիտի ունենար ֆրանս-սիրիական հետագա հարաբերությունների զարգացման համար, չէր համապատասխանում Սիրիայի անկախության նպատակներին և նրա ժողովրդի շահերին:

Սիրիական ժողովուրդը միասնաբար հանդես գալով՝ տապալեց այդ պայմանագիրը, որը չէր երաշխավորում երկրի լիիրավ անկախությունը:

1936թ. երբ Ֆրանսիայում խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում հաղթանակած սոցիալիստների ու կոմունիստների վրա հենվող կառավարությունը սեպտեմբերի 9-ին ստորագրեց «Ֆրանսիայի և Սիրիա-

յի միջև բարեկամության և դաշինքի մասին» պայմանագիրը, որի համաձայն թեև Սիրիան ձևակերպում էր ինքնուրույն պետություն, բայց նրա կախվածությունը Ֆրանսիայից ամբողջությամբ չէր վերանում.⁹⁰

Ֆրանս-սիրիական պայմանագիրը, այնուամենայնիվ, կարևոր քայլ էր Սիրիայի անկախության նվաճման ուղղությամբ: Ֆրանսիան պաշտոնապես հրաժարվում էր մանդատից և սկզբունքորեն ճանաչում Սիրիայի անկախությունն ու միասնությունը:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ մեծ պետությունների միջև դիվանագիտական ուժեղ պայքար էր գնում Սիրիայի շուրջը, երկրի ներսում դրությունը քանի գնում, այնքան լարվում էր: Սիրիայում մտցվել էր արտակարգ դրություն. գործում էին ռազմական օրենքներ: 1939թ. սեպտեմբերի 2-ին ֆրանսիական կառավարությունը Սիրիան հայտարարեց ռազմական գոտի և պնդեց ուղարկել իր բանակի նոր միավորումները: Սիրիայում և արաբական այլ երկրներում գնալով ուժեղանում էր գերմանամետ տրամադրությունը, որը, սակայն, հետզհետե տեղիք տվեց հակահիտլերյան դաշինքի պաշտպանությանն ուղղված աշխատավորական զանգվածների վճռական կեցվածքին:

Ֆրանսիայի կապիտուլյացիան և Վիշիի կառավարությունը Սիրիայի համար նոր դժվարություններ առաջացրեցին: Չինվորական դիկտատորական ռեժիմի հաստատմամբ, ժողովրդավարական ազատությունների սահմանափակումը և ազգային հայրենասիրական ուժերի գործունեության արգելումը շիկացրել էին քաղաքական մթնոլորտը: Չդիմանալով քաղցին և զրկանքներին՝ սիրիական ժողովուրդը ոտքի ելավ: 1941թ. փետրվարի վերջին սկսվեց համընդհանուր գործադուլ:

1942-43թթ. Սիրիայում տեղի ունեցած բացահայտ հակաֆրանսիական ելույթները և երկրում տիրող ընդհանուր դժգոհությունը ակնհայտ կերպով ցույց էին տալիս, որ Սիրիայում հասունանում են շատ լուրջ իրողություններ:

Որոշ տատանումներից հետո Ֆրանսիան հարկադրված էր զիջել: 1943թ. մարտի 25-ին վերականգնվեց 1930թ. մարտի 14-ի Սահմանադրությունը:

1943թ. դեկտեմբերի 22-ին Ֆրանսիան ստորագրեց համաձայնագրեր թե Լիբանանի և թե Սիրիայի հետ՝ այդ երկու երկրներին փոխանցելով կառավարման մի շարք ֆունկցիաներ և իր ձեռքում պահելով ամենակարևորը՝ ազգային բանակը:

⁹⁰ 5 տարի պահպանվում էր գործերի ներկայությունը Սիրիայում, ռազմական ուժերը կարող էին ազատ շարժվել Սիրիայի տարածքով, արտաքին քաղաքական հարցերում Սիրիան պարտավորվում էր խորհրդակցել Ֆրանսիայի հետ:

1944-45թթ. ստորագրված մի շարք ակտերի հետևանքով՝ Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունները իրենք սկսեցին իրականացնել ներքին կառավարման ֆունկցիաները:

1944թ. հուլիսի 21-ին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին ԽՍՀՄ-ի հետ: 1946թ. ապրիլի 17-ին Ֆրանսիական և անգլիական զորքերի էվակուացմամբ ավարտվեց սիրիական ժողովրդի անկախության համար մղված պայքարը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, 1920թ. ապրիլին Սան-Ռեմոյում տեղի ունեցած խաղաղության վեհաժողովում որոշվեց Սիրիայի և Լիբանանի կառավարման մանդատը հանձնել Ֆրանսիային:

Լիակատար իշխանությունը Լիբանանում և Սիրիայում անցավ ֆրանսիական գլխավոր հանձնակատարին (կոմիսար), որն իր գործունեության մեջ հիմնվում էր ֆրանսիական բանակի և տարբեր ոլորտներ ներթափանցած հետախուզական ապարատի վրա: Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից Լիբանանը վերածվեց «Մեծ Լիբանան» հատուկ պետության, որի սահմանները շաշափելիորեն ընդլայնվեցին պատերազմից առաջ գոյություն ունեցող սահմանների համեմատությամբ: Նրա կառավարիչն էր ֆրանսիացի նահանգապետը: Լիբանանում ստեղծվել էր վարչական կոմիտե, որն օժտված էր խորհրդակցական գործառնություններով: 1922թ. այդ կոմիտեն փոխարինվեց ներկայացուցչական խորհրդով:

Լիբանանում իրենց իշխանության ամրապնդման հետ մեկտեղ, ֆրանսիական իշխանությունները ազգային-ազատագրական ուժերից նախաձեռնությունը խլելու նպատակով, ձեռնարկեցին վարչական բարեփոխումներ: Այսպես, 1926թ. նրանք գործի մեջ դրեցին նոր հանրապետական սահմանադրություն, որի համաձայն երկրում ստեղծվում էր երկպալատանի խորհրդարան: Այնուամենայնիվ, միջազգային հարաբերությունների և պաշտպանության ոլորտները շարունակում էին մնալ ֆրանսիացիների վերահսկողության տակ: Լիբանանի կառավարության ցանկացած որոշում կարող էր չեղյալ համարվել Ֆրանսիայի գլխավոր հանձնակատարի կողմից: Սահմանադրությունը սակայն երկար չգործեց. 1927թ. ֆրանսիական իշխանությունները ցրեցին սենատը և 1932թ. մայիսին երկրում ծայր առած ազգային ազատագրական շարժման պատճառով վերջ դրեցին սահմանադրության գործողությանը, որը վերականգնվեց 1934 թվականին:

1934թ. Լիբանանում տնտեսության որոշակի առաջընթաց արձանագրվեց: Տնտեսության մեջ, բնականաբար, իշխող դիրք էր գրավում ֆրանսիական կապիտալը, որն էլ թելադրում էր տնտեսության զարգացման ուղիներն ու առաջնահերթությունները: Երկրում արագությամբ

իրականացվում էր ռազմավարական նշանակություն ունեցող օբյեկտների՝ Բեյրութի նավահանգստի, ճանապարհների և ռազմական քաղաքների շինարարությունը:

1936թ. նոյեմբերին Լիբանանի և Ֆրանսիայի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, ըստ որի, Ֆրանսիան պարտավորվում էր երեք տարի հետո վերացնել մանդատը, հրաժարվել մաքսակետերի, ֆինանսական և կապի համակարգերի վրա վերահսկողությունից: Սակայն արտաքին քաղաքական հարցերում Լիբանանի կառավարությունը պետք է խորհրդակցեր Փարիզի հետ: Բացի դրանից, Լիբանանի տարածքում շարունակում էին մնալ Ֆրանսիայի զինված ուժերը, որոնց գործառույթների մեջ էր մտնում երկրում կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը: Փաստորեն Ֆրանսիան պահպանում էր Լիբանանի ներքին գործերին միջամտելու հնարավորությունը:

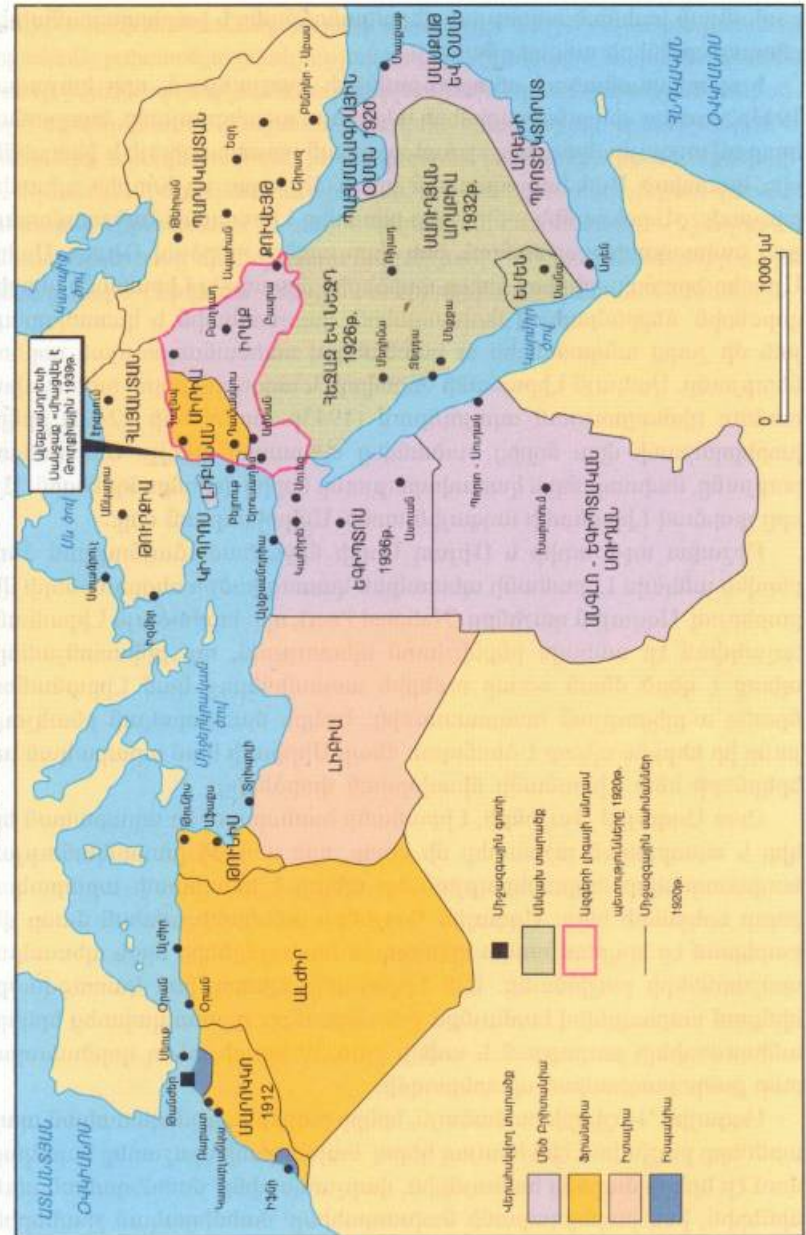
Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը նոր տառապանքներ բերեց Լիբանանի ժողովրդին: 1939թ. սեպտեմբերին ցրվեց երկրի խորհրդարանը, իսկ կառավարությունը փոխարինվեց «հանրային անվտանգության քարտուղարությամբ»:

1940թ. հունիսին, Ֆրանսիայի կապիտուլյացիայից հետո, Ֆրանսիական իշխանությունները հայտարարեցին Լևանտի երկրներում իրենց առաքելության շարունակության մասին: Լիբանանում նորանշանակ գլխավոր հանձնակատար զեներալ Գենցը գործում էր Բեյրութ ժամանած հաշտության իտալա-գերմանական հանձնաժողովի հսկողության տակ: 1941թ. Լիբանան մտան անգլիական զորքերը և «Ազատ Ֆրանսիայի» զինված ստորաբաժանումները: Ֆրանսիական զորքերի հրամանատար զեներալ Կարտրուն հայտարարեց մանդատի վերացման մասին: Այսպիսով սկսվեց Լիբանանի զավթումը՝ անգլիական զորքերի և «Ազատ Ֆրանսիայի» զինված ստորաբաժանումների կողմից:

1941թ. օգոստոսին Անգլիայի կառավարության և զեներալ դե Գոլլի միջև համաձայնություն ձեռք բերվեց Միդիայում և Լիբանանում Ֆրանսիայի «հատուկ շահերի» ճանաչման, ինչպես նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքում անգլիական ռազմական հրամանատարության գերիշխանության վերաբերյալ:

Անգլո-ֆրանսիական մրցակցության սաստկացման պայմաններում «Ազատ Ֆրանսիա» կոմիտեն Լիբանանի հայրենասիրական ուժերի ճնշման տակ ստիպված եղավ 1941թ. նոյեմբերի 26-ին պաշտոնապես վերահաստատելու մանդատի վերացումն ու Լիբանանին անկախության տրամադրումը: 1943թ. սկզբին զեներալ Կարտրուն համաձայնվեց լի-

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԵԸ 1939 թ.

բանանյան սահմանադրության վերականգնմանը և խորհրդարանական ընտրությունների անցկացմանը:

Խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում, որը կայացավ 1943թ. օգոստոսին անգլիացիների ակնհայտ աջակցությամբ, հաղթանակ տարավ ազգայնական, խոշոր առևտրական բուրժուազիայի և ֆեոդալներից կազմված Սահմանադրական բյուրոն: Բիշարա ալ-Խուրիի գլխավորությամբ: Վերջինս մեկ ամիս անց ընտրվեց Լիբանանի Հանրապետության նախագահի պաշտոնում, իսկ վարչապետ դարձավ Ռիյադ Սուլիբ: Այստեղ ֆրանսիացիները նորից փորձեցին միջամտել Լիբանանի ներքին գործերին՝ ձեռքարկելով նախագահին, վարչապետին և կառավարության մի շարք անդամներին ու կասեցնելով սահմանադրության գործունեությունը: Սակայն Լիբանանի Ժողովրդի և ազգային բոլոր ուժերի միահամուռ դիմադրության արդյունքում (1943թ. նոյեմբերի 22-ին) երկրի խորհրդարանի վրա նորից ծածանվեց պետական դրոշմը: Սահմանադրությունը, նախագահը և կառավարությունը նորից վերականգնվեցին: Այդ օրը դարձավ Լիբանանի ազգային տոնը՝ Անկախության օրը:

Բիշարա ալ-Խուրիի և Ռիյադ Սուլիբի միջև համաձայնություն ձեռք բերվեց անկախ Լիբանանի պետական կառուցվածքի սկզբունքների վերաբերյալ՝ Ազգային դաշինքը (National Pact), որի համաձայն Լիբանանը հռչակվում էր անկախ ինքնիշխան պետություն, ուր քրիստոնյաները պետք է զերծ մնան օտար ուժերին ապավինելուց կամ Լիբանանում նրանց ազդեցության հաստատումից: Երկրի մահմեդական բնակչությունը իր հերթին պետք է ձեռնպահ մնար Սիրիայի կամ արաբական այլ երկրների հետ Լիբանանի միավորման փորձերից:

Ըստ Ազգային Դաշինքի, Լիբանանը համարվում էր արաբական երկիր և արաբական աշխարհի մի մասը, որը առանց խտրականության հավասարազոր հարաբերություններ պետք է հաստատի արաբական բոլոր երկրների հետ: Ազգային Դաշինքի ամենահիշարժան մասը վերաբերում էր երկրում առկա կրոնական համայնքների միջև պետական պաշտոնների բաշխմանը: Այն Լիբանանի պետության կառուցվածքի հիմքում ամրագրելով համայնքային սկզբունքը՝ դատապարտեց երկիրը անխուսափելի բուլտրյան և ավելի քան 30 տարի տևող կործանարար քաղաքացիական պատերազմի:

Ազգային Դաշինքի համաձայն, երկրի բարձրագույն պետական պաշտոնները բաշխվում էին հետյալ կերպ՝ նախագահի պաշտոնը հատկացվում էր երկրի մարոնի համայնքին, վարչապետինը՝ մահմեդական սուննիներին, իսկ խորհրդարանի նախագահինը՝ մահմեդական շիաներին:

Լիբանանի սահմանադրությամբ և Ազգային դաշինքով ամրագրվում էր Լիբանանի քրիստոնյա բնակչության առաջնային դիրքը: Նախագահը օժտվում էր լայն լիազորություններով՝ վարչապետի և կառավարության անդամների նշանակման և պաշտոնանկության իրավունքով, օրենսդրական և օրենքների հրապարակման, խորհրդարանի լուծարման իրավունքներով:

Ֆրանսիան, այնուամենայնիվ, 1945թ. ընթացքում ապարդյուն փորձեր կատարեց Լիբանանում իր ռազմավարական, տնտեսական և մշակութային ազդեցությունը պահպանելու ուղղությամբ: 1946թ. դեկտեմբերի 31-ին երկրից դուրս բերվեցին վերջին օտարերկրյա ստորաբաժանումները:

2. ՍՈՒՂԱՆՆ ԵՎ ԼԻԲԻԱՆ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ՝

Սուղանը՝ «Քիլադ աս-Սուղան» (Սևերի երկիր) XIX դարի վերջից՝ 1899 թվականից ձևականորեն դրվեց, այսպես կոչված, «կոնդոմինիոմի», այսինքն Անգլիայի և Եգիպտոսի համատեղ կառավարման տակ, գործնականում անգլիական գաղութ էր հանդիսանում:

1899թ. ստորագրված կոնվենցիայի համաձայն, գերագույն իշխանությունը կենտրոնացված էր անգլիացի գեներալ-նահանգապետի ձեռքում: Վերջինիս ձևականորեն նշանակում էր Եգիպտական Խեղիվը, սակայն պարտադիր կերպով անգլիական կառավարության համաձայնությամբ: Մինչև 1910թ., երբ նրան կից ստեղծվեց հիմնականում անգլիացիներից կազմված խորհուրդ, գեներալ-նահանգապետը Սուղանի միանձնյա կառավարողն էր հանդիսանում:

Երկիրը բաժանված էր նահանգների, որոնք ղեկավարվում էին անգլիական սպա-նահանգապետների կողմից: Սուղանի արտաքին քաղաքականության հետ կապված բոլոր հարցերը վերահսկում էին անգլիացիները: Կոնվենցիայում ասված էր. «ժյուպատոսային ոչ մի ներկայացուցիչ չի կարող հավատարմագրվել Սուղանում՝ առանց բրիտանական կառավարության համաձայնության»: Անգլիացիները գերիշխող դիրքեր էին զբաղում Սուղանի տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում:

Ինչ վերաբերում է եգիպտացիներին, ապա նրանց ներկայությունը Սուղանում սահմանափակվում էր Խարտումում տեղակայված զինվորական ստորաբաժանումով, ինչպես նաև գաղութային վարչակազմում մի

քանի տասնյակ եգիպտացի պաշտոնյաներով: Այդուհանդերձ, Եգիպտոսը Անգլիայի հետ հավասարապես կրում էր բազմաազգարանոց բանակի և գաղութային ուժեղացված ադմինիստրացիայի պահպանման ծախսերը:

Սուղանը հանդիսանում էր Անգլիայի հումքային կցորդը, որը վերջինիս բանբակ, փղոսկր, կաշիներ և այլ էկզոտիկ ապրանքներ էր մատակարարում: Անգլիացիների վերահսկողության տակ էին գտնվում ներմուծումն ու արտահանումը, տրանսպորտը, ֆինանսները, բանբակի ու այլ գյուղմթերքների նախնական վերամշակման արդյունաբերական բոլոր գործարանները, ինչպես նաև ամենաբերրի հողերը (հիմնականում բանբակի խոշոր պլանտացիաներ) ու օգտակար հանածոները:

1916թ. հաստատվեցին Սուղանի ներկայիս սահմանները. անգլիացիները վերացրին Դարֆուր մարզի ինքնավարությունը:

Սուղանում անգլիացիների կողմից ստեղծվեց քաղաքացիական ծառայության համակարգ՝ Հնդկաստանի տարբերակով, ուր անդամագրվում էին հիմնականում Քեմբրիջի համալսարանն ավարտած անգլիացիներ (որոնց կոչում էին «կապույտ»): Այսպես կոչված «Սևերի կառավարումը կապույտների կողմից» տևեց մինչև Սուղանի անկախացումը՝ 1956թ. հունիսի 1-ը: Նույն թվականին Սուղանը դարձավ ՄԱԿ-ի և Արաբական երկրների Լիգայի անդամ:

Սակայն անգլիացիների համար հեշտ չանցան Սուղանի գաղութացման այդ տարիները: 20-ական թվականներին բազմաթիվ զանգվածային ցույցեր և ապստամբություններ տեղի ունեցան: Այսպես՝ 1921թ. սուղանական 9-րդ ստորաբաժանման երիտասարդ կապիտան Ալի Աբդ ալ-Լատիֆի կողմից ստեղծվեց Միացյալ սուղանական ցեղերի միությունը, որը կոչ էր անում զինված ապստամբության և պահանջում էր Սուղանի անկախության հռչակումը: Խռովությունը դաժանաբար ճնշվեց անգլիացիների կողմից, իսկ կազմակերպիչները Ալի Աբդ ալ-Լատիֆի գլխավորությամբ՝ մահապատժի ենթարկվեցին:

1925թ. Սուղանի գեներալ-նահանգապետ Լի Սթեյկի սպանությունից և ազգային-ազատագրական պայքարի ճնշումից հետո, Անգլիան միակողմանի չեղյալ հայտարարեց 1899թ. Եգիպտոսի հետ Սուղանի համատեղ կառավարման վերաբերյալ համաձայնագիրը՝ երկրում հաստատելով ուղղակի ռազմական դիկտատուրա:

1929-1933թթ. տնտեսական ճգնաժամից հետո որոշակիորեն աշխուժացավ երկրի տնտեսական իրավիճակը: Բանբակագործության զարգացումը, որը հանդիսանում էր տնտեսության հիմնական ուղղություններից մեկը, իր դրական ազդեցությունն ունեցավ նաև տնտեսության այլ

91 Լիբիայի նորագույն պատմության վերաբերյալ տե՛ս Прошин Н., История Ливии, Конец XIXв.-1969г.М.,1975; Аршаруни Н.А. Ливия, М., 1965; Маслов Ю.А. Ливия. Экономика и внешняя торговля. М., 1965; Яхимович. З.П. Итало-Турецкая война 1911-1912. М., 1967; Segre, G.Claudio. Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya. Chicago, 1975; Joffe E.G.H. and McLachan K.S. Social and Economic Development of Libya. Boulder, Colo., 1982; Allen, J.A. Libya since Independence. New York, 1982; Mason, P. John. Island of the Blest: Islam in a Libyan Oasis Community. Athens, Ohio, 1977; Wright, John. Libya: A Modern History. Baltimore, 1982: Սուղանի վերաբերյալ տե՛ս Bechtold, K.Peter. Politics in the Sudan: Parliamentary and Military Rule in an Emerging African Nation. New York, 1986; Voll, John and Voll, Sarah. The Sudan. Boulder, Colo., 1985; Malwal, Bona. People and Power in Sudan. London, 1981; Niblock, Tim. Class and Power in Sudan. Albany, 1987; Fluehr-Lobban, Carolyn. Islamic Law and Society in the Sudan. London, 1987;

ճյուղերի զարգացման վրա, մասնավորապես տրանսպորտի: Այսպես՝ կառուցվեցին ընդհանուր 346 կմ երկաթուղյա մեքերակա երկաթուղային գծեր: Աստիճանաբար աճեց ռոտզման կառույցների շինարարությունը, կառուցվեցին բամբակի վերամշակման նոր գործարաններ: Սուդանում աստիճանաբար ձևավորվում էր ազգային բուրժուազիան, որը թեև հիմնականում փոքր և միջին ձեռնարկատիրությամբ էր զբաղված, այնուամենայնիվ, հետագա առաջընթացի և բարեփոխումների հույս էր ներշնչում:

Բամբակի ցանքատարածքների արագ ավելացումը եզիպտացիների առջև բարձրացրեց Նեղոսի ջրերի օգտագործման խնդիրը: Եզիպտական բուրժուազիան սիրաշահելու նպատակով 1929թ. Անգլիան «Նեղոսի ջրերի վերաբերյալ» համաձայնագիր կնքեց Եզիպտոսի հետ, որի համաձայն պարտավորվում էր Սուդանի տարածքում ռոտզման աշխատանքներ կատարելիս հաշվի առնել Եզիպտոսի շահերը:

Հաշվի առնելով Սուդանի քաղաքական շրջաններում Եզիպտոսի հետ համագործակցության և հակազդության համատեղ պայքար վարելու վերաբերյալ հաճախակի դարձող խոսակցությունները՝ Լոնդոնը 1936թ. վերականգնեց Սուդանի համատեղ կառավարման վերաբերյալ 1899թ. եզիպտա-անգլիական համաձայնագրի գործողությունը՝ երկու երկրների միջև անվստահություն սերմանելու և հակասություններ առաջացնելու նպատակով: 1936թ. ստորագրված պայմանագրի համաձայն, Եզիպտոսը նորից իրավունք ստացավ իր զորքերը Սուդան ուղարկելու:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Սուդանը դարձավ ֆաշիստական բլոկի դեմ դաշնակիցների պայքարի հիմնական հենակետերից մեկը: Երկրում կառուցվեցին արդյունաբերական և սննդի նախնական վերամշակման գործարաններ, ռազմական հանդերձանքի արտադրության արհեստանոցներ, օդանավակայաններ, ուր տեղակայվում էր ԱՄՆ և Անգլիայի օդուժը:

Պատերազմից հետո նկատելի էր քաղաքական ակտիվությունը երկրում: 1945թ. ստեղծվեցին երկու խոշոր կուսակցություններ՝ «Եղբայրների կուսակցություն» (*Հիզբ ալ-Աշիկա*) և «Ազգի կուսակցություն» (*Հիզբ ալ-Մամա*): Երկու քաղաքական կազմակերպություններն էլ հանդես էին գալիս Սուդանի անկախության օգտին: Սակայն եթե առաջինը կողմնակից էր Եզիպտոսի հետ համատեղ պայքարի և հետագայում միավորման, ապա երկրորդը՝ անգլիացիների հետ համագործակցության և անկախության աստիճանական ձեռքբերման կողմնակից էր:

Ազգային-ազատագրական շարժումը պառակտելու նպատակով՝ անգլիական իշխանությունները 1948թ. հունիսի 18-ին հանդես եկան

սահմանադրական բարեփոխումների նախագծով, որը գեներալ-նահանգապետին կից գործող Խորհրդի փոխարեն նախատեսում էր Գործադիր կոմիտեի ստեղծում (կառավարության). վերջինում կեսը պետք է լինեին սուդանցիներ, իսկ մյուս կեսը՝ անգլիացիներ: Նախատեսվում էր նաև Օրենսդիր ժողովի (խորհրդարանի) ստեղծում, հաստատվում էին ընտրությունների կարգը, գործադիր իշխանության լիազորություններն ու պարտականությունները:

Սուդանցիները մերժեցին անգլիացիների այդ նախագիծը, իսկ մի քանի տարի անց, 1952թ. դեկտեմբերին երկրի բոլոր քաղաքական կուսակցությունները և խմբավորումները միավորվեցին Ազգային Արհմիութենական կուսակցության (ԱԱԿ) մեջ, որը գլխավորեց Իսմայիլ ալ-Ազհարին:

1953թ. փետրվարի 12-ին Կահիրեում ստորագրվեց եզիպտա-անգլիական համաձայնագիր, որը ճանաչում էր Սուդանի ինքնորոշման իրավունքը: Համաձայնագրով հաստատվում էր երեքամյա անցումային շրջան, որի ընթացքում երկրում պետք է գործեր ժամանակավոր խորհրդարանն ու ազգային կառավարությունը: Գերագույն իշխանությունը անցումային շրջանում շարունակում էր մնալ գեներալ-նահանգապետի ձեռքում:

Նույն տարվա նոյեմբերին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններին հաղթանակ տարավ ԱԱԿ-ը, որը հանդես էր գալիս Սուդանից անգլիական գորքերը դուրս բերելու և Եզիպտոսի հետ միություն կազմելու օգտին:

1954թ. հունվարի 9-ին գեներալ-նահանգապետը հրապարակեց Սուդանի անկախ զարգացման անհրաժեշտության մասին իր կայացրած հատուկ որոշումը: Նույն օրը ԱԱԿ առաջնորդ Իսմայիլ ալ-Ազհարին կազմեց առաջին ազգային անցումային կառավարությունը: Չնայած անգլիական իշխանությունների փորձերին՝ Սուդանի անկախացման գործընթացը ձգձգվելու և հավելյալ դժվարություններ հարուցելու ուղղությամբ, այնուամենայնիվ, 1955թ. օգոստոսին Խարտումում գումարվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստ, որի ընթացքում բոլոր կուսակցությունները ներկայացնող պատգամավորները միաձայն հանդես եկան Սուդանին անհապաղ անկախության տրամադրման և երկրից օտարերկրյա ուժերի դուրսբերման օգտին:

Մի քանի ամիս անց, անգլիական և եզիպտական զորքերը թողեցին երկիրը: Պետության ղեկավարի պարտականություններն իրականացնելու նպատակով Սուդանի խորհրդարանը ընտրեց 45 հոգուց բաղկացած Գերագույն հանձնաժողով: 1956թ. հունվարի 1-ին Խարտումում տեղի ունեցավ Սուդանի անկախության հռչակման հանդիսավոր արարողությունը:

Լիբիան հաճախ անվանում են «Եզիպտոս առանց Նեղոսի»: Նրա մշակվող հողատարածքները սահմանափակվում են Միջերկրականի մերձափնյա շրջաններով: Միրոսի ծոցը պատմականորեն բաժանում է Լիբիան երկու մասերի՝ մեկը Տրիպոլիտանիա կոչվող դեպի Թունիս ընկած արևմտյան հատվածն է, իսկ մյուսը՝ Կիրենաիկա՝ դեպի Եզիպտոսի արևելյան մասը: Տրիպոլիտանիան պատմության ընթացքում հայտնի է որպես Փյունիկիայի գաղութ, իսկ Կիրենաիկան բնակեցված է եղել հույներով: Մշակութային և սոցիալապես այդ երկու մասերը զարգացման տարբեր պատմություն են ունեցել, Կիրենաիկան արարական է եղել հազարամյակի ընթացքում, իսկ Տրիպոլիտանիան՝ Լեվանտական: Մի կողմը բնակեցված է եղել հիմնականում քոչվոր ցեղերով, իսկ մյուսը՝ գյուղացիներով և նստակյաց քաղաքի բնակիչներով:

Չնայած Լիբիան գրավվել էր արաբների կողմից 642թ., սակայն մինչև 11 դարը լիովին արաբականացված չէր: 16 դարում Լիբիան ընկնում է Օսմանյան տիրապետության տակ: XX դարի սկզբին Իտալիան Գերմանիայից և Ավստրո-Հունգարիայից Լիբիան գրավելու համաձայնություն ստացավ՝ որպես հատուցում Եռյակ Դաշնության վերականգնման համար: Այդ ժամանակվանից սկսած՝ Իտալիան աստիճանաբար ամրապնդեց իր դիրքերը աֆրիկյան այդ երկրում: Լիբիա էին ուղարկվում իտալացի առևտրականներ և միսիոներներ, հետազոտողներ ու հետախույզներ: Իտալական կիսապաշտոնական մամուլը սկսեց Լիբիան անվանել «Ավետյաց երկիր»:

1911թ. Իտալիան դիմեց ռազմական գործողության, որի արդյունքում Հռոմին չհաջողվեց կոտրել երկրի արաբական ցեղերի դիմադրությունը:

Բալկաններում նոր պատերազմի սպառնալիքը միայն ստիպեց Թուրքիային 1912թ. հոկտեմբերի 18-ին ստորագրել Լոզանի հաշտությունը, որի պայմաններով Թուրքիան զուտ ձևականորեն չճանաչեց Իտալիայի ինքնիշխանությունը Լիբիայի նկատմամբ, սակայն պարտավորվեց այնտեղից դուրս բերել իր զորքերը և ետ կանչել պաշտոնյաներին՝ փաստորեն երկիրը հանձնելով իտալացիներին: Չնայած Լիբիայի արաբական ցեղերի համառ պայքարին՝ իտալացիները 1914թ. իրենց ենթարկեցին երկրի ներքին շրջանները:

Միջազգային իրավիճակը բարենպաստ էր լիբիական ժողովրդի համար այն առումով, որ Իտալիան, մտնելով պատերազմի մեջ 1915թ. մայիսին և պարտություններ կրելով Եվրոպայում, ինչպես նաև ելնելով Լիբիան կորցնելու մտավախությունից, ստիպված եղավ բանակցություններ սկսել լիբիացիների հետ:

1917-1922թթ. ընթացքում մի կողմից Իտալիայի, իսկ մյուս կողմից Սալիո Մուհամեդ Իդրիս ալ-Սենուսի⁹² և տրիպոլիտանական առաջնորդների միջև կնքվեցին մի շարք պայմանագրեր, որոնց համաձայն նախատեսվում էր կրակի դադարեցում, Կիրենաիկայի երկու մասերի միջև (իտալացիների կողմից գրավված և Իդրիս ալ-Սենուսիի կողմից ղեկավարվող) առևտրի վերսկսում և այլն:

Այլ էր իրավիճակը Լիբիայի մյուս շրջանում՝ Տրիպոլիտանիայում: 1918թ. նոյեմբերին այնտեղ հռչակվել էր հանրապետություն՝ ազգային-ազատագրական շարժման առաջնորդներ Սուլեյման ալ-Բարունի, Ռամադան ալ-Մուվեյխիի, Ահմեդ ալ-Մուրայիդի կողմից: Հանրապետական կառավարությունը երկրամասի մայրաքաղաք էր ընտրել Գարիանը:

1920թ. հոկտեմբերին նոր պայմանագիր կնքվեց Իդրիս ալ-Սենուսիի հետ, որի համաձայն, վերջինս ստացավ էմիրի տիտղոսը, իսկ նրա իշխանությունը ճանաչվեց Կիրենաիկայի ողջ տարածքում:

Լիբիայում իրավիճակը կտրականապես փոխվեց Իտալիայում ֆաշիստների իշխանության գաղով (հոկտեմբեր 1922թ.): Լիբիայի քաղաքացիական իտալացի զեներալ-նահանգապետը փոխարինվեց զինվորականով, որը չեղյալ հայտարարեց նախկինում ստորագրված բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը: Հատուկ կերպով իտալական իշխանությունները թշնամանք էին սերմանում բերբերների և արաբների միջև՝ վերջիններիս դեմ պայքարում օգտագործելով բերբերներից կազմված ջոկատները:

Այդ իրավիճակում բռնկվեց ազգային-ազատագրական պայքարը Օմար ալ-Մուխթարի գլխավորությամբ, որը 1923-1931թթ. ընթացքում պարտիզանական գործողությունների արդյունքում շոշափելի նյութական և մարդկային կորուստներ պատճառեց իտալացիներին: Լիբիացիները հերոսացնում էին Օմար ալ-Մուխթարին ու նրա մասին առասպելներ պատմում: Մակայն 1931թ. սեպտեմբերին՝ նա վիրավորվելով գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց:

Լիբիայում ռազմական գործողությունների արդյունքում շոշափելիորեն նվազեց բնակչության թիվը: Այսպես՝ միայն Կիրենաիկայում 1923-1929թթ. տեղահանվեց կամ մահացավ շուրջ 141 766 մարդ:

Լիբիան անհրաժեշտ էր Իտալիային նաև որպես հարմար հենակետ Աֆրիկա և Մերձավոր Արևելք ներթափանցման համար: Իտալացի գա-

⁹² Սենուսիտների՝ մահմեդական կրոնա-քաղաքական միաբանությունը հիմնադրվել է Կիրենաիկայում 19-րդ դարի կեսին՝ Մուհամեդ իբն ալ-Սենուսիի կողմից: Այն արտահայտում էր ցեղերի ֆեոդալականացվող վերնախավի շահերը և կոչ էր անում վերականգնել իսլամի սկզբնական մաքրությունը: Իդրիս ալ-Սենուսին 1917թ. Ահմեդ ալ-Շարիֆից հետո դարձավ միաբանություն ղեկավար:

դուքարարների ծրագրերում կարևոր տեղ էր գրավում նաև տնտեսական շահույթ ստանալու նպատակը: Այդ ուղղությամբ Իտալիայի իշխանությունները հողերի բռնագրավման և ակտիվ բնակեցման քաղաքականություն էին որդեգրել: Մննդի արդյունաբերության կազմակերպման և խտանական ապրանքների համար սպառման շուկա ապահովելու նպատակով, Հռոմն այնտեղ մեծ թվով իտալացիներ էր գործուղում: Վերջիններիս համար արտոնյալ պայմաններ ստեղծելու նպատակով՝ 1922թ. հունիսի 10-ի որոշման համաձայն բոլոր չմշակվող ու ամայի հողերը հայտարարվում էին պետության սեփականություն: Դրան հետևեցին մի շարք այլ որոշումներ, որոնք արտոնում էին հողի բռնագավթումը տարբեր «այայմանների» առկայության դեպքում: Իտալիայի հողագործներն ու Լիբիայում պատերազմին մասնակցած զինվորները անհատույց հողատարածքներ էին ստանում: Ընդհանուր առմամբ գյուղատնտեսությանը զբաղվելու և երկրում բնակություն հաստատելու նպատակով՝ Լիբիա էին տեղափոխվել 110 հազար իտալացիներ:

Փաստորեն Լիբիան վերածվում էր գյուղատնտեսական երկրի, ուր մեծածավալ ներդրումներ էին անում իտալացիները: 30 տարվա ընթացքում իտալական ներդրումները գյուղատնտեսության մեջ կազմեցին շուրջ 159 մլն. ամ. դոլար: Ինչ վերաբերում է արդյունաբերության զարգացմանը Լիբիայում, ապա այդ ուղղությամբ չնչին ներդրումներ էին կատարվում՝ այն էլ հիմնականում սննդի վերամշակման բնագավառում: Լիբիայում գործում էր ընդամենը 426 գործարան և կազմակերպություն, որոնք հիմնականում մանր ձեռնարկություններ էին բանվորների փոքր թվով և ձեռքի աշխատանքի գերակայությամբ:

Սկսած 1933-34թթ., երբ Իտալիայի ղեկավար Մուսոլինին ծրագրեր էր մշակում Եթովպիան գրավելու ուղղությամբ, Լիբիան առավել մեծ ուշադրության արժանացավ իտալացիների կողմից: Լիբիայի ֆեոդալական վերնախավին սիրաշահելու նպատակով մի շարք քայլեր ձեռնարկվեցին՝ տեղական վարչական միավորներում արաբների ընդգրկում, բռնագրավված որոշ հողատարածքների վերադարձ արաբ ֆեոդալներին, գյուղատնտեսական կոնցեսիաների և վարկերի տրամադրում տեղաբնիկներին և այլն:

Իտալացիները մեծ նշանակություն էին տալիս լիբիական գործերին: Ֆաշիստական խորհրդի որոշման համաձայն, Լիբիայի գեներալ-նահանգապետի գլխավորությամբ ստեղծվեց լիբիական կորպուսի հատուկ գլխավոր հրամանատարություն: Նախապատրաստվելով պատերազմին, իտալացիները սկսեցին Լիբիայում արագորեն կառուցել ճանապարհներ, ռազմական բազաներ և ռազմավարական նշանակություն ունեցող այլ օբյեկտներ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, Իտալիան մեծաթիվ ռազմական ուժեր ուներ տեղակայված Լիբիայում (շուրջ 250.000): Պատերազմի ընթացքում գրավելով Եգիպտոսը և արևելյան Աֆրիկայում անգլիական այլ գաղութները՝ Իտալիան նպատակ ուներ ստեղծել իտալական գաղութային կայսրություն: Հիշարժան է, որ եթե իտալական բանակում մարտնչում էր լիբիական կորպուսը, ապա բրիտանական զինված ուժերի հետ կողք կողքի կռվում էր լիբիական 14.000 ստորաբաժանումը: Դեռևս 1940թ. Մուսոլինի Իդրիսը համաձայնության էր եկել անգլիացիների հետ, որ օժանդակության փոխարեն, պատերազմի հաջող ավարտի դեպքում, Բրիտանիան կօգնի նրան ամրապնդվել Կիրենաիկայում: Լիբիական ուժերի կողմից ցուցաբերած օգնության համար, Մուսոլինի Իդրիսին շնորհվեց Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի կոչում: Պետք է նշել, որ իտալական զորքերի և Եգիպտոսում գտնվող բրիտանական ուժերի (շուրջ 86.000) միջև տեղի ունեցավ 2-րդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում թերևս ամենահայտնի հրասայլային ճակատամարտը: Ռազմական գործողությունները Լիբիայի տարածքում շարունակվեցին մինչև 1943թ. հունվար՝ երբ իտալա-գերմանական զորքերը դուրս քշվեցին երկրից:

Պատերազմի ավարտից հետո մեծ տերությունները հանդիպեցին իտալական գաղութների ճակատագիրը որոշելու համար: Սակայն ետպատերազմյան շրջանում տարվելով մոր համաշխարհային համակարգի ձևավորման պայքարով, աշխարհի հզորները հետապնդելով իրար հակասող շահեր, չկարողացան որևէ գործնական արդյունքի հանգել Լիբիայի հարցի վերաբերյալ: Հարցի վերջնական լուծումը հանձնվեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեային, որի Քաղաքական Կոմիտեն որոշեց, որ Լիբիան պետք է դառնա անկախ ոչ ուշ, քան 1952թ. հունվարի 1-ը: Գործընթացին աջակցելու նպատակով՝ Լիբիա մեկնեց ՄԱԿ-ի հանձնակատարը: 1951թ. դեկտեմբերի 24-ին հռչակվեց Լիբիայի Միացյալ Թագավորությունը Իդրիս աս-Սենուսիի իշխանության ներքո:

3. ՍԻՐԻԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

1920թ. Ֆրանսիական մանդատի հաստատումից մինչև 1946թ. ապրիլի 17-ի՝ անկախության մվածումը, Սիրիան քակոխել էր ազգային-ազատագրական պայքարի մի այնպիսի ժամանակաշրջան, որը դուրս գալով ներսիրիական շրջանակներից, ձեռք էր բերել համարարական նշանակություն: Անգլիացի արևելագետ Պ.Սիլլ 40-50-ական թվականները որակում է որպես «Սիրիայի համար պայքարի» ժամանակաշրջան:⁹³ Հենց այդ ժամանակ էր, երբ դրսից հրահրվող ներքին անկայունությունն ու երկրի աշխարհագրական մասնատումը զաղորթային ուժերի կողմից Սիրիան վերածել էին «փաստորեն գոյություն չունեցող մի միավորի»: Սիրիական պաշտոնական պատմագրության մեջ այդ ժամանակաշրջանը հիշատակվում է որպես «ազգայնական վարչակարգերի» ժամանակաշրջան, որոնք ներկայացնում էին «բուրժուական» ժողովրդավարության կամ էլ զինվորական մենիշխանության տարբեր ձևերը:⁹⁴

Եթե Սիրիայի նորագույն (պատմության անկախացումից ի վեր ընկած) ժամանակահատվածը բաժանելու լինենք շրջանների, ապա վերոհիշյալ «ազգայնական վարչակարգերի» փոփոխման տարիները (1945-1958թթ.) կարելի է առանձնացնել որպես առաջին շրջան: Եգիպտոսի հետ միավորման երեք ու կես տարի տևած երկրորդ շրջանը (1958-1961թթ.) թուլացրեց Սիրիան քաղաքականապես, երբ անտեսվեցին «նրա զարգացման առանձնահատկություններն ու պայմանների տարբեր լինելը»՝ համեմատած Եգիպտոսի հետ:⁹⁵ Երրորդ շրջանն ընդգրկում է 1961-1970թթ. փոթորկալից ինը տարիները, երբ Եգիպտոսից անջատվելուց հետո միայն տարածաշրջանային քաղաքականության օրակարգում դրվեց Սիրիան այլ պետությունների ազդեցության ոլորտից հանելու և «ինքնուրույն» պետություն դարձնելու հարցը: Սիրիայի նորագույն պատմության չորրորդ և վերջին ժամանակաշրջանը՝ 1970-2000 թվա-

93 Patrick Seale. The Struggle for Syria. A study of Past War Politics. 1945-1958, London, 1965

94 W. Quandt. Ed., The Middle East, Ten Years after Camp-David, The Brookings Institution, 1988, p. 331.

95 Է. Պ. Փիր-Բուդաղովա, Քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Սիրիայում (1962-1970թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, ժողովածու IX հատոր, Արաբական երկրներ, ՀՄՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1978, էջ 27:

կաններն էին, երբ Հաֆեզ Ասադի երկարատև իշխանության ընթացքում Սիրիան վերածվեց տարածաշրջանային հզոր և կայուն պետության:

1963 թվականը շրջադարձային հանդիսացավ Սիրիայի ներքաղաքական կյանքի համար: Մարտի 8-ի հեղաշրջման հետևանքով երկրում իշխանության եկավ ԲԱԱՍ /Արաբական Սոցիալիստական Վերածնունդի կուսակցությունը/: Երեք տարի անց՝ 1966 թ. փետրվարի 23-ին արյունալի միջկուսակցական պայքարի արդյունքում իշխանության գլուխ անցավ կուսակցության «ձախ» թևը՝ հաղթանակ տանելով աջերի և նասերականների հանդեպ: Սիրիայի փաստացի ղեկավարումը կենտրոնացավ ԲԱԱՍ-ի քաղաքական քարտուղար Սալահ Ջադիդի ձեռքերում: Երկրի նախագահի պաշտոնը, ըստ օրենքի, պետք է զբաղեցներ բնակչության 70 տոկոսը կազմող սունի մահմեդական համայնքի ներկայացուցիչը: Այդ իսկ պատճառով, Ջադիդը, ներկայացնելով Սիրիայի ալավի փոքրամասնությունը, պաշտոնապես չհայտարարեց իրեն նախագահ՝ սահմանափակվելով ԲԱԱՍ կուսակցության տարածաշրջանային քարտուղարի օգնականի պաշտոնով:

Սակայն իրականում Ջադիդը համար առաջին մարդն էր երկրում: Նա առանցքային պաշտոնների նշանակեց իր բոլոր մտերիմներին և համախոհներին: Վարչապետ դարձավ դոկտոր Յուսուֆ Ջուայինը, նախագահ՝ Նուր ադ-Դին ալ-Ատասին: Չնայած այդ ընթացքում բանակում հեղինակություն վայելող գնդապետ Հաֆեզ Ասադի և Սալահ Ջադիդի միջև օրըստօրե աճող տարածայնություններին, վերջինս Ասադին վստահեց պաշտպանության նախարարի պաշտոնը: Ջուայինի գլխավորած կառավարությունը հաճախ բնութագրվում է իբրև «լեմինյան ոճի կառավարություն»,⁹⁶ որը հետապնդում էր հեղափոխական գաղափարներ՝ հենվելով հիմնականում միջին դասակարգի զինվորականների, զավառական ուսուցիչների, կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների ու չքավոր խավերի վրա: Ջադիդի օրոք հիմք դրվեց երկրի տնտեսության վրա պետական հսկողությանը: Ունեւոր և հարուստ սիրիացիների մեծ մասը լքեց հայրենիքը: Երկիրը բաժանվեց երկու խավերի՝ բարեկամ «բանվորների», «զինվորների», «գյուղացիների», «ուսանողների», «կանանց» ու թշնամի՝ «ֆեոդալների» և «ռեակցիոներների»:

Այսուհանդերձ, այդ բոլոր փոփոխությունների մեջ կային նաև դրական կողմեր. Ջադիդի թիմը հիմնականում կազմված էր ազնիվ մարդկանցից, որոնք փորձում էին «պլանավորել» երկրի տնտեսական զարգացումն ու իրականացնել բազմաթիվ արդյունաբերական նախագծեր,

96 P. Seale, The Assad and the Struggle for the Middle East, p 64.

ինչպիսիք էին մայրուղիների և երկաթգծերի կառուցումը, երկրի հյուսիսում նոր հայտնաբերված նավթահորերի շահագործումը և այլն:

Պետք է նշել, որ այս նախագծերի մեծամասնությունն իրականացվեց Խորհրդային Միության օգնությամբ, օրինակ՝ Եփրատի ափին նոր հիդրոէներգետիկ համալիրի, Հոմսում նավթամշակման գործարանի կառուցումը և այլն:⁹⁷ Միրիայի կոմունիստական կուսակցության ղեկավար Խալեդ Բադրաշը 8 տարվա արտոյից հետո վերադարձավ Միրիա, իսկ երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ համայնավար Սամիի Ատիյան դարձավ կառավարության անդամ, որպես Հադորդակցության նախարար: Այս բոլորը հիմք տվեց Վաշինգտոնին հաստատելու, որ «Միրիան վերածվել է տարածաշրջանում համայնավարների հենարանի»:⁹⁸

1966թ. մարտի 10-ին Գամասկոսում գումարված Բասսի տարածաշրջանային արտակարգ համաժողովի ընթացքում հաստատվեց, որ «Միրիան առաջադիմական բոլոր ուժերի հետ կայացարի իմպերիալիզմի և գաղութատիրության հիմնում նոր ձևերի դեմ»: Համաժողովի մասնակիցները միևնույն ժամանակ նշեցին, որ սոցիալիստական ճամբարի պայքարը իմպերիալիզմի դեմ «զարգացող երկրների ժողովուրդների բարգավաճման ամենալավ գրավականն է»: 1967թ. վեցօրյա պատերազմի հետևանքով Միրիան կորցրեց կենսական նշանակություն ունեցող Գոլանի բարձունքները, որոնց ռազմավարական կարևորությունը պայմանավորված է առաջին հերթին նրանց յուրահատուկ աշխարհագրական դիրքով. 438 մղոն բարձրություն ունեցող և հրաբխային լավայից առաջացած՝ նրանք ձգվում են արևելքում դեպի իսրայելյան Հալա դաշտավայրը և Գալիլեյան ծովը: Պատմությունն ապացուցել է, որ այն բանակը, որը տիրել է Գոլաններին, վերահսկողություն է հաստատել ոչ միայն Գալիլեայի, այլ նաև Դամասկոս տանող ճանապարհի վրա:

Պատերազմը թուլացրեց և խարխլեց Ս.Ջադիդի ժայռահեղական սոցիալիստական վարչակազմի հիմքերը: Բասս կուսակցության չափավորական զինվորական և ժայռահեղական քաղաքացիական թևերի միջև, ի դեմս Ասադի և Ջադիդի, աստիճանաբար զարգացավ հակասությունը, որն իր գագաթնակետին հասավ 1970թ. սեպտեմբերի Հորդանանի ճգնաժամի օրերին:

ԱՄՆ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների խզման հետ մեկտեղ նույն շրջանում Դամասկոսը վատթարացրեց հարաբերությունները նաև պահպանողական արաբական երկրների հետ՝ իր հերթին

97 В.В.Вавилов. Социально-экономические преобразования в Сирии. (1946-1970гг), Москва, 1972, стр.100.

98 «Ալ-Բասս», 16.03.1966

անկարող գտնվելով գործնական փոխշահավետ կապեր հաստատել Եգիպտոսի և Իրաքի հետ: Բասսական ղեկավարներն ի վիճակի չեղան արդյունավետ ուղիներ գտնել ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու համար: Անբարենպաստ զարգացումները Միրիայի արտաքին քաղաքական ճակատում ուղղակի ազդեցություն ունեցան երկրի ներքաղաքական կյանքի վրա՝ հանգեցնելով երկրի ղեկավարության մեջ, մասնավորապես նրա զինվորական և քաղաքացիական թևերի միջև, լուրջ տարածայնությունների առաջացմանը:

1969թ. մայիսի 20-ին Միրիայի սահմանադրությունն ու նոր կառավարության կազմը հաստատելու նպատակով իրավիքված Բասսի արտակարգ համաժողովը նույնպես չկարողացավ հարթել կուսակցության վերնախավում գոյություն ունեցող հակասությունները, որոնք գնալով խորանում էին:⁹⁹

Այսուհանդերձ, ակնհայտ էին դրական տեղաշարժերը երկրի տնտեսության մեջ: Կարճ ժամանակահատվածում հաջողությամբ իրականացվում էին բազմաթիվ տնտեսական ծրագրեր: Այսպես՝ 1967թ. Խորհրդային Միության օգնությամբ սկիզբ դրվեց Եփրատի հիդրոէներգետիկ համալիրի շինարարությանը: 1968թ. հուլիսի 27-ին առաջին բեռնատար նավը լիբեռնովեց սիրիական նավթով: Հատկանշական է այն փաստը, որ Միրիան դարձավ արաբական երկրներից առաջինը, որն առանց արտասահմանյան ընկերությունների մասնակցության կարողացավ իրականացնել նավթահանումը, նրա վերամշակումն ու արտահանումը: Միանգամայն հասկանալի է, որ բացի տնտեսական շահույթից, այն նաև մեծ քաղաքական նշանակություն ունեցավ Միրիայի համար:

Կարելի է հաստատել, որ արտաքին քաղաքականության մեջ առկա լուրջ խնդիրների հետ մեկտեղ, Միրիայում հաստատված վարչակազմը հետևողականորեն կիրառում էր «սոցիալ-տնտեսական առաջադիմական, Միրիայի համար մինչ այդ չտեսնված և արմատական բնույթ կրող վերափոխումներ»:¹⁰⁰

Միրիայում 1970թ. սեպտեմբերին (Հորդանանյան դեպքերից հետո) հակասություններն ու տարածայնությունները իշխող Բասս կուսակցության մեջ գնալով էլ ավելի սրվեցին: Կուսակցության վերնախավում ստեղծված կացությունը քննարկելու նպատակով հոկտեմբերի 30-ին Դամասկոսում գումարվեց Բասսի 10-րդ արտահերթ համաժողովը, որի պաշտոնական օրակարգով նախատեսվում էր արաբական աշխարհում ստեղծված իրավիճակի քննարկումը: Սակայն փաստորեն այն

99 «Ալ-Բասս», 29.05.1969

100 Ն.Հ.Հովհաննիսյան, Հ.Ս.Սարգսյան, Միրիան անկախության համար մղված պայքարում, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 316-316:

վերսնվեց կուսակցության ղեկավարության և Ասադի կողմնակիցների միջև սուր բանավեճի: Համաժողովի ընթացքում պարզ դարձավ, որ Ասադը և իր հիմնական զինվորական համախոհ Մուսաֆա Տլասը համարյա ամբողջապես մեկուսացված են: Եվ, երբ որոշում ընդունվեց պաշտպանության նախարար Ասադին և սպայակույտի պետ Տլասին պաշտոնանկ անելու վերաբերյալ, վերջիններս անմիջապես պատասխան գործողությունների դիմեցին:

Նոյեմբերի 13-ին Ասադը հրամայեց զինվորներին գրավել կուսակցության քաղաքացիական թևի, ինչպես նաև բաասական մեծամասնությունը կազմող «ժողովրդական կազմակերպությունների» գրասենյակները: Դրան հետևեցին կուսակցության նշանավոր գործիչների, ներառյալ Ջադիդի և երկրի նախագահ Նուր ալ-Դին ալ-Ատասիի, ձերբակալությունները: Ի դեպ, Ջադիդը մինչև իր մահը՝ 1993թ. օգոստոսի 19-ը, պահվեց Դամասկոսի Մազզա կոչվող բանտում, իսկ Նուր ալ-Դին ալ-Ատասին ազատ արձակվեց միայն 1992թ.: Նոյեմբերի 16-ին Ասադի խումբը հսկողություն հաստատեց երկրի ողջ տարածքով: Նոյեմբերի 13-ին նորաստեղծ Ժամանակավոր տարածաշրջանային ղեկավարության կողմից հրապարակված հայտարարություն մեջ նշվում էր, որ «նման գործողությունների նպատակն է Բաաս-ի նախկին ղեկավարության կողմից թույլ տված սխալների ուղղումն ու կուսակցական համագումարների որոշումների հետևողական իրականացումը»:¹⁰¹

Նոյեմբերի 21-ին Ասադի գլխավորությամբ կազմվեց «ազգային միասնության» կառավարություն: Կառավարության կազմում Բաասի անդամներից բացի ընդգրկվեցին նաև այլ քաղաքական կուսակցությունների ու խմբավորումների անդամներ, այդ թվում՝ Արաբական սոցիալիստական միության և համայնավար կուսակցության ներկայացուցիչներ: Մինչև նախագահի ընտրությունը, երկրի ղեկավար նշանակվեց Ահմեդ ալ-Խատիրը: Նշված իրադարձությունները սիրիական պատմագրության մեջ հայտնի դարձան որպես «նոյեմբերի 16-ի ուղղիչ շարժում»:

Ասադն իշխանության եկավ ոչ միայն իր երկրի, այլև ամբողջ արաբական աշխարհի համար շրջադարձային ու դժվար պահին, երբ Նասսերի մահից հետո էլ ավելի սերտացավ ու ամրապնդվեց ռազմավարական համագործակցությունը ԱՄՆ-ի և Իսրայելի միջև:

Իշխանության գլուխն անցնելուն պես, Ասադը ձեռնամուխ եղավ իր կառավարության կազմակերպչական ենթակառուցների ստեղծմանը և կենտրոնացված հսկողության հաստատման աշխատանքներին: Բաաս

101 Современная Сирия. Справочник. Москва, Наука, 1974, стр.224.

կուսակցության Ժամանակավոր Տարածաշրջանային ղեկավարությունը 173 անդամից բաղկացած օրենսդիր մարմին նշանակեց՝ Ազգային Խորհուրդ: Նորաստեղծ խորհրդում Բաաս-ը 87 տեղ զբաղեցրեց: Մնացած տեղերը բաշխվեցին «ազգային կազմակերպությունների» և փոքր կուսակցությունների միջև: 1971թ. մարտին Բաաս-ը անցկացրեց իր տարածաշրջանային համագումարը և ընտրեց 21 հոգուց բաղկացած նոր Տարածաշրջանային Ղեկավարություն՝ Ասադի գլխավորությամբ: Նույն ամսին տեղի ունեցավ ազգային հանրաքվե, որի արդյունքում Ասադը հաստատվեց երկրի նախագահ 7 տարի ժամկետով: 1972թ. մարտին իր իշխանության հիմքերն ամրապնդելու և ընդարձակելու նպատակով, Ասադը ստեղծեց Ազգային Առաջադիմական ճակատ՝ կուսակցությունների կալիցիա Բաաս-ի գլխավորությամբ: Դրան հետևեցին տեղական իշխանությունների ընտրություններ Սիրիայի 14 նահանգներում: Այնուհետև կայացան երկրի օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային Խորհրդի 1962թ. հետո առաջին ընտրությունները: 1970-73թթ. համառոտակի կարելի է բնութագրել որպես Ասադի իշխանության ամրապնդման, ղեկավարման համակարգի ձևավորման, օրենսդրական և իրավական դաշտի ստեղծման, երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության մշակման ժամանակաշրջան:

Այդ ժամանակաշրջանը համարվեց 1973թ. երկրի հիմնական օրենքի՝ Սահմանդրության ընդունումով, որն ամրագրեց Բաաս կուսակցության գերակայությունը, պետության և հասարակության մեջ լայն իրավունքներ վերապահելով երկրի նախագահի համար, որը դարձավ նաև Սիրիայի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը:¹⁰²

Միջարաբական հարաբերություններում Սիրիայի նոր վարչակազմը ձգտում էր վերջ դնել երկրի մեկուսացմանն ու ամրապնդել նրա դիրքերը արաբական աշխարհում: Ի տարբերություն Ջադիդի, Իսրայելի դեմ համատեղ ռազմական ճակատ ստեղծելու նպատակով, Ասադը փորձեց բարելավել հարաբերությունները Եգիպտոսի, Հորդանանի, ինչպես նաև Սաուդյան Արաբիայի հետ: 1970թ. նոյեմբերին Սիրիան միացավ Եգիպտոսի, Լիբիայի և Սուդանի կառավարությունների կողմից ընդունված Տրիպոլիի խարտիային, որը նախատեսում էր միասնական արաբական

102 Բաաս-ի վերաբերյալ տե՛ս - K.Abu Jaber, The Arab Ba'th Socialist Party. Syracuse, NY, 1966; Delvin J.F., The Ba'th Party: A History. Stanford, Calif., 1976; «Ֆի Սաբիլ ալ-Բաաս», Բեյրութ, 1969; Մունիֆ ալ-Ռազզազ, «Ալ-Թաջրիբա ալ-Մուռաա». Բեյրութ, 1967; Սամի ալ-Ջունդի. «Ալ -Բաաս», Բեյրութ, 1969; «Նիդալ հիզբ ալ-Բաաս, 1943-1975». Դամասկոս, 1978; և այլն:

պետության ստեղծում: 1971թ. ապրիլի 17-ին հռչակվեց Արաբական Հանրապետությունների Դաշնությունը, որի նպատակն էր «պահպանել արաբական հայրենիքի ամբողջականությունն ու անկախությունը, կառուցել արաբական սոցիալիստական հասարակարգ, ազատագրել գրավված արաբական տարածքները, ամրապնդել արաբական ազգային-ազատագրական պայքարը»:

Արտաքին քաղաքականության հարցերում Ասադն ավելի իրատես էր ու ավելի քիչ էր ուշադրություն դարձնում գաղափարախոսական հարցերի վրա, քան իր մյուս գործընկերները: Այսպես, աջակցությունը պաղեստինյան ֆիդայիներին շարունակելով հանդերձ՝ նա ջանք չխնայեց նրանց սիրիական քաղաքականության նպատակների իրականացմանը ծառայեցնելու համար: Ըստ Ասադի, գաղափարական օժանդակությունը չէր նշանակում, որ մի քանի հազար զինված երիտասարդ պաղեստինցիներ կարող են մարտնչել ցանկացած պահին և ցանկացած վայրում: ՊԱԿ-ը շարունակում էր իր գործունեությունը Դամասկոսում, ֆիդայիները զինվում և մարզվում էին սիրիական ճամբարներում: Չնայած Ասադի հավաստիացումներին, որ «Սիրիան այն թոքերն են, որոնցով շունչ է առնում պաղեստինյան շարժումը», պաղեստինյան ջոկատները, այնուամենայնիվ, գտնվում էին սիրիական իշխանությունների հսկողության տակ և ի վիճակի չէին առանց վերջիններիս համաձայնության Իսրայելի դեմ ինքնակամ գործողություններ իրականացնելու:¹⁰³

1970-ականների երկրորդ կեսը բարգավաճման ու առաջընթացի տարիներ էին Սիրիայի համար: Ֆինանսական ներարկումները Ծոցի արաբական երկրներից և նավթատարից ստացված եկամուտները հանգեցրին աննախադեպ, տարեկան 13%-անոց տնտեսական աճի: Թերևս ձեռք բերված տնտեսական հաջողություններով կարելի է բացատրել Ասադի իրաժարումը Իսրայելի դեմ համաարաբական հակազդեցության ճակատի ստեղծման գաղափարից և **սեփական** ուժերով «սիոնիստական թշնամու հետ ռազմավարական հավասարակշռություն» հաստատելու ձգտումը:

1979թ. Քենի-Դ-կողմ Իսրայելի հետ ստորագրված համաձայնագրի արդյունքում, Եզիպտոսը դուրս եկավ «արաբական խաղից»՝ Սիրիային վերապահելով արաբա-իսրայելյան հակամարտության մեջ առաջնային դերակատարությունը: Այսուհետ ոչ միայն արաբական երկրները, այլև գերտերությունները սկսեցին ընդունել Սիրիայի ռազ-

մավարական նշանակությունը տարածաշրջանում խաղաղության հաստատման գործում: Այդ գիտակցումն էր թերևս պատճառը, որ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի համաձայնությամբ Սիրիան միջամտեց Լիբանանում ընթացող քաղաքացիական պատերազմին և օգտվելով առիթից՝ հետագայում իր ռազմաքաղաքական ներկայությունը հաստատեց այդ երկրում:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը լուրջ մարտահրավեր հանդիսացավ Ասադի վարչակարգի համար, որը մինչ այդ երկրենտ աշխարհի գոյության պայմաններում ապահովում էր իր անվտանգության կարիքները մեծապես գերտերություններից մեկի՝ Խորհրդային Միության օգնությամբ: Ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակը ստիպեց Ասադին նոր ուղիներ փնտրել ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունները բարելավելու և Սիրիայի մասնակցությունը խաղաղության գործընթացում ապահովելու համար: Վերջինս առանձին դասախոսության թեմա է:

103 Moshe Maoz: Syria and Israel From War to Peacemaking, Claredon Press, Oxford, 1995, p. 113.

4. ԻՍՐԱՅԵԼԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ¹⁰⁴

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը հիմնովին փոխեց Մերձավոր Արևելքի աշխարհաքաղաքական պատկերը՝ արագացնելով տարածաշրջանում արաբական երկրների անկախացման գործընթացն ու սեփական պետություն ստեղծելու հրեաների դարավոր երազանքի իրականացումը:

Իսրայելի պետության ստեղծումն իրականացվեց սիոնիստական գաղափարախոսությամբ՝ ղեկավարվող հրեական կազմակերպությունների ծրագրված նպատակալից աշխատանքի և լավ կազմակերպված լոբբիստական գործունեության շնորհիվ: Եթե մինչև երկրորդ Աշխարհամարտը սիոնիստների հիմնական ջանքերն ուղղված էին գաղութային ամենահզոր ուժերից մեկի՝ Մեծ Բրիտանիայի կողմը, ապա պատերազմից հետո, քաջ գիտակցելով համաշխարհային բեմահարթակի վրա ուժերի փոփոխվող հարաբերակցությունն ու ձևավորվող երկրներ աշխարհակարգը՝ սիոնիստները շրջվեցին դեպի Միացյալ Նահանգները: ԱՄՆ-ում հրեաների կողմից տարվող արդյունավետ քարոզչության արդյունքում, ամերիկացիների զգալի մասը համակվեց Հոլոքոստը (ցեղասպանությունը) վերապրած հրեա ժողովրդի և Իսրայելի պետության գոյատևման նկատմամբ ինչպես զուտ մարդկային համակրանքի, այնպես էլ «պատասխանատվության» զգացումներով:¹⁰⁵ ԱՄՆ-ն այլևս դատապարտված էր պաշտպանել հրեաների դատը:

Արաբա-իսրայելյան հակամարտության արմատները գալիս են դարերի խորքից՝ դեռևս բիրյիական ժամանակներից: Սակայն 1948թ. Իսրայելի պետության ստեղծումից հետո միայն Մերձավոր Արևելքը վե-

104 Թեմայի վերաբերյալ տե՛ս Пырлин Е. 100 лет противоборства (1897-1997). Генезис, Эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы. М., 2001; Примаков Е., Анатомия ближневосточного конфликта. М., 1978; Дмитриев Е. Палестинский узел. М., 1978; Шейндлин П. Рэймонд. Летописи еврейского народа. Москва. 1997; Кон-Шербок Ден, эль-Алами Дауд. Палестина-израильский конфликт. Две точки зрения. М., 2002; Рубини Антонио. Палестинский Марафон. 30 лет борьбы за мир на Ближнем Востоке. М., 2001; Бар-Зохар Микаэль. Бен-Гурион. Роетов на Дону, 1998; Гойтейн Ш.Д. Евреи и арабы. Мосты культуры. М., 2001 Said, Edward W. The Question of Palestine, Routledge and Kegan Paul, London, 1980; Ibrahim Abu-Lughod, Transformation of Palestine (Evanston, Ill.: Northeastern University Press, 1971); Walid Khalidi, From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948 (Beirut: Institute for Palestine Studies, 1971); Sami Hadawi, Bitter Harvest, Palestine 1914-67 (New York: New World Press, 1967). Տե՛ս նաև աշխատության վերջում առաջարկվող գրականության ցանկը:

105 "Foreign Affairs", Vol. 71, No. 4, 1994, p.110

րածվեց միջազգային քաղաքականության բարդ հանգույցի և դարձավ երկրագնդի բեժ կետերից մեկը:

Այդ հակամարտության պատմությունը ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է տեղյակ լինել, որ հրեաները գրեթե ամբողջապես արտաքսվել էին Պաղեստինից դեռևս Հռոմեական կայսրության ժամանակաշրջանում: Պաղեստինը դարեր շարունակ մնացել է հրեաների համար որպես Սիոնի զգացական կենտրոն և «Ավետյաց Երկիր»: Հրեաների ներգաղթի առաջին ալիքը Պաղեստին տեղի ունեցավ 19-րդ դարի վերջին՝ Եվրոպայում¹⁰⁶ և այնուհետև Ուկրաինայում և Ռուսաստանում՝ հրեաների հետապնդումների հետևանքով:

Ի հակադրություն՝ Եվրոպայում աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել *սիոնիզմի* գաղափարախոսությունը: Վերջինիս առաջնորդ Թեոդոր Հերցլը¹⁰⁷ հիմնավորեց միասնական հրեական ազգի գոյությունը և «մշտական հակասեմականության» առկայության պայմաններում նախնիների հայրենիքում հրեաների համախմբման անհրաժեշտությունը: Հայտարարելով Պաղեստինը ամբողջ աշխարհի հրեաների «հոգևոր և ազգային կենտրոն»՝ սիոնիստները կոչեցին այն Իսրայել Երկիր (Էրեց Իսրայել):

1897թ. Բազելում կայացած սիոնիստական առաջին համաժողովում (Շվեյցարիա) ընդունվեց այսպես կոչված, «Բազելյան ծրագիրը», որի համաձայն պետք է գործնական քայլեր ձեռնարկվեին Պաղեստինում «հրեական օջախ» ստեղծելու ուղղությամբ: Համաժողովում ստեղծվեց նաև Սիոնիստական համաշխարհային կազմակերպությունը:

Անհաջողությամբ ավարտելով Օսմանյան իշխանությունների հետ վերոհիշյալ նպատակի իրականացման վերաբերյալ շփումները՝ սիոնիստական առաջնորդները Պաղեստինի գաղութացման հարցում դիմեցին եվրոպական մեծ տերությունների աջակցությանը: Այդ նպատակով սկզբում նրանք իրենց հույսերը կապեցին Գերմանիայի հետ, որը 20-րդ դարի վերջին արդեն նախապատրաստվում էր աշխարհի բաժանմանը և Պաղեստինը դիտարկում էր որպես ռազմավարական կարևոր տարա-

106 Եվրոպայում հակասեմականության՝ հրեաների նկատմամբ անհանդուրժողականության, առաջին դրսևորումները ի հայտ եկան Ֆրանսիայում «Դեյֆուսի» հայտնի գործի հետևանքով: Ֆրանսիական բանակում ծառայող ազգությամբ հրեա սպա Դեյֆուսը մեղադրվում էր Գերմանիայի օգտին լրտեսության մեջ, սակայն երկարատև դատավարությունից հետո նա արդարացվեց:

107 Թ.Հերցլը (1860-1904) ավստրիացի լրագրող էր, որը մինչ Դեյֆուսի գործը անգամ չէր էլ հիշում իր հրեական արմատների մասին: Նրա գաղափարները հիմնականում ամփոփված են 1896թ. Վիենայում հրատարակված՝ «Հրեական պետություն՝ Հրեական հարցի լուծման ժամանակակից փորձը» աշխատության մեջ:

ծաշրջան: Սակայն շուտով սիոնիստական ղեկավարները փոխեցին կուրսը և փորձեցին ձեռք բերել Անգլիայի օժանդակությունը, որը նույնպես հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Պաղեստինի նկատմամբ:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Պաղեստինում բնակվող հրեաների թիվը կազմում էր ընդամենը 55 հազար՝ այսինքն 700.000 բնակչության միայն 8%-ը: Մնացած 92%-ը արաբներ էին, որոնց 4/5 մասը մահմեդականներ էին, իսկ մյուսը քրիստոնյաներ:

Ինչպես գիտենք, 1916թ. մայիսին Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված Մայքս-Պիկոյի պայմանագրի համաձայն, Պաղեստինը հանձնվում էր Ֆրանսիային, ինչը ի չիք էր դարձնում Հուսեյն-Մակ Մահուն նամակագրությանը արաբական անկախ պետություն ստեղծելու վերաբերյալ անգլիացիների խոստումը:

1917թ. նոյեմբերի 2-ի Բալֆորի հռչակագրով¹⁰⁸ Բրիտանիան խոստանում էր աջակցել հրեաներին Պաղեստինում «ազգային տուն» (national home) հիմնել:¹⁰⁹ Սակայն 1919-1920թթ. Փարիզում գումարված խաղաղության համաժողովը չուժված թողեց մի շարք հարցեր՝ գրավյալ տարածքների, մանդատների, փոխհատուցումների (ոեպարացիաների) այդ թվում և Պաղեստինի հարցը: Վերջինս իր ձևակերպումը ստացավ 1920թ. ապրիլի 19-26-ը Ման-Ռեմոյում, ուր վերջնականապես վճռվեց Պաղեստինի մանդատը հանձնել Մեծ Բրիտանիային:

Պետք է նշել, որ սկզբնական շրջանում մասամբ իրենց քանակական գերազանցության, մասամբ էլ այն հանգամանքի պատճառով, որ Պաղեստինում ապրող հրեա հենարնակները դեմ էին հրեական պետության ստեղծմանը, արաբները լուրջ դիմադրություն չցուցաբերեցին սիոնիստական ներկայությանը Պաղեստինում: Կարծում ենք արաբների նման բարյացակամության պատճառներից էր նաև այն, որ Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնը շարունակում էր հավատալ բրիտանացիների այն հավաստիացումներին, որ հրեական բնակավայրերը ոչ մի կերպ չեն սահմանափա-

¹⁰⁸ Բրիտանիայի արտգործնախարար Արթուր Ջեյմս Բալֆորի նամակը ուղղված բրիտանաբնակ հրեաների ներկայացուցիչ, խոշոր ֆինանսիստ Վոլթեր Ռոքշիլդին: (Տե՛ս՝ Հավելված 1): Բալֆորի հռչակագիրը հրեաների համար դարձավ ոչ միայն կարևորագույն իրավաբանական փաստաթուղթ, որը առաջին անգամ հաստատում էր Պաղեստինում «հրեական տուն» ստեղծելու հրեաների իրավունքը, այլև որոշակիորեն կանխորոշեց Լոնդոնի հետագա հրեաների քաղաքականությունը Պաղեստինում:

¹⁰⁹ Stein, Leonard. The Balfour Declaration, London, 1961; Sanders, Ronald. The High Walls of Jerusalem: A History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine. New York, 1983

կի արաբների քաղաքական և տնտեսական ազատությունը: Անգամ, երբ 1928թ. մարտին սիոնիստական հանձնաժողով ժամանեց Պաղեստին հրեաների և բրիտանական մանդատային իշխանությունների միջև կապեր հաստատելու նպատակով, արաբները շարունակեցին հանգիստ և անվրդով դիտել, թե ինչպես հրեաները հրապարակայնորեն միջոցառումների ընթացքում բարձրացնում են իրենց դրոշմ ու կատարում ազգային օրհներգը: Դեռ ավելին, 1919թ. հունվարին Անդրիոթյանանի է-միր Ֆեյսալը համաձայնագիր էր ստորագրել սիոնիստների առաջնորդ Խ.Վալցմանի հետ, ուր աջակցություն էր հայտնել հրեական ներգաղթին Պաղեստին, ինչպես նաև պարտավորվել էր պահպանել հրեական սրբավայրերն ու կրոնի ազատ դավանումը: Իրենց հերթին հրեաները խոստացել էին տնտեսական աջակցություն ցուցաբերել արաբներին:

Մի խոսքով, Պաղեստինում բրիտանական մանդատի առաջին հինգ տարիների ընթացքում արաբները ընդհանուր առմամբ հանդուրժողական կեցվածք էին ընդունել հրեաների նկատմամբ: Եվ դա այն պայմաններում, երբ մանդատային իշխանությունները քացահայտ հրեաներ քաղաքականություն էին վարում (Բրիտանական գրասենյակում /Colonial office/ աշխատող արաբներին փախարհնում էին հրեաներով և այլն), իսկ հրեաները 1920թ. կայացած խորհրդաժողովի ընթացքում հայտարարում էին, որ սիոնիզմի նպատակը ոչ թե հրեաների համար «ազգային տուն», այլ ազգային անկախ պետություն ստեղծելն է: Արաբների նման կեցվածքը թերևս կարելի է քացատրել նրանով, որ ի տարբերություն հրեաների, նրանք չունեին ոչ միայն սիոնիզմի հակադրելու համարժեք գաղափարախոսություն ու մշակված ծրագիր, այլև այդքան անիրաժեշտ ազգային միասնություն: Արաբ առաջնորդների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները, ինչպես նաև նրանց կողմից հետապնդված տարբեր նպատակները խոչընդոտում էին միասնական և արդյունավետ քաղաքականության իրականացմանը:

Պաղեստինի արաբ բնակչությունը իհարկե անհանգստացած էր հրեական ներգաղթով, որի համար բրիտանական իշխանությունները սահմանել էին տարեկան քվոտա՝ 16.500 մարդ: Արաբների բողոքների արդյունքում 1921թ. ներգաղթը կասեցվեց, մինչև որ 1922թ. գաղութների հարցերով նախարար Վինսթոն Չերչիլը շիտակեցրեց Պաղեստինում բրիտանական կառավարության վարած քաղաքականությունը: Նախարարի անունից հրապարակվեց մի փաստաթուղթ, ուր մասնավորապես ասվում էր, որ «անպատասխանատու հայտարարություններն այն մասին, որ Անգլիան նպատակ է հետապնդում ստեղծել ամբողջությամբ հրեական Պաղեստին, անիրատեսական են և չեն համապատասխանում

Բրիտանիայի իրական նպատակներին: Խոսքը գնում է ոչ թե ամբողջ Պաղեստինը հրեական ազգային տան վերածելու մասին, այլ որ այդպիսի տուն պետք է ստեղծվի Պաղեստինում»:⁹

1931թ. Պաղեստինում հրեական բնակչությունը արդեն ավելացել էր 2 անգամ և կազմում էր ընդհանուր բնակչության 17%-ը, հրեա նորաբնակների թիվը կազմում էր 170.000: Արաբները մտահոգված էին այն հանգամանքից, որ Պաղեստինի համար չափազանց կարևոր այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին ներգաղթը, հողային խնդիրները գտնվում էին 1929թ. ստեղծված Հրեական գործակալության (Jewish Agency) արդյունավետ վերահսկողության տակ:

Ներգաղթի հետ մեկտեղ հատուկ մշակված քաղաքականություն էր իրականացվում հրեաների կողմից Պաղեստինում հողատարածքների ձեռքբերման ուղղությամբ: Այդ նպատակով ստեղծվել էր Հրեական ազգային հիմնադրամը, որը արտասահմանում բնակվող հրեաների կողմից կատարված հանգամանքությունների հաշվին՝ ձեռնամուխ էր եղել Պաղեստինում հողերի գնմանը: Հիմնադրամի կողմից գնված հողը չէր կարող վերավաճառվել: Այն հրեա գաղթականներին էր տրվում վարձակալության 35-49 տարով: Այսպես արդեն 1928թ. հիմնադրամի կառավարման տակ էր գտնվում 214 հազ. դունամ հողատարածք (դունամ= 0,1 հեկտար):¹⁰

30-ականների առաջին կեսին հրեաները ամրապնդեցին իրենց դիրքերը նաև Պաղեստինի արդյունաբերության բնագավառում, որին հիմնականում նպաստեց երկու հանգամանք: Առաջին, Հրեական գործակալության ստեղծումից հետո, վերջինիս հաջողվեց Պաղեստինի գաղութացման գործընթացում ներգրավել Արևմտյան Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի հրեական համայնքները: Երկրորդ, ներգաղթի ավելացման հետ մեկտեղ մեծանում էր նաև Պաղեստին տեղափոխված գործարար մարդկանց քանակը: Վերջին կատեգորիային էին պատկանում 5 հազար ամ. դոլարից ավել կապիտալ ներմուծողները: Մասնավոր կապիտալի ներհոսքի շարունակաբար աճը բարենպաստ նյութական հիմքեր էր ստեղծում Պաղեստինի տնտեսության վրա հրեաների կողմից վերահսկողություն հաստատելու համար: Եթե 1930թ. արդյունաբերության մեջ կատարվել էր շուրջ 2 մլն. պաղեստինյան

ֆունտ, ապա 1937թ. այդ թիվը հասավ 11 մլն: Արդյունքում ավելացավ հրեաներին պատկանող քաղաքային արդյունաբերական ձեռնարկությունների քանակը՝ 1930թ. 2,5 հազարից մինչև 5,5 հազար 1937թ.վականին:

Չնայած այդ հարցերը կարգավորելու ուղղությամբ մանդատային իշխանությունների փորձերին, այնուամենայնիվ, հրեական գործակալության կողմից ԱՄՆ-ում, Եվրոպայում և Ռուսաստանում ծավալված քարոզչության շնորհիվ, բրիտանական իշխանությունները հակահրեական դիրքորոշման մեջ մեղադրանքներից խուսափելու նպատակով, ստիպված էին թույլատրել հրեաներին գործելու իրենց համար շահավետ ու հարմար ձևով:

1933թ. Հիտլերի իշխանության գալով և Գերմանիայում հրեաների հետապնդումների արդյունքում հրեական ներգաղթը Պաղեստին եռապատկվեց 10.000-30.000 տարեկան: 1934թ. այն հասավ 43.000-ի, իսկ 1935թ.՝ 62.000-ի: Երբ Պաղեստինում հրեական բնակչության տոկոսը հասավ 30-ի, մանդատային իշխանությունները վերջապես սկսեցին գիտակցել, որ անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել արաբ բնակչությանը պաշտպանելու ուղղությամբ: Բրիտանական կառավարությունը հայտարարեց, որ Պաղեստինի Օրենսդրական Խորհուրդը կհաստատվի համամասնական ներկայացուցչության հիմքի վրա, ինչը ձեռնտու էր Պաղեստինի բնակչության մեծամասնությունը կազմող արաբներին, սակայն վտանգում էր սիոնիստների հիմնական ծրագրի իրականացումը՝ հրեական պետության ստեղծումը: Հրեաների ակտիվ գործողությունների արդյունքում, Բրիտանիայի խորհրդարանում ծավալված բռն քննարկումներից հետո, կառավարության այդ առաջարկի ընդունումը փաստորեն տապալվեց՝ մեծապես Չերչիլի զգացական ելույթի շնորհիվ:

Արաբները նորից խաբվեցին: Ուշացումով՝ 1936թ. ապրիլին հիմնադրվեց Արաբական Բարձրագույն Կոմիտե (Arab Higher Committee) կազմակերպությունը, որը կոչված էր ղեկավարելու արաբների պայքարը Պաղեստինում: Երուսաղեմի մահմեդականների առաջնորդ մուֆթի Հաջ Ամինը ընտրվեց նրա նախագահ և անմիջապես համընդհանուր գործադուլ հայտարարեց Պաղեստինի ամբողջ տարածքում: Արաբները սպառնում էին շարունակել գործադուլը այնքան ժամանակ, մինչև բրիտանական կառավարությունը ընդհանրապես չկասեցնի հրեական ներգաղթը: Չուզահեռաբար արաբները գործողություններ էին ձեռնարկել բրիտանական կառավարության հեռախոսային, ճանապարհային և երկաթուղային համակարգերի աշխատանքը խափանելու ուղղությամբ: Բրիտանացիները թեև արհամարհեցին մուֆթի պահանջները, սակայն ի վիճակի չէլան անտեսել դրան հաջորդած բռնություններն ու զանգվածային ելույթները: Բրիտանական կառա-

¹⁰ 110 Հողերի ձեռքբերումը հեշտացնելու նպատակով՝ մանդատային իշխանությունները 1928թ. հանրային կարիքների համար հողերի վաճառքի մասին ընդունեցին հատուկ օրենք, որը թույլ էր տալիս անգլիական բարձրագույն հանձնակատարին բռնագրավել ցանկացած հողատարածք՝ հնարավորություն ընձեռնելով գաղութային իշխանություններին ռազմական բազաներ, երկաթուղի, նավահանգիստ կառուցել և հանձնել նրանք կոնցեսիայիով:

վարությունը մեկ անգամ ևս փորձեց շեղել արաբների ուշադրությունը դիվանագիտական միջոցներով՝ հայտարարելով Թագավորական հանձնաժողովի ստեղծման մասին, որը պետք է զբաղվեր Պաղեստինում տիրող իրավիճակով: Բրիտանացիների այդ քայլը այս անգամ էլ տվեց իր արդյունքը: Արաբական Բարձրագույն Կոմիտեի կողով 6 ամիս տևած գործադուլը դադարեցվեց հիմնականում Անդրհորդանանի էմիր Աբդալլահի և արաբական այլ ղեկավարների ճնշման տակ: Մակայն արաբները թույլ տվեցին չափազանց լուրջ քաղաքական սխալ: Տեղեկանալով, որ մանդատային իշխանությունները կազմել են հրեական ներգաղթի նոր ժամանակացույց, նրանք մուֆթիի գլխավորությամբ որոշում կայացրեցին բռնկոտել Թագավորական հանձնաժողովի աշխատանքները: Ավելի անտրամաբանական, ավելի անիրատեսական ու անարդյունավետ պայքարի միջոց դժվար էր մտածել: Հանձնաժողովը ժամանեց Պաղեստին, հանդիպեց հարյուրավոր բրիտանացիների և հրեաների, ինչպես նաև այցելության վերջում որոշ արաբների հետ:

Արդյունքում ծնվեց մի փաստաթուղթ՝ Թագավորական հանձնաժողովի վերջնական զեկույցը, որն իր էությամբ խիստ հրեամետ և հակաարաբական բնույթ էր կրում: Չեկույցում անհիմն էին նկատվում արաբների դժգոհությունները, իսկ վերջիններս պահանջները ինքնակառավարման հաստատություններ ստեղծելու վերաբերյալ մանդատի պայմանների ներքո, համարվում էին «ոչ գործնական»: Միևնույն ժամանակ առաջարկվում էր Պաղեստինը բաժանել 2 մասի՝ արաբների և հրեաների միջև: Բուրբին է հայտնի Պաղեստինի բաժանման վերաբերյալ հանձնաժողովի վերոհիշյալ զեկույցը: Մակայն հաճախակի է մոռացության մատնվում այն հանգամանքը, որ բրիտանական այդ առաջարկով բնակչության 30%-ը կազմող հրեաներին տրվում էր Պաղեստինի մշակելի հողերի 60%-ը: Հրեաներին էին հատկացվում հյուսիսում՝ Գալիլեյը, արևմուտքում՝ հարուստ Էսդրաետն շրջանը: Իսկ արաբներին՝ վայրի Հուդեայի և Սամարիայի (Հորդանան գետի Արևմտյան ափը) ու Նեգևի անապատային շրջանները:

Արաբները, զայրացած Բրիտանիայի նման քաղաքականությունից, 1937թ. օգոստոսին պատերազմ հայտարարեցին: Երուսաղեմի մուֆթիի Հաջ Ամինը սպառնաց մահապատժի ենթարկել բոլոր այն արաբներին, որոնք կհամաձայնվեն կամ էլ կընդունեն Պաղեստինի բաժանման գաղափարը: Ի պատասխան արաբների կողմից սեպտեմբերին Բրիտանական Շրջանային Հանձնակատարի (British District Commissioner) սպանությանը, բրիտանական իշխանությունները խիստ պատժիչ միջոցառումներ ձեռնարկեցին Պաղեստինի արաբ բնակչության նկատմամբ: Առաջին հերթին ուժեղացվեցին Պաղեստինում տեղակայված բրիտանական զինվորական ստորաբա-

ժամումները, զենք ու զինամթերք պահելու համար մահապատժի մտցվեց, արգելվեց Արաբական Բարձրագույն Կոմիտեի գործունեությունը, նրա անդամներից շատերը ձերբակալվեցին և արտաքսվեցին երկրից: Չնայած բրիտանացիների վերոհիշյալ գործողություններին և մարդկային կորուստներին (1936-37թթ. ընթացքում արաբները կորցրեցին 1000 մարդ, իսկ հրեաները՝ 82) արաբները շարունակեցին իրենց պայքարը Պաղեստինում: *

1938թ. ապրիլին 18-ամսյա արյունահեղությունից հետո Բրիտանիան ստիպված եղավ մեկ այլ հանձնաժողով ուղարկել Պաղեստին: Այն նորից առաջարկեց Պաղեստինի բաժանումը: Այս անգամ հրեաներին էին հատկացվում մերձափնյա հարթավայրերը, իսկ Գալիլեյն ու Նեգևը դրվում էին Բրիտանական մշտական մանդատի տակ: Ինչ վերաբերում է արաբներին ապա նրանք կտրվում էին Նեգևով Կարմիր ծովից՝ իրենց տրամադրության տակ պահելով միայն Սամարիան, Հուդեան և անապատային Գազայի հատվածը: Հասկանալի է, որ արաբները թշնամաբար ընդունեցին բրիտանական նաև այդ ծրագիրը: Նրանք մանդատային իշխանություններից պահանջեցին ամբողջովին կասեցնել հրեաների ներգաղթը Պաղեստին և ստեղծել ներկայացուցչական Արաբական կառավարություն: Հրեական գործակալությունը, իր հերթին, մերժեց ներգաղթի սահմանափակման և արաբական կառավարության ստեղծման գաղափարը և ձեռնամուխ եղավ զինվորական միավորումների ստեղծմանը, որոնք պետք է պայքարեին արաբների դեմ: Միևնույն ժամանակ հրեաները սկսեցին անօրինական ներգաղթի իրականացումը, որի արդյունքում 1938-39թթ. ընթացքում շուրջ 35 հազար հրեա մուտք գործեց Պաղեստին՝ առանց մանդատային իշխանությունների թույլտվության:

Պայքարը արաբների և հրեաների միջև գնալով սաստկանում էր: Բրիտանացիների համար անբարենպաստ իրավիճակ էր ստեղծվել Եվրոպայում, երբ Մյունխենից հետո Հիտլերը գրավեց Չեխոսլովակիան: Անհրաժեշտ էր արագ կարգավորել իրավիճակը Պաղեստինում՝ Սուեզի ջրանցքի պաշտպանությանն ուղղված ռազմավարության իրականացումը առավելագույնս ապահովելու համար: 1939թ. սկզբին Լոնդոնում կազմակերպվեց համաժողով՝ Պաղեստինի արաբների, Հրեական գործակալության և արաբական երկրների մասնակցությամբ: Միանգամայն կանխատեսելի էր այն հանգամանքը, որ համաժողովը չի կարող որևէ գործնական արդյունք ունենալ: Արաբները պահանջում էին անկախ Արաբական Պաղեստին, ուր ապահովված կլինեն հրեա փոքրամասնության բոլոր իրավունքները: Հրեա պատվիրակները հենց սկզբից բացառեցին այնպիսի լուծում, որն անգամ կնվազեցնի Պաղեստինում Հրեա-

կան-պետության ստեղծման հնարավորությունը: Հասկանալի է հրեաների նման կեցվածքը. տասնյակ միլիոն ֆունտ գումարներ էին ներդրվել Պաղեստինում հողեր գնելու և բնակավայրեր ստեղծելու ուղղությամբ, որոնց թիվը արդեն հասել էր 250-ի: Եթե 1920թ. հրեա և արաբ բնակչության հարաբերակցությունը մեկը տասներկուսի էր, ապա 1939թ. այն արդեն կազմում էր մեկը երկուսի՝ կես միլիոնանոց հրեա բնակչությամբ:

• 1939թ. մայիսին Բրիտանական կառավարությունը հայտարարեց խնդրի կարգավորման իր սեփական տարբերակը: Այն հայտնի է «Սպիտակ Թուղթ» (White Paper) անվան տակ և նշանակալից փաստաթուղթ է հանդիսանում (Տես Հավելված 3): Մանդատին հակառակ, Սպիտակ Թուղթը ճանաչում էր անկախ կառավարություն ստեղծելու, հրեական ներգաղթից ու հողային ձեռքբերումներից պաշտպանվելու արաբների իրավունքը: Բրիտանացիները ընդունելով իրենց քաղաքականության «չաշխատող» և «անարդար» լինելու հանգամանքը, համարում էին, որ Պաղեստինում Հրեական պետության ստեղծումը կհակասի արաբներին իրենց նախկինում տված խոստումին, քանի որ այն կհանգեցնի արաբական բնակչության, լեզվի և մշակույթի նվաստացմանը: Բրիտանացիները առաջարկում էին սահմանել 10 ամյա անցումային շրջան, որից հետո Պաղեստինը պետք է դառնա երկազգային պետություն, ուր կառավարությունը կազմված կլինի արաբներից և հրեաներից այնպիսի ձևով, որ «կապահովի յուրաքանչյուր համայնքի կենսական շահերի պաշտպանությունը»: Ներգաղթի խնդրի վերաբերյալ պաշտոնական Լոնդոնը առաջարկում էր հաջորդ 5 տարիների ընթացքում թույլատրել 75 հազար հրեաների մուտքը Պաղեստինը, որից հետո ներգաղթի հետ կապված բոլոր հանրային անմիջականորեն համաձայնեցնել Արաբների հետ: Բրիտանական Բարձրագույն հանձնակատարին իրավունք էր վերապահվում արգելել Պաղեստինի որոշ հատվածներում հրեաների կողմից հողերի գնումը:

• Սպիտակ Թուղթը կարելի է հաջողություն կարելի է համարել արաբների համար: Քսան տարվա ընթացքում առաջին անգամ Բրիտանական կառավարությունը հրապարակավ ընդունեց Պաղեստինում արաբ մեծամասնության իրավունքները: Եթե հրեաներն ու արաբները ընդունեին բրիտանացիների այդ առաջարկը և համաձայնվեին կառուցել երկազգային պետություն, ապա ոչ միայն հնարավոր կլիներ խուսափել Իսրայելի պետության ստեղծումից հետո տեղի ունեցած արյունահեղությունից, այլև Պաղեստինը, որպես տարածաշրջանի ամենազարգացած և մտավոր հզոր ներուժ ունեցող երկիր, վերածել Մերձավոր Արևելքում առաջընթացի և զարգացման հիմնական երաշխավորի:

• 1939թ. դեռևս հնարավոր էր հրեաների և արաբների համար ապրել միասին խաղաղ պայմաններում, եթե երկու կողմերի ղեկավարները պատրաստ լինեին փոխզիջումների գնալ: Սակայն ցավալից այն էր, որ արաբներն ու հրեաները կտրականապես մերժեցին ընդունել բրիտանական առաջարկները՝ երկուսն էլ ձգտելով վերահսկողություն հաստատել ամբողջ Պաղեստինում: Արաբական քաղաքական վերնախավից և ոչ մեկը ի վիճակի չեղավ հասնել հարցի կարգավորմանը այն ժամանակ, երբ դեռևս արաբները պահպանում էին երկուսը-մեկի քանակական առավելությունը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սանձազերծման հետևանքով Բրիտանիայի ուշադրությունը կենտրոնացավ երկրորդական ճակատի վրա, իսկ Սպիտակ Թուղթը այդպես էլ մնաց թղթի վրա՝ չիրագործված: Չնայած արաբների և հրեաների միջև հաստատված հարաբերական խաղաղությանը՝ սիոնիստները սկսեցին պատրաստվել Բրիտանիայի դեմ պայքարին: Նրանք սկսեցին զինյալ խմբերի վարժեցումն ու զինումը՝ զուգահեռաբար ահաբեկչական գործողություններ կազմակերպելով Պաղեստինում բրիտանական բարձրաստիճան պաշտոնյաների վրա (Բրիտանական նախարար-ռեզիդենտ Լորդ Մոյնի սպանությունը, Պաղեստինի Բարձրագույն հանձնակատար Հարոլդ Մակ Մայքլի վրա մահափորձը):

Պատերազմի ավարտից հետո սիոնիստները կրկնապատկեցին իրենց ջանքերը Պաղեստինը վերահսկելու և այդ նպատակով միջազգային աջակցություն ապահովելու ուղղությամբ: Հիտլերի իրականացված ոճրագործությունը հրեաների նկատմամբ ստեղծեցին բարենպաստ պայմաններ հրեական պետություն ստեղծելու համար, որոնք էլ փայլուն կերպով օգտագործվեցին սիոնիստների կողմից:

• 1947թ. փետրվարի 17-ին Բրիտանիայի արտգործնախարար Էռնեստ Բեվիլը հայտարարեց. «Նորին Գերագանցության կառավարությունը չունի այն ուժը, որպեսզի կարողանա Պաղեստինը հանձնել կամ Արաբներին, կամ էլ Հրեաներին, կամ էլ անգամ բաժանել այն նրանց միջև: Ուստի, մենք հանգեցինք այն եզրակացության, որ միակ հնարավոր տարբերակն է՝ փոխանցել խնդիրը Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության իրավասությանը»: Բրիտանիան հայտնեց 1948թ. մայիսի 15-ին Պաղեստինից իր ուժերը դուրսբերելու մտադրության մասին: Մինչև նշված ժամկետը նորաստեղծ ՄԱԿ-ը ստիպված եղավ ուղիներ փնտրել Պաղեստինի խնդիրը կարգավորելու համար: Այդ պահին միջազգային քաղաքական շրջանակներում 2 տարբերակ էր քննարկվում Պաղեստինի ապագայի վերաբերյալ: Մեկը՝ երկիրը հրեական և արաբական երկու պետությունների բաժանելու առաջարկն էր, որն ընդունելի էր հրեա և ա-

ընդունելի արաբ համայնքի համար, իսկ մյուսը՝ միացյալ պետության (երկրում բնակվող մահմեդական, քրիստոնյա և հրեա համայնքների հավասար ներկայությամբ) ստեղծման առաջարկն էր, որն ընդունվում էր արաբների և մերժվում հրեաների կողմից: •

• Խնդիրը քննարկելու և առաջարկություններ ներկայացնելու նպատակով 1947թ. մայիսին ՄԱԿ-ը Պաղեստինի Հատուկ Կոմիտե (UNSCOP) նշանակեց: Պաղեստին այցելության արդյունքում 1947թ. սեպտեմբերի 1-ին Կոմիտեն ներկայացրեց զեկուցագիր, ուր մասնավորապես նշված էր, որ «միայն Բաժանման միջոցով է հնարավոր գտնել իրար հակասող այս երկու ազգային ձգտումների (արաբների և հրեաների) ամբողջական արտահայտումը, ինչպես նաև օգնել երկու ժողովուրդներին, որպեսզի նրանք իբրև անկախ պետություններ իրենց արժանի տեղը զբաղեցնեն միջազգային հանրության և Միացյալ Ազգերի ընտանիքում»: 1947թ. նոյեմբերին վերոհիշյալ զեկուցագիրը հանձնվեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի քննարկմանը: Նոյեմբերի 29-ին պիոնիատական շարժման առաջնորդները ԱՄՆ-ի օժանդակությամբ ծավալեցին չտեսնված եռանդուն լոբբիստական գործունեություն, որի արդյունքում ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեան 33 կողմ և 13 դեմ ձայներով քվեարկեց Պաղեստինի բաժանման և քրիստոնյական մանդատի ավարտից հետո Իսրայելի պետության ստեղծման օգտին:¹¹¹ Քվեարկությունից հետո Կրաքական Լիգայի նախագահ Արդու Ռահման Ազգամ Փաշան ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի դահլիճից դուրս գալուց նախազգուշացրեց. «Բաժանման գիծը Պաղեստինում դառնալու է կրակի և արյան գիծ»:¹¹² Եվ իսկապես, մայիսի 15-ին քրիստոնյական ուժերի դուրսբերումից և Իսրայելի պետության հռչակումից անմիջապես հետո, արաբական երկրների զինվորական ստորաբաժանումները մտան Պաղեստին: Բռնկվեց առաջին արաբ-իսրայելյան պատերազմը՝ սկիզբ դնելով 20-րդ դարի դեռևս չկարգավորված, ամենատևական ու արյունալի հակամարտությանը: •

5. 1948թ. ԱՐԱԲ-ԻՍՐԱԵԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ¹¹³

Արաբական ղեկավարները ոչ միայն չէին հասցրել լավ նախապատրաստվել պատերազմին, այլև նրանց միջև առկա էին տարածայնություններ Իսրայելի հետ պատերազմ վարելու անհրաժեշտության հարցի վերաբերյալ: Այսպես՝ Արաբական Բարձրագույն Կոմիտեի նախագահ և աքսորում պաղեստինյան գլխավոր խոսնակ Հաջ Ամին Հուսեյնին արաբական բանակների Պաղեստին ներխուժման դեմ էր արտահայտվում: Նա չէր թաքցնում իր այն մտավախությունը, որ Պաղեստին ներխուժման արդյունքում՝ Հորդանանի թագավոր Աբդալլահը կօգտագործի առիթը Երուսաղեմը գրավելու և այն իր թագավորությանը բռնակցելու համար: Եզիպտոսի վարչապետ Մահմուդ Ֆահմի Ալ-Նոդրաշի փաշան նույնպես ընդդիմանում էր ներխուժմանը: Վերջինիս համոզմամբ Եզիպտոսի առաջնային նպատակը ոչ թե սիոնիստների դեմ պատերազմ վարելն էր, այլ Սուեզի ջրանցքից Բրիտանիայի հեռացումն ապահովելը:

Իսկ Պաղեստին ներխուժման միակ կողմնակից Ազգամ փաշան, շարունակաբար ահազանգ էր հնչեցնում արաբական կողմի դանդաղկոտության և անպատրաստ լինելու հանգամանքի վերաբերյալ: Նրա օգնականի խոսքերով, արաբները կարծում էին, որ հրեաները արաբական կանոնավոր բանակները տեսնելուն պես, պետք է անմիջապես փախուստի դիմեն: Ներխուժումից ընդամենը մեկ շաբաթ առաջ միայն եզիպտական բանակի ստորաբաժանումները պատերազմին նախապատրաստվելու հրաման ստացան: Եզիպտացի բարձրաստիճան զինվորականներից մեկի համաձայն, բանակը ոչ բարոյական, ոչ էլ ռազմական առումներով պատրաստ չէր պատերազմական գործողություններին: Պատերազմին մասնակցող ամենամեծ 15 հազարանոց եզիպտական բանակը չունեւ մարտական գործողությունների անհրաժեշտ փորձն ու կարողությունները՝ հույսը դնելով իրաքյան, սիրիական, լիբանանյան և հորդանանյան ուժերի օգնության վրա:

Մեկ ամսվա ընթացքում եզիպտական հարձակումը փաստորեն կասեցվեց, իսկ հրեական զորքերը համոզվեցին այն բանում, որ արաբական ուժերը սակավաթիվ են և թեր զինված, և որ նրանցից վախենալու

¹¹³ Արաբ-իսրայելյան առաջին պատերազմի վերաբերյալ տե՛ս Kimche, Jon. Seven Fallen Pillars. New York: Praeger, 1953; O'Ballance, Edgar. The Arab-Israeli War, 1948. New York, 1957; Safran, Nadav. From War to War: The Arab-Israeli Confrontation, 1948-1967. New York, 1969; Rubin, Barry. The Arab States and the Palestine Conflict. Syracuse, N.Y., Syracuse University Press, 1981; Pablo De Azcarate. Mission in Palestine, 1948-1952. Washington, 1966

¹¹¹ ԽՍՀՄ-ը նույնպես քվեարկեց բաժանման օգտին:

¹¹² Bregman, Ahron, El-Tahri, Jihan. The Fifty Years War. Israel and the Arabs. Penguin Books, BBC Books, London, 1998, p.26

լուրջ հիմքեր չկան: Արաբական ուժերին հաջողվեց միայն գրավել Երուսաղեմի մի մասը, որը բաժանման ծրագրով միջազգային քաղաք էր հանդիսանում: Հրեական բանակը չնայած որոշ առաջխաղացում արձանագրեց, այնուամենայնիվ, ժամանակի կարիք ուներ՝ զինամթերք ձեռք բերելու և հաջողությունն ամրապնդելու համար: Հունիսի 10-ին զինադադար հաստատվեց, որի ընթացքում Իսրայելին հաջողվեց մեծ քանակությամբ զենք ստանալ Չեխոսլովակիայից:¹¹⁴ Կարծում ենք, մեծապես վերոնշյալ հանգամանքի շնորհիվ, Իսրայելն ի վիճակի եղավ ոչ միայն շարունակել այլև հաղթանակած դուրս գալ այդ պատերազմից:

Հուլիսի 8-ին, երբ արաբները խախտելով զինադադարը, վերսկսեցին ռազմական գործողությունները, հրեաները հարձակումներ ձեռնարկեցին Թել-Ավիվի մոտակայքում գտնվող Լիդլա և Ռամլա արաբական գյուղերի վրա: Հուլիսի 11-ին հրեաների կողմից այդ երկու գյուղերի գլավումից հետո սկսվեց արաբ բնակչության զանգվածային արտագաղթը նաև այլ գյուղերից և քաղաքներից: Ընդհանուր առմամբ պատերազմի հետևանքով շուրջ 700.000 պաղեստինցիներ դարձան մշտական փախստականներ: Հուլիսի 16-ին Իսրայելի կառավարության նիստերից մեկի ընթացքում, պետության հիմնադիր և երկրի վարչապետ Բեն-Գուրիոնը նկատեց. «Նրանք (Պաղեստինցիները) պարտվեցին և փախուստի դիմեցին: Ներկայումս անհրաժեշտ է արգելել նրանց վերադարձը: Եվ ես նույնպես դեմ կլինեմ նրանց վերադարձին պատերազմից հետո»:

Հոկտեմբերին եգիպտական 9-րդ բրիգադայի շուրջ 5 հազար զինվոր ընկան շրջափակման մեջ Ֆալուգա կոչվող շրջանում: Իրավիճակը շտկելու նպատակով հոկտեմբերի 24-ին եգիպտական և իսրայելյան հրամանատարությունը հանդիպեց հրեական Կիրուց Գատում: Պատերազմը գործնականում կարելի էր արդեն ավարտված համարել:

Արաբական բանակները պարտություն կրեցին: Պատերազմը պաշտոնապես ավարտվեց 1949թ. փետրվարին, երբ հունական Ռոդոս կղզում Եգիպտոսը համաձայնվեց հաշտություն կնքել այն պայմանով, որ Ֆալուգայում գերի ընկած բոլոր զինվորները իրենց զենքերով ազատ արձակվեն: Միջազգային սահմանագիծը Պաղեստինի մանդատի և Եգիպտոսի միջև համարվեց զինադադարի գիծ եգիպտական և իսրայելյան բանակների միջև: Մի քանի ամսվա ընթացքում Հորդանանը, Սիրիան և Լիբանանը նույնպես առանձին զինադադարի համաձայնագրեր ստորագրեցին Իսրայելի հետ:

114 Սառը պատերազմի տարիներին օտարերկրյա պետություններին զենքի առաքումները քողարկելու նպատակով՝ ԽՍՀՄ-ը այն իրականացնում էր հիմնականում Չեխոսլովակիայի միջոցով:

Իսրայելը հաղթանակած դուրս գալով պատերազմից՝ ի վիճակի եղավ պահպանել որոշ գրավված տարածքներ, ինչպիսիք էին Ռամլան, Լիդլան և Բիրշեբան, որոնք սկզբնականապես Պաղեստինի բաժանման ծրագրով Արաբական հատվածի մաս էին կազմում:

Պաղեստինի արաբները պատերազմից հետո փորձեցին փրկել դրությունը՝ Պաղեստինի պետության ստեղծման հարցը դնելով Արաբական Լիգայի Խորհրդի քննարկմանը: Խորհրդի անդամները քննարկելով Իսրայելի կողմից դեռևս չգրավված Արևմտյան ափում և Գազայի հատվածում Պաղեստինյան պետության ստեղծման հնարավորությունները, տեղիք տալով Հորդանանի թագավոր Արդալլահի ճնշմանը, այդպես էլ որևէ հստակ որոշման չհանգեցին: Սիրիան, Եգիպտոսը և Իրաքը հոգնած պատերազմից և իրենց սեփական երկրների ներսում բազում չլուծված ներքաղաքական խնդիրներ ունենալով՝ չցանկացան հավելյալ հակամարտության մեջ մտնել, այս անգամ արաբական երկրի՝ Հորդանանի հետ, որը պատերազմի արդյունքում վերահսկողություն էր հաստատել Արևմտյան ափի վրա: Հարցի լուծումը հետաձգվեց մինչև այսօր, իսկ Պաղեստինի արաբները մնացին առանց սեփական պետության:

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

6. ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

1952թ. հուլիսի 23-ին Եգիպտոսում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը արաբական աշխարհում կարևորագույն իրադարձություններից մեկն էր: Այդ հեղաշրջումը, ի տարբերություն արաբական այլ երկրներում Իրաքում՝ 30-ականների կամ Սիրիայում՝ 1948-50-ականների կատարված հեղաշրջումների, որակապես այլ հետևանքներ ունեցավ ինչպես Եգիպտոսի, այնպես էլ ողջ արաբական աշխարհի համար:

Սկզբից եթե այն շատերին անհրաժեշտ բարեփոխում էր թվում (հին վարչակարգի ամբողջական վերացում), նախքան իրական առաջընթացի հաստատումը: Ցնծության մեջ գտնվող մյուս երկրների արաբները՝ *a' l'Egiptienne* հեղաշրջում էին պահանջում: Նույնիսկ Լիբանանում, ուր մարդիկ փյունիկյան ժամանակներից ի վեր աչքի էին ընկնում սառը դատողությամբ և առևտրային խորաքափանցությամբ, «հեղափոխության» կոչեր էին հնչում: Հզոր գործադուլների սպառնալիքների և բանակի կողմից անպաշտպանվածության պայմաններում, 1952թ. սեպտեմբերի 19-ին, Լիբանանի նախագահը հրաժարական տվեց: Բանակի շտաբի պետ ժամանակավորապես դարձավ վարչապետը, իսկ սեպտեմբերի 23-ին Պատգամավորների Պալատի կողմից նոր նախագահ ընտրվեց: Լիբանանում, այնուամենայնիվ, բանակը հրաժարվեց քաղաքական ասպարեզում մնալ, և իշխանությունը փաստացի կերպով այնքան հապճեպ վերադարձվեց քաղաքացիական իշխանություններին, որ նոր նախագահը հարկադրված լինելով համաձայնության գալ այդ ուժերի հետ և առաջնորդվելով նրանց՝ խորհրդարանի կողմից ներկայացվող պահանջներով՝ ստիպված էր փոխարինաբար ստանձնել պաշտոնը: Լիբանանում այդ գորեղ դժգոհության այիբը դարձյալ պիտի բարձրացանար արդեն 1958 թվականին, երբ երկիրը հայտնվեց քաղաքացիական պատերազմի շեմին:

Իրաքում, այդ նույն ժամանակամիջոցին, փոփոխությունները հիմնականում իրականացվում էին 1950թ. հատուկ ձևավորված Ջարգացման Խորհրդի ղեկավարության ներքո:¹¹⁵ 1950-ականների սկզբներին, ար-

115 Իրաքում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի մասին տես՝ Оганесян Н.О. Национально-освободительное движение в Ираке (1917-1958гг.), Ереван, 1976; Федченко А.Ф. Ирак в борьбе за независимость (1917-1969), М., 1970; Longrigg, H.Stephen. Iraq, 1900-1950: A Political, Social and Economic History. London, 1953; Sluglett, Peter. Britain in Iraq, 1914-1932. London, 1976. Nuri es-Said. Arab Independence and Unity. Baghdad, 1943:

տաղրությամբ և շահույթով պայմանավորված նավթային վիթխարի հարստությունը մեծապես ազդեց երկրի տնտեսության և ողջ հասարակության վրա: Թվում էր, թե առջևում բացվում է նոր լուսավոր աշխարհի իրական ու անմիջական հեռավատկերը: Այնպիսի տպավորություն կար, թե ամեն ինչ պատրաստ է փոփոխությունների համար: Բայց և այնպես, զարգացումների ընթացքը շատերին չէր գոհացնում: Երիտասարդ իրաքցի կանայք, որոնք մինչ այդ իրենց «լիբանանցի ու եգիպտացի քույրերի հետ համեմատ» հասարակությունից առավել մեկուսացված խավն էին հանդիսանում, հանկարծակի հայտնվեցին հասարակական ակտիվ շփումների մեջ: Արտասահմանում կրթություն ստանալու նպատակով, նրանք սկսեցին անդամակցել կառավարական և գիտական միություններին՝ «ազատագրվել» իրենց կաշկանդող ու սոցիալական անհավասարությունը խորհրդանշող երկար ու սև զգեստներից՝ *sarrafijig*: Սակայն այս կաշկանդվածության ձեռքազատումը որոշ իմաստներով հանգեցնում էր զգացմունքային մեծ լարվածության, միայնակության, հույսերի խորտակման ու երկյուղածության առաջացմանը, որը հետապնդում և աղճատում էր Իրաքի մտավոր կյանքը անցյալ դարի 50-ականներին:

1952թ. գարնանը, իրաքցի մի երիտասարդ կին պատմվածք գրելու պատճառով հեռացվում է քոլեջից: Նա պարզապես նկարագրել էր երիտասարդ կնոջ՝ տվյալ ժամանակաշրջանի «անճաշակ դատարկությունն» արտահայտելու բաղձանքը, երբ «տգետ, առաջնորդ տղամարդիկ» դեռևս կառչում են «խեղված ու բարոյագուրկ սոցիալական նորմերից»: Նա խոսում էր շատերի անուճից:¹¹⁶

Նույն կերպ, իրաքցի երիտասարդները արտասահմանում երկարատև ուսումնառությունից վերադառնալուն պես, բախվում էին իրաքյան հասարակությունում առկա խոչընդոտների ու բյուրոկրատիայի հետ: Հետադեմ Իրաքը, ուր նրանք վերադառնում էին, դժվարին կացության մեջ էր դնում ու արհամարհաբար մերժում նրանց: Նրանք արգելքների էին հանդիպում իրենց ձեռքբերած նոր գիտելիքների կենսագործման հարցում և օտար էին զգում նույնիսկ իրենց սեփական տանը: Պատահական չէ, որ այդ տարիներին երիտասարդության մեջ ամենատարածվածը Տուրգենևի «Հայրեր և որդիներ» գրքի արաբերեն թարգմանությունն էր: Սակայն, եթե 1950-ականների սկզբներին ունակ ու եռանդուն մարդկանց թիվն Իրաքում չնչին էր, ապա տասնամյակի վերջում այն խիստ մեծացավ: Եթե 1951-52թթ. Իրաքում կային ընդամենը հինգ ինժեներ-մեխա-

116 Polk, William. The Arab World Today, Harvard University Press, London, 1991, p.197

նիկներ, ապա արդեն 1958թ. երկրի կառավարման և տնտեսության բնագավառում արտասահմանում կրթություն ստացած իրաքցիների քիվն արդեն հասնում էր շուրջ հարյուրի: Չուգահեռաբար կարևոր փոփոխություններ իրականացվեցին ինչպես բոլոր մասնագիտությունների գծով կադրերի պատրաստման, այնպես էլ հասարակական այլ ոլորտներում:

Բաղդադում հասունանում էր փոփոխությունների անհրաժեշտությունը: Կառավարությունը գտնվում էր Նուրի Սաիդի ձեռքում, մի խոհեմ ու փորձառու քաղաքական գործչի, որը զինվորական կրթությամբ էր ստացել Օսմանյան բանակում և պայքար մղել արաբական հեղափոխության տարիներին: Նուրիի ղեկավարած Իրաքի կառավարությունն ամուր ձեռքերում էր: Նրան նույնիսկ իր ախայաններն էին հարգում և նա այնքան մեծ համբավ ուներ (կամ այդպես ընդունված էր համարել), որ անգամ նրա ամենաոխերին՝ բշնամիների խոստովանությամբ, կարող էր հաղթել նույնիսկ ազատ ընտրությունների դեպքում: Նա գիտեր, թե ինչ է ուզում և ինչպես հասնել նպատակին: Սակայն Նուրիի կառավարությունը ստեղծում էր նոր Իրաք, որում ամձամբ ինքը և հին դպրոցի մարդիկ այլևս տեղ չափտի ունենային: Տնտեսական ու սոցիալական հսկայական փոփոխությունները անհարիր էին հին քաղաքական կյանքին, ուստի պատմեչի պես կասեցնում էին ըմբոստ ուժերին: Ծնշումներն անընդմեջ ավելանում էին ընդհուպ մինչև 1958թ.:

1952թ. հուլիսի 23-ին Եգիպտոսում հեղաշրջում կազմակերպած զինվորական սպաները, հայտնվելով անորոշ իրավիճակում, պարզապես լավ չէին պատկերացնում, թե ինչպես պետք է վարվեն ստանձնած իշխանության հետ: ¹¹⁷ Նրանք համոզված էին, որ պարտավոր են վերջ դնել միապետի իշխանությանը և թագավոր Ֆարուկին հարկադրեցին մի քանի օրում հեռանալ երկրից: Այնուամենայնիվ, միապետության պաշտոնական վերացման համար պահանջվեց 11 ամիս: Նոր իշխանու-

¹¹⁷ Եգիպտական հեղափոխության, Նասերի և նրա գործընկերների մասին տես՝ Беляев И.П., Примаков Е.М. Египет: время президента Насера. М., 1974; Курделашвили Ш.Н., Революция 1952 года и крах британского господства в Египте. М., 1966; Сейранян Б.Г. Египет в борьбе за независимость, 1945-1952. М., 1970; Stephens, Robert. Nasser: A Political Biography. New York: Simon&Schuster, 1971; Nutting Anthony. Nasser. New York: E.P.Dutton&Co, 1972; Lacouture, Jean and Simon. Egypt in Transition. New York. 1958; Wheelock, Keith. Nasser's New Egypt., New York, 1960; Wynn, Wilton. Nasser of Egypt: The Search fo Dignity (Cambridge, Mass., 1959); P.J.Vatikiotis. Nasser and His Generation (New York, 1978); Waterbury, John. The Egypt of Naser and Sadat (Princeton, 1983); Shoukri Ghali. Egypt:Portrait of a President-Sadat's Road to Jerusalem (London, 1981), Naguib, Mohammed. Egypt's Destiny. (New York, 1955); Abdel-Malek, A nouar.Egypt: Military Society (New York, 1968); Riad, Hassan. L'Egypte Nasserienne(Paris,1964)

յունները չէին քաբցնում իրենց կապերը նախկին քաղաքական վերնախավի հետ: Սկզբնական շրջանում կառավարությունը վստահություն հայտնեց հին վարչակարգի «մաքուր» քաղաքական գործիչներին: Սպաները հասարակական պայքար ծավալեցին նախկինների ճանաչման դեմ՝ վերացնելով ինչպես միապետության հետ ամնչվող տիտղոսները, այնպես էլ նրանց իշխանության հիմքը հանդիսացող Նեղոսի երկայնքով ձգվող բերրի հողատարածքների հսկայական սեփականությունը:

Մեպտեմբերի 7-ին, երբ բանակը ստանձնեց պաշտոնական իշխանությունը, «Ազատ սպաների» անվանական ղեկավար գեներալ Նագիբը վարչապետ նշանակվեց: Այնուհանդերձ, նախարարների մեծ մասը քաղաքացիական անձինք էին, իսկ 1954թ. մարտի վերջին, սպաները դեռևս մտադիր էին կառավարման քաղաքացիական ձևի վերադառնալ: Հետագարձ հայացքից երևում է, որ «Ազատ Սպաներն» իրականում հստակ պատկերացում չունեին Եգիպտոսի պետական նոր կառուցվածքի մասին:

Նասերը հայտարարում էր, թե ինքը երբեք իր խմբի կողմից նոր հասարակարգ ստեղծելու մտադրություն չի ունեցել, նրա խնդիրը կայացել է հնի ոչնչացման մեջ: Իր «Հեղափոխության փիլիսոփայությունը» գրքում նա անդրադառնում է հեղաշրջումից հետո իր կրած «նեղությունների», «շոկի» և «դառնությունների» մասին: «Նախքան այդ օրն ինձ թվում էր, թե ողջ ազգը ծածուկ գործի անցնելու է պատրաստվում, թե նա սպասում է ավանգարդի հարձակման, որպեսզի հոծ բազմությամբ միախառնվի կուռ ֆալանգներին՝ անձնվեր ընթանալով դեպի մեծ նպատակ: Հուլիսի 23-ին հաջորդած իրապատկերն ինձ ցնցեց: Ավանգարդը կատարեց իր խնդիրը՝ գրոհով վերցնելով բռնապետական ամրոցի պատերը, Ֆարուկին հարկադրեց հրաժարվել գահից, իսկ զանգվածներին՝ զորավիզ լինելով հասնել իրենց վերջնանպատակին: Այնուհետև սպասեց ամբոխին, որը պետք է միանար իրեն: Սակայն որքան տարբեր էր իրականությունը երևակայական պատկերից: Վրա հասած ամբոխը ցիրուցան եղած երիտասարդներ էին: Մեզ կարգապահություն էր անհրաժեշտ, սակայն քառսի հանդիպեցինք մեր շարքերի քիկունքում: Մենք միության կարիք ունեինք, սակայն երկպառակտման առջև կանգնեցինք: Մենք մարտնչման կարիք ունեինք, սակայն բացի անձնատուր լինելուց ու անգործությունից, ոչնչի չհանդիպեցինք: Անձնային ու համատեսաճողությունը օրվա հրամայականն էին: Բոլորի շուրթերին «ես» բառն էր »:¹¹⁸

Ըստ էության, զինվորականության կողմից իշխանության պահպանման մշտական մտադրության մասին անգամ խոսք լինել չեր կարող. երե

¹¹⁸ Nasser, Gamal Abdel. Philosophy of the Revolution. Cairo, 1963, pp. 52-54

նույնիսկ նրանք այն մեկ այլ խմբի վերադարձնելու մտադրություն ունենալին, ապա «Ազատ Սպաները» հազիվ թե այդպես վարվեին: Այս հանգամանքն էլ ի հայտ բերեց Նագիբի և փոխգնդապետ Նասերի միջև իշխանական պայքարը, որի հիմքում ընկած էին հակասությունները բանակի, «Մահմեդական Եղբայրների» և քաղաքացիական իշխանությունների միջև: Ի վերջո, գաղտնի ու բացահայտ երկարատև պայքարից ու խուսափարումներից հետո, Նագիբը վտարվեց իշխանությունից ու տնային կալանքի տակ առնվեց 1954թ. նոյեմբերի 1-ին: Սակայն ներքին խնդիրներում նոր իշխանությունը դեռևս շատ հեռու էր հաստատում ու համաձայնեցված քաղաքականություն վարելուց:

Արտաքին քաղաքականության մեջ նոր վարչակարգի առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրներից էր հանդիսանում Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունների հստակեցումը: 1945-46թթ., երբ բրիտանացիները էվակուացվեցին Կահիրեից, նրանց ռազմուժի մեծ մասը՝ 80.000 մարդ, տեղափոխվեց Մուեզի ջրանցքի շրջանում տեղակայված բազաները: Եգիպտոսից նրանց հեռացնելու ուղղությամբ նոր իշխանությունների բազմաթիվ փորձերն ապարդյուն էին: Միացյալ Ազգերին ուղղված բողոքարկումները նույնպես հաջողություն չունեցան: Փաստորեն ազգային խնդիրները հոգալու հարցում անգործությունը նախկին իշխանությունների կողմից նրանց հեղինակագրկման գլխավոր պատճառներից մեկը հանդիսացավ: Ինչ վերաբերում է նոր կառավարությանը, ապա այն հեղաշրջումից անմիջապես հետո անհաջող փորձ կատարեց ուղղակի կապ հաստատելու Իսրայելի դեկավարության հետ՝ խնդրելով հրեական լոբբիի աջակցությունը երկրից անգլիական ուժերի դուրսբերումն ապահովելու ուղղությամբ: Փոխարենը եգիպտական դեկավարությունը, ի դեմս Նասերի, խոստանում էր խաղաղության հաստատել Իսրայելի հետ: 1954թ. հոկտեմբերին անգլիացիների հետ երկարատև բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեց անգլո-եգիպտական համաձայնագիրը: 1956թ. ապրիլի 14-ին բրիտանացիները դուրս բերեցին Եգիպտոսից իրենց վերջին ռազմական տեխնիկան:

Ինչ վերաբերվում է Սիրիային, ապա այնտեղ նույնպես դժվար էր ընթանում ազգային անկախության ամրապնդմանն ուղղված գործընթացը: Անգլիացի արևելագետ Պ.Սիլը 40-50-ական թթ. որակում է որպես «Սիրիայի համար պայքարի» ժամանակաշրջան:¹¹⁹ Հենց այդ ժամանակ էր, երբ դրսից հրահրվող ներքին անկայունությունն ու երկրի աշխարհագրական մասնատումը գաղութային ուժերի կողմից, Սիրիան վերածել էին «փաստորեն գո-

¹¹⁹ Patrick Seale. The Struggle for Syria. A study of Past War Politics. 1945-1958, London, 1965

ություն չունեցող մի միավորի»:¹¹⁹ Սիրիական պաշտոնական պատմագրության մեջ այդ ժամանակաշրջանը հիշատակվում է որպես «ազգայնական վարչակարգերի» ժամանակաշրջան, որոնք ներկայացնում էին «գործուական» ժողովրդավարության կամ էլ զինվորական մեհիշխանության տարբեր ձևերը: 1949-1951թթ. հեղաշրջումները հաջողում էին մեկը մյուսին: Եվ քաղաքագետներից շատերը նույնիսկ հարց էին բարձրացնում Սիրիան որպես անկախ պետություն պահպանելու կամ Իրաքի և Հորդանանի հետ միություն (Մեծ Սիրիա) կազմելու նպատակահարմարության մասին:

• Արաբական Արևելքում ԽՍՀՄ-ի և Միացյալ Նահանգների պայքարի աստվածացումը անխուսափելիորեն նոր բաժանարար գծեր էր ստեղծում տարածաշրջանում: Այն հիմնականում կենտրոնանալով արաբա-իսրայելյան հակամարտության շուրջը՝ իր հերթին աստիճանաբար ձևավորեց երկու հակադիր ճամբարներ, որոնցից առաջինն ընդգրկում էր ԽՍՀՄ և «ազգայնական» վարչակարգեր ունեցող Եգիպտոսը, Սիրիան և 1958թ. հետո նաև Իրաքը, իսկ երկրորդը՝ ԱՄՆ, Իսրայելը և «չափավորական» ամերիկամետ արաբական թագավորությունները՝ Հորդանանը, Սաուդյան Արաբիան, Բուվեյթը և այլն: ♦

• Առաջին արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո իրականում խաղաղություն այդպես էլ չհաստատվեց տարածաշրջանում, բացառությամբ 1949թ. գարնանը հաստատված զինադադարի, երբ Իսրայելի սահմաններն ավելի շատ ռազմաճակատ, քան թե սահմանագիծ էին հիշեցնում: Գրոհներն ու հակազդոհները, հետախուզական առաքելությունները, կոմանդոսական հարձակումներն ու ռազմարշավները դարձել էին օրվա հրամայական: Սիրիա-Իսրայել, Հորդանան-Իսրայել, Եգիպտոս-Իսրայել սահմանագծերի երկայնքով իրականացվող փոխհրաձգությունները սովորական գործընթացներ էին համարվում: Միացյալ Ազգերի Համատեղ Զինադադարի Հանձնաժողովը (UNMAC) զբաղված էր հակամարտող կողմերի հայցերի ու մեղադրանքների տարրոշմամբ ու դատավճիռների կայացմամբ, կամ էլ Անվտանգության Խորհրդի հանձնարարությամբ ագրեսիվ գործողությունների դեմ հորդորների արձակմամբ: 1949-55թթ. ընթացքում հազարավոր միջադեպեր են գրանցվել:

Շուրջ 150.000 պաղեստինցի փախստականներ կտրված էին ինչպես իրենց ապրուստի միջոցներ հայթայթելու և իրենց կենսագործունեությունը ապահովելու պատշաճ հնարավորությունից: Իրենց բնակավայրեր վերադառնալու սին հեռանկարի ակնկալիքով, գործնականում փախստականներ չհամարվող այս մարդիկ ամբողջապես կրում էին պատերազմի ծանր հետևանքները: Նրանք մեծամասամբ բնակություն հաս-

տատելով Հորդանանում՝ ապակայունացում հաղորդեցին ոչ միայն երկրի ներքադաբական կյանքին, այլև ողջ տարածաշրջանին:

Գրեթե 1 միլիոնի հասնող պաղեստինցի փախստականներ ապաստան էին գտել հարևան մյուս արաբական երկրներում՝ Սիրիայում և Եգիպտոսում: Ծամբարներում հաստատված փախստականների մեծ մասի խնամքը հոգում էր Միացյալ Ազգերի գործակալություններից մեկը՝ յուրաքանչյուր անձին հատկացնելով ամսական երկու դոլարից պակաս գումար, ցուցաբերելով բժշկական հոգածություն ու սննդամթերք: Մակայն այդպես անգործ ու թշվառ, նրանք շարունակում էին տոկալ աստիճանաբար ընդգրկվելով Իսրայելի դեմ զինված պայքարի մեջ:

Պաղեստինցիների կողմից իրականացվող սահմանային խախտումների դեմ Իսրայելը որդեգրեց «զանգվածային վրիժառության» քաղաքականությունը, որը առավել ցայտուն կերպով արտահայտվեց 1954թ. մարտին Նահիալիին (Հորդանան), իսկ 1955թ. փետրվարին Գազայի դեմ կազմակերպված կանոնավոր գործադատությունների հարձակումների ժամանակ: Վերջին թիրախը հանդիսացավ Գազայում գտնվող եվրոպական բանակի կենտրոնակայանը, որտեղ եգիպտացիների կորուստները կազմեցին 69 մարդ: Ըստ երևույթին, իսրայելյան այդ հարձակումները տագնապի լուրջ ազդանշան հանդիսանալով եգիպտական ղեկավարության համար՝ օրակարգի վրա դրեցին եգիպտական բանակի սպառազինման անհրաժեշտության հարցը: Մերժում ստանալով Արևմուտքից, մասնավորապես ԱՄՆ-ից, ռազմական օգնություն ստանալու խնդրանքին, 1955թ. սեպտեմբերին, Եգիպտոսի ղեկավար՝ Գամալ արդել Նասերը հայտարարեց, թե Չեխոսլովակիան Եգիպտոսին կտրամադրի պահանջված ռազմական օժանդակությունը:

Նասերին, առաջինը արաբական աշխարհում, հաջողվեց օգտագործել սառը պատերազմի հանգամանքը և ակնհայտորեն լծակներ ձեռք բերել թե՛ Արևմուտքի և թե՛ ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ՝ առավել բարենպաստ պայմաններ կորզելու նկատառումներով:

Պետք է նշել նաև, որ 1955թ. սկսած Եգիպտոսում Խորհրդային Միության դիրքերի ամրապնդման հետևանքով, ամերիկյան քաղաքականությունը տարածաշրջանում էլ ավելի ակտիվացավ՝ ուժեղացնելով երկու գերտերությունների միջև առճակատումն ու անմիջական բախման հնարավորությունը: 50-ականներին ԽՍՀՄ և ԱՄՆ միջև ընթացող սառը պատերազմը Եվրոպական մայրցամաքից տեղափոխվեց Մերձավոր և Միջին Արևելք՝ այնտեղ տեղի ունեցող նշանակալից զարգացումները ենթարկելով գերտերությունների գլոբալ դիմակայության տրամաբանությանը:

Միևնույն ժամանակ, սահմանային ընդհարումները նվազելու փոխարեն ավելի հաճախակի էին դառնում: Իսրայելական ուժերը հոկտեմբերին 22-ին հարձակում գործեցին Սիրիայի վրա, նոյեմբերի 2-ին՝ եգիպտական դիրքերի, իսկ դեկտեմբերի 11-ին՝ սիրիական առաջապահ ուղեկալի վրա: Հարձակումների համար Իսրայելը արժանացավ միայն ԱՆՎտանգության Խորհրդի հորդորներին: Արաբները Իսրայելը համարում էին Արևմտյան պետություն և արաբական, հատկապես եգիպտական քարոզչամեթոդներով գնալով առավել խիստ հակաարևմտյան բնույթ էր ստանում:

Այդ ընթացքում Հորդանանում, 1955թ. դեկտեմբերին, արևմտամետ կառավարության ու Բաղդադի պակտի՝ դեմ բողոքի ցույցեր կազմակերպվեցին, որի արդյունքում կառավարությունը տապալվեց, իսկ բռնությունները շարունակվեցին այնքան ժամանակ մինչև 1956թ. մարտի 2-ին Հուսեյն թագավորը ծառայությունից հեռացրեց հորդանանյան ռազմական ուժերի հրամանատար բրիտանացի սպա Գլաբ փաշային՝ փոխարենը նշանակելով երիտասարդ արաբ ազգայնականի:

• Եգիպտոսի և ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունների սերտացումը հանգեցրին նրան, որ ԱՄՆ պետքարտուղարը 1956թ. հուլիսի 19-ին Վաշինգտոնում Եգիպտոսի դեսպանին տեղեկացրեց, որ ԱՄՆ-ն հրաժարվում է Եգիպտոսին տրամադրել 270 մլն. դոլարի նախկինում խոստացված փոխառությունը՝ Ասուանի ջրամբարի առաջին հերթի կառուցման նպատակով: Պատասխան քայլը եղավ հուլիսի 26-ին Նասերի կողմից Սուեզի ջրանցքի ազգայնացման մասին հայտարարությունը: Արևմուտքի հակադեմոկրատներ իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: Օգոստոսի 2-ին Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի արտգործնախարարներն ու ԱՄՆ պետքարտուղարը հանդիպում ունեցան Լոնդոնում: Նշված երկրները, նաև փոխզիջումային լուծում գտնելու նպատակով, սեպտեմբերի 5-ին Կահիրե առաքելություն ուղարկեցին, որն ավարտվեց անհաջողությամբ: Եգիպտոսը շարունակում էր օգտագործել ջրանցքը: Նասերը տեղի չտվեց նույնիսկ Եգիպտոսի արտասահմանյան հաշիվները սառեցնելու վերաբերյալ հնչած սպառնալիքներին: Եգիպտոսը հանդես եկավ ընկերության բաժնետերերին փոխհատուցում վճարելու առաջարկությամբ, սակայն պնդեց, որ ջրանցքը «եղել է ու պետք է լինի եգիպտական»: Մասնակից բոլոր կողմերի ձեռնարկած տարբեր միջոցառումներից ու պաշտոնական հայտարարություններից հետո, Իսրայելը, չնայած ՄԱԿ-ի նախազգուշացումներին, հոկտեմբերի 29-ին հարձակում գործեց Եգիպտոսի վրա: Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան վերջնագիրը ներկայացրեցին երկու կողմերին էլ: Այնուհետև, հոկտեմբերի 31-ին ռմբակոծեցին Կահիրեն և Ալեքսանդրիան, իսկ նոյեմբերի 2-ին

ներխուժեցին ջրանցքի գոտի: Նոյեմբերի 5-ին անգլո-ֆրանսիական ուժերը գրավեցին Պորտ-Սաիդը, սակայն նոյեմբերի 7-ին տեղի տալով ԱՄՆ և ԽՍՀՄ ճնշումներին՝ համաձայնեցին կրակի դադարեցմանը:¹²⁰

Հավանական է քվում մաս այն վարկածը, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան դաշնակիցների պատերազմ սանձազերծելով Եգիպտոսի դեմ՝ Նասերին տապալելու ուղղակի նպատակ են հետապնդել: Ինչ վերաբերում է Իսրայելին, ապա նա հասավ իր նպատակին՝ ապահովելով անարգել մուտքը Տիրանի նեղուցից Արաբայի ծոցում գտնվող իր Էյլաթ նավահանգիստ: Պայմանագրային այս նոր կետերի ու Եգիպտոսի կողմից Իսրայելին նավարկության նպատակով տարածքային ջրեր համարվող շրջանների փակման իրավունքի հարցը մեկ տասնամյակ անց՝ 1967թ. հունիսին, նոր կովի բռնկման շարժառիթ հանդիսացավ:

Սակայն 1956թ. պատերազմի ամենակարևոր արդյունքը այն էր, որ բրիտանական ու ֆրանսիական բանակների անհաջողությունն ու նրանց ուժերի հարկադրաբար դուրսբերումը Եգիպտոսից, խորհրդանշեց Մերձավոր Արևելքում եվրոպական (Անգլիայի և Ֆրանսիայի) օտար գերիշխանության դարաշրջանի ավարտը. առաջին քանը, որ եգիպտական զորքերն արեցին Սուեզ մուտք գործելուն պես, ֆերդինանդ դը Լեստեպսի արձանի պայթեցումն էր:

• Սուեզի ճգնաժամը Նասերին արաբական հերոս դարձրեց: Պատերազմը համալրեց նրա կողմից Սուեզի Ջրանցքի Ընկերության ազգայնացումը և ապահովեց ռազմական օգնության տրամադրումը Խորհրդային Միության կողմից: Արաբների կարծիքով, Եգիպտոսը մարտնչեց Բրիտանիայի, ֆրանսիայի ու Իսրայելի դեմ, իսկ Նասերը մարտահրավեր նետեց աշխարհին ու հաղթող դուրս եկավ:

120 1956թ. պատերազմի վերաբերյալ տե՛ս՝ *Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке*. М., 1966; *Медвелко Л.И. К востоку и западу от Суэца*. М., 1980; *Neff, Donald. Warriors at Suez: Eisenhower Takes America into the Middle East*. New York: Simon & Schuster, 1981; *Kunz, B. Diane. The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991; *Freiberger, Z.Steven. Dawn over Suez: The Rise of the American Power in the Middle East*. Chicago, 1992; *Kyle, Keith. Suez*. New York: Str. Martin's Press. 1991; *Lucas, W. Scott. Divided We Stand: Britain, the US and the Suez Crisis*. London: Holder and Stoughton, 1991; *Louis, Roger William and Owen Robert. Suez 1956: The Crisis and its Consequences*. Oxford: Clarendon Press, 1989; *Childers, B. Erskine. The Road to Suez*. London, 1962; *Nutting, Anthony. No End of a Lesson*. London, 1967; ԱՄՆ պետքարտուղարության հատուկ հրապարակումը՝ *The Suez Canal Problem*. Washington, 1956; *Lloy, Selwyn. Suez 1956: A Personal Account*. London, 1978:

Եգիպտոսում տեղի ունեցող դեպքերն ու զարգացումները իրենց ազդեցությունն էին բողոնում արաբական մյուս երկրների վրա: Այսպես. Լիբանանը հետևելով Եգիպտոսի օրինակին՝ պայթեցրեց «Իրաք Պետություն» ընկերության նավթատարը: Նասերամետ զգացմունքային ալիքն այնքան ուժգնորեն էր համակել արաբներին, որ Հորդանանի երիտասարդ թագավոր Հուսեյնը, համոզված լինելով գահի մոտալուտ կորստյան հարցում, 1957թ. ապրիլին, անձամբ հարված հասցրեց առավել ծայրահեղորեն տրամադրված ազգայնամոլներին՝ աշխատանքից հեռացնելով իր վարչապետին ու բանակի հրամանատարին, և կառավարությունը վերակազմավորեց իր պապի՝ Արդալլահ թագավորի ոճով:

Սիրիայի երկարատև անկայուն վիճակը 1958թ. փետրվարին հանգեցրեց Եգիպտոսի հետ Սիրիայի միավորմանը՝ Միացյալ Արաբական Հանրապետության կազմավորման միջոցով: Երկու երկրների միջև որոշակի սերտ միասնության ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկվել էին դեռևս 1956 թվականին: Նույն տարվա հունվարին, Եգիպտոսի նոր սահմանադրությամբ հռչակվեց, որ Եգիպտացիները «կազմում են արաբ ազգի մի մասը», իսկ հուլիս ամսին, սիրիական խորհրդարանը, Եգիպտոսի հետ դաշնային միության համար նախագծերի ուսումնասիրության նպատակով, բանակցային հանձնաժողով կազմավորեց: Մի քանի ամիս անց, 1957թ. նոյեմբերին, Դամասկոսում համատեղ խորհրդարանական նիստ գումարվեց, որի ընթացքում դաշնային միության ստեղծման ուղղությամբ պահանջվեց լրացուցիչ քայլեր ձեռնարկել: Վերջապես 1958թ. փետրվարին, Սիրիայում կոմունիստական գաղափարների տարածումն ու համապատասխան իշխանության հնարավոր ձևավորումը կասեցնելու նպատակով՝ հայտարարվեց Միացյալ Արաբական Հանրապետության (ՄԱՀ) ստեղծումը:

Արաբական մյուս երկները հրավիրվում էին միանալ ՄԱՀ-ին: Առավել հետաքրքրական էր Եմենի՝ արաբական միակ երկրի որոշումը նորաստեղծ պետական կազմավորմանը միանալու վերաբերյալ:

Ի հակադրություն ՄԱՀ-ին, «արևմտամետ» Իրաքի ու Հորդանանի կառավարությունները փետրվարի 14-ին, անմիջապես կազմավորեցին Արաբական Միությունը՝ խորհրդանիշ ընդունելով Արաբական Հեղափոխության դրոշը:

Սատոյան Արաբիայում, ուր նավթային անսպասելի ու անսահման հարստությունից առաջացած շռայլության ու կոռուպցիայի դեմ բողոքի ալիքը 1958թ. ապրիլին հանգեցրեց պալատական թավշյա հեղաշրջման՝ 1953թ. իր մահկանացուն կնքած Արդուլ Ազիզ թագավորի որդի թագավոր Սատուր իշխանությունը հանձնեց իր եղբորը՝ գահաժառանգ Ֆեյսալին:

Ռեզիլ մեկ ամիս անց, բազմադեմ Լիբանանի քաղաքական ու կրոնական ֆրակցիաները, որոնք 1830-ականներից սկսած սաստիկ պայքար էին մղում միմյանց հետ, դարձյալ բացահայտ պատերազմի մեջ մտան: Խնդիրն այժմ կայանում էր նրանում, թե Լիբանանը ԱՄՆ նախագահ Էյզենհաուերի հայտնի հայեցակարգի միջոցով կընդգրկվի Արևմուտքի ազդեցության ոլորտում, թե կկապվի Արաբական աշխարհի հզոր տերություններից, մասնավորապես Եգիպտոսին ու Սիրիային: Արևմուտքի հետ սերտ կապերին նախապատվություն տվող քրիստոնեական և Արաբական երկրներին նախապատվություն տվող մահմեդական համայնքների միջև հակասությունները հանգեցրին Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմի բռնկմանը: Լիբանանի նախագահն անձամբ իշխանության գալով 1952թ. հեղաշրջման միջոցով՝ դիմեց Միացյալ Ազգերի ու, վերջապես, Միացյալ Նահանգների օգնությանը: Այդ ընթացքում իրաքյան բանակը անսպասելիորեն հեղաշրջում իրականացրեց՝ տապալելով Նուրի Սաիդի արևմտամետ կառավարությունը:¹²¹ Արևմուտքի դիրքերը տարածաշրջանում լքողներն խարխուլվեցին: Ստեղծված պայմաններում Վաշինգտոնը չէր կարող հապաղել:

Ամերիկյան հակազդեցությունը շտապ և ուժգին էր. ընդամենը ժամերի ընթացքում, ամերիկյան Վեցերորդ նավատորմի առաջին ռազմանավերը սկսեցին ցամաք իջեցվել, իսկ Բրիտանիան օդային ստորաբաժանումներ մտցրեց Հորդանան: Ի տարբերություն Սուեզի, այս ներխուժումն իրականացավ Լիբանանի կառավարության պահանջի համաձայն: Ամերիկացիների միջամտությունը ավարտվեց փոխզիջումային լուծումով, որի համաձայն լիբանանյան բանակի հրամանատար գեներալ Ֆուադ Շիհաբի վրա դրվեց երկրի նախագահի ծանր պարտականությունը:

Իրաքում Արդուլ-Քարիմ Քասեմի նոր կառավարությունը զգալիորեն տարբերվում էր Նասերի կառավարությունից: Թագավորը, գահաժառանգ արքայազնը, վարչապետը բռնվեցին ու գնդակահարվեցին, ամենուր դաժան տեսարաններ էին ու խառնամբոխի հիստերիա: Իշխանությունը բռնագրաված ռազմական ուժերը արագ պառակտվեցին: Չափավոր, ազգայնական խմբերին 1959թ. փոխարինելու եկած ուժերը աստիճանաբար թեքվում էին դեպի ձախակողմյան արմատականները: 1959թ. անհաջող հեղաշրջման փորձ կատարվեց, որին հաջորդեցին կառավարության անդամալուծումն ու արդյունքում հակաքրդական արշավի սանձազերծումը:

121 1958թ. հեղափոխության վերաբերյալ տես Slaglett, Peter and Farouk Slaglett, Marion. Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship. London: KPI Limited, 1987; Lous, William Roger and Fernea, A. Robert. The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited. London: I.B.Tauris, 1991:

1961թ. ամռանը Իրաքի կառավարության դեմ ապստամբած Մուլլա Մուստաֆա Բարզանիի քուրդ հետևորդները արագ գրավեցին Հյուսիսային Իրաքի ողջ լեռնային շրջանը (Քուրդիստանը) և կասեցրին դեպի տափաստաններ կառավարական զորքերի ետ քաշումը: Ի պատասխան, Քասեմի կառավարությունը ռմբակոծեց քրդական գյուղերը: Պաշտոնական հաղորդագրությունների անվերջ հեղեղ էր տեղում՝ հայտնելով, թե ապստամբությունն ամբողջովին ճնշված է, կամ շուտով կճնշվի: 1962թ. օգոստոսին, աշխարհին ու իրաքցիներին իրենց հզորությունը ցուցադրելու նպատակով, քրդերը պայթեցրին Իրաքից Միջերկրականի նավահանգիստ ձգվող նավթամուղը: Ապստամբությանը վերջ տալու իրաքյան բանակի անկարողությունը պայմանավորված էր թե՛ Քասեմի կողմում գտնվող կադրային սպաների նկատմամբ վատախոսյան պակասով, և թե՛ նրա ռեժիմի՝ վճռական գործելու անզորությամբ: Վերջապես, այս խնդիրներն էին, որ զուգակցվելով նրա կողմից թույլ տրված մի շարք այլ սխալների հետ՝ արագացրեցին հեղաշրջման գործընթացը, որը 1963թ. փետրվարի 8-ին ավարտվեց Քասեմի կառավարության տապալմամբ ու անձամբ նրա մահապատժով:

Ըստ էության, Միացյալ Արաբական Հանրապետությանը վիճակված չէր երկար գոյատևել: Պետք է նշել, որ Եգիպտոսի հետ միավորման երեք ու կես տարին (1958-1961թթ.) Սիրիան թուլացրեց քաղաքականապես, երբ անտեսվեցին նրա զարգացման առանձնահատկություններն ու պայմանների տարբեր լինելը՝ համեմատած Եգիպտոսի հետ: Արդյունքում, Սիրիայում կենտրոնախույս ուժերը ամրապնդեցին իրենց դիրքերը, իսկ 1961թ. սեպտեմբերի 28-ին բանակային խուճուճան (քաղաքական խումբ) ընդվզեց Դամասկոսում՝ հռչակելով ազգային կառավարություն ու բոլոր եգիպտացիներին հորդորելով երկրից հեռանալ: Հոկտեմբերի 19-ին Սիրիան նորից դարձավ Արաբական Լիգայի անդամ: Չնայած դեկտեմբերի 1-ին երկրում կայացած գլխավոր ընտրություններին՝ նոր կառավարությունը ևս տապալվեց 1962թ. մարտի 28-ին:

Արաբիայի հարավ-արևմուտքում գտնվող Ադեն նավահանգիստը անգլիական վերահսկողության տակ վերածվել էր համեմատաբար բարգավաճ ու կազմակերպված անկլավի: Նավթային արդյունաբերության ու նավարկության աճը, ինչպես նաև Բրիտանիայի համար ռազմավարական կարևոր հենակետ լինելու հանգամանքը, հարստացրին Ադեն նավահանգիստը, մինչդեռ Դաշնություն կոչված ցեղային տարածքները որևէ զարգացում չապրեցին, և ըստ էության, կանխամտածված կերպով աչքաթող արվեցին: Հեռավոր տարածության վրա, քրիստոնեական վերահսկողությունից դուրս, Եմենը հանդիսանում էր հետամնաց մի ծայ-

րագնված: Մակայն հետագայում ո՛չ բրիտանացիների դեմ կիպլինգյան կոնվենտ մոդո եմենցիներին, ոչ էլ երկրի խորքի ցեղաբնիկներին, այլ փորձառու ու համեմատաբար բարձրավաճ Ադեն քաղաքի արհմիությունների աշխատավորներին էր վիճակված խարխուլելու բրիտանական կայսրության դիրքերը հարավ-արևմտյան Արաբիայում:

Մենք արդեն նշել էինք, որ 1937թ. Ադենը պաշտոնապես դարձավ բրիտանական գաղութ: 1956թ. հոկտեմբերին անգլո-ֆրանս-իսրայելյան ինտերվենցիայի արդյունքում, երբ Մուեզի ջրանցքը շրջափակվեց, Ադեն նավահանգիստը ևս փակվեց: Մա առևտրի անկման, ֆինանսական ճգնաժամի և նոր ձևավորված աշխատավորների շրջանում գործազրկության աճի պատճառ հանդիսացավ:

Խորհրդային Միությունը առիթն օգտագործելով՝ Եմենին ռազմական օգնություն ցուցաբերեց, որն էլ գործի դրվեց արդեն իսկ 1957թ. առաջին ամիսներին՝ բրիտանացիների հետ սահմանային ընդհարումների ժամանակ: Ադենից բրիտանացիներին դուրս մղելուն էր ուղղված մաս միապետական Եմենի միավորվելու որոշումը, որի համաձայն 1958թ. փետրվարին հռչակվեց Միացյալ Արաբական Հանրապետությունը: Երկրի հարավում հասարակության լայն շրջաններում սրընթաց աճում էր Եգիպտոսի նախագահ Աբդել Նասերի հեղինակությունը: Արդյունքում 1959թ. փետրվարի 11-ին հռչակվեց Հարավի Եմիրությունների Դաշնություն:

1962թ. սեպտեմբերի 9-ին իր մահկանացուն կնքեց Եմենի Իմամ Ահմեդը, որին հաջորդեց նրա որդի Բադրը՝ անվճռական ու թուլամորթ մի երիտասարդ: Հոր մահից երեք շաբաթ չանցած, նոր Իմամը տապալվեց իր հովանավորյալի՝ բանակի հրամանատար Աբդալլահ աս-Սալեհի կողմից ղեկավարած հեղաշրջման արդյունքում: Եմենում տեղի ունեցած հեղաշրջումը Եգիպտոսին հնարավորություն ընձեռեց հարավ-արևմտյան Արաբիայում իր դիրքերն ամրապնդելու համար: Եմենի նոր կառավարությունը օգնության խնդրանքով դիմեց Կահիրեին, որն էլ շատ արագ արձագանքեց: Այդ ժամանակ Եգիպտոսի ռազմուժն ու խորհրդատուների քանակը հասել էր 70.000-ի: Եմենը դարձավ Եգիպտոսի Վիետնամը, ուր իրական պատերազմական գործողություններ ծավալվեցին պարտիզանական ուժերի դեմ:

Արևմուտքը՝ Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ն անհանգստացած էին եգիպտական ներխուժման հետևանքով Արաբիայի նավթային միապետություններում անկայուն իրավիճակի ստեղծման, ինչպես նաև այնտեղ խորհրդային ազդեցության տարածման կապակցությամբ: Եգիպտացիները Եմենի հեղափոխությունը սկզբում համարում էին իրենց սեփական հեղափոխության շարունակություն, իսկ այնուհետև՝ բազում թշնամիներից ե-

գիպտական հեղափոխության պաշտպանման միջոց: Շուտով եգիպտացիները, փաստորեն, գրավեցին երկիրը՝ կազմելով այնտեղ իրենց սեփական կառավարությունը, քանի որ Եմենի իշխանությունները արդեն իսկ պատերազմի ընթացքում ապացուցել էին իրենց անկարողությունը:

Սպանությունները, ոմբակոծություններն ու ահաբեկչական հարձակումները սովորական երևույթ էին դարձել հարավ-արևմտյան Արաբիայի համար: Արդյունքում բրիտանացիները գիտակցեցին, որ խաղը տանուլ են տվել և 1967թ. օգոստոսին դուրս բերեցին երկրից իրենց վերջին զորքերը: Նոյեմբերի 29-ին Ադենում հռչակվեց Հարավային Եմենի Ժողովրդական Հանրապետությունը, որի քաղաքացիները պատերազմական գործողությունների մեծ փորձ ունենալով հանդերձ, բացարձակ անկարող գտնվեցին երկրի կառավարման գործում: Հեղափոխության նկատմամբ ոչ միանշանակ վերաբերմունքը հավելյալ պառակտում մտցրեց առանց այդ էլ ճգնաժամային վիճակում գտնվող նորաստեղծ պետության հասարակության մեջ: Չափավորները, որոնք հանդես էին գալիս բրիտանացիների հետ համագործակցության օգտին, շատ արագ մոռացության մատնվեցին, իսկ իշխանական պայքարի մեջ գտնվող ձախակողմյան ուժերը պայքար մղեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ Հարավային Եմենը դարձավ թերևս ամենաարմատական արաբական պետությունը:

Արաբական աշխարհում տեղի ունեցող հեղաշրջումներից չխուսափեցին նաև Սուդանն ու Լիբիան: Սուդանում անկախության ձեռքբերումից ուղիղ երկուս ու կես տարի անց, 1956թ. հունվարի 1-ին բանակը միջամտեց: 1958թ. նոյեմբերի 17-ի հեղաշրջումն իրականացվեց առանց արյունահեղության, որի ձեռքբերած հաջողությունները սակայն ի չիք դարձան 1964թ. հոկտեմբերի 21-ի նշանավոր քաղաքացիական ցույցերի ժամանակ՝ անդամալուծելով երկիրը: Մինչև 1969թ.՝ քաղաքացիական դաշինքի ձևավորումը մի շարք կառավարություններ հաջորդեցին իրար: Ազգային տնտեսության աճի տեմպերի նվազումը, հարավում այլախոհության աճը, ազգային խնդիրների ուղղությամբ համաձայնության բացակայությունը պատճառ հանդիսացան 1969թ. մայիսի 25-ին արդեն մեկ այլ ռազմական միջամտության՝ Ջաֆար Նումեյրիի հովանու ներքո՝ սպաների փոքր խմբի առաջնորդությամբ: Իր հերթին այս կառավարությունը ենթարկվեց մեկ այլ կատաղի հեղաշրջման, որը կազմակերպվել էր 1971թ. հուլիսին՝ Սուդանի Կոմունիստական Կուսակցության կողմից, սակայն մոտ տասնօրյա բանտարկությունից հետո Նումեյրին վերադարձվեց իշխանության և 1971թ. հոկտեմբերին ընտրվեց նախագահ: Այսպիսով, իր անկախության մի քանի տարիների ընթացքում, Սուդանն ունեցավ միակուսակցական,

1967թ

1951թ. ցեկտ. / Խորհուրդը չի քննարկում

կռաւիցիոն, ձախակողմյան ռազմական կառավարություններ, քաղաքացիական հեղաշրջում, երկու ռազմական հեղաշրջումներ, իշխանության ստանձնում կոմունիստական կուսակցության կողմից, հաջողված հակահեղաշրջում ու զինվորական կառավարության «քաղաքացիականացում»:

Անկախացումից հետո, չնայած 2-րդ Համաշխարհային պատերազմում ունեցած երկար ու հուսահատ պայքարին, Լիբիայում չհաջողվեց միասնական ամուր ազգային պետություն ստեղծել: Օտարների համար Լիբիան կարծես մեծ կարևորություն չէր ներկայացնում: Երկրի ներսում իրականացվող բարեփոփոխումների տեմպերը դանդաղ էին, խղճուկ ու հետամնաց. այնտեղ առաջընթացի որևէ նշույլ իսկ չէր նկատվում: Իրավիճակը փոխվեց 1959թ. նավթի պաշարների հայտնաբերումից հետո:

1969թ. սեպտեմբերի 1-ին լիբիական բանակի կրտսեր սպաների մի խումբ Մուամմառ ալ-Քադաֆիի ղեկավարությամբ՝ առաջնորդվելով նախագահ Նասերի եզիպտական մոդելով, տապալեց թագավորական ռեժիմը և հռչակեց Մոցիալիստական Լիբիական Ժողովրդական Արաբական Հանրապետությունը (Ջամահիրիյա): Լիբիան ընտրեց զարգացման երրորդ՝ ոչ սոցիալիստական և ոչ էլ կապիտալիստական, միայն իրեն հատուկ զարգացման ուղին, որի հիմնադրույթները գետեղվեցին Քադաֆիի կողմից գրված «Կանաչ գրքում» (Քիթաբ ալ-Ալդառ):¹²²

122 1968թ. հեղափոխության և Լիբիայում Քադաֆիի կառավարման վերաբերյալ տե՛ս Deeb, Marius and Deeb, Jane. Libya since the Revolution. New York, 1982; Bearman, Jonathan. Qadhafi's Libya. London, 1986; Cooley, K. John. Libyan Sandstorm. New York, 1982; Muscat, Frederick. My President, My Son. Malta, 1983; Davis, John. Libyan Politics: Tribe and Revolution. Berkeley, 1988;

7. 1967Թ. ԱՐԱԲ-ԻՍՐԱԵԼՅԱՆ «ՎԵՑՕՐՅԱ» ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ¹²³

1964թ. մերձավորարևելյան թատերաբեմում հայտնված Պաղեստինի Ազատագրման Կազմակերպությունը (ՊԱԿ), իր ուրույն ապակալունացնող դերակատարությունն ունեցավ տարածաշրջանում: Արաբական աշխարհում գոյություն ունեցող հակասությունների պայմաններում Պաղեստինցիների հարցը շահարկման առարկա դարձավ արաբական երկրների ղեկավարների համար, որի շնորհիվ վերջիններս փորձում էին ամրապնդել իրենց դիրքերը տարածաշրջանում: Ասենք, ի տարբերություն Հորդանանի, սիրիական իշխանությունները թույլատրեցին պաղեստինցիներին /ալ-Ֆաթահ/-ին որպես հենարան օգտագործել երկրի տարածքը՝ Իսրայելի վրա հարձակումներ կատարելու համար: ¹²⁴

Հետաքրքրական է, որ ալ-Ֆաթահի հարձակումների կապակցությամբ իսրայելյան մեղադրանքներին պաշտոնական Դամասկոսը պատասխանում էր հետևյալ կերպ. «Մենք հստակորեն չգիտենք թե որտեղ են գտնվում «Ալ-Ֆաթահի» ջոկատները և որևէ կերպ պատասխանատու չենք նրանց կողմից իրականացված հարձակումների համար»: ¹²⁵ Կամ էլ ուղղակի՝ «Ալ-Ֆաթահը» ստեղծվել և ղեկավարվում է ԿՀԳ-ի կողմից՝ Սիրիայի վարչակարգը տապալելու նպատակով, և մենք որևէ կերպ պատասխանատու չենք նրա գործունեության համար»:

Միաժամանակ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Սիրիայի ղեկավար շրջանակները, քաջ գիտակցելով Իսրայելի ռազմական գերակայության փաստը, ոչ միայն չէին ցանկանում Իսրայելի հետ պատերազմ վարել, այլև, չնայած ծայրաստիճան լարված հարաբերություններին, չէին էլ ակնկալում այն: Չէին ակնկալում, քանի որ սխալմամբ կարծում

123 Թեմայի վերաբերյալ տե՛ս Laquer, Walter. The Road to war: The Origins and Aftermath of the Arab-Israeli conflict, 1967-8. Baltimore: Penguin Books, 1968; Neff, Donald. Warriors for jerusalem: The Six Days that Chnaged the Middle East. New York: Simon&Schuster, 1984; Kosut, Hal. Israel and the Arabs: The June 1967 War. New York: Facts on File, 1968; Howard, Michael and Hunter, Robert. Israel and the Arab World: The Crisis of 1967, London 1967; O'Ballance, Edgar. The Third Arab-Israeli War. Hamden: Archon Books, 1972

124 Itamar Rabinovich. Syria under Baath:1963-66:The Army-Party Symbiosis. Israel University Press,Jerusalem, 1972, p.180-208.

125 Winston Burdett. Encounter with the Middle East. An Intimate Report What Lies Behind The Arab-Israeli Conflict. Atheneum, New York,1969, p.169.

էին, որ Իսրայելի կառավարությունը, երկրում տիրող ներքաղաքական և տնտեսական ճգնաժամի խորացման պայմաններում, կխուսափի լայնածավալ պատերազմ սանձազերծելուց: Ընդհանրապես բաասական գաղափարախոսության մեջ կենտրոնական տեղ էին զբաղեցնում Պաղեստինի ազատագրմանն ու ազգային-ազատագրական պայքարին վերաբերող հարցերը, որոնց հաջող իրականացումը հնարավոր էր միայն արաբական աշխարհի միասնականության պայմաններում, իսկ պատերազմը Իսրայելի հետ դիտվում էր որպես հեռավոր նպատակ:

Կարծում ենք, մի շարք օբյեկտիվ պատճառներից ելնելով, տվյալ ժամանակաշրջանում Եգիպտոսը նույնպես ձգտում էր խուսափել Իսրայելի հետ պատերազմից: Նույնիսկ 1966թ. Սիրիայի և Եգիպտոսի միջև ստորագրված համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ համաձայնագիրը, որն անկասկած ԽՍՀՄ-ի ակտիվ դիվանագիտական ջանքերի արդյունք էր, ընդհանուր զինվորական հրամանատարություն էր հաստատում Եգիպտոսի գլխավորությամբ՝ առաջին հերթին նպատակ հետապնդելով վերահսկել պաշտոնական Դամասկոսի կողմից ձեռնարկվելիք հնարավոր անկանխատեսելի քայլերը:

Գոյություն ունեցող մեկ այլ տեսակետի համաձայն, 1967թ. նախօրեին իրավիճակի վատթարացումը սիրիա-իսրայելյան սահմանին անմիջական կապ ուներ Սիրիայում սրված ներքաղաքական իրավիճակի հետ: Այս տեսակետի կողմնակիցները պնդում են, որ 1967թ. մայիսին Սիրիայի լարված ներքաղաքական կացությունն անգամ սպառնում էր բաասական վարչակարգի գոյությանը: Վերջինս փրկելու և երկրում ներքին լարվածությունը բույացնելու նպատակով, ԽՍՀՄ-ն ամեն կերպ ձգտում էր ակտիվացնել սիրիա-եգիպտական պաշտպանական համաձայնագիրը, տեղեկություններ հաղորդելով Եգիպտոսի սահմանին իսրայելյան զորքերի կուտակումների վերաբերյալ, ինչը պատճառ հանդիսացավ իրավիճակի էլ ավելի սրմանը:

Բախումները սիրիա-իսրայելյան սահմանին նոր թափ ստացան ապրիլի 7-ից հետո, երբ խփվեց վեց սիրիական օդանավ: 1967թ. ապրիլի 9-ից մինչև մայիսի 8-ը ընկած ժամանակահատվածում՝ 14 ռազմական միջադեպ արձանագրվեց սիրիա-իսրայելյան սահմանի վրա: ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Ու.Թանը սահմանային այս միջադեպերը որակեց որպես «պայթուցավտանգ»՝ մատնանշելով նրանց մեջ ներգրավված «ժատուկ պատրաստություն» ունեցող անձեր:¹²⁶ ԱՄՆ Պետքարտուղար-

126 US Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967. Unpublished Manuscripts, National Security File, NSC History, Middle East Crisis, Johnsons Papers, p.7-8.

ությունը խուսափում էր հանդես գալ սիրիա-իսրայելյան սահմանային բախումների վերաբերյալ որևէ հստակ դիրքորոշմամբ՝ նախընտրելով հարցի քննարկումը ՄԱԿ-ում հայտնի ընթացակարգի շրջանակներում:

Եթե սիրիա-իսրայելյան սահմանային բախումները անմիջական շարժման մեջ դրեցին «վեցօրյա» պատերազմին նախորդող գործընթացն, ապա Եգիպտոսի՝ Սինայի թերակղզում զորքերի կենտրոնացումն ու մայիսի 22-ին Տիրանի նեղուցի փակումը, հանգեցրեց իրավիճակի կտրուկ սրմանը՝ պատրվակ հանդիսանալով պատերազմը սկսելու համար: Վ. Բվանդոտի խոսքերով, եգիպտական այս վերջին գործողությունների արդյունքում «Վաշինգտոնը ստիպված եղավ պատերազմելու հարցում իր սկզբնական կարմիր լույսը փոխել դեղինի», որն էլ բավարար եղավ Իսրայելի խորհրդարանի համար՝ հունիսի 4-ին պատերազմ սկսելու վերաբերյալ որոշում կայացնելու և հաջորդ օրը, առանց պատերազմի հայտարարման՝ ԱՄՆ-ի, Սիրիայի և Հորդանանի վրա հարձակվելու համար:¹²⁷

1967թ. հունիսի 5-ին սկսված և վեց օր տևած արաբա-իսրայելյան պատերազմի արդյունքում, Իսրայելին հաջողվեց գրավել արաբական երկրներին պատկանող ընդարձակ տարածքներ՝ 60 հազար կմ²: Իսրայելը ԱՄՆ-ից զավթեց Սինայի թերակղզին, դուրս գալով Սուեզի ջրանցքի արևելյան ափը, Շարմ ալ-Շեյխը, Հորդանանի ամբողջ արևմտյան մասը մինչև Հորդանան գետը, Երուսաղեմ, Բեթղեհեմ ու Նաբլուս քաղաքները, ինչպես նաև Սիրիային պատկանող Ալ-Կունեյտրան ու Գոլանի բարձունքները՝ կանգ առնելով Դամասկոսից ընդամենը 40 կմ հեռավորության վրա:

«Վեցօրյա» պատերազմը հիմնովին խախտեց Մերձավոր Արևելքում ուժերի միջև հաստատված ռազմավարական հավասարակշռությունը՝ փոխելով տարածաշրջանի ընդհանուր քաղաքական պատկերը: Անգամ 90-ականների խաղաղության գործընթացը կոչված էր կարգավորելու հիմնականում հենց այդ պատերազմի հետևանքով առաջացած խնդիրները: ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանակները պետք է որ բավարարված լինեին պատերազմի արդյունքներից. Իսրայելի վիճակն էլ ավելի անվտանգ էր, քան երբևիցե, իսկ Խորհրդային Միությանը հարող հիմնական արաբ հակառակորդները պարտված ու նվաստացված էին:

1967թ. սեպտեմբերին կայացած Բասաի 9-րդ արտակարգ համագումարը մատնանշեց արաբների պարտության հիմնական պատճառը՝ **արաբական ժողովուրդների միասնականության բացակայությունը**, ինչը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ ամբողջ արաբական աշխարհի համար:

127 W.B.Quandt. Peace Process, American Diplomacy and the Arab-Israeli conflict since 1967, Brookings Institution, Washington D.C. 1993, p.26.

Այստեղ հարկ է նշել, որ ետպատերազմյան շրջանում նույնպես չկար միասնություն արաբական երկրների միջև: Եթե պատերազմից ամենաշատ տուժած արաբական երկրները՝ Եգիպտոսն ու Հորդանանը, չէին բացառում Իսրայելի հետ հարաբերությունների քաղաքական կարգավորման հնարավորությունը, ապա Սիրիան միանշանակորեն դեմ էր այդ ուղղությամբ որևէ դիվանագիտական քայլերի: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ Դամասկոսը պաշտոնապես արգելել էր Սիրիայի տարածքի օգտագործումը Իսրայելի վրա հարձակումներ կատարելու համար, այնուամենայնիվ, կողմնակից էր Իսրայելի դեմ ասաբեկչական գործողությունների իրականացմանը:

1967թ. օգոստոսի 26-ին Խարտումում կայացավ 13 արաբական երկրների արտգործնախարարների խորհրդակցությունը, որի արդյունքում հաստատվեցին Իսրայելի նկատմամբ արաբական երկրների քաղաքականության 3 «ոչ»-երից բաղկացած հիմնադրույթները՝ «ոչ» Իսրայելի հետ խաղաղությանը, «ոչ» Իսրայելի ճանաչմանն ու «ոչ» Իսրայելի հետ բանակցություններին: Խորհրդակցության ընթացքում ճանաչվեց անկախ պետություն ստեղծելու Պաղեստինի ժողովրդի իրավունքը: Այդուհանդերձ, ի հայտ եկան տարածայնություններ Արևմուտքի նկատմամբ նավթային էմբարգոյի շարունակման հարցում: Եթե Սիրիան և Եգիպտոսը հանդես էին գալիս էմբարգոյի շարունակման օգտին, ապա Սաուդյան Արաբիան, Քուվեյթը և այլ պետություններ տրամադրված էին բացասաբար՝ պատճառաբանելով, որ նավթի վաճառքից ստացված եկամուտները կարող են ավելի արդյունավետ ներդրում ունենալ Իսրայելի կողմից արաբական գավթած տարածքներն ազատագրելու գործում: Խարտումում նաև որոշում կայացվեց 1967թ. պատերազմից տուժած արաբական երկրներին ֆինանսական օգնություն տրամադրելու վերաբերյալ:¹²⁸

1967թ. նոյեմբերի 22-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդն ընդունեց հ.242 հայտնի բանաձևը, որն «անթույլատրելի համարելով պատերազմի միջոցով տարածքների գրավումը», կոչ արեց Իսրայելին «դուրս բերել զինված ուժերը գրավված բոլոր տարածքներից» և կարևորեց «արդար և տևական խաղաղության հաստատումն ու տարածաշրջանի բոլոր պետությունների համար անվտանգության պայմանների ստեղծումը»:¹²⁹

Արժանի է հիշատակման այն փաստը, որ բանաձևի նախագծի հեղինակներից մեկը, Բրիտանիայի արտգործնախարար լորդ Քերադոնը, երկու կողմերի՝ արաբների և հրեաների հավանությանն արժանանալու նպա-

տակով, բանաձևի տեքստում միտումնավոր բաց է բողել անգլերեն որոշիչ հոդը (the) «տարածքներ» բառից առաջ, որը հետագայում սխալ մեկնաբանությունների տեղիք տվեց: Արաբները սկսեցին պնդել, որ իսրայելյան զորքերի դուրսբերումը պետք է իրականացվի գրավված **բոլոր** տարածքներից, իսկ Իսրայելը նույն համառությամբ հայտարարում էր, որ դուրսբերումը պետք է հասկանալ գրավված արաբական **որոշ** տարածքներից:

242 բանաձևը կոչ էր անում նաև կողմերին հարգել տարածաշրջանի բոլոր երկրների ինքնիշխանությունը, տարածքային ամբողջականությունն ու քաղաքական անկախությունը, ինչպես նաև խաղաղ պայմաններում՝ անվտանգ ու միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններում ապրելու նրանց իրավունքը:

Բանաձևը ընդգծում էր տարածաշրջանի ջրային ուղիներով ազատ ու անխափան նավագնացության, պաղեստինյան փախստականների խնդրի արդար կարգավորման, ինչպես նաև բոլոր երկրների տարածքային ամբողջականությունն ու քաղաքական անկախությունը ապահովելու նպատակով Իսրայելի և արաբ հարևանների սահմանամերձ շրջաններում ապառազնականացված գոտիների ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Վաշինգտոնը որոշակի վերապահումներով (հիմնականում անվտանգության խնդիրներին վերաբերող), ընդհանուր առմամբ կողմ էր արտահայտվում իսրայելյան ուժերի դուրս բերմանը գրավված բոլոր արաբական տարածքներից, այդ թվում նաև Սիրիայի Գոլանի բարձունքներից: Պետք է նշել, որ մինչև 242 բանաձևի ընդունումը, Վաշինգտոնն ու Լոնդոնը Փոխըմբռնման հուշագիր ստորագրեցին, ուր ասվում էր, որ «իսրայելյան զորքերի դուրս բերման տակ պետք է հասկանալ դուրսբերում Եգիպտոսից, Հորդանանից և Սիրիայից գրավված բոլոր տարածքներից»:

Այսպիսով, միջազգային հանրության կողմից ընդունված վերոհիշյալ բանաձևը այդպես էլ մնաց չիրականացված, իսկ վեցօրյա պատերազմի հետևանքները արաբական աշխարհը «մարտն է» արդեն շուրջ 35 տարի:

128 Yergin, Daniel. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power. New-York, Simon & Schuster, 1991, pp.554-558; А.М.Васильев. История Саудовской Аравии, с.432

129 Տես՝ Հավելված 4

8. 1970Թ. ՀՈՐԳԱՆԱՆՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍԸ¹³⁰

1967-1970թթ. էլ ավելի սաստկացավ տարածաշրջանում դիմակայությունը գերտերությունների միջև: Խորհրդային Միությունը շարունակում էր Սիրիայի և Եգիպտոսի բանակների զինումն ու վարժեցումը, ինչին ԱՄՆ-ը հակադրեց համազոր և երբեմն էլ ավելի գերազանցող ռազմական օգնությունը Իսրայելին:

1970թ. հուլիսի 2-ին, ելույթ ունենալով հեռուստատեսությամբ, Նիքսոնը ներկայացրեց Սիրիան և Եգիպտոսը որպես «Իսրայելի թշնամի հարևանները»:¹³¹ Տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը չափազանց պայթուցավտանգ համարելով, Նիքսոնը չբացառեց ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև բախման հնարավորությունը: Նա իր ելույթում անդրադարձավ նաև Մերձավոր Արևելքում ԱՄՆ-ի քաղաքականությանը, շեշտելով, որ այն հիմնականում հիմնված է այն համոզմունքի վրա, որ խաղաղության, ինչպես նաև տարածաշրջանի յուրաքանչյուր պետության անվտանգության ապահովումը, բխում է ԱՄՆ-ի շահերից: Նիքսոնը նշեց նաև, որ ԱՄՆ-ն վստահ է, որ Իսրայելը «չի պատրաստվում ծով նետել որևէ պետություն, մինչդեռ արաբական պետությունները ցանկանում են այդ անել Իսրայելի հետ»:¹³² Ըստ Նիքսոնի, ուժերի հավասարակշռության խախտումն ու Իսրայելի թուլացումն անմիջապես կարող են հանգեցնել պատերազմական գործողությունների վերսկսմանը: Ուստի, *հավասարակշռության պահպանումը* նույնպես բխում է Ամերիկայի շահերից:

Իրավիճակը տարածաշրջանում շարունակում էր մնալ լարված՝ Եգիպտոսը 1968թ. մարտից ձեռնարկել էր այսպես կոչված «հյուժիչ պատերազմ» Իսրայելի դեմ, որն ավարտվեց միայն 1970թ. օգոստոսի 8-ին, զինադադարի կնքումով: 1969թ. դեկտեմբերից մինչև 1970թ. փետրվար ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցան 2 արաբական համաժողովներ՝ մե-

130 St u Clinton, Bailey. Jordan's Palestinian Challenge, 1948-1983. Westview, Boulder, 1984; Quandt, William. Decade of decisions. Imerican Policy Toward the Arab-Israeli Conflict, 1967-1976. University of California Press, 1977; Dann, Uriel. King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967. New York: Oxford University Press, 1989; Kaplan, S. Stephen. United States Aid and regime Maintenance in Jordan, 1957-1973. "Public Poplcy", (Spring, 1975):

131 Կարապետյան Ռ. Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996). Երևան, 2000, էջ 32

132 Mahmoud Riad. The Struggle for Peace in the Middle East. Quartet Books, UK.1981, p.142.

կը Ռաբաթում, իսկ մյուսը Կահիրեում, որոնց ընթացքում դատապարտվեց ԱՄՆ-ի «հակաարաբական կեցվածքը» և կոչ արվեց արաբական երկրների «բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները կենտրոնացնել համուն ընդհանուր թշնամիների՝ սիոնիզմի և իմպերիալիզմի դեմ զինված պայքարի»:¹³³

1968թ. սկսած Հորդանանում ծայրաստիճան ակտիվացել էր պաղեստինցի ֆիդայիների շարժումը: Պետք է նշել, որ 1967թ. պատերազմի հետևանքով հարյուր հազարավոր պաղեստինցիներ ապաստան էին գտել Հորդանանում և աստիճանաբար վերածվել էին «պետություն պետության մեջ»:¹³⁴

1970թ. սեպտեմբերին Ջ.Հաբբաշի գլխավորած Պաղեստինի Ազատագրման Ազգային ճակատը /ՊԱԱՃ/ 4 քաղաքացիական օդանավի առևանգում իրականացրեց, որոնցից երեքն իջեցրեց Հորդանանի անապատում, իսկ մեկը Կահիրեում: Ահաբեկիչների նպատակն էր ճնշում գործադրել Իսրայելի վրա, որպեսզի վերջինս ազատ արձակի իր բանտերում գտնվող պաղեստինցի ֆիդայիներին: ՊԱԱՃ-ը, ինչպես նաև ՊԱԿ-ը հակադրվում և հակամարտություն էին գրգռում Հորդանանի Հուսեյն թագավորի և պաղեստինցիների միջև: Հարկ է նշել, որ 1970թ. «հորդանանյան ճգնաժամին» նախորդել էին պաղեստինցիների և Հորդանանի կառավարական ուժերի միջև ընդհարումները, որոնց հիմնական պատճառն էր հանդիսացել հորդանանյան վարչակազմի պատրաստակամությունը՝ իր հսկողության տակ վերցնել «Ռոջերի ծրագրով» նախատեսված Հորդանան գետի Արևմտյան ավազ:

1970թ. ամռանը, Հորդանանը նորից կանգնել էր քաղաքացիական պատերազմի շեմին: Պաղեստինյան որոշ խմբավորումներ առաջ էին քաշել «հորդանանյան վարչակազմի դեմ ազգային-ազատագրական պայքարի» ծայրահեղական ու անիրատեսական կարգախոսը՝ այն համարելով Պաղեստինի համար մղվող «պատմական պայքարի անբաժան մասը»:¹³⁵

Սիրիական ղեկավարությունն ուղղակի կապ էր տեսնում Մերձավոր Արևելքում ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականության և հորդանանա-պաղեստինյան ճգնաժամի խորացման հետ: Արևելագետ Ե.Դ-միտրիևի կարծիքով, 1970թ. ամռանը Հորդանանի կառավարությունը պատրաստվում էր պայքարել պաղեստինցիների դեմ: Միևնույն ժամանակ ԱՄՆ-ը գնեք ու ռազմամթերք էր առաքում Հորդանանին: Սիրիայի ԱԳՆ-ի հայտարարություններից մեկի մեջ ասվում էր, որ «Հորդանանի ղեկավարությունը

133 International Documents on Palestine, 1970,p.756.

134 John F. Delvin. Syria: Modern State in an Ancient Land, Westwiew Press, Boulder, Colo., 1983, p.101.

135 Дмитриев Е. Палестинский узел.М.1978, стр.77.

երբեք չէր համարձակվի հարվածել ֆիդայիներին, եթե վստահ չլիներ Միացյալ Նահանգների աջակցության մեջ»:¹³⁶

Մեր տեսակետից, սիրիա-իսրայելյան սահմանին ռազմական գործողությունների սաստկացման պայմաններում, Վաշինգտոնը, օգտվելով միջարարական հակասություններից, փորձում էր թուլացնել արաբական շարքերի միասնականությունը: Իսկ Հորդանանը հանդիսացավ արաբական այդ շրթայի ամենաթույլ օղակը:

Պետք է համաձայնվել, որ Սպիտակ Տունը միանշանակ անհանդուրժողական կեցվածք էր որդեգրել ահաբեկիչների նկատմամբ և անկասկած ճնշում էր գործադրում Հորդանանի վրա՝ կոչ անելով Հուսեյնին ջախջախել ֆիդայիներին: Այսուհանդերձ, Վաշինգտոնը չէր ցանկանում ճգնաժամի խորացումն ու նրա տարածումը Հորդանանի սահմաններից դուրս:

Իր հերթին, Հուսեյնը քաջ գիտակցում էր պաղեստինցիների հետ ընդհարման բացասական հետևանքները Հորդանանի համար, ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արաբական աշխարհում: Այդ իսկ պատճառով ճգնաժամի սկզբում նա փորձեց հարթել հակասությունները խաղաղ ճանապարհով, հաշվի չառնելով անգամ 1970թ. հունիսին իր վրա կատարված անհաջող մահափորձը: Սակայն վերոհիշյալ առևանգումներն, ինչպես նաև երկրորդ անհաջող մահափորձը, ստիպեցին Հուսեյնին 1970թ. սեպտեմբերի 15-ին հրաման արձակել բանակին՝ շարժվելու պաղեստինցի ֆիդայիների դեմ: Հորդանանում բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ:

Հորդանանում կատարվող դեպքերին առաջինն արձագանքեց Սիրիան՝ պաղեստինցիներին օգնության հասնելու նպատակով իր ցամաքային ու օդային ուժերը մարտական պատրաստականության բերելով և տանկային ստորաբաժանումները կենտրոնացնելով հորդանանյան սահմանին: Սեպտեմբերի 20-ին սիրիական տանկերը ներխուժեցին Հորդանան:

ԱՄՆ-ի նախագահ Նիքսոնը սիրիական ներխուժումը բնութագրեց որպես «ամենալուրջ ապառնալիքն աշխարհի խաղաղության համար»,¹³⁷ իսկ պետքարտուղար Ռոջերը հրապարակայնորեն դատապարտեց սիրիական «ներխուժումը»:¹³⁸ Այստեղ հարկ է նշել, որ դեռևս սեպտեմբերի 17-ին Նիքսոնը հայտարարել էր, թե «Միացյալ Նահանգները պատրաստ են միջամտել եթե Սիրիան և Իրաքը փորձեն օժանդակել պաղեստինցիներին»:¹³⁹ Եվ իսկապես, Սպիտակ տունը վճռակա՞նորեն էր տրամադրված. սեպտեմբերի

136 Նույն տեղում, էջ 78.

137 US Foreign Policy for the 1970's. A Report to the Congress by Richard Nixon, February 25, 1974

138 "New York Times", September 21, 1970.

139 "Chicago Sun-Times", September 17, 1970.

19-ին Նիքսոնը մարտական պատրաստականության բերեց Արևմտյան Գերմանիայում տեղակայված իր օդային ուժերը՝ 6-րդ նավատորմին հրամայելով շարժվել դեպի Միջերկրականի արևելյան շրջանները:

Սիրիական տանկերին օդային հարված հասցնելու նպատակով, Հուսեյնը սկզբից պահանջեց ամերիկյան կամ անգլիական անմիջական միջամտությունը, իսկ հետո համաձայնվեց իսրայելյան միջամտության և ամերիկյան «հովանոցի» ապահովման հետ:

Այդ օրերին նորից ի հայտ եկան գոյություն ունեցող տարածայնությունները Ռոջերի և Քիսինջերի միջև: Ռոջերը ճգնաժամի կարգավորման հարցում կողմնակից էր ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի ջանքերի համադրմանը: Հավատացած լինելով, որ սիրիական ներխուժման ետևում կանգնած է Մոսկվան, Քիսինջերը գտնում էր, որ Հորդանանի ճգնաժամը վերածվել է ԱՄՆ-ի և Խորհրդային Միության միջև մրցակցության՝ Մերձավոր Արևելքում ազդեցության գոտիներ հաստատելու համար: Նա վստահ էր, որ «եթե Վաշինգտոնը չգործի, ճգնաժամը գնալով էլ ավելի կխորանա, իսկ Մոսկվան նախաձեռնությունը կվերցնի իր ձեռքը»:¹⁴⁰ Արդյունքում, Քիսինջերին հաջողվեց համոզել Նիքսոնին, որպեսզի վերջինս համաձայնվի Իսրայելի ներկայացրած ծրագրի հետ, ըստ որի միայն օդային հարվածը բավարար չէր և նախատեսում էր Իրքիդի շրջանում օդային հարվածի հետ մեկտեղ նաև ցամաքային հարձակում իրականացնել սիրիական դիրքերի վրա: Այդ ծրագրի իրագործման համար Նիքսոնը շտապ 500մլն. ամ. դոլարի օգնություն, ինչպես նաև 18 Ֆանտոմ տեսակի ռմբակոծիչ օդանավ տրամադրեց Իսրայելին:

Սեպտեմբերի 23-ին Սիրիայի ԱԳՆ-ն հանդես եկավ հայտարարությամբ, ուր քննադատեց Սիրիայի դեմ ռազմական գործողությունների իրականացմանն ուղղված ԱՄՆ-ի փորձերը, ինչպես նաև կոչ արեց դատապարտել ԱՄՆ-ի սադրիչ գործողությունները:

Սիրիական տանկային միավորումները, չստանալով օդային աջակցություն և կորցնելով 120 տանկ, ստիպված եղան նահանջել: Նույն օրը Հուսեյնը հայտնեց ԱՄՆ-ի դեսպանին, որ Հորդանանի տարածքում իսրայելյան օդային հարվածների կարիքը չկա և որ Իսրայելը կարող է իր ցամաքային գործողությունները ուղղել Սիրիայի դեմ:¹⁴¹ Սակայն Իսրայելը չցանկացավ ցամաքային բախում ունենալ սիրիական բանակի հետ: Վաշինգտոնն իր հերթին «ողջունեց» սիրիական զորքերի դուրսբերումը Հորդանանից: Երեք տարի անց, Քիսինջերը կհայտարարի ամերիկյան Սենատում այն

140 H.Kissinger.White House Years. Boston:Little, Brown & Co,1979, pp. 617-619.

141 Marvin and Bernard Kalb. Kissinger. Boston:Little Brown, 1974, p.204.

մասին, որ «սիրիական ներխուժումը Հորդանան մեզ ավելի մոտ էր կանգնեցրել պատերազմի շեմին, քան որոշ շատ ավելի հայտնի ճգնաժամեր»:¹⁴²

Ճգնաժամի արդյունքները դրական գնահատվեցին Միացյալ Նահանգների կողմից՝ Հուսեյնը մնաց իշխանության գլխին, ֆիդայիները ծայրաստիճան թուլացան, սիրիական ներխուժումը կասեցվեց առանց իսրայելյան կամ ամերիկյան անմիջական միջամտության, ինչպես նաև Խորհրդային Միության ներքաշման:

Սակայն մեր կարծիքով, Հորդանանի ճգնաժամի ընթացքում ամերիկյան քաղաքականության կերտողները անտեսել էին հետևյալ երկու հանգամանքները: Առաջինը՝ թերագնահատելով սիրիական գործողությունների հիմքում ընկած իրական դրապատճառները, նրանք չկարողացան հասկանալ այն պարզ հանգամանքը, որ սիրիական բանակի ներխուժումը, ինչպես նաև նրա դուրսբերումը Հորդանանից, կատարվեց ոչ թե Խորհրդային Միության ճնշման կամ էլ ԱՄՆ-ի ցուցաբերած «վճռական կեցվածքի» հետևանքով, այլ **Սիրիայի ներքին քաղաքական գարգացումների արդյունքում**: Սիրիական տանկերի դուրսբերման հիմնական պատճառը կայանում էր նրանում, որ Ասադը, գիտակցելով ռազմական գործողություններ վարելու համար անբարենպաստ պայմաններն ու բանակի համար դրա հնարավոր ծանր հետևանքները՝ չցանկացավ երկրի օդային ուժերը ներքաշել կասկածելի արկածախնդրության մեջ: Ասադի այդ որոշման վրա անկասկած ազդեցություն ունեցան նաև նրա և Ջադիդի միջև գոյություն ունեցող հակասություններն ու նրանց միջև ընթացող պայքարը. ներխուժման անարդյունք ավարտը էլ ավելի կհեղինակագրկեր Ասադի հակառակորդին:

Ճգնաժամի օրերին Ասադի կայացրած այդ որոշման պատճառների վերաբերյալ գոյություն ունի նաև մեկ այլ տեսակետ: Այն, որ Հորդանան ներխուժման ժամանակ Ասադն արդեն կայացել էր որպես Սիրիայի de facto ղեկավար, ուստի տանկերի ներխուժումը Հորդանան չէր կարող իրականացվել առանց նրա համաձայնության: Եվ քանի որ Ասադն այդքան էլ բարյացակամ վերաբերմունք և հարգանք չունեի պաղեստինցիների և նրանց ղեկավարության նկատմամբ, բնականաբար, չէր ցանկանում, որպեսզի վերջիններս հաղթանակած ու էլ ավելի ուժեղացած դուրս գան այդ պայքարից:

Ամերիկյան քաղաքականության երկրորդ թերացումը եղավ այն, որ Նիքսոնն ու Քիսինջերը հորդանանյան ղեպքերը նույնպես դիտարկելով ԽՍՀՄ-ի հետ համընդհանուր դիմակայության տեսանկյունից, գե-

142 "The Economist", 19.11.1977

րագնահատեցին ԽՍՀՄ-ի դերը և չկարողացան հասկանալ, որ Մոսկվան նվազագույն հետաքրքրությունն ունի Հորդանանում, որ ՊԱԿ-ի հետ նրա հարաբերությունները լավ չեն, որ Սիրիան այնքան անկայուն էր ու անկանխատեսելի, որ նրան ռազմական և տնտեսական օժանդակություն ցուցաբերելով հանդերձ, Խորհրդային Միությունն, այնուամենայնիվ, զգուշավոր քաղաքականություն էր որդեգրել այդ երկրի նկատմամբ: Ուստի մեզ անհիմն են թվում հայտարարություններն այն մասին, որ Հորդանան սիրիական ներխուժման ետևում կանգնած էր Մոսկվան: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ ամերիկյան դիվանագիտական ջանքերը ճգնաժամի օրերին ուղղված էին նաև դեպի ԽՍՀՄ, ապա միանգամայն պարզ կդառնա, որ նրանք չէին կարող որևէ գործնական բան ավելացնել Մոսկվայի առանց այդ էլ զսպողական կեցվածքի վրա:

Ճգնաժամից հետո Միացյալ Նահանգները շարունակեցին տարածաշրջանում ռազմական հավասարակշռության պահպանման քաղաքականությունը, որը Վաշինգտոնի կողմից դիտվում էր որպես կայունության, եթե ոչ խաղաղության բանալի: Ջենքի առաքումներն Իսրայելին, ինչպես նաև Հորդանանին առաջնային խնդիր էին ներկայացնում ամերիկյան վարչակազմի համար, ավելի առաջնային, քան խաղաղարար նախաձեռնությունները:¹⁴³

ԱՄՆ-ի և Իսրայելի միջև հարաբերությունները, չնայած մնալով Հովանավորող-Հովանավորյալ մակարդակին, աստիճանաբար վերանեցին ամուր փոխադարձ ռազմավարական նշանակություն ունեցող դաշինքի: ԱՄՆ-ի համար այդ դաշինքի ռազմավարական անհրաժեշտության հիմնավորումն այն էր, որ Իսրայելը կարող է ոչ միայն ամուր պատնեշ հանդիսանալ տարածաշրջանում Խորհրդային ազդեցության տարածման ճանապարհին, այլև ի վիճակի լինել պաշտպանելու «չափավոր» արաբական վարչակարգերը «ծայրահեղականներից» և ապահովելու տարածաշրջանային կայունությունը: Ելնելով վերոհիշյալ նկատառումներից, երբեմն առանց հաշվի առնելու ԱՄՆ-ի և Իսրայելի շահերի ընդհանրությունն ու համատեղելիությունը, պաշտոնական Վաշինգտոնը քաղաքական, դիվանագիտական և բարոյական լուրջ օժանդակություն էր ցուցաբերում Իսրայելին:

143 Այդ առաքումները զագաբնակետին հասան 1971թ. երբ ԱՄՆ-ն 545 մլն. ամ. դոլարի վարկ տրամադրեց Իսրայելին զինամթերքի գնման համար: 1972-73թթ. Իսրայելն իր «հովանավորից» ստացավ համապատասխանաբար 300 և 307 մլն. ամ. դոլարի վարկեր: (Cordeman, H. Anthony. Perilous Prospects: The Peace Process and the Arab-Israeli Military Balance, Wetview Press, 1996)

9. 1973Թ. ԱՐԱՐԱԿ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ¹⁴⁴

Ամերիկյան տարածաշրջանային քաղաքականության որոշակի ակտիվացում նկատվեց 1973թ. փետրվարին, երբ Վաշինգտոն հաջորդաբար այցելեցին Հորդանանի քաղաքական շուքեյհը և Եգիպտոսի նախագահ Սադատի ազգային անվտանգության գծով խորհրդական Հաֆիզ Իսմայիլը: Սակայն Խարտումում ամերիկյան դեսպանի և նրա տեղակալի սպանությունները շեղեցին ԱՄՆ պետքարտուղարության ուշադրությունը հորդանանյան և եգիպտական ճակատներից՝ կենտրոնացնելով այն «պաղեստինյան ահաբեկչության» վրա: Միանգամայն հասկանալի է, որ 1972թ. սեպտեմբերին Մյունխենում օլիմպիական խաղերի ընթացքում իսրայելյան 11 մարզիկների, ինչպես նաև նոյեմբերին Հորդանանի վարչապետի սպանությունները, չէին կարող հարմար պահ նկատվել ամերիկյան նոր նախաձեռնությունների համար:

1973թ. Միացյալ Նահանգների առջև ծառայելով մեկ այլ անհանգստություն՝ նախը: ԱՄՆ-ում նկատվող զազի և նավթամթերքի պակասի պայմաններում, Սատոյան Արաբիայում կոչեր էին հնչում օգտագործել նավթային գործունը՝ Վաշինգտոնի վրա ճնշում բանեցնելու և գրավված արաբական տարածքներից Իսրայելի գործերի դուրսբերումն ապահովելու նպատակով:

Սադատն, իր հերթին, արտաքսեց խորհրդային մասնագետներին Եգիպտոսից, սխալմամբ կարծելով, որ այդ քայլից հետո Վաշինգտոնը ստիպված կլինի վերանայել իր քաղաքականությունը տարածաշրջանում և կապահովի «արաբական տարածքների վերադարձը»¹⁴⁵ Սակայն դրանից հետո որևէ գործնական և հստակ արձագանք չստանալով Վաշինգտոնից, ինչպես նաև տեղեկանալով Իսրայելին նոր ռազմական առաջնություններ իրականացնելու Նիքսոնի որոշման մասին, Սադատը վերջնականապես հաստատվեց իր այն մտադրության մեջ, որ միայն նոր «ժաջող», սակայն «սահմանափակ» ռազմական գործողությունները կարող են ակտիվացնել բանակցային գործընթացը և հանգեցնել եգիպտա-

144 St'eu Laquer, Walter. Confrontation: The Middle East and World Politics. New York: Quadrangle/ New York Times Book, 1974; Heikal, Mohammed. The Road to Ramadan. New York, 1975; El-Badri, Hasan. The Ramadan War, 1973: An Egyptian Report. Boulder, Colo., Westview Press, 1977; Eshel, David. The Yom-Kippur War, Tel Aviv, Eshel-Dramit, 1978; Herzog, Chaim. The War of Atonement: October 1973. Boston: Little, Brown & Co., 1975; O'Ballance, Edgar. No Victor, No Vanquished: The Yom Kippur War. San Rafael, Calif., Presidio Press, 1978:

145 "Middle East Journal", No.27,1973, pp.192-193.

իսրայելյան կարգավորմանը: 1973թ. մարտի 26-ին Սադատը կազմեց «Պատերազմի» կառավարություն՝ իր գլխավորությամբ: Երեք օր անց նա հայտարարեց, որ «պատերազմն Իսրայելի հետ անխուսափելի է»¹⁴⁶:

Դամասկոսը չեզոք դիրք էր գրավել Եգիպտոսից խորհրդային մասնագետների վտարման հարցում՝ հայտարարելով, որ դա Եգիպտոսի ներքին գործն է: Պետք է նշել, որ Ասադը ոչ միայն չփորձեց շահարկել ստեղծված իրավիճակն իր օգտին, այլև որոշակի «միջնորդ» դարձավ Մոսկվան և Կահիրեն հաշտեցնելու և երկու երկրների միջև եղած տարածայնությունները հարթելու գործում: Ասադը, որպես սառնասիրտ ու հավասարակշռված քաղաքական գործիչ, չնայած որ հրապարակայնորեն հանդես էր գալիս Իսրայելի դեմ ռազմական գործողությունների օգտին, այնուամենայնիվ, փորձում էր օգտագործել հնարավոր բոլոր քաղաքական և դիվանագիտական լծակները (հիմնականում Մոսկվայի միջոցով) Իսրայելի վրա ԱՄՆ-ի ճնշումը կիրառելու նպատակով: Ասադի պահանջով Սադատը նույնիսկ ստիպված եղավ հետաձգել պատերազմը մինչև 1973թ. հունիս՝ Բրեժնևի և Նիքսոնի հանդիպումը:

Արաբական Արևելքում պատերազմի բռնկման հնարավորությունների վերաբերյալ ԽՍՀՄ-ի նախագուշացումները Նիքսոնն ու Քլիսինջերը¹⁴⁷ համարեցին «հոգեբանական ճնշում» և մերժեցին համագործակցել Մոսկվայի հետ՝ խնդրի խաղաղ կարգավորմանը հասնելու գործում:¹⁴⁸ Իսրայելի հետ հարցերի կարգավորման դիվանագիտական ուղին վերջնականապես փակվեց հուլիսի 13-ին, երբ ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդում քննարկվեց բանաձև, որ դատապարտվում էր արաբական հողերի շարունակվող բռնագրավումը Իսրայելի կողմից: Չինաստանը ձեռնպահ մնաց քվեարկությունից՝ այն չափազանց մեղմ համարելով, իսկ ԱՄՆ-ը դեմ քվեարկեց՝ խափանելով բանաձևի ընդունումը: Միրիայի և Եգիպտոսի համար պարզ էր, որ ՄԱԿ-ի 242 բանաձևի իրականացմանը սպասում է նույն վախճանը՝ ամերիկյան վետոն:

Ասադը նույնպես կորցնելով արաբական հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու իր հույսերը՝ վերջնականապես ընտրեց պատերազմելու ուղին: 1973թ. առաջին կիսամյակում Միրիան Խորհրդային Միությունից ստացավ մոտ 200մլն. ամ. դոլարի զինամթերք, որը նախորդ տարվանից երկու անգամ ավել էր: Հունիսի վերջին Միրիայի և Եգիպտոսի նախագահները հաստատեցին Իսրայելի դեմ պատերազմի ծրագիրը, որը հայտնի դարձավ «Բադր» ծածկանվան տակ:

146 "Newsweek", April 9,1973.

147 Հ.Քլիսինջերը ԱՄՆ պետքարտուղար նշանակվեց 1973թ. օգոստոսի 22-ին:

148 H.Kissinger. Years of Upheaval, Boston: Little, Brown & Co. 1982, p.461

Օգոստոսին սիրիական և եգիպտական զինվորական հրամանատարությունը գաղտնի հանդիպումներ ունեցավ Ալեքսանդրիայում և Բլուդանում՝ Իսրայելի դեմ ձեռնարկվելիք պատերազմի մանրամասները ճշտելու նպատակով: Մեպտեմբերի 6-ին Գամասկոսի Մեծ մզկիթի իմամը Իսրայելի դեմ «ջիհադի» կոչ արեց:

Մեպտեմբերի 13-ին խոշոր օդային ճակատամարտ տեղի ունեցավ, երբ իսրայելյան օդանավերը փորձեցին հետախուզական նպատակով բռնիք կատարել սիրիական զինվորական օբյեկտների վրայով: Ընդհարման արդյունքում խփվեց 13 սիրիական օդանավ, իսկ Իսրայելը կորցրեց ընդամենը մեկը:¹⁴⁹ Հարկ է նշել, որ այս միջադեպը նույնպես ազդեց պատերազմ սկսելու վերաբերյալ Ասադի որոշման վրա:

Մեպտեմբերի 25-ին Հորդանանի Հուսեյն թագավորը գաղտնի կերպով զգուշացրեց Իսրայելի վարչապետ Մեիրին, որ Սիրիան և Եգիպտոսը պատրաստվում են հարձակվել Իսրայելի վրա: Սակայն, Քիսինջերի խոսքերով, իսրայելյան և ամերիկյան ղեկավարներն այն կարծիքին էին, որ «Եգիպտոսն ու Սիրիան ռազմական տեսանկյունից ի վիճակի չեն զենքի ուժով ետ գրավել արաբական տարածքները»:¹⁵⁰

Միացյալ Նահանգներն անտեսեցին նաև 1973թ. պատերազմի նախօրեին ստացվող ահազանգերը: 1973թ. հոկտեմբերի 6-ի ռազմական գործողությունների սկիզբը անսպասելի էր ինչպես Վաշինգտոնի, այնպես էլ Թեյ-Ավիվի համար: Չնայած որ երկու երկրներն էլ բազմաթիվ տեղեկություններ ունեին իրենց տրամադրության տակ եգիպտական և սիրիական ռազմական նախապատրաստումների ու գորքերի տեղաշարժի վերաբերյալ, այնուամենայնիվ, չկարողացան կատարել հետախուզության տվյալների ճշգրիտ վերլուծություն ու հանգել հստակ եզրակացության:

Թերևս նման անուշադրության պատճառներից մեկն էր հանդիսանում 1967թ. պատերազմից հետո ձեռք բերված ծայրահեղ ինքնավստահությունը: Ամերիկացիները սխալմամբ կարծում էին, որ «երբ արարները զրկված կլինեն Իսրայելի վրա ռազմական և քաղաքական ճնշում բանեցնելու հնարավորություններից, միայն այդ դեպքում նրանք մի կողմ կդնեն իրենց հպարտությունը և ստիպված կլինեն ընդունել իսրայելյան ուժի գերազանցության փաստը»: 1973թ. հոկտեմբերի 6-ին բռնկված չորրորդ արաբա-իսրայելյան պատերազմը եկավ հաստատելու միանգամայն հակառակը՝ 1967թ. ի վեր ամերիկյան քաղաքականության որդեգրած «ռազմական հավասարակշռության» պահպանման սկզբունքի քաղաքական անկատարությունն ու անարդյունավետությունը:

149 "New York Times", September 14, 1973.

150 «Եդիսոս Ահաբոնոս», 15.09.1973թ.

Չցանկանալով խորանալ պատերազմի ընթացքի և եգիպտական ու սիրիական ճակատներում ծավալված պատերազմական գործողությունների մանրամասների մեջ, պետք է նշենք, որ Սիրիան պատերազմի հետևանքով շատ ավելի մեծ կորուստներ կրեց, քան Եգիպտոսը: Պատերազմի արդյունքում, չնայած սկզբնական շրջանի հաջողություններին ու իսրայելյան բանակին պատճառած զգալի վնասին, սիրիացիները ոչ միայն չկարողացան ազատագրել գրավված տարածքները, այլև 600 քառ.կմ. նոր տարածք կորցրեցին: Սիրիան շոշափելի կորուստներ կրեց ոչ միայն ռազմական ուժի, այլև քաղաքացիական և տնտեսական առումներով: Իսրայելի օդուժը շոշափելի վնաս հասցրեց սիրիական տնտեսական և քաղաքացիական օբյեկտներին: Այդ իմաստով սիրիացիները շատ ավելի դառնացած ու նվաստացված էին, քան եգիպտացիները:

Այստեղ հարկ է նշել, որ Ասադն ավելի հետևողական գտնվեց Իսրայելի դեմ իր անհաշտ կեցվածքի մեջ, քան Սադատը: Եթե Սադատը 1973թ. պատերազմը կարևոր նախապատրաստական քայլ էր համարում Իսրայելի հետ հետագա բանակցությունների և խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ, ապա Ասադը պատերազմեց հիմնականում Գոլանները ետ վերադարձնելու և Իսրայելին պատժելու նպատակով: Եթե Սադատի նպատակն էր սահմանափակ պատերազմ վարելով խաղաքարտ ապահովել Իսրայելի հետ հետագա բանակցություններում, ապա Ասադը անկեղծորեն ձգտում էր լայնածավալ պատերազմի միջոցով ետ նվաճել Սինայն ու Գոլանի Բարձունքները: Պատերազմից հետո սիրիա-եգիպտական հարաբերությունների սառնության հիմնական պատճառներից մեկը հանդիսացավ Ասադի մեղադրանքն այն բանում, որ եգիպտական բանակը, հակառակ նախնական պայմանավորվածության, անցնելով Բար Լևի գիծը, անմիջապես չառաջացավ, ինչը հնարավորություն տվեց Իսրայելին ուժերը կենտրոնացնել սիրիական ճակատում և կասեցնել սիրիական առաջխաղացումը Գոլաններում: Իսրայելի համար Գոլանները շատ ավելի «ներքին և զգացական» հարց էր հանդիսանում, քան Սինայի թերակղզին: Այդ իսկ պատճառով Իսրայելը շատ ավելի վճռականորեն ու համատ էր պայքարում սիրիական ճակատում:

Ասադի կարծիքով, «Սադատը անկեղծ չէր Սիրիայի հետ և իրականացնում էր համագործակցության ամենավատ ձևը»:¹⁵¹ Հենրի Քիսինջերին փոխարինած ԱՄՆ պետքարտուղար Մայրուս Վենսը նշում էր, որ «Սադատը պատերազմում հետապնդում էր գլխավորապես քաղա-

151 E.M.Примаков. История одного сговора. Москва, 1985, стр.47.

քական և դիվանագիտական նպատակներ»:¹⁵² Անգամ Քիսինջերը հիշատակում էր, որ պատերազմի ընթացքում Մադատն ակտիվացրել էր ամերիկացիների հետ իր գաղտնի կապը: «Իսկ ինչ վերաբերում է սիրիացիներին, ապա պատերազմի ընթացքում մենք որևէ ուղղակի շփում չենք ունեցել».- նշում է Քիսինջերը:¹⁵³

Միևնույն ժամանակ հոկտեմբերյան պատերազմը կարևոր նշանակություն ունեցավ ամբողջ տարածաշրջանի և արաբական աշխարհի համար: Առաջին հերթին, այն վերականգնեց 1967թ. պատերազմից հետո կորցրած արաբների ինքնավստահությունը: Արաբական երկրները կարողացան ցրել Իսրայելի ռազմական անհաղթելիության վարկածը: Պատերազմի սկզբնական շրջանում արաբների ձեռք բերած մասնակի ինքնավստահությունը հնարավոր դարձրեց հետագայում եգիպտա-իսրայելյան և սիրիա-իսրայելյան «տարանջատման» համաձայնագրերի (Disengagement agreements) կնքումը: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ պատմաբաններից շատերը հաճախակի ընգծում են պատերազմի ընթացքում ցուցադրված արաբական միասնականության հազվադեպ փաստը: Հոկտեմբերյան պատերազմի արդյունքում արաբական աշխարհն ավելի շուտ «հոգեբանական» հաղթանակ տարավ և այն կարելի է համարել արաբական միասնականության հաղթանակը որոշակի վերապահումով:

Թեպետ Միրիան և Եգիպտոսը «միասնաբար» պատերազմեցին Իսրայելի դեմ, սակայն ոչ միայն հաջողության չհասան Իսրայելի դեմ արաբական հավելյալ ռազմաճակատ բացելու գործում, այլև պատերազմում հետապնդած տարբեր նպատակների պատճառով՝ չկարողացան արդյունավետ համագործակցել և փաստորեն ռազմական տեսանկյունից տանուլ տվեցին պատերազմը: Արաբական երկրները պատերազմի ընթացքում հաջողությամբ օգտագործեցին նավթը, որպես քաղաքական զենք, սակայն ոչ առանց տարածայնությունների (նավթային էմբարգոյի շարունակման նպատակահարմարության, դադարեցման և այլ հարցերի շուրջ):

Այդ իսկ պատճառով արաբական միասնականության վերաբերյալ հաստատումները մեզ չափազանցված են թվում: Հետաքրքրական է Ասադի պատասխանը «Ալ-Անվար» թերթի տված այն հարցին, թե ինչպես հարյուր միլիոնանոց արաբ ժողովուրդը, իր դրամով, նավթով և զենքով մշտապես պարտված է դուրս գալիս երկուսուկես միլիոն հրեաների կողմից, Ասադը պատասխանել է հետևյալ կերպ. «Այդ հարյուր միլիոն արաբ-

ները երբեք չեն պայքարել, չի պայքարել արաբական հեղափոխության անգամ մի մասը, չի պայքարել նաև արաբական նավթը: Այն ժամանակ, երբ այդ հարյուր միլիոն արաբները, արաբական նավթն ու արաբական հեղափոխությունը միասնաբար կմարտնչեն՝ հաղթանակը մերը կլինի»:¹⁵⁴

Քիսինջերի խոսքերով, պատերազմից հետո ԱՄՆ-ը սկիզբ դրեց տարածաշրջանում «դաշինքների վերանայման» քաղաքականությանը: Վաշինգտոնը կարծես թե սկսեց գիտակցել այն հանգամանքը, որ միայն Իսրայելի ռազմական գերակայությունը չի կարող կայունություն ապահովել տարածաշրջանում: Այստեղ իր ազդեցությունն ունեցավ նաև ԱՄՆ-ի դեմ հաջողությամբ իրականացված նավթային էմբարգոն:¹⁵⁵

Հոկտեմբերյան պատերազմը ոչ միայն վճռորոշ դեր խաղաց Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան քաղաքականության վերանայման հարցում, այլև նոր հնարավորություններ ստեղծեց սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունների հետագա զարգացման համար: Ամերիկյան քաղաքականության հիմնական փոփոխությունը եղավ այն, որ արաբա-իսրայելյան հակամարտության կարգավորման հարցում Քիսինջերը հրաժարվեց, այսպես կոչված, «փաթեթային լուծումից» և որդեգրեց «քայլ առ քայլ» նոր քաղաքականությունը: Դեռևս պատերազմի ընթացքում, Քիսինջերը համոզված էր, որ «քայլ առ քայլ» քաղաքականության իրականացման դեպքում, եթե հաջողվի հասնել եգիպտա-իսրայելյան համաձայնագրի կնքմանը, ապա Միրիան մույնպես կհետևի օրինակին, ինչպես նաև Հորդանանն ու Լիբանանը:

154 «Ալ-Անվար», 10.08.1972թ.

155 1973թ. հոկտեմբերի 20-ին Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆեյսալը հայտարարեց այն մասին, որ կրճատում է նավթի արտահանումը և արգելում է նրա վաճառքը Միացյալ Նահանգներին, սկիզբ դնելով արաբական երկրների կողմից իրականացվող նավթային էմբարգոյին, որի հետևանքով էլ նավթի մեկ քարեյի գինը համաշխարհային շուկայում բարձրացավ 5.12-ից մինչև 11.65 ամ.դոլար՝ տնտեսական լուրջ ճգնաժամի պատճառ հանդիսանալով Արևմուտքում՝ ԱՄՆ-ում, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և Ճապոնիայում:

152 Vance C.Hard Choices. Critical Years in America's Foreign Policy, New York, 1983, p.161.

153 H.Kissinger. Years of Upheaval, Boston: Little, Brown &Co. 1982, p.574.

10. ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԵ ԼԻՔԱՆԱՆՈՒՄ¹⁵⁶

1975թ. քաղաքացիական պատերազմի բռնկմանը նախորդած 20 տարիների ընթացքում Լիբանանում տեղի ունեցան վիթխարի փոփոխություններ: Նավթային հարստության աճի պայմաններում Լիբանանը վերածվեց արևմտյան և ամերիկյան տնտեսություններն ու արաբական աշխարհը կապող առանցքային երկրի: Այն հանդիսանալով տարածաշրջանում առավել ազատական տնտեսություն ունեցող երկիրը՝ կլանում էր Արաբական Ճոցից կամ էլ «սոցիալիստական կապանքների մեջ» գտնվող Սիրիայից, Եգիպտոսից և Իրաքից հոսող կապիտալը: 1970թ. Լիբանանում ծառայությունների (ֆինանսական, բանկային, առևտրական, զբոսաշրջության) բնագավառը կազմում էր երկրի չամախառն Ներքին Արտադրանքի (ՀՆԱ) շուրջ 40 տոկոսը՝ աշխարհում ամենաբարձրներից մեկը: Այս առումով բանկային ոլորտը կենտրոնական և գերիշխող տեղ էր զբաղեցնում երկրի տնտեսության մեջ: Սակայն Լիբանան մուտք գործող կապիտալը և նրանից ստացված շահույթը հավասարաչափ չէր բաշխվում համայնքային հենքի վրա ստեղծված այդ երկրի բնակչության միջև: Պետության թուլությունը, հատկապես տնտեսական բնագավառում, իր հերթին բացառում էր լուրջ սոցիալական քաղաքականության իրականացման հնարավորությունը:

Ներքին քաղաքական իրավիճակը էլ ավելի սրեց հետևյալ կարևոր հանգամանքը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում բրիտանացիների օգնությամբ և ԱՄՆ-ի համաձայնությամբ 1943թ. Լիբանանում քրիստոնյա մարոնիների¹⁵⁷ և սուննի մահմեդականների միջև հաստատված Ազգային Դաշինքը (National Pact) պահպանվեց անփո-

156 Տես՝ Ն.Հովհաննիսյան, Լիբանանյան կոնֆլիկտը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975-1982), Երևան, 1982; Rabinovich Itamar. The War for Lebanon, 1970-1983. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984; Salibi, S.Kamal. Crossroads to Civil War. Lebanon 1958-1976. New York: Caravan Books, 1976; Bulloch, John. Final Conflict: The War in the Lebanon. London, 1983; Deeb, Marius. The Lebanese Civil War. New York: Praeger Publishers, 1980; Weinberger, Naomi Joy. Syrian Intervention in Lebanon: The 1975-76 Civil War. New York: Oxford University press, 1986; Dawisha. A.I. Syria and the Lebanese Crisis. New York: St. Martin's Press, 1980.

157 Արաբախոս Մարոնիները դեռևս 7-րդ դարում բնակվել են Սիրիայում դավանելով մոնոթեիզմ (միաստվածություն): Նրանց եկեղեցու հիմնադիրն է ասորիքյան սուրբ Մար Մարոնը: Բյուզանդիայի կողմից հետապնդումների հետևանքով, 10-րդ դարում մարոնիները ապաստան են գտնում Լիբանանի լեռներում: Խաչակիրների արշավանքի ժամանակ 12-րդ դարում նրանք ճանաչում են Հռոմի Պապի գերագահությունը՝ պահպանելով սեփական ծիսակատարությունները, արարողակարգը և պատրիարքական համակարգը:

փոխ մինչև 1960-ական թվականները՝ Լիբանան պաղեստինցիների ներհոսքը (մասնավորապես 1967թ. «վեցօրյա» պատերազմի և 1970թ. Հորդանանի ճգնաժամից հետո) և վերջիններիս, որպես Լիբանանի համայնքային կառուցվածքի մեկ այլ բաղկացուցիչ մաս, ի հայտ գալը:

Կազմելով Լիբանանի բնակչության 15%-ը՝ պաղեստինցիները սկսեցին լրջորեն ազդել երկրի քաղաքական կյանքի վրա: Նրանց քանակական աստիճանաբար աճը, զինումն ու հզորացումը խախտեց Լիբանանում համայնքային ուժերի միջև հաստատված հավասարակշռությունն ու առաջացրեց քրիստոնյա մարոնիների դժգոհությունն ու գործնական հակազդեցությունը: Քրիստոնեական ճամբարում ձևավորվել էին երկու հիմնական ուժեր՝ Բաշիր Ժմայելի «Քաթայիր» (Ֆալանգա)¹⁵⁸ և Լիբանանի նախկին նախագահ Քամիլ Շամունի որդու՝ Դամիի ղեկավարած «Ան-Նումուս» (Առյուծներ) խմբավորումները:

Պետք է նշել, որ 50-60-ականներին Լիբանանում տեղի ունեցած սոցիալական փոփոխությունները ակտիվացրեցին նաև Լիբանանի դրուզներին,¹⁵⁹ որոնք Քամալ Ջումրադի ղեկավարությամբ սկսեցին բողոքել

158 «Քաթայիր» մարոնիների հիմնական քաղաքական կուսակցությունն է, որը հիմնադրվել է 1936թ. նոյեմբերի 21-ին դեղագործ Պիեռ Ժմայելի կողմից: Հենվելով Լիբանանի փյունիկյան ժառանգության վրա՝ կուսակցությունը որդեգրել էր «Աստված, Ընտանիք, Պետություն» կարգախոսը: Բաշիրը Պիեռ Ժմայելի փոքր որդին էր: 1976թ. նա դարձավ աջակողմյան քրիստոնեական կոալիցիայի՝ «Լիբանանյան ուժերի» իրամանատարը, որն ընդգրկում էր իր սեփական կուսակցության 15.000-անոց միլիցիան, երկրի նախագահ Մուլեյման Ֆրանջիյեի խմբավորումը՝ հյուսիսում, Շամունի 3.500 հոգանոց խումբը, ինչպես նաև Հայր Կասսիսի մարոնիական եկեղեցական ուժերը: Բաշիր Ժմայելը կողմնակից էր Իսրայելի հետ համագործակցությանը և պայքարում էր Լիբանանում ինչպես ՊԱԿ-ի և սիրիական ներկայության դեմ, այնպես էլ իր քաղաքական ընդդիմախոսների դեմ (անգամ մարոնիների շրջանակում): Այսպես, 1978թ. հունիսին նա կազմակերպեց սիրիանոս Ֆրանջիյեի ընտանիքի անդամների (որդու՝ Թոմիի, նրա կնոջ ու փոքր դստեր) սպանությունը, իսկ 1980թ. հուլիսի 7-ին Ժմայելի ուժերը ներխուժեցին «Առյուծների» կենտրոնակայանը և սպանելով շուրջ 80 հոգի՝ հաջողությամբ ավաբտեցին Քամիլ Շամունի ղեկավարած Ազգային Լիբերալ կուսակցության ոչնչացումը: 1982թ. օգոստոսի 23-ին Բաշիրը ընտրվեց Լիբանանի նախագահ:

159 Դրուզները մահմեդական շիա համայնքի աղանդներից մեկի հետևորդներն են: Այն հիմնադրվել է 10-րդ դարում Կահիրեում: Ֆաթիմյան խալիֆ Ալ-Հաքիմը իրեն հռչակել էր Աստված: Խալիֆի մահից հետո, նրա հետևորդները ենթարկվեցին հետապնդումների, իսկ նրա վեզիրներից մեկը, որի անունով էլ կոչվում է աղանդը, ապաստան գտավ Սիրիայում՝ աստիճանաբար ընդլայնելով իր համախոհների թիվը: Նրանց հայեցակարգի վրա մեծ ազդեցություն է բողոք հնդկական և հունական փիլիսոփայությունը: Առաջին դրուզների ամիրայությունը ստեղծվել է 12-րդ դարում Լեռնային Լիբանանում, ուր ընդհուպ մինչև 16-րդ դարը մարոնիաբնակ շրջանները կամ ուղղակի ենթարկվել, կամ էլ տնտեսական և այլ կապերով առնչվել են դրուզական ամիրայության հետ:

երկրի քաղաքական բաժանվածության անարդարության դեմ՝ պահանջելով իրենց համայնքի համար էլ ավելի մեծ մասնաբաժին:

Իրավիճակը Լիբանանում գնալով շիկանում էր և արդյունքում, երբ 1975թ. ապրիլի 13-ին Բեյրութի Այն առ-Ռումաննա քաղամասում գտնվող եկեղեցու վրա կրակ բացվեց, որի հետևանքով 4 քրիստոնյա սպանվեց, աջքրիստոնեական «Քաթալիթ»-ի զինված մարտիկները հարձակում գործեցին Թեյ Չաքառ պաղեստինցի փախստականների ճամբարի վրա՝ սպանելով 27 պաղեստինցի: Երկրում բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ:

Կասկած չի հարուցում այն փաստը, որ Լիբանանի ճգնաժամը առաջին հերթին ապակայունացնող ազդեցություն կարող էր ունենալ հարևան երկրների, մասնավորապես Սիրիայի վրա: Հարկ է նշել, որ լիբանանյան ճգնաժամի ամբողջ ընթացքում Սիրիայի գործողությունները հիմնականում ուղղված էին ապահովելու հետևյալը՝ Լիբանանի միասնականությունն ու անկախությունը, երկու երկրների միջև հատուկ հարաբերությունները և, վերջապես, Սիրիայի ազգային անվտանգության կարիքները: Պաշտոնական Դամասկոսի կարծիքով, Լիբանանում կատարվող դեպքերը, որոնք սպառնում էին խախտել այնտեղ հաստատված նուրբ սոցիալական, քաղաքական և կրոնական հավասարակշռությունը, «փմպերիալիստական դավադրության արդյունք էին հանդիսանում», որի նպատակն էր շեղել Սիրիայի ուշադրությունը Իսրայելի դեմ պայքարից և «մասնատել Լիբանանը»:¹⁶⁰

Սիրիայի համար Լիբանանը երբեք չի հանդիսացել զուտ որպես հարևան երկիր և միշտ դիտարկվել է որպես «Մեծ Սիրիայի» անբաժան մասը: Այս է թերևս պատճառը, որ երկու երկրների միջև երբևիցե գոյություն չեն ունեցել դիվանագիտական հարաբերություններ: Ասադի խոսքերով, «Սիրիան և Լիբանանը պատմության ընթացքում իրար կապող ընդհանուր շահերով մեկ երկիր և մեկ ժողովուրդ են եղել: Սա պետք է լավ ընկալվի բոլորի կողմից: Գործնականում ընդհանուր շահերն ու միասնական անվտանգությունն է եղել նպատակը: Չափազանց դժվար է բաժանման գիծ քաշել Լիբանանի և Սիրիայի անվտանգության խնդիրների միջև»:

Այդ իսկ պատճառով, Լիբանանի միասնականության և անկախության պահպանման նպատակով, Սիրիան որդեգրեց «լա դալիթ վա լա մադլուր» (ոչ հաղթող և ոչ պարտվող) կարգավորման տարբերակը: Այսինքն՝ Սիրիային ձեռնտու չէր ոչ պաղեստինյան ուժերի հաղթանակը, ոչ էլ քրիստոնյա մարոնիների կողմից ղեկավարվող Լիբանանի գոյությունը: Եթե վերջին դեպքում ամեն ինչ հասկանալի է թվում, ապա պաղեստինցիների վերաբերյալ պետք է նշել, որ նրանց հաղթանակը, վտանգելով

¹⁶⁰ Լիբանանյան ճգնաժամի վերաբերյալ 1975թ. հուլիսի 20-ի Ասադի ելույթը:

Լիբանանում բազմադեմ համայնքների խաղաղ գոյակցությանը և ստեղծված կոնֆեսիոնալ համակարգի հավասարակշռությանը, կարող էր բացասական արձագանք ունենալ Իսրայելում և պատճառ հանդիսանալ սիրիա-իսրայելյան նոր բախման համար, որը տվյալ պահին Սիրիային ցանկալի չէր: Եվ, վերջապես, ազգայնական, հեղափոխական Լիբանանը, քաղաքական և գաղափարական առումներով ավելի ձախ, քան բաասական Սիրիան, չէր կարող ընդունվել Դամասկոսի կողմից, որի համար «մրցակից բաասական Իրաքը միանգամայն բավական էր»:¹⁶¹

Պետք է նշել, որ սիրիացիները զգացական մակարդակի վրա երբեք հակառակ չեն եղել պաղեստինցիներին: Սակայն վերջիններս Սիրիայի կողմից հիմնականում դիտարկվում էին որպես կարևոր և գործնական միջոց՝ տարածաշրջանում իր սեփական ծրագրերի իրականացման համար: Ուստի, ըստ Դամասկոսի, պաղեստինցիներին արդյունավետ օգտագործելու համար, անհրաժեշտ էր, որպեսզի նրանք կառավարելի լինեն: Բնականաբար, Արաֆաթի անկախ դիրքորոշումը չէր կարող դուր գալ սիրիացիներին: Ասադի համար Արաֆաթը նման էր «անգոր հրետանու», որը կարող էր միայն պատերազմ հայտարարել, սակայն ի վիճակի չէր այն հաղթել: Ասադի և Արաֆաթի միջև գոյություն ունեցող տարածայնությունները գնալով վերածվել էին բացահայտ թշնամանքի: **Ուստի պետք է հիշել, որ Սիրիան միջամտեց Լիբանանում տեղի ունեցող իրադարձություններին ոչ թե պաղեստինցիներին կամ էլ քրիստոնյաներին օգնելու՝ այլ Լիբանանը որպես քաղաքական միավոր փրկելու համար, որի կայունությունն ու անվտանգությունը կենսական նշանակություն ունեն Սիրիայի համար: Լիբանանի ներքաղաքական փխրուն հավասարակշռությունը պահպանելու պաշտոնական Դամասկոսի հենց այդ անկեղծ շահագրգռվածությունն էր, որ վերածեց նրան de-facto և ավելի ուշ de-jure Լիբանանում կայունությունն ապահովող միակ գործնական ուժի:**

Հաշվի առնելով Լիբանանում ստեղծված համեմատաբար կայուն իրավիճակը, մինչև 1975թ. աշունը Սիրիան նախընտրեց ձեռնպահ մնալ լիբանանյան դեպքերին անմիջականորեն միջամտելուց: 1975թ. սեպտեմբերին եգիպտա-իսրայելյան համաձայնագրի ստորագրումից և Լիբանանում բախումների սաստկացումից հետո, Դամասկոսը որոշեց ՊԱԲ-ին (Պաղեստինյան Ազատագրության Բանակը) և «Սաի-դա»-ին ենթարկվող երկու պաղեստինյան ստորաբաժանում ուղարկել Լիբանան, որոնք, տեղակայվելով հյուսիսային Տրիպոլի քաղաքի մոտակայքում, փորձեցին վերջ դնել այնտեղ ընթացող ռազմական գոր-

¹⁶¹ "Le Monde", 14 April, 1976.

ծողություններին:¹⁶² Եվ չնայած որ այդ ստորաբաժանումները Լիբանանի կառավարության պահանջով շուտով դուրս բերվեցին երկրից, այնուամենայնիվ, նրանց միջամտությունը նախադեպ ստեղծեց երեք ամիս անց, 1976թ. հունվարի 19-ին, ՊԱԲ-ի Յարմուկ բրիգադայի ջոկատների Լիբանան ներխուժման համար, երբ քրիստոնյա ուժերը լայնածավալ ռազմական գործողությունների արդյունքում կանգնեցրել էին երկիրը մասնատման վտանգի առջև: Այս անգամ Սիրիայի միջամտությունն ավարտվեց 1976թ. հունվարին զինադադարի հաստատումով և փետրվարի 14-ին Լիբանանի նախագահ Մուլեյման Ֆրանջիյեի կողմից «ազգային համաձայնության» վրա հիմնված կարգավորման նոր ծրագրի հայտարարությամբ:

Արաբների մեծամասնության կարծիքով, լիբանանյան ճգնաժամը ամենաշատը ձեռնառու էր Իսրայելին: Որոշ քաղաքագետներ էլ համոզված են, որ լիբանանյան պատերազմից շահեցին նաև Եգիպտոսն ու Միացյալ Նահանգները, այն իմաստով, որ այդ երկրում կատարվող դեպքերը շեղեցին արաբական աշխարհի ուշադրությունը Սինայ-2 (երկրորդ եգիպտա-իսրայելյան) համաձայնագրից և նվազեցրին Իսրայելի և ԱՄՆ-ի վրա գործադրվող միջազգային ճնշումը: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն, լիբանանյան ճգնաժամը Վաշինգտոնի կողմից ընդարձակ ծրագրի մաս էր կազմում ու նպատակ էր հետապնդում ոչնչացնել ՊԱԿ-ը և ամերիկյան հովանավորությամբ խաղաղություն հաստատել Սիրիայի, Եգիպտոսի, Հորդանանի և Իսրայելի միջև:¹⁶³

Մենք համաձայն ենք այն կարծիքի հետ, որ «լիբանանյան ճգնաժամը ժամանակ շահելու և հանգստանալու հնարավորություն էր ընձեռում Իսրայելին»: Սակայն ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ճգնաժամի սկզբում Վաշինգտոնը փորձում էր զսպել Իսրայելին ու Սիրիային՝ լայնածավալ պատերազմ սանձազերծելուց՝ միաժամանակ զբաղվելով Լիբանանից ամերիկացիների էվակուացման հարցերով:¹⁶⁴ Իսրայելյան «Մաարիվ» օրաթերթի համաձայն, ամեն-

րիկյան քաղաքական շրջանակները հավատացած էին, որ ԱՄՆ-ի միջամտությունը Լիբանանում այնպես, ինչպես դա կատարվեց 1958թ., «անհնարին է և անցանկալի»:¹⁶⁵ Այնտեղ տեղի ունեցող իրադարձությունները Միացյալ Նահանգները համարեցին Լիբանանի «ներքին գործը» և մերժեցին արտաքին միջամտության որևէ հնարավորություն:

Հարկ է հիշատակել, որ լիբանանյան ճգնաժամի նախօրեին և սկզբնական շրջանում հաճախակի էր խոսվում այն մասին, որ ԱՄՆ-ի և Իսրայելի միջև հաստատված հատուկ հարաբերություններում նկատվում է սառնություն և որ այլևս Իսրայելը չի կարող համարվել ԱՄՆ-ի միակ դաշնակիցը տարածաշրջանում, որ Եգիպտոսը նույնպես կարող է հավակնել այդ դերի համար: Որոշ քաղաքագետներ դրանով բացատրեցին Թեյ-Ալիվի և Վաշինգտոնի միջև ի հայտ եկած տարածայնությունները, մասնավորապես, Լիբանան սիրիական ներխուժման հարցի վերաբերյալ: Իսրայելը ի տարբերություն ամերիկացիների, ներխուժման հենց սկզբից ծայրահեղ բացասական դիրքորոշում որդեգրեց, հայտարարելով, որ «Իսրայելը երբեք չի թույլատրի արտաքին ներխուժում Լիբանան» և որ «Իսրայելը չի կարող անկողմնակալ մնալ Սիրիայի ներխուժման դեպքում՝ անկախ նրա կողմից հետապնդած նպատակներից»:¹⁶⁶ Սակայն աստիճանաբար ամերիկյան ազդեցության, ինչպես նաև պաղեստինցիների հետ Սիրիայի առճակատման հետևանքով, իսրայելյան դիրքորոշումը սկսեց փոխվել: Գտնվելով նախընտրական շրջանում՝ Իսրայելի ղեկավար շրջանակները վերջապես որդեգրեցին «սպասելու, սակայն չգործելու» քաղաքականությունը: Իսրայելի պաշտպանության նախարարի խոսքերով. «Այնքան ժամանակ, մինչև սիրիացիները պայքարում են պաղեստինցիների դեմ քրիստոնյաների կողքին ու հակառակը, և քանի դեռ սիրիական գործողությունները ուղղված չեն Իսրայելի դեմ, մեր ռազմական միջամտությունը անիմաստ է»:¹⁶⁷

Այստեղ քննության է արժանի Վաշինգտոնի դիրքորոշումը սիրիական միջամտության նկատմամբ: 1975թ. հոկտեմբերի 16-ին Դամասկոսում ամերիկյան դեսպան Ռիչարդ Մերֆիին կոչ էր արել Ասադին ձեռնպահ մնալ Լիբանան ներխուժումից՝ շեշտելով, որ «արտաքին որևէ միջամտություն չափազանց մեծ սպառնալիք կհամարվի Իսրայելի կողմից»: Սակայն 1976թ. փետրվարից սկսած ամերիկյան դիրքորոշումը փոփոխության ենթարկվեց, և Վաշինգտոնը սկսեց պաշտպանել Լիբա-

165 «Մաարիվ» 08.01.1976

166 «Մաարիվ», 06.06.1976

167 «Մաարիվ», 06.06.1976

162 SANA, 25 September, 1975

«Ալ-Հավադիխ», 12.12.1975 «Ալ-Մաֆիթ», 21.05.1976

163 W.Quandt, Decade of Decisions: American Policy toward the Arab-Israeli Conflict 1967-1976, Berkeley University of California Press, 1977.p.281

164 Բեյրութից ամերիկացիների էվակուացման հարցում հիշատակման արժանի է Լիբանանում ամերիկյան դեսպանության և ՊԱԿ-ի հետ ուղղակի շփումները և համագործակցությունը, ինչը հիմք տվեց որոշ քաղաքագետներին խոսելու անգամ ԱՄՆ-ի կողմից պաղեստինցիների ճանաչման մասին:

նանում սիրիական միջնորդական ջանքերը: ԱՄՆ-ն խորհուրդ էր տալիս Իսրայելին, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ին և եվրոպական այլ տերություններին, չձեռնարկել որևէ գործողություն Լիբանանում՝ նախընտրելով կարգավորման հասնել չափավոր արաբական երկրների, մասնավորապես Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի և Քուվեյթի միջոցով:

Խնդրի քաղաքական կարգավորմանն ուղղված ամերիկյան անհաջող փորձերից հետո, ինչպես նաև Լիբանանում բախումների շարունակման ու Ք.Ջումրլադի կողմից գլխավորած ձախակողմյան ուժերի հաջող ռազմական գործողությունների պայմաններում ԱՄՆ-ը և Իսրայելը սկսեցին ընդունել Սիրիայի «կայունացնող» դերը Լիբանանում:

Վաշինգտոնը անհագատացած էր, որ ձախակողմյան Լիբանանը կթույլատրեր պաղեստինցիներին հարձակումներ գործել Իսրայելի վրա իր տարածքից, ինչը ամենայն հավանականությամբ կարող էր հանգեցնել պատերազմի բռնկմանը՝ ներքաշելով Սիրիային և հնարավոր է նաև Եգիպտոսին: Ստեղծված իրավիճակում Միացյալ Նահանգները ոչ միայն չփորձեցին կանխել սիրիական ռազմական ներխուժումը Լիբանան, այլև նշեցին, որ սահմանափակ սիրիական միջամտությունը կարող է կայունացնել իրավիճակը և ապահովել երկրի անվտանգությունը: Պ.Սիլն նշում է անգամ գոյություն ունեցող եռակողմ ԱՄՆ-Սիրիա-Իսրայել «կարմիր գծի» համաձայնագրի մասին, ըստ որի, Իսրայելը նույնպես համաձայնվել էր Լիբանանում սիրիական ներկայության հետ:¹⁶⁸ Ամերիկյան լրատվական միջոցները պնդում էին, որ Վաշինգտոնին հաջողվել է համոզել Թեյ-Ավիվին, որպեսզի վերջինս սիրիացիների կողմից հարավային Լիբանանում Իսրայելի անվտանգության շահերի ճանաչման դիմաց, համաձայնվի այնտեղ սիրիական ռազմական ներկայության հետ մինչև հյուսիսում անցնող Սիդոն-Ջեզին գիծը («կարմիր գիծը»):¹⁶⁹

Կարծում ենք ԱՄՆ-ի նման «բարյացակամ» կեցվածքը սիրիական ներխուժման հանդեպ կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ 1976 թիվը, կայանալիք ընտրությունների առումով, նախագահ Ֆորդի համար որոշիչ տարի էր: Այդ իսկ պատճառով, նրան անհրաժեշտ էր ոչ միայն կանխել Մերձավոր Արևելքում նոր ճգնաժամի առաջացումն իր բացասական բոլոր հետևանքներով, այլև լուրջ դիվանագիտական հաջողության հասնել: Դրա համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի Սիրիան համաձայնվի մայիսի 30-ին Գոլաններում «կարմիր բերետների» մանդատի երկարաձգմանը: Հակա-

168 P.Seale. Asad of Syria. The Struggle for the Middle East, Berkeley&Los Angeles, 1988, p.279.

169 "The Times", 13.09.1976: Ford Library, WHCF CD 71, Box 27, 13 April, 1976

ռակ դեպքում, հոդս կցնդեին Քիսինջերի բոլոր դիվանագիտական հաջողությունները և կստիպեին Ֆորդին իր նախընտրական պայքարն իրականացնել Մերձավոր Արևելքում ընթացող նոր ճգնաժամի սուվերի տակ:

Ամերիկացիները միևնույն ժամանակ նշում էին, որ «սիրիացիների ներկայությունը Լիբանանում Իսրայելի օգտին է, քանի որ Դամասկոսի կողմից ղեկավարվող ուժերը կարգելեն միջադեպերը Իսրայելի հյուսիսային սահմանում»: Ամերիկացիները շեշտում էին, որ «ներխուժումը Լիբանան իր հերթին կթուլացնի Սիրիային և կստիպի նոր համաձայնագիր ստորագրել Գոլանների վերաբերյալ»:¹⁷⁰

Ապրիլի վերջին Լիբանանում նոր նշանակված ամերիկյան դեսպան Ֆրենկ Մելոյը անգամ քննադատեց Քիսինջերին. «Իսրայելցիներին սիրաշահելու նպատակով մենք չափազանց երկար զսպեցինք սիրիացիներին: Դրա հետևանքով էլ ավելի շատ գոհեր եղան»: Այդ օրերին իսրայելյան «Դավար» օրաթերքը հետևյալ կերպ էր վերլուծում ամերիկյան դիրքորոշումը լիբանանյան ճգնաժամի նկատմամբ. «ամերիկյան տեսանկյունից լիբանանյան խնդրում միակ լուսավոր կետն է հանդիսանում Սիրիայի հետ զաղտնի համագործակցությունը: Պետքարտուղարության պաշտոնյաները անկեղծորեն նշում էին, որ Քիսինջերը մեծ սխալ թույլ տվեց, փորձելով առանձնացնել Սիրիան և Եգիպտոսը: Դրա հետևանքով Եգիպտոսը մեկուսացվեց և կորցրեց արաբական երկրների վրա ազդելու իր կարողությունը: Այդ քաղաքականության արդյունքն էր նաև այն, որ ամերիկացիները չկարողացան համագործակցել սիրիացիների հետ լիբանանյան ճգնաժամի սկզբնական շրջանում»:

Ներխուժումից հետո կարճ ժամանակում Լիբանանի մեծ մասը հայտնվեց սիրիական խնդրության տակ, սակայն բախումները շարունակվեցին (մասնավորապես Բեյրութում): Սիրիական ներխուժումը դատապարտվեց արաբական երկրների, հատկապես Եգիպտոսի կողմից, որը միանալով Իրաքին, Լիբիային և ՊԱԿ-ին փորձեց հակադրել սիրիական գործողություններին:

Հիշատակման է արժանի նաև գոյություն ունեցող այն տեսակետը, որի համաձայն, սիրիական միջամտությունը իրականացվեց Քիսինջերի կողմից մշակված քաղաքականության շրջանակներում: Ըստ այդ քաղաքականության, ներխուժման արդյունքում Սիրիան պետք է ջախջախեր ՊԱԿ-ը և որպես փոխհատուցում ստանար Գոլանները, իսկ Հորդանանը՝ Արևմտյան ափը: Այնուհետև պետք է Pax Americana հաստատվեր տարածաշրջանում՝ թուլացնելով ծայրահեղական վար-

170 «Եդիոտ Ահարոնոտ» 24.03.1976: «Հասրեց», 11.06.1976

չակարգ ունեցող արաբական երկրները և նվազագույնի հասցնելով այնտեղ Խորհրդային Միության ազդեցությունը: 171

Սակայն իրականում Վաշինգտոնը, չունենալով համապարփակ մշակված քաղաքականություն լիբանանյան ճգնաժամի վերաբերյալ, շփոթված և խառնված էր Լիբանանում ընթացող պատերազմով՝ դիտարկելով այն գուտ որպես արաբ-իսրայելյան հակամարտության շարունակություն: Իսկ ինչ վերաբերում է Սիրիային, ապա նա ոչ ամերիկյան, ոչ առավել ևս իսրայելյան «խաղ էր խաղում» Լիբանանում, թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ ոչ Քիսինջերը և ոչ էլ Ֆորդը որևէ լուրջ խաղ չունեին իրենց մտքերում, բացի արդեն վերը նշվածից՝ չթույլատրել լայնածավալ արաբ-իսրայելյան պատերազմի սանձազերծումը:

1976թ. հոկտեմբերի 18-ին Էռ-Ռիյադում կայացավ արաբական երկրների ղեկավարների համաժողովը, որին մասնակցեց նաև ՊԱԿ-ի նախագահ Յասիր Արաֆաթը: Համաժողովի մասնակիցները քննարկեցին Լիբանանում ստեղծված իրավիճակը և կրակի դադարեցման հնարավորությունները: Համաժողովի ընթացքում Ասադին հաջողվեց որոշակի առաջխաղացում արձանագրել սիրիա-եգիպտական հարաբերություններում, ինչպես նաև Եգիպտոսի կողմից Լիբանանում Սիրիայի առաջնային դերի ճանաչման ուղղությամբ: Մի քանի օր հետո, հոկտեմբերի 25-26-ը, Կահիրեում տեղի ունեցավ արաբական երկրների ղեկավարների հաջորդ հանդիպումը, որի ընթացքում վավերացվեցին Ռաբատում ընդունված որոշումները, այդ թվում ամենակարևորը՝ Լիբանանում «կարգն ու օրինականությունը վերականգնելու նպատակով արաբական խաղաղապահ ուժերի կազմավորման մասին»: 172 Այդ որոշման համաձայն, Սիրիան փաստորեն հատուկ կարգավիճակ էր ստանում Լիբանանում, քանի որ վերոհիշյալ ուժերը կազմված էին լիմելու հիմնականում սիրիացիներից:

171 W.Quandt. Decade of Decisions: American Policy toward the Arab-Israeli Conflict 1967-1976, Berkeley University of California Press, 1977, p.283

172 Սիրիական զորքերի քանակը սահմանվեց 30 հազար: Խաղաղապահ ուժերի մեջ մտան նաև Սաուդյան Արաբիայի, Լիբիայի, Մուղանի և այլ երկրների զինվորներ:

11. ՔԵՄՓ-ԴԵՎԻԴԻ ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳԻՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎ ԻՍՐԱՅԵԼԻ ՄԻՋԵՎ

Տարածաշրջանում լարվածության թուլացմանը և համապարփակ խաղաղության հաստատմանն ուղղված ջանքերը նոր թափ ստացան ԱՄՆ-ԱՄՆ-ում 1976թ. նոր նախագահի՝ Ջիմի Բարթերի ընտրություններից հետո: Վերջինս իրականացնելով բաց արտաքին քաղաքականություն, փաստորեն վերջ դրեց քիսինջերյան գաղտնի, «մեկ հոգանոց» դիվանագիտությանը: Քիսինջերի «քայլ առ քայլ» քաղաքականությանը Բարթերը հակադրեց համապարփակ կարգավորմանն ուղղված մի նոր քաղաքականություն, որը, «ճանաչում էր պաղեստինցիների իրավունքը և կոչված էր իրական խաղաղություն հաստատելու արաբների և հրեաների միջև»: 173

Վաշինգտոնում բացասաբար ընդունվեց 1977թ. մայիսին Իսրայելի վարչապետի պաշտոնում Մենախեմ Բեգինի ընտրությունը, որը, խոչընդոտելով արաբ-իսրայելյան կարգավորմանը, էլ ավելի դժվարացրեց ամերիկյան քաղաքականության իրականացումը: Խոսվեց անգամ Վաշինգտոնի և Թեյ-Ավիվի միջև գոյություն ունեցող լուրջ տարածայնությունների մասին: Իսրայելյան մեկնաբան Ջեև Պլիցերը գրում էր, որ տարածայնությունները հիմնականում վերաբերում էին Պաղեստինյան հարցին: Ըստ Պլիցերի, Միացյալ Նահանգները տեղեկացրել էին Իսրայելին, որ ԱՄՆ-ի ներկայիս մերձավորարևելյան քաղաքականությունը հիմնված է ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի 242 և 338 բանաձևերի վրա: Պաշտոնական Վաշինգտոնը վճռականորեն կողմ էր Գազայից և Արևմտյան ափից իսրայելյան ուժերի դուրսբերմանը:

Բեգինի կարծիքը դիրքորոշումն անհանգստացնում էր ԱՄՆ վարչապետին, քանի որ առանց պաղեստինցիների մասնակցության և վերոհիշյալ գրավված տարածքներից դուրս բերման վերաբերյալ բանակցությունների անցկացման, անիմաստ և անհավանական էր դառնում ժնկում համաժողովի գումարումը, որին ձգտում էր Բարթերը:

Եթե Սիրիան վստահ էր, որ միայն ԱՄՆ-ի հետ արաբական երկրների համաձայնեցված և միասնական գործելակերպը կարող է լուրջ նախադրյալներ ստեղծել արաբ-իսրայելյան լիակատար կարգավորման համար, ապա Եգիպտոսը՝ հանձինս նախագահ Մադատի, շարունակում էր մրցակցությունը Ասադի հետ արաբական ճամբարի առաջնորդության համար:

173 Բարթերն առաջին ամերիկյան նախագահն էր, որ 1977թ. մարտին իր ելույթում հրապարակայնորեն ընդունեց «Պաղեստինյան հայրենիքի» ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Եթե Պաշտոնական Դամասկոսը կարծում էր, որ եթե այս անգամ խափանվի մեկ այլ առանձին եզիպտա-խորայեյան համաձայնագրի՝ «Սինայ-3»-ի ստորագրումը, ապա Իսրայելը ստիպված կլինի գնալ զիջումների, ապա Սադատը ոչ միայն մերժում էր միասնական արաբական պատվիրակության մասնակցությունը Ժնևի համաժողովին, այլև նախընտրում էր առանձին համաձայնագիր ստորագրել Իսրայելի հետ: Արդեն օգոստոսի 2-ին Սադատը, հանդիպելով Կահիրեում ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Վենսի հետ և առանց խորհրդակցելու Սիրիայի հետ, առաջարկեց կազմակերպել արաբական երկրների և Իսրայելի արտգործնախարարների հանդիպումը Վաշինգտոնում՝ կայանալիք համաժողովի ընթացակարգի հետ կապված հարցերն «աշխատանքային խմբում» քննարկելու նպատակով: Սադատի այս «հիքնագրուխ» քայլը, չնայած մտահոգիչ համարվեց Դամասկոսում, սակայն նրանից լուրջ հետևություններ չարվեցին:

Հանդիպելով Վենսին, վերջինիս տարածաշրջան այցելության ընթացքում Ասադը մերժեց Սադատի առաջարկը նշելով, որ «եղբայր Սադատը առաջարկելով այդ խմբի ստեղծումը, ամենայն հավանականությամբ նպատակ ունի նոր լիցք հաղորդել խաղաղության գործընթացին»: Ասադը հայտնեց Վենսին նաև այն մասին, որ «առաջին հայացքից Սիրիան որևէ մեծ օգուտ չի տեսնում այսպիսի խմբի ստեղծումից և ոչ ուղղակի, ոչ էլ անուղղակի որևէ հանդիպում տեղի չի ունենա Իսրայելի և արաբական երկրների արտգործնախարարների միջև»:¹⁷⁴

Սինչ այդ Ասադի մեջքի ետևում Սադատի օգնական Հասան Թուհամին և Իսրայելի արտգործնախարար Դայանը սեպտեմբերին Մարոկկոյում գաղտնի բանակցություններ էին վարում, քննարկելով Ժնևի շրջանակներից դուրս համաձայնագրի կնքման հնարավորությունները: Հետագայում արդեն պարզ դարձավ, որ Եզիպտոսը, արաբական միասնական շահերին հակառակ, նախապատրաստվում էր Իսրայելի հետ նոր գործարք կնքելու:

Վաշինգտոնին, որը ձգտում էր Ժնևում համաժողովի անցկացմանը, տվյալ պահին չէր կարող հրապուրել առանձին եզիպտա-խորայեյան համաձայնագրի ստորագրման հեռանկարը: Ամերիկացիները սակայն պատշաճ ուշադրություն չդարձրեցին Ասադի և Սադատի միջև եղած մրցակցությանը, հավատարով վերջինիս հավաստիացումներին այն մասին, որ նա չի կարող «մարսել» Իսրայելի հետ նոր համաձայնագրի ստորագրումը: Իսրայելյան ղեկավարությունը ձեռնարկելով ուղղակի բանակցություններ Եզիպտոսի հետ, և օգտագործելով հետագայում ավանդական ամերիկյան լոբբիի ճնշումը, ստիպեց ամերիկյան վարչակազմին աջակցել իր որդեգրած քաղաքականությանը: Հաճախակի է խոսվում այն մասին, որ համաժողովի անց-

¹⁷⁴ Damascus Domestic Service, 4,12 August, 1977

կացումը Ժնևում անցանկալի էր Սադատի համար, քանի որ Սիրիայի և ԽՍՀՄ-ի ակտիվ մասնակցությունը կարող էր «կապել Սադատի ձեռքերը» և խոչընդոտ հանդիսանալ Բեզինի հետ գործարք կնքելու համար: Որոշ հեղինակներ դրանով են բացատրում 1977թ. նոյեմբերին Սադատի Երուսաղեմ այցելությունը, ինչպես նաև նրանով, որ Սադատը ցանկանում էր Խորհրդային Միությանը և այդ թվում նաև Սիրիային հեռու պահել մերձավորարևելյան կարգավորման դիվանագիտական գործընթացից: Անկասկած, ձգտելով «չընկնել խորհրդա-սիրիական ծուղակը», Սադատն իր սեփական կապի միջոցները հաստատեց Իսրայելի հետ, որտեղից ստացավ հավաստիացումներ այն մասին, որ առանձին խաղաղության նոր համաձայնագիր ստորագրելու դեպքում կստանա Սինայը: Դեռևս հոկտեմբերին Սադատը փորձում էր հասկանալ, թե ինչ ակնկալիքներ կարող է ունենալ ամերիկացիներից: Կարծիքներ էին հայտնվում նաև, որ ամերիկա-խորհրդային հայտարարությունից հետո Սադատը, «հոգնելով» իսրայելյան ճնշմանը հակադրելու Քարտերի անկարողությունից և Ժամանակի վատնումից, վերջնականապես հաստատվեց Իսրայելի հետ ցանկացած գնով համաձայնության գալու մտադրության մեջ՝ նախաձեռնելով իր այցելությունը Երուսաղեմ:

Պրիմակովը, հերքելով ամերիկացիների վարկածն այն մասին, որ Վաշինգտոնը որևէ կերպ չի մասնակցել Երուսաղեմ Սադատի այցելության նախապատրաստմանը, նշում է անձամբ Քարտերի և նրա վարչակազմի ակտիվ աշխատանքները Սադատի նախաձեռնությունը քաջալերելու ուղղությամբ:¹⁷⁵ Ամերիկացիներին հաջողվեց համոզել Սադատին այն բանում, որ նրա այցելությունը Երուսաղեմ «պատմական բացառիկ հնարավորություն կընձեռի» ԱՄՆ-ին՝ սխոնիստական ճնշմանը դիմագրավելու և իսրայելյան ղեկավարությանը խաղաղություն պարտադրելու համար, այն պարզ հիմնավորմամբ, որ «Սադատն ինքն է առաջարկել խաղաղություն Իսրայելին, իսկ վերջինս այն մերժել է»:¹⁷⁶

Պաշտոնական Դամասկոսը հավատացած էր, որ ամերիկյան օժանդակությունը Սադատին չի ծառայում խաղաղության հարցին: Եվ Միացյալ Նահանգներն իր սեփական քայլերը համապատասխանեցնում է Սադատի նախաձեռնությունների հետ: Այցից առաջ Ասադը նախագուշացրել էր Սադատին «Արաբական հարցի համար Երուսաղեմ այցելության ծանր ու անցանկալի հետևանքների մասին»:¹⁷⁷ Ասադի կարծիքով, Սադատի այցելությունը Իսրայել «նշանակում էր Իսրայելի ճանաչում: Նրա այցելությունը Երուսաղեմ նշանակում էր Երուսաղեմի,

¹⁷⁵ E.M. Примаков. Ноты к стенограмме, էջ.165:

¹⁷⁶ «Ալ-Ուսբու Ալ-Արաբի», 05.12.1977.

¹⁷⁷ «Ալ-Նահար», 18.11.1977:

որպես Իսրայելի անբաժան մայրաքաղաք ճանաչում: Այդ այցելութ-
յամբ Սադատը կոտրեց արաբական միասնականությունն ու ոչնչաց-
րեց տարածաշրջանում խաղաղության հաստատմանն ուղղված բոլոր
ջանքերը: Նա թուլացրեց արաբական ճակատն ու գործեց արաբական
զանգվածների ձգտումներին ու ցանկություններին հակառակ:¹⁷⁸

Սադատի այցելությունը դատապարտվեց արաբական երկրների մեծա-
մասնության, մասնավորապես Սիրիայի, Իրաքի, Լիբիայի, Ալժիրի, Հարա-
վային Եմենի, ՊԱԿ-ի կողմից: Այցելությունից անմիջապես հետո պաղես-
տինյան և սիրիական ղեկավարների հանդիպումից հետո հրապարակվեց
համատեղ հայտարարություն, որ նշվեց, որ ամերիկյան օժանդակությամբ
կայացած «Սադատ-Բեզին երկխոսությունը հարցականի տակ դնելով Ժն-
ևում համաժողովի անցկացման հնարավորությունը, նպատակ է հետապն-
դում առանձին եզրույթ-խորհրդի (հաշվով երրորդ) համաձայնագրի
կնքումը»:¹⁷⁹ Ալժիրը և Լիբիան համաձայնվեցին տրամադրել Սիրիային
երկարաժամկետ ֆինանսական օժանդակություն՝ «Իսրայելի դեմ առաջ-
նային արաբական ճակատի պահպանման նպատակով»:¹⁸⁰ Շոցի արա-
բական երկրներն ավելի զգուշավոր դիրքորոշում որդեգրեցին:

Հետաքրքրական է, որ նոյեմբերի 22-ին Գամասկոս այցելության
ընթացքում Հորդանանի վարչապետ Մուդար Բադրանը հայտարարեց,
որ Ամմանը դիտարկում է Սադատի այցելությունը որպես «փմաստուն»
քայլ և իրերը զգացականորեն չդատելու համար նախընտրում է սպա-
սել այցելության հետևանքներին»:¹⁸¹ Գամասկոսը պահանջեց Ամմա-
նից 72 ժամվա ընթացքում հայտնել հորդանանյան վերջնական պաշ-
տոնական դիրքորոշումը այդ հարցի վերաբերյալ: Սիրիական աղբ-
յուրների համաձայն, Ամմանի այսպիսի կեցվածքը պայմանավորված
էր ամերիկյան ուժեղ ճնշմամբ և միանգամայն տեղավորվում էր Երու-
սաղեմ Սադատի այցելությունից հետո Միացյալ Նահանգների որդեգ-
րած ռազմավարության շրջանակներում՝ «նվազագույնի հասցնել Սա-
դատի նախաձեռնության հասցրած վնասը»:¹⁸² Այդ իսկ պատճառով
Վաշինգտոնի համար անցանկալի էր ոչ միայն Սադատի այցելության
գործում ամերիկյան դերակատարության մասին բացահայտումներն,
այլև այցից հետո արաբական աշխարհի բաժանումը և Սիրիայի շուրջ
արաբական «մերժողական ճակատի» ստեղծումը:

178 "Newsweek", 16.01.1997.

179 «Ալ-Ուսբու Ալ-Արաբի», 05.12.1977:

180 «Ալ-Սաֆիր», 25.11.1977:

181 Նույն տեղում, 24.11.1977:

182 Vance C. Hard Choices. Critical Years in America's Foreign Policy, N.Y., 1983, p.203.

Վաշինգտոնը Սադատի այցելությունը Երուսաղեմ որակեց որպես
ոչ թե որպես անձնական գործողություն, այլ որպես խաղաղության
գործընթացի մաս և Ժնևում համաժողովի աշխատանքները վերսկսե-
լուն ուղղված փորձ»:¹⁸³

Դրանից հետո լուրեր տարածվեցին այն մասին, որ Քարթերի վար-
չակազմը պատրաստվում է ճնշում բանեցնել Բեզինի վրա, որպեսզի
վերջինս զիջումների գնա ոչ միայն եզրույթական, այլև բոլոր արաբա-
կան ճակատներում, հատկապես պաղեստինյան:¹⁸⁴ Սակայն, եթե ան-
գամ ենթադրենք, որ ԱՄՆ նախագահը իրականում նման մտադրու-
յուններ ուներ, ապա ինչպես բացատրենք նրա ազգային անվտան-
գության գծով խորհրդական Ջ.Բեզինսկու ծրագիրը, ուր կենտրոնա-
կան տեղ էր հատկացվում Եզրույթի և Իսրայելի միջև հարաբերու-
յուններին: Իսկ ինչ վերաբերում է պաղեստինցիներին, ապա ըստ
Բեզինսկու, նախատեսվում էր համաձայնության գալ միայն
Արևմտյան Ափի և Գազայի վերաբերյալ, այն էլ առանց ՊԱԿ-ի:¹⁸⁵

Արդեն միանգամայն կանխատեսելի էր, որ Սադատի այցելությանը
Երուսաղեմ կհետևի առանձին եզրույթ-խորհրդի համաձայնագրի
ստորագրումը: Սիրիայի փոխվարչապետ և արտգործնախարար Աբ-
դուլ Հալիմ Խադդամի խոսքերով. «սիրիական որևէ ղեկավար կասկած
չունի նրանում, որ եզրույթ-խորհրդի համաձայնագրի ստորագրու-
մը քաջալերվում ու հովանավորվում է Վաշինգտոնի կողմից»:¹⁸⁶

Այստեղ հիշատակման արժանի են Քարթերի մերձավորարևելյան
քաղաքականության մեջ կատարված հետևյալ փոփոխությունները: Եթե
պաղեստինյան հարցի վերաբերյալ իր նախագահության սկզբնական
շրջանում Քարթերը արտահայտվում էր ընգծված ջերմությամբ և կողմ-
նակից էր «պաղեստինյան հայրենիքի» ստեղծմանը, ապա արդեն
1979թ. հայտարարեց. «Ես դեմ եմ Պաղեստինյան պետության ստեղծ-
մանը: Ես չեմ կարծում, որ դա լավ կլինի պաղեստինցիների համար: Ես
չեմ կարծում, որ դա լավ կլինի Իսրայելի համար: Ես չեմ կարծում, որ
դա լավ կլինի անգամ հարևան արաբական երկրների համար»:¹⁸⁷

Ի հակազդեցություն ԱՄՆ, Իսրայել և Եզրույթու ձևավորվող ա-
ռանցքին, 1977թ. դեկտեմբերի սկզբներին Տրիպոլիում ստեղծվեց Ա-

183 «Ալ-Նահար ալ-Արաբի վա ալ-Գավի», 26.11.1977:

184 «Ալ-Նահար ալ-Արաբի վա ալ-Գավի», 26.11.1977

185 «Ալ-Ֆաջր», 11.01.1978, (Երուսաղեմում տպագրված Արևմտյան Ափի
պաղեստինյան քերթ):

186 «Ալ-Սաֆիր», 15.01.1978

187 William R.Polk The Arab World Today. Harvard University Press, Lon-
don, 1991, p.442.

րարական Կայունության և Հակազեղեցության ճակատ Սիրիայի գլխավորությամբ, որի մեջ Սիրիայից բացի մտան Ալժիրը, Լիբիան, Հարավային Եմենը, Իրաքը և ՊԱԿ-ը:

Սակայն ամերիկյան հովանավորությամբ Եգիպտոսի որոշակի մեկուսացումը արաբական պայքարից և տարածաշրջանային ուժերի հավասարակշռության խախտումը, ինչպես նաև ամերիկա-խորայեյան հարաբերությունների էլ ավելի սերտացումը, ստիպեցին Ասադին խորացնել ռազամավարական հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի հետ:

Ահա այդպիսին էր իրավիճակը տարածաշրջանում, երբ 1978թ. սեպտեմբերի 17-ին, Քենփ-Դևիդում (ԱՄՆ) ամերիկյան նախագահի ակտիվ հովանավորությամբ, Եգիպտոսի նախագահ Անվար Սադատն ու Իսրայելի վարչապետ Մենախեմ Բեգինը ստորագրեցին երկու փաստաթուղթ: Առաջինը պարունակում էր երկու երկրների միջև խաղաղության պայմանագրի կնքման համար այն շրջանակը, որը հիմք հանդիսացավ 1979թ. մարտի 22-ին Եգիպտա-իսրայելյան համաձայնագրի ստորագրման համար, իսկ երկրորդը, մասամբ հիմնվելով ՄԱԿ-ի 242 բանաձևի վրա, կոչվում էր «Մերձավոր Արևելքում խաղաղության շրջանակ» և հիմնականում առնչվում էր Պաղեստինյան խնդրի հետ (Տե՛ս Հավելված 7): Այն նախատեսում էր Արևմտյան Ափում և Գազայի հատվածում խնդրի երեք փուլային կարգավորում՝ հինգ տարվա անցումային շրջանում: Այդ ընթացքում Իսրայելն ու Հորդանանը պետք է խաղաղության պայմանագիր ստորագրեին, որին պետք է հաջորդեին բանակցությունները Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածի կարգավիճակի վերաբերյալ: Բանակցությունների արդյունքում պետք է ճանաչվեր «պաղեստինցիների օրինական իրավունքներն ու նրանց արդար պահանջները»: Բանակցությունները նախատեսվում էր անցկացնել Եգիպտոսի, Իսրայելի և Հորդանանի միջև՝ աստիճանաբար Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածի բնակիչներին «վիակատար ինքնավարություն ապահովելու» նպատակով: Ըստ համաձայնագրի, վերոհիշյալ երեք երկրները պետք է ինքնակառավարման մարմին (վարչական խորհուրդ) ստեղծեին Արևմտյան Ափում և Գազայի հատվածում, իսկ այնտեղի բնակիչներից ընտրված ներկայացուցիչները՝ Իսրայելի, Եգիպտոսի և Հորդանանի հետ պետք է մասնակցեին վերջնական կարգավիճակի շուրջ բանակցություններում:¹⁸⁸

Փաստորեն, Քենփ-Դևիդում ստորագրված համաձայնագիրը առաջարկում էր Պաղեստինյան ինքնավարություն Արևմտյան Ափի և Գազայի հատվածի «բնակիչներին», այլ ոչ թե տարածքին: Այն հաստատ

188 Alain Gresh and Dominique Vidal. A to Z of the Middle East. Zed Books Ltd. London. 1990, p.239-241

տում էր այնպիսի ինքնակառավարման մարմին, որը օժտված չէր ոչ օրենսդրական, ոչ էլ դատական ուժով: Համաձայնագիրը շնորհում էր պաղեստինցիներին ոչ թե ինքնորոշում, այլ պարզապես հնարավորություն՝ մասնակցելու «իրենց սեփական ապագայի որոշմանը»: Այնտեղ ոչ մի խոսք չկար Երուսաղեմի մասին:

Համաձայնագրի ստորագրումը Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև ԱՄՆ-ում համարվեց Քարթերի վարչակազմի ամենամեծ արտաքին քաղաքական հաջողություններից մեկը: Սակայն արդյո՞ք կարելի է հաջողություն համարել մի համաձայնություն, որը փակուղի տարավ մերձավորարևելյան համապարփակ կարգավորումը, նոր բաժանումներ ստեղծեց տարածաշրանում և էլ ավելի ամրապնդեց իսրայելյան ժայռահեղական ուժերը: Իրականացվեց ԱՄՆ նախագահի Բզեժինսկու մշակած ծրագրի առաջին «կենտրոնական մասը»՝ եգիպտա-իսրայելյան համաձայնագրի կնքումը: Այն ոչ միայն համապատասխան պայմաններ չստեղծեց հաջորդ մասերի՝ պաղեստինյան և սիրիական ճակատներում համաձայնագրերի կնքման համար, այլ, հակառակը, էլ ավելի ուժեղացրեց նրանց անապահովության և սեփական անվտանգության խոցելիության զգացմունքները: Քենփ-Դևիդում կնքված համաձայնագիրը մեկ անգամ ևս ապացուցեց Վաշինգտոնի անկարողությունը կամ էլ ցանկության բացակայությունը՝ ձերբազատվելու մասնակի լուծումների քաղաքականությունից, որը խաղաղության փոխարեն ապակայունացում բերեց տարածաշրջանին: Քարթերի նախագահության վերջին տարիների ընթացքում Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամերիկյան դիրքերին շոշափելի հարված հասցրեցին Իրանում տեղի ունեցած հեղափոխությունը, ամերիկյան դեսպանությունում պատանդների հետ կապված ճգնաժամը և, անշուշտ, խորհրդային ներխուժումն Աֆղանստան:

Այսպիսով, տարածաշրջանում խաղաղություն հաստատելու Վաշինգտոնի փորձերն ավարտվեցին բացարձակ անհաջողությամբ: Անվերապահորեն աջակցություն ցուցաբերելով իսրայելյան քաղաքականության իրականացմանը, ԱՄՆ-ն ոչ միայն վատթարացրեց իր հարաբերությունները Սիրիայի և «առաջադեմ» արաբական երկրների հետ, այլև, փորձելով շահարկել Լիբանանում ստեղծված իրավիճակը, անուղղակի կերպով պատճառ հանդիսացավ տարածաշրջանում լարվածության սաստկացման համար:

Քենփ-Դևիդի համաձայնագրի ստորագրումը լուրջ փորձությունների առջև կանգնեցրեց առաջին հերթին Սիրիային: Ուժերի նոր հարաբերակցություն ստեղծելով տարածաշրջանում՝ այն Սիրիային հատկացրեց արաբա-իսրայելյան հակամարտության ամենագլխավոր դերերից մեկը: «Արաբական պայքարից Եգիպտոսի դուրս գալուց» հետո, Դամասկոսն իր հսկողության տակ առավ արաբա-իսրայելյան հակամար-

տությունը, որը ռազմական տեսանկյունից կարելի է ասել վերածվեց սիրիա-իրաքյան հակամարտության:¹⁸⁹

Եգիպտոս-իրաքյան համաձայնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, Սիրիայի արտաքին քաղաքականության առջև ծառայած հետևյալ երեք հիմնախնդիրները՝ հակազդեցությունը Քեմփ-Դևիդից հետո էլ ավելի ինքնավստահ դարձած ու հզորացած Իսրայելին, պայքարը արաբական աշխարհում համաձայնագրի գործընթացի օրինականացման դեմ և բազմաբնույթ օժանդակության ապահովումը արաբական աշխարհի կողմից:

Սիրիայի արտաքին քաղաքականության մեջ կենտրոնական տեղ էին զբաղեցնում Իսրայելի դեմ պայքարում արաբական միասնականությանն ու ջանքերի համադրմանը վերաբերող հարցերը: Քեմփ-Դևիդից հետո տարածաշրջանում հաստատված ուժերի նոր հավասարակշռությանը՝ Սիրիան փորձեց հակադրել նոր դաշինքի ստեղծումն ու Իրաքի հետ մերձեցմանն ուղղված ռազմավարությունը: Դեռևս 1977թ. դեկտեմբերին, Սադատի Երուսաղեմ կատարած այցելությունից հետո, Ասադը Իրաքի (չնայած երկկողմ հարաբերություններում առկա մշտական լարվածությանը) և արաբական այլ պետությունների հետ նոր միջարաբական դաշինքի ստեղծմանն ուղղված քայլեր ձեռնարկեց: 1978թ. հոկտեմբերին Ասադն ու Բաքրը ստորագրեցին Բաղդադում «Համատեղ Ազգային Գործողության» խարտիան, որի համաձայն երկու երկրների միջև նախատեսվում էր «լիակատար ռազմական», ինչպես նաև տնտեսական, քաղաքական և մշակութային միություն: Խարտիայի ստորագրումն երկուստեք որակվեց որպես «պատմական համաարաբական քայլ» և «կարևոր քայլ սիռնիզմին դիմակայելու ուղղությամբ»:

Սիրիայի և Իրաքի միջև շփումները շարունակվեցին նաև Քեմփ-Դևիդից և Իրաքում Սադդամ Հուսեյնի իշխանության գալուց հետո: Այնուհանդերձ, կողմերի միջև շարունակ պահպանվում էր անվստահության ու մրցակցության մթնոլորտը: Այդ իսկ պատճառով Ասադը մերժում էր իրաքյան առաջարկները՝ երկու երկրների գործնական միավորման, ինչպես նաև սիրիական տարածքում իրաքյան զորքերի տեղակայման վերաբերյալ: Դամասկոսի և Բաղդադի միջև անհամաձայնությունը գագաթնակետին հասավ 1979թ. ամռանը, երբ Իրաքի նախաձեռնությամբ խզվեցին հարաբերությունները երկու երկրների միջև: 1980թ. Բաղդադը վտարեց երկրից Սիրիայի դեսպանին՝ Ս.Հուսեյնի վարչակարգը տապալելու «մեկ այլ սիրիական դավադրություն կազմակերպելու» մեղադրությամբ:

189 Կարապետյան Ռ. Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996). Երևան, 2000, էջ 6

յամբ: Սիրիա-իրաքյան մերձեցման փորձերը ավարտվեցին անհաջողությամբ, դեռ ավելին, իրանա-իրաքյան երկարատև ու հյուժիչ պատերազմի ընթացքում, Դամասկոսը թեքվեց Իրանի կողմը:

Քեմփ-Դևիդից հետո էլ ավելի վատթարացան Սիրիայի հարաբերությունները Հորդանանի հետ: Դրա հիմնական պատճառը հանդիսացավ Սիրիա-ՊԱԿ հարաբերությունների բարելավումը և Սիրիայի ծայրահեղ անհանդուրժողական վերաբերմունքը Քեմփ-Դևիդի գործարքի նկատմամբ: Հուսեյն Բազափորը, չնայած նույնպես դժգոհ էր Սադատից այն բանի համար, որ վերջինս չէր խորհրդակցել Ամմանի հետ նախքան Իսրայելի հետ համաձայնության գալը, այնուամենայնիվ, ոչ բացահայտորեն պաշտպանում էր գործարքը՝ հույս ունենալով կարգավորել Պաղեստինյան խնդիրն իր շահերին համապատասխան: Սիրիա-հորդանանյան հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին 1980թ. նոյեմբերին՝ Ամմանում տեղի ունեցած Արաբական երկրների գագաթաժողովից հետո: Սիրիական մահմեդական ընդդիմությանն աջակցելու մեղադրանքով՝ Սիրիան 30 հազարանոց զորք կենտրոնացրեց Հորդանանի հետ սահմանին:

Արաբական աշխարհում տիրող անհամաձայնության և բաժանվածության մթնոլորտը, հիասթափությունը ԱՄՆ-ից, ինչպես նաև երկրում ներքաղաքական անկայուն իրավիճակը ստիպեցին «փուլացած և մեկուսացված» Սիրիային՝ փնտրել խորհրդային օգնությունն ու պաշտպանությունը:¹⁹⁰ Միացյալ Նահանգների և Եգիպտոսի միջև դաշինքին, Սիրիան փորձեց հակադրել ԽՍՀՄ-ի հետ Բարեկամության համաձայնագիրը (1980թ.), որը մինևույն ժամանակ պետք է հնարավորություն ընձեռեր Իսրայելի հետ «ռազմավարական հավասարակշռություն» (ալ-բավազուն ալ-խաբրաբիջի) հաստատելու, ինչը զինվելուց բացի, պահանջում էր տարածաշրջանում դաշնակիցների շրջանակի ընդլայնում՝ Իսրայելի վրա ճնշման նոր կետեր ստեղծելու նպատակով, որոնք կարող էին փոխարինել Եգիպտոսի կորուստը:

190 Ամերիկյան քաղաքականությանը հակազդելու անհրաժեշտությունն էր, որ ստիպեց Սիրիայի արտգործնախարար Աբդ ալ-Հալիմ Խադդամին կոչ անել արաբական երկրներին ԽՍՀՄ-ի հետ պաշտպանական համաձայնագրեր ստորագրելու, իսկ 1978թ. հոկտեմբերին, Բաղդադում կայացած Կայունության և Հակազդեցության ճակատի երկրների արտգործնախարարների հանդիպման ընթացքում, հայտարարել, որ «Սիրիան կարող է միանալ Վարշավյան Դաշինքին»: (Կարապետյան Ռ. Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996). Երևան, 2000, էջ 93)

12. 1982Թ. ԻՍՐԱՅԵԼԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԼԻՔՆԱՆ

1976թ. վերջին Լիբանանում որոշակի ներքին կայունության հաստատումից հետո քրիստոնյա ուժերը՝ հիմնականում Բաշիր Ժմայելի «Բաբայիթ»-ը և Բամիլ Շամունի «Ան-Նումուտ»-ը, պայքար էին ծավալել երկրում սիրիացիների ներկայության դեմ: Իսկ իսրայելյան կառավարությունը, հատկապես Բեզիմի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, սկսել էր բացահայտորեն համագործակցել նրանց հետ: Բեզիմը, պետք է նշել, իր նախորդի պես, Լիբանանի քրիստոնյաների հարցը դիտում էր ոչ միայն քաղաքական և հումանիտար, այլև գաղափարախոսական ու քաղաքական—նազմավարական տեսանկյունից: Նա հավատացած էր, որ Իսրայելը պետք է օգնի քրիստոնյաներին՝ «մոլեռանդ» սահմնազանցող թշնամու դեմ պայքարելու գործում:¹⁹¹ Ստանալով իսրայելյան օժանդակությունը և վայելելով Բեզիմի անձնական համակրանքը իրենց պայքարի նկատմամբ, մարտիկները Իսրայելի և Լիբանանում տեղակայված սիրիական բանակի միջև անմիջական բախում հրահրելու փորձեր կատարեցին, որոնք սակայն անարդյունք ավարտվեցին:

Ներքաղաքական իրավիճակը Լիբանանում գնալով սրվում էր: Օգտվելով Քեմփ-Դևիդում եզիպտա-իսրայելյան համաձայնագրի ստորագրումից հետո Սիրիայի տարածաշրջանային դիրքերի թուլացումից և Լիբանանում նրա ունեցած դժվարություններից՝ Ժմայելը 1980թ. վերջին հսկողություն հաստատեց Լիբանանի արևելքում գտնվող Բեկաա հարթավայրի կենտրոնական քրիստոնեական Չահլե քաղաքի վրա: 1981թ. ապրիլին, երբ սիրիական ուժերը փորձեցին դուրս մղել քրիստոնյա «Լիբանանյան ուժերը» Չահլեից, Ժմայելը օգնություն խնդրեց իսրայելցիներից, որոնք ապրիլի 28-ին երկու սիրիական տրանսպորտային ուղղաթիռ խփեցին Չահլեի մոտակայքում: Ի պատասխան, Սիրիան, որը նոր էր ստորագրել ԽՍՀՄ-ի հետ Բարեկամության և Համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիրը, մայիսի 8-ին հայտարարեց, որ խորհրդային հակաօդային հրթիռներ է տեղակայելու Չահլեի շրջանում և լիբանանյան սահմանի մոտ:

Սիրիա-իսրայելյան պատերազմի բռնկման հնարավորությունը և Մոսկվայի հետ առճակատումը կանխելու նպատակով, Ռեյզանը տարածաշրջան ուղարկեց փորձառու դիվանագետ Ֆիլիպ Հաբիբին,¹⁹² որին

191 Moshe Maoz Syria and Israel. From War to Peacemaking. Claredon Press, Oxford 1995, p.168.

192 Ֆ.Հաբիբի առաքելության մասին մանրամասն տե՛ս Boykin, John. Cursed Is the Peacemaker; The American Diplomat Versus the Israeli General, Beirut 1982. Belmont: Applegate Press, 2002

հաջողվեց ժամանակավորապես զինադադար հաստատել Սիրիայի և Իսրայելի միջև:¹⁹³ Այնուհետև, Միացյալ Նահանգներն առաջարկեցին լիբանանյան ճգնաժամի համապարփակ կարգավորման ծրագրի իրենց տարբերակը, որը նախատեսում էր Լիբանանից սիրիական զորքերի, ներառյալ Չահլեում տեղակայված հրթիռների և Լիբանանի հարավից ՊԱԿ-ի ծանր հրետանու դուրսբերումը, ինչպես նաև իսրայելյան ռազմական գործողությունների կասեցումը հարավային Լիբանանում:

Սակայն կողմերից ոչ մեկը պատրաստ չէր ընդունել ամերիկյան առաջարկը: Պաղեստինցիները շարունակում էին հարձակումներ գործել, իսկ մեկ ամիս անց Իսրայելը օդային հարված հասցրեց Բեյրութում տեղակայված ՊԱԿ-ի գրասենյակի վրա, որի արդյունքում զոհվեց 200 և վիրավորվեց 800 մարդ: Դրա հետևանքով սաստիկ փոխհրաձգություն տեղի ունեցավ հրեաների և պաղեստինցիների միջև՝ իսրայելա-լիբանանյան սահմանի երկայնքով: Վաշինգտոնը թեպետ որոշակիորեն կիսում էր իսրայելյան մտահոգությունը Լիբանանում պաղեստինցիների աճող ազդեցության վերաբերյալ, սակայն կողմնակից էր վերջիններիս նկատմամբ «սահմանափակ» գործողությունների իրականացմանը: Ֆ. Հաբիբը միայն Սաուդյան Արաբիայի օգնությամբ ի վիճակի եղավ մեկ այլ զինադադար հաստատել Իսրայելի և Պաղեստինցիների միջև:

Հարկ ենք համարում նշել, որ Լիբանանում իրավիճակի սրումը պետք է բացատրել ոչ միայն պաղեստինցիների աճող ազդեցությամբ և քրիստոնյա մարտիկների գործունեության ակտիվացմամբ, այլև ֆինանսական դժվարությունների հետևանքով՝ Լիբանանից որոշ ստորաբաժանումներ դուրս բերելու Դամասկոսի որոշումով, ինչպես նաև ՊԱԿ-ի նկատմամբ Սիրիայի քաղաքականության փոփոխությամբ (հարաբերությունները բարելավելու և Իսրայելի դեմ հարձակումներ իրականացնելու նպատակով պաղեստինյան փախստականների ճամբարներն օգտագործելու): Վերոհիշյալ զարգացումներն իրենց հերթին նպաստեցին Լիբանանում հաստատված ուժերի փխրուն հավասարակշռության խախտմանը: Դրան ավելացնենք 1981թ. Իսրայելում տեղի ունեցած ներքին քաղաքական իրադարձությունները. արտաքին գործերի և պաշտպանության նախարարի պաշտոններում համապատասխանաբար նշանակվեցին ծայրահեղականներ Արիել Շարոնն ու Իցիակ Շամիրը, որոնք դարձան իսրայելյան ռազմատենչ նոր քաղաքականության գաղափարախոսները: Լիբանանում պատերազմի բռնկմանը մեծապես նպաստեց նաև ամերիկյան նոր վարչակազմի կողմից որդեգրած քաղաքակա-

193 Alexander M.Heig. Jr. Caveat: Realism, Reagan and Foreign Policy. New York: Macmillan, 1984, p.180.

նությունը, որն էլ ավելի մեծ ինքնավստահություն հաղորդեց Իսրայելի իշխանություններին: Ամերիկացիները, դեռևս 1981թ. հոկտեմբերին տեղյակ լինելով Լիբանան ներխուժման իսրայելյան նախապատրաստությունների մասին՝ որևէ գործնական քայլ չձեռնարկեցին այն կանխելու ուղղությամբ:¹⁹⁴

Այն ժամանակ, երբ ակնհայտ էին արաբական աշխարհում տարածայնությունները, բաժանվածությունն ու «շարունակական հոգեբանական անկումը», Իսրայելում գնալով հաճախակի էին լսվում Լիբանանում ռազմական միջամտություն իրականացնելու կոչերը: Կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ Իսրայելը բռնել էր պատերազմելու ուղին: Լիբանան ներխուժումից վեց ամիս առաջ, Իսրայելի պաշտպանության նախարար Արիել Շարոնը հետևյալ կերպ հիմնավորեց Իսրայելի ռազմավարությունը. «Մեծ տերության վերածվելու համար Իսրայելը պետք է առաջին հերթին գրավի Լիբանանի հարավային շրջանները, որտեղից իրականացվում են հարձակումները Իսրայելի վրա»: Միաժամանակ Շարոնը անհրաժեշտ էր համարում ՊԱԿ-ի ամբողջովին ոչնչացումը (և ոչ միայն ռազմականապես): Ըստ Շարոնի, վերոհիշյալի իրականացումն էլ իր հերթին կկազմալուծի և կբարոյալքի պաղեստինյան ընդդիմությունը Գազայում և Արևմտյան Ափում: Հաջորդ քայլով նախատեսվում էր Բեյրութում իշխանության դնել հիմնականում քաթայիրականներից կազմված մարոնիների կառավարությունը, որի արդյունքում Լիբանանը կստորագրեր խաղաղության համաձայնագիր Իսրայելի հետ և «կչեզոքացվեր»: Դրանից հետո Իսրայելը պետք է քաջալերեր Գազայից և Արևմտյան ափից պաղեստինցիների ներգաղթը Հորդանան, որը աստիճանաբար կվերածվեր Պաղեստինի: Ռազմավարության մշակողների համաձայն, դեսպերի այսպիսի զարգացումը կապակայունացներ իրավիճակը Հորդանանում և հնարավորություն կընձեռներ Իսրայելին միջամտելու և նոր կառավարության ստեղծումից հետո խաղաղության համաձայնագիր կնքելու նաև Հորդանանի հետ: Այսպիսով, Սիրիան, որպես միակ «ճակատային» պետություն, կհայտնվեր մեկուսացման մեջ: Ստեղծված պայմաններում Հորդանանի միջոցով մոտենալով և համագործակցելով Սաուդյան Արաբիայի հետ, Շարոնի համա-

194 Ամերիկյան հայտնի ռազմական մասնագետ Բրդթոն Կաուֆմանի հաստատմամբ, պետքարտուղար Հեյզը Լիբանան իսրայելյան սպասվելիք ներխուժման մասին տեղեկացել էր Եգիպտոսում Անվար Սադատի քաղման ժամանակ: Ավելին, 1982թ. մայիսի 26-ին Հեյզը Չիկագոյում ելույթի ժամանակ «միջազգային գործողությունների» կոչ է արել լիբանանյան քաղաքացիական պատերազմին վերջ դնելու նպատակով: Այս ելույթը, ըստ որոշ քաղաքագետների, Իսրայելի կողմից մեկնաբանվել է, որպես «կանաչ լույս» Լիբանան ներխուժման համար:

ձայն, Իսրայելը կվերածվեր «ազդեցիկ աֆրո-ասիական ուժի»:¹⁹⁵ Պետք է արձանագրենք, որ 1982թ. իսրայելյան ներխուժումը Լիբանան լիովին համապատասխանում էր Շարոնի վերոհիշյալ ռազմավարությանը:

Երուսաղեմի նախկին փոխքաղաքապետ Մերոն Բենվենիցկու խոսքերով, 1982թ. պատերազմի իրական նպատակն էր «վերջին տարիների ընթացքում Բեյրութում ձևավորված և զարգացած Պաղեստինյան քաղաքական և մտավորական կենտրոնի վերացումը»:¹⁹⁶ Ինչ խոսք, ՊԱԿ-ի ոչնչացումը և Լիբանանում իսրայելամետ կառավարության հաստատումն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցներ սիրիական ուժերի դուրսերժմանը երկրից: Ուստի առնվազն միամտություն կլիներ հավատալ իսրայելյան դեկավարության այն հաստատումներին, որոնց համաձայն Իսրայելը չէր ցանկանում պատերազմել Սիրիայի դեմ Լիբանանում:¹⁹⁷ Հակառակ դեպքում ինչպես բացատրել այն հանգամանքը, որ հարևան երկրում «նոր քաղաքական վարչակարգ» հաստատելու ուղղությամբ ամերիկյան աջակցությունն ապահովելու նպատակով, Շարոնը առաջին հերթին շեշտում էր իսրայելյան գործողությունների կարևորությունը՝ Մերձավոր Արևելքում խորհրդայնամետ ուժերը՝ Սիրիան և ՊԱԿ-ը թուլացնելու գործում: Պետքարտուղար Հեյզի խիստ հակախորհրդային հայացքները, Մերձավոր Արևելքում կատարվող իրադարձությունները գերտերությունների համընդհանուր դիմակայության ենթատեքստում դիտարկելու նրա հակվածությունը, ինչպես նաև նրա համոզմունքն այն բանում, որ Իսրայելը հանդիսանում է ԱՄՆ-ի հզոր և կարևոր դաշնակիցը, մեծապես հեշտացրեցին Շարոնի խնդիրը: 1982թ. մայիսին հանդիպելով Շարոնի հետ, Հեյզը նշեց, որ Վաշինգտոնը դեմ չի լինի Լիբանանում Իսրայելի «սահմանափակ ռազմական գործողություններին», պայմանով՝ որ դրա համար բավարար հիմնավորում գտնվի:¹⁹⁸

Հարմար առիթը իրեն երկար սպասեցնել չուվեց: Լոնդոնում պաղեստինյան ահաբեկչի կողմից (Աբու Նիդալի խմբից) իսրայելյան դեսպան Շլոմո Արզովի վրա անհաջող մահափորձից հետո, 1982թ. հունիսի 6-ին Իսրայելը ներխուժեց Լիբանան: Ներխուժման պահին 26-28 հազարանոց սիրիական զորք կար տեղակայված Լիբանանում, որը գտնվում էր գեներալ-մայոր Սաիդ Բայրակադարի հրամանատարության տակ: Սիրիական զորքերը կենտրոնացված էին Շոռայում: Նրանց օժանդակում էր նաև այսպես կոչված «Ալ-Ֆուրսան ալ-Արաբ» սիրիական միլիցիան,

195 Zeev Schiff, Lebanon: Motivations and Interest in Israel's Policy. "Middle East Journal", 38, 1984, p.220.

196 New York Review of Books, October 13, 1983

197 R.Avi-Ran, The War of Lebanon: Arab Documents, Tel-Aviv, 1987

198 Journal of Paletsine Studies, Vol.XVII, No.I, Autumn 1987

որը հիմնականում տեղակայված էր Տրիպոլիի շրջանում և գտնվում էր Ասադի եղբայր Ռիֆաատի ուղղակի ենթակայության տակ:

Իսրայելյան հարձակման մեջ Սիրիան անմիջապես մեղադրեց Վաշինգտոնին: Քննադատության ենթարկվեցին նաև «ամերիկամետ և հետադիմական» արաբական վարչակարգերը: Սիրիան հարձակման հենց սկզբից՝ հստակորեն արտահայտեց Լիբանանը պաշտպանելու իր պատրաստակամությունն ու վճռականությունը:

Ի տարբերություն ԱՄՆ-ի, Լիբանանում Խորհրդային Միությունը որդեգրել էր հավասարակշռված, զգուշավոր քաղաքականություն: Եթե Վաշինգտոնն իր ջոկատներն ու ծովային ուժերը խաղաղապահ ուժերի անվան տակ տեղակայեց Բեյրութում, ապա Մոսկվան ձեռնպահ մնաց սիրիական ուժերի կողքին ուղղակի ռազմական միջամտությունից: Ամերիկյան քաղաքականությունը, հաշվի չառնելով լիբանանյան ճգնաժամի քաղաքական, կրոնական և ազգամիջյան դրդապատճառները, հանգեցրեց նրան, որ ամերիկյան նավաստիները շիաների և դրուզների թիրախը դարձան: Ավելին, մարոնիներին օգնության հասնելու պատրվակով ամերիկյան ներխուժումն ու հետագայում անփառունակ փախուստը Լիբանանից՝ հարված հասցրեցին ԱՄՆ-ի հեղինակությանը արաբական աշխարհում:

Մի կողմից, հունիսի 9-ին Վաշինգտոնն օգտագործում էր վետոյի իրավունքը՝ իսրայելյան ներխուժումը դադարեցնելու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի քվեարկության ժամանակ, իսկ մյուս կողմից, զինադադարի հաստատման ու արաբական աշխարհում ամերիկյան դիրքերի ամրապնդման նպատակով տարածաշրջան էր ուղարկում բանազնաց Ֆիլիպ Հաբիբին:

Ըստ Ե. Պրիմակովի, Հաբիբի այցը ուղղված էր նաև Սիրիայի հետ ամերիկյան շփումների պահպանմանը:¹⁹⁹ Հունիսի 10-13-ը Դամասկոսում տեղի ունեցած հանդիպումների ընթացքում Հաբիբը բանակցեց զինադադարի հնարավորությունների շուրջ և սիրիական կողմին հանձնեց Բեզիմի գրությունը, ուր Իսրայելի վարչապետը հավաստիացնում էր սիրիական ղեկավարությանը այն բանում, որ Իսրայելը չի ձեռնարկի հարձակումներ Արևմտյան Բեյրութի վրա:

Հաբիբի միջնորդությամբ հաջողվեց զինադադար կնքել Իսրայելի և Սիրիայի միջև հունիսի 11-ին, սակայն, որոշ հեղինակների համաձայն, առանց Բեզիմի համաձայնության, Շարունի ու բանակի զլխավոր շտաբի պետ Էյթանի հրամանով, հունիսի 12-ին իսրայելյան զորքերը շարժվեցին դեպի Դամասկոս-Բեյրութ մայրուղու արևմտյան մասը և պաշարե-

199 Примиков Е., История одного сговора: (Ближневосточная политика США в 70-е начале 80-х годов). -М., Политиздат, 1985.

ցին Բեյրութը:²⁰⁰ Արդյունքում իսրայելյան բանակին հաջողվեց մտնել Բեյրութին, պարտության մատնելով սիրիական զորքերին ու ոչնչացնելով 50-100 օդանավ, 145 տանկ, ինչպես նաև Բեկաայի հակաօդային հրթիռային համակարգը:²⁰¹ Իսրայելը շարունակեց ռազմական գործողությունները ընդհուպ մինչև հունիսի 25-ը, որի արդյունքում ճնշվեց պաղեստինյան դիմադրությունը, իսկ նրա զինվորները ստիպված եղան թողնել Լիբանանը՝ ապաստան գտնելով արաբական երկրներում: Իսրայելի և ՊԱԿ-ի հետ ձեռքբերված պայմանավորվածության համաձայն, Բեյրութում ժամանակավորապես պահպանվում էր ՊԱԿ-ի քաղաքական գրասենյակը և 600 հոգանոց պաղեստինյան ստորաբաժանումը: Ամերիկյան ճնշմանն ու պահանջներին հակառակ, Իսրայելը վերսկսեց Բեյրութի ռմբակոծումը, որը մեծ նյութական և մարդկային կորուստներ պատճառեց քաղաքին: Օգոստոսի վերջին ստորագրված համաձայնագրով՝ ՊԱԿ-ը դուրս եկավ Լիբանանից և հաստատվեց Թունիսում:²⁰²

Պատերազմի ընթացքում սիրիական բանակի ընդհանուր կորուստը կազմեց 400 սպանված և 1400 վիրավոր: Չնայած որ պատերազմի արդյունքները միանգամայն բացասական էին Սիրիայի համար, այնուամենայնիվ, պաշտոնական լրատվական միջոցները համարեցին այն հաղթական: Հետաքրքրական էր հունիսի 19-ին ժողովրդին ուղղված Ասադի հայտարարությունն, ուր Սիրիայի նախագահը շեշտում էր արաբա-իսրայելյան հակամարտության սկզբունքային բնույթը՝ իբրև երկու քաղաքակրթությունների բախում: Այդ հայտարարության մեջ Ասադը անդրադարձավ նաև լիբանանյան ճգնաժամի քաղաքական ասպեկտներին՝

-Միացյալ Նահանգներն ամբողջությամբ աջակցեցին Իսրայելին;

-Պատերազմի նպատակն էր ավարտել արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը ԱՄՆ-ին և Իսրայելին հարմար պայմաններով;

-Պատերազմն ուղղված էր պաղեստինյան դիմադրության և լիբանանյան ազգային շարժման դեմ:

1982թ. սեպտեմբերի 1-ին Ռեյգանը հանդես եկավ «խաղաղության ծրագրով», ուր կոչ էր անում դուրս բերել բոլոր օտարերկրյա ուժերը

200 Y.Evron, War and the Intervention in Lebanon: The Israeli-Syrian Deterrence Dialogue, Baltimore, 1987

201 Ընդհանրապես սիրիական խփված օդանավերի թիվը ըստ տարբեր աղբյուրների տատանվում է 20-ից մինչև 100:

202 Սկզբնական զինադադարից հետո Սիրիան համաձայնվել էր ընդունել ՊԱԿ-ին, սակայն հետագայում Սաուդյան Արաբիայի ճնշման տակ դրժեց իր խոսքը: St'u B.Caufman. The Arab Middle East and the US, Twayne Publishers, New York, 1996, p.128.

Լիբանանից և, մերժելով Պաղեստինյան պետության ստեղծման գաղափարը, առաջարկում էր հաստատել Պաղեստինյան ինքնավարություն Արևմտյան Ափում և Գազայի հատվածում՝ Հորդանանի հետ կոնֆեդերատիվ հիմունքերի վրա:

Բեյրութից գործերի վերջնական դուրսբերման հաջորդ օրը հրապարակված ամերիկյան այս ծրագիրը՝ մեկ անգամ ևս բացահայտեց Վաշինգտոնի քաղաքականության հակասիրիական բնույթը: Ամերիկյան նախագահի նոր դիվանագիտական նախաձեռնության մեջ չէր նշված Գոլանների հարցը և Հորդանանի հետ Պաղեստինյան ինքնավարության ստեղծումից բացի, նպատակ էր հետապնդում արաբա-իսրայելյան խաղաղության գործընթացում ներգրավել Հորդանանը և պաղեստինցիներին (ոչ թե ՊԱԿ-ին): Միանգամայն հասկանալի է, որ Միրիան անտեսող ամերիկյան վերոհիշյալ ծրագրի իրականացումը՝ **կնպաստեր տարածաշրջանում արաբական այդ կարևոր երկրի էլ ավելի մեկուսացմանը:**

Սեպտեմբերի 14-ին Բեյրութում նախագահ Բաշիր ժմայելի սպանությունից և պաղեստինյան Սաբրա և Շատիլա ճամբարներում հարյուրավոր պաղեստինցիների կոտորածներից հետո, իրավիճակն էլ ավելի սրվեց: Վաշինգտոնը պահանջեց Իսրայելից անմիջապես դուրս բերել գործերը Բեյրութից: Ռեյզանը հրամայեց ՊԱԿ-ի էվակուացումից հետո երկիրը լքած ամերիկյան նավատորմին վերադառնալ Լիբանան: ԱՄՆ նախագահը միևնույն ժամանակ պահանջեց արաբական երկրների դեկավարներից ազդել Միրիայի վրա՝ Լիբանանում վերջինիս տեղակայված գործերը դուրս բերելու նպատակով: Ռեյզանի կարծիքով, սիրիական գործերի դուրսբերումից հետո ինքն ի վիճակի կլինե՞ր համոզել Իսրայելին՝ նույնպես դուրս բերելու ուժերը: ²⁰³

Ստեղծված իրավիճակում, հոկտեմբերին Միրիան ընդունեց Ռեյզանի ծրագիրը, տեղեկացնելով ամերիկյան բանագնացներին, որ Դամասկոսը համաձայն է իսրայելյան և սիրիական ուժերի զուգահեռ դուրսբերման գաղափարի հետ: Սակայն Ռեյզանի ծրագիրը չիրականացավ հիմնականում Իսրայելի և ՊԱԿ-ի մերժողական կեցվածքի, ինչպես նաև առանց պաղեստինցիների լիազորության բանակցություններ վարելուց Հորդանանի հրաժարվելու պատճառով:

1982թ. վերջում ԱՄՆ-ը ուշադրությունը սևեռել էր Իսրայելի և Լիբանանի միջև համաձայնագրի ստորագրման վրա, որին պետք է հետևեր երկրից օտար ուժերի դուրսբերումը: Ամերիկյան վարչակազմն այստեղ

203 George P.Shultz. Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State, New York, Charles Scribners Sons, 1993. pp.107-111.

էլ երկրորդական դեր հատկացրեց Միրիային, որն, ըստ Վաշինգտոնի, միայն Իսրայելի և Լիբանանի միջև համաձայնագրի ստորագրումից հետո պետք է միանար գործընթացին:

Լիբանանը դարձավ այն կովախնձորը, որի շուրջ բախվեցին Միրիայի և Միացյալ Նահանգների շահերը՝ առաջին անգամ առաջացնելով երկու երկրների միջև ուղղակի առճակատման հնարավորություն: Վաշինգտոնն ընդարձակեց իր քաղաքական և ռազմական աջակցությունը Լիբանանի նոր նախագահ Ամին ժմայելին: Դամասկոսում, իհարկե, տեղյակ էին, որ ԱՄՆ-ը ձգտում է հաստատել մարոնիների իշխանությունը Լիբանանում, որը բաց և խաղաղասեր հարևան կարող է դառնալ Իսրայելի համար: Այս բոլորն, անկասկած, **չառ ավելի լուրջ քաղաքական և ռազմական վտանգ էր պարունակում Միրիայի համար, քան Քեմփ-Գևիդի գործարքը:**

Ամերիկյան քաղաքականությանը հակադեպու նպատակով՝ Միրիան փորձեց ամեն կերպ խափանել Լիբանանի և Իսրայելի միջև համաձայնագրի կնքումը: Դամասկոսում մտածում էին հետևյալ կերպ. «Եթե մենք ի վիճակի չենք խաղաղություն հաստատել մեզ հարմար պայմաններով, ապա զոնե բույլ շտանք այնպիսի խաղաղություն, որը մեզ անուշադրության է մատնում»: ²⁰⁴ Այդ նպատակով Միրիան Մոսկվայի օգնությամբ ձեռնամուխ եղավ իր բանակի վերականգնմանն ու վերազինմանը: Միաժամանակ Լիբանանում Իսրայելի, ԱՄՆ-ի և մարոնի Ֆալանգիստների դաշինքին Միրիան հակադրեց շիաների Ամալական ուժերի, Իրանի հովանավորությունը վայելող «Հեզբալլահի» և Վալիդ Ջումրլատի գլխավորած դրուզների՝ միլիցիայի հետ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը: ²⁰⁵ Այսպիսով, Իսրայելի ժամանակավոր հաղթանակը Լիբանանում, ստիպեց Դամասկոսին նոր ռազմավարություն իրականացնել, որի արդյունքում, վերջինս Մոսկվայի օգնությամբ ընդլայնեց իր ռազմական կարողությունները և սերտացրեց հարաբերությունները Թեհրանի հետ՝ Լիբանանում ինչպես իսրայելյան, այնպես էլ ամերիկյան ու ֆրանսիական ջոկատների և օր-

204 Bahgat Korany and Ali E. Hillal Dessouki. The Foreign Policies of Arab States, Westview Press, London, 1984, p.315.

205 Միրիայի և ԽՍՀՄ հարաբերությունների որոշակի վատթարացումը Լիբանանյան ճգնաժամի օրերին, փոխվեց Բրեժնևի մահից հետո, երբ Անդրոպովը համաձայնվեց 2.5 մլրդ. ամ. դոլարի ռազմական սարքավորումներ և զինտեխնիկա, այդ թվում նաև հակաօդային հրթիռներ առաքել Միրիա: Դրանից բացի, մոտ 8.000 խորհրդային ռազմական մասնագետներ վարժեցնում էին և տեխնիկական աջակցություն էին ցուցաբերում սիրիական բանակին: "Foreign Affairs" Robert G.Neumann. Assad and the Future of the Middle East, Winter 1983/84, pp.237-356

յեկանների դեմ համատեղ պայքար մղելու նպատակով: Միրիական բարձրաստիճան ղեկավանազետներից մեկի համաձայն, «ստեղծված իրավիճակում Ասադը կանի ամեն ինչ, որպեսզի համոզի ամերիկացիներին այն բանում, որ Լիբանանում խաղաղության ճանապարհն անցնում է Դամասկոսով և որ ինքն ի վիճակի է անգամ հարվածել ԱՄՆ-ին»:²⁰⁶

Եվ իսկապես, 1983թ. ապրիլ-սեպտեմբեր ամիսներին իրանամետ «Հեզբալլահ» խմբավորումը մի շարք հարձակումներ իրականացրեց ամերիկացիների և ֆրանսիացիների դեմ: Այսպես, ապրիլի 18-ին բեռնատար մեքենայի մեջ տեղադրած ականի պայթյունից զգալի վնաս հասցվեց Բեյրութում ամերիկյան դեսպանությանը, որի հետևանքով զոհվեց 63 մարդ, որոնցից 17-ը՝ ամերիկացիներ: Հոկտեմբերի 23-ին պայթեցվեցին ամերիկյան և ֆրանսիական զինվորական կացարանները, որի արդյունքում զոհվեցին 241 ամերիկացի և 58 ֆրանսիացի:²⁰⁷

ԱՄՆ-ի դեսպանության վրա կատարված հարձակումը առաջ բաշեց Լիբանանում ամերիկյան ռազմական ներկայության նպատակահարմարության հարցը, որի վերաբերյալ ամերիկյան ինքնապաշտպանություններ ԱՄՆ-ի վարչակազմում: Մի կողմից, պաշտպանության նախարար Կասպար Վայնբերգերը դեմ էր արտահայտվում ամերիկյան ուժերի օգտագործմանը, հատկապես՝ բազմազգ խաղաղապահ ուժերի կազմում: Պենտագոնը հավատացած էր, որ նման խաղաղապահ առաքելությունը լուրջ վտանգի տակ է դնում ամերիկյան ջոկատները՝ մասնավորապես Իսրայելի և Միլիտարի գերազանցող ուժերի միջև միջամտության դեպքում: Մյուս կողմից, արտգործնախարար Շուլցը պաշտպանում էր այն տեսակետը, որ Լիբանանում անհրաժեշտ է ամերիկյան ռազմական ներկայության պահպանումը՝ նշելով, թե անբույլատրելի է, որ ահաբեկիչների ճնշման տակ Միացյալ Նահանգները դուրս բերեն իրենց ջոկատները Լիբանանից:

Միլիտարի նկատմամբ ԱՄՆ-ի քաղաքականության վերաբերյալ նույնպես տարբեր տեսակետներ էին հնչում Վաշինգտոնում: Եթե Շուլցը կողմ էր Միլիտարի նկատմամբ ուժի գործադրմանը, ապա պաշտպանության պետքարտուղարը Միլիտարի հետ հարաբերություններում առաջնային էր համարում ղեկավանազետական միջոցների օգտագործումը: Իր դիրքորոշումը Շուլցը բացատրում էր այն հանգամանքով, որ Միլիտարի «կլիխ Միացյալ Նահանգներին այն դեպքում, եթե տեսնի, որ ԱՄՆ-ը և Իսրայելը միասին են»: Այլ կերպ ասած, եթե Շուլցը վերաբերվում էր Իսրայելին,

206 Նույն տեղում, էջ՝ 241

207 Bob Schieffer and Gary Paul Gates, *The Acting President*, New York: E.P.Dutton, 1989, pp.215-216

որպես ռազմավարական դաշնակցի, ապա Վայնբերգերը՝ զուտ որպես պարտավորության: Պաշտպանության քարտուղարի համաձայն, «առաջադեմ արաբական երկրների բարի կամքը կենսական նշանակություն ունի Շոցում ամերիկյան շահերը պաշտպանելու համար, ինչը սակայն վտանգվում է Իսրայելի հետ ռազմական և տնտեսական սերտ կապերի պատճառով»: Ռեյզանը կիսում էր պետքարտուղարի տեսակետը, որն էլ ամրագրվեց 1983թ. հոկտեմբերին՝ Ազգային Անվտանգության Ռոշման հ.111 Ցուցումի մեջ (National Security Decision Directive 111):²⁰⁸

Մայիսին, Լիբանանից իսրայելյան զորքերի դուրսբերման վերաբերյալ համապատասխան համաձայնագրի ստորագրման հնարավորությունները քննարկելու նպատակով, Մերձավոր Արևելք ժամանեց Շուլցը: Վերջինս համոզված էր, որ իսրայելա-լիբանանյան համաձայնագրի ստորագրումը պետք է նպաստեր նաև Դամասկոսի և Բեյրութի միջև նմանատիպ համաձայնագրի կնքմանը: Բազմաթիվ մերձավորարևելյան մայրաքաղաքներ Շուլցի կատարած այցելությունների և միջնորդական ջանքերի արդյունքում (չնայած սիրիական հակազդեցությանը) 1983թ. մայիսի 17-ին Իսրայելի և Լիբանանի միջև ստորագրվեց քաղաքական համաձայնագիր, որի համաձայն իսրայելյան զորքերի դուրսբերման դիմաց՝ Լիբանանը համաձայնվեց վերջ դնել Իսրայելի հետ 1948թ.ի վեր գոյություն ունեցող պատերազմական վիճակին: Թեև Լիբանանը դեռևս պատրաստ չէր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը Իսրայելի հետ, սակայն թույլատրեց Բեյրութում իսրայելյան ներկայացուցչության բացումը: Լիբանանը խոստացավ արգելել իր տարածքի օգտագործումը Իսրայելի վրա հարձակումներ իրականացնելու նպատակով, ինչպես նաև համաձայնություն տվեց երկրի հարավում անվտանգությանն ուղղված միջոցառումների իրականացման վերաբերյալ:

Համաձայնագիրը բացասականորեն ընդունվեց սիրիացիների կողմից և որակվեց որպես «տարածաշրջանում վերահսկողություն հաստատելու ամերիկյան-սիրիական ծրագրի մաս»: Համաձայնագրով նախատեսվում էր նաև զուգահեռաբար սիրիական ուժերի դուրսբերումը Լիբանանից:²⁰⁹ Սակայն բանակցություններից դուրս մնացած Դամասկոսը, չնայած ամերիկյան ղեկավանազետների խորհուրդներին, մերժեց դուրս բերել իր զորքերը Լիբանանից: Փաստորեն, հրաժարվելով

208 Caspar P.Weinberger, *Fighting for Peace: Seven Critical Years in the Pentagon*. New York:Warner Books,1990, p.154-155.

209 William R.Polk. *The Arab World Today*, Harward University Press, Cambridge, London, 1991,p.355.

իրականացնել համաձայնագրի վերոհիշյալ կետը, Լիբանանում ամերիկյան ռազմական ներկայության պայմաններում, Միրիան անմիջական հակամարտության մեջ ներքաշվեց ԱՄՆ-ի հետ: Երկկողմ հարաբերությունները գնալով էլ ավելի սրվեցին, հատկապես, երբ Դամասկոսը persona non grata հայտարարեց ԱՄՆ դեսպան Հարիբին:

Շուֆ լեռներից դեպի Բեյրութի հարավային մասի Ավալի գետն իսրայելյան զորքերի ետքաշումից հետո, երբ սաստկացան ռազմական գործողությունները դրուզների և կառավարամետ քրիստոնյաների միջև, Վաշինգտոնը պահանջեց Իսրայելից «հետաձգել» իր ուժերի ծրագրված դուրսբերումը Լիբանանից: Այն ժամանակ, երբ պարզ դարձավ, որ դրուզները պարտության են մատնում քրիստոնյա ուժերին և լիբանանյան բանակին, ԱՄՆ նավատորմը կրակ բացեց Բեյրութի մոտակայքում գտնվող Մուկ ալ-Ղարբ դրուզական գյուղի վրա, ինչպես նաև օդային հարձակումներ կատարեց սիրիական հսկողության տակ գտնվող այլ շրջանների վրա՝ արդարացնելով իր գործողությունները որպես «հարձակողական ինքնապաշտպանություն»: Ի պատասխան, դրուզները ռմբակոծեցին Բեյրութի օդանավակայանը, որտեղ տեղակայված էին ամերիկյան ուժերը: Խորհրդային Միությունը մեղադրեց Միացյալ Նահանգներին և Իսրայելին «պատերազմի նոր փուլի» նախապատրաստման մեջ: Միրիական կառավարությունն իր հերթին զգուշացրեց, որ ռազմական գործողությունների սաստկացումը կարող է պատճառ հանդիսանալ սիրիական միջամտության համար: Սեպտեմբերի 21-ին Ռեյզանը Լիբանանում իրավիճակի սրման ողջ պատասխանատվությունը դրեց Միրիայի և ԽՍՀՄ-ի վրա: Միացյալ Նահանգներում աճում էր դժգոհությունն ու քննադատությունը Լիբանանում Ռեյզանի վարած քաղաքականության նկատմամբ, հատկապես՝ հոկտեմբերի 23-ին ամերիկյան նավատորմի կենտրոնավայրի ու նավաստիների կացարանների պայթեցումից հետո: Համաձայնվելով պետքարտուղարության հետ, Ռեյզանը մեկ անգամ ևս վերահաստատեց ԱՄՆ-ի վճռականությունը առ այն, որ «ահաբեկիչները չեն կարող ստիպել Միացյալ Նահանգներին դուրս գալ Լիբանանից և զավթել աշխարհի այս կենսական ու ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքը»:²¹⁰ 1983թ. դեկտեմբերին Ռեյզանը հրամայեց օդային հարձակում իրականացնել Բեկաա հարթավայրում տեղակայված իրանական և սիրիական դիրքերի վրա: Հարձակման արդյունքում սիրիական հրթիռները երկու ամերիկյան ռմբակոցիչ խփեցին:

210 Lou Cannon. President Reagan: The Role of a Lifetime. New York: Simon&Schuster, 1991, p.443-44.

Օդաչուներից մեկը զոհվեց, իսկ մյուսը գերի ընկավ, սակայն շուտով ազատ արձակվեց:

Հարկ է նշել, որ Իսրայելի ներխուժումը Լիբանան, 1982թ. բացարձակ հնարավորություն ընձեռնեց Թեհրանին անմիջական ռազմական միջամտության համար: 800-1000 համեմատաբար փոքրածավալ իրանական «փառաբաններից» (հեղափախական գվարդիա) կազմված ռազմական ստորաբաժանումը անցավ Միրիայի տարածքով և տեղավորվեց Բաալբեկի և Բեկաա հարթավայրի մահմեդական շիա շրջանում: Հետաքրքրական է, որ մինչ 1982թ. Ասադը ժխտական կեցվածք էր որդեգրել Լիբանանում իրանական ռազմական ներկայության նկատմամբ: Սակայն իսրայելյան ներխուժման, ինչպես նաև Միրիայում սրված ներքաղաքական, մասնավորապես Համայում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետևանքով, Դամասկոսի համար ի հայտ եկավ Իրանի հետ համագործակցելու ռազմավարական կարևորությունը:

Հատկանշական է, որ հենց 1982թ. սկսած սիրիա-ամերիկյան հարաբերություններում զգալի տեղ զբաղեցրեցին ահաբեկչության ու պատանդների հետ կապված խնդիրները: Այդ առնչությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ Միրիան թույլատրելով իրանական խմբավորումների մուտքը Լիբանան՝ վարպետորեն օգտագործեց նրանց որպես խաղաքարտ Միացյալ Նահանգների հետ հարաբերություններում, մասնավորապես՝ պատանդների հետ կապված հարցերում:

Այսպես, 1982թ. Ամալից²¹¹ անջատված Հուսեյն Մուսավիի ղեկավարած խմբավորման կողմից առևանգման ենթարկվեց Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի նախագահ Դավիդ Դոջը, որը սկզբում պահվեց Բեկաաում, իսկ հետո տեղափոխվեց Իրան: Միայն մեկ տարի անց, սիրիական միջամտության արդյունքում, Դոջն ազատ արձակվեց, իսկ Միրիան ստա-

211 Լիբանանյան շիաների Ամալ շարժումը հիմնադրվել էր 1974թ. իմամ Մուսա ալ-Մադդի կողմից, որը ՊԱԿ-ի և դրուզների հետ կազմում էին մահմեդական ձախակողմյան ուժերը: Լիբանանի շիաների սիրիամետ դիրքորոշումը սկսեց ավելի ցայտուն կերպով ուրվագծվել հիմնականում 1975թ. հետո, երբ նվազեց հավատը ՊԱԿ-ի նկատմամբ, ինչպես նաև զգալիորեն սերտացան կապերը վերջինիս և հեղափոխական իրանական շարժման միջև: ՊԱԿ-ի և լիբանանյան շիաների միջև աստիճանաբար աճող հակասությունները հիմք դրեցին հետագայում շիա համայնքի մեջ սիրիամետ և իրանամետ խմբավորումների առաջացմանը: 1984թ. սեպտեմբերին իրանամետ Հեզբալլահի իրապարակային հայտնությունը ուղղակիորեն հակասության մեջ մտավ Լիբանանում Դամասկոսի կողմից հետապնդվող շաիերի հետ:

ցավ Դոջի և ամերիկացիների շնորհակալությունները: Նույն սցենարով հետագայում տեղի ունեցան բազմաթիվ առևանգումներ, որոնք անկասկած ծառայում էին Սիրիայի շահերին՝ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների պահպանման և երբեմն ճնշում գործադրելու առումով: 1984թ. փետրվարին, երբ սիրիացիների հովանավորությունը վայելող Ամալի միլիցիան գրավեց Արևմտյան Բեյրութը, սիրիացիները բազմաթիվ քայլեր ձեռնարկեցին այլ խմբավորումների կողմից պատանդ վերցված ամերիկացիների ազատ արձակման ուղղությամբ: 1985թ. ամերիկյան հեռուստատեսության լրագրող Ջերեմի Լյուվինի ազատելու համար Սիրիան նորից պաշտոնական Վաշինգտոնի երախտիքի խոսքերին արժանացավ: Պետք է նշել, որ Միացյալ Նահանգները սեփական ուժերով պատանդներին ազատելու առանձին փորձեր կատարեցին, որոնք սակայն բոլորն էլ անարդյունք ավարտվեցին: ԿՀՎ և Սենատի հետախուզության հարցերով հանձնաժողովի եզրակացությամբ, ԱՄՆ-ը չունեի «ոչ համապատասխան պատրաստվածություն, ոչ էլ որակ» նման առաքելություն իրականացնելու համար:²¹²

Ահաբեկչական գործողությունները զգալի դեր խաղացին նաև Լիբանանից ամերիկյան ուժերի դուրսբերման հարցում: 1984թ. հունվարի 18-ին Բեյրութում հայտնի գիտնական և արաբական աշխարհի մասնագետ Մալքոլմ Քերիի սպանությունը հավելյալ ահազանգ էր այն մասին, որ որևէ ամերիկացի չի կարող անվտանգ զգալ իրեն Լիբանանում: ԱՄՆ-ի ներսում աճող ընդդիմությունը, լիբանանյան բանակի հետագա կազմալուծումն ու Ժմայելի կառավարության տապալումը որևէ այլընտրանք չբողեցին Ռեյգանին, քան 1984թ. փետրվարի 7-ին հրաման ստորագրել Բեյրութից նավատորմի դուրսբերման վերաբերյալ: Ամերիկացիների գայրույթն ու անկարողությունը այնքան մեծ էր, որ ամերիկյան «Նյու Ջերսի» սուզանավից 250 հրթիռ արձակվեց Բեյրութի մոտակայքում տեղակայված սիրիամետ մահմեդական միլիցիայի դիրքերի վրա: Փետրվարի 26-ին ամերիկյան ռազմական անձնակազմը վերջնականապես հեռացավ Լիբանանից:

Պատմաբաններն ու քաղաքագետները բազմիցս են անդրադարձել Լիբանանում ամերիկյան քաղաքականության անհաջողությանը: Սակայն շատ քչերն են նշել այն հանգամանքը, որ **Վաշինգտոնի քաղաքականության անարդյունավետության հիմնական պատճառը հանդիսացավ ոչ միայն լիբանանյան ճգնաժամի իրական դրդապատճառների ու ներքին շարժառիթների խոր և համակողմանի վերլուծության բացակայությունը կամ Ռեյգանի վարչակազմի մեջ տարաձայնությունների գոյությունը, այլև ճգնաժամի ընթացքում Սիրիայի դերի անպետումն ու քերականացումը:**

Չնայած որ ԱՄՆ պետքարտուղար Շուլցը ձգտում էր «ազդել Ասադի վրա, իհարկե, անուղղակի կերպով՝ արաբական այլ երկրների միջոցով», այնուամենայնիվ, նա համոզված էր, որ Լիբանանում ամերիկյան անհաջողության պատճառը ոչ թե Սիրիայի նկատմամբ անուշադրությունն էր, այլ դիվանագիտությունը ռազմական ուժով սատարելու վարչակարգի անկարողությունը: Այդ առումով ամբողջ մեղավորությունը Շուլցը բարդում էր Վալմերբերգերի վրա, որը «հրաժարվում էր ուժային միջոցների օգտագործումից»:²¹³

Դժվար է պատասխան գտնել այն հարցին, թե ինչպես որևէ քաղաքականություն Լիբանանում կարող էր գործել առանց Ասադի հետ համագործակցության: Սիրիայի համար Լիբանանը չափազանց բարձր զին ուներ, այդ իսկ պատճառով Ասադը չէր կարող համաձայնվել զորքերը հենց այնպես դուրս բերել Լիբանանից, հատկապես այն ժամանակ, երբ իր համար նվազագույն գնով ի վիճակի էր պաղեստինյան և այլ ուժերի միջոցով հարված հասցնել այնտեղ տեղակայված իսրայելյան և արևմտյան ռազմազգ ուժերին (MNF): Դուրս թողնելով Սիրիային բանակցային գործընթացից, Վաշինգտոնը էլ ավելի հեշտացրեց Ասադի խնդիրը՝ որևէ զիջում չկատարել Լիբանանի հարցում:

Լիբանանյան պատերազմի ընթացքում Իսրայելի հետ Վաշինգտոնի սերտ ռազմավարական համագործակցությունն ու ծայրահեղ հակասիրիական քաղաքականության որդեգրումը միանգամայն հակառակ արդյունք ունեցան: Ամերիկյան այն տեսակետը, թե Լիբանանում ԽՍՀՄ-ի, Սիրիայի, ՊԱԿ-ի, դրուզների և շիաների ձևավորված ճակատին անհրաժեշտ է հակադրել ԱՄՆ-ի, Իսրայելի և մարոնիների դաշինքը, չափազանց հասարակ էր և հաշվի չէր առնում խմբավորումների մեջ գոյություն ունեցող շահերի անհամատեղելիությունը: Պարտադրելով մայիսի 17-ի համաձայնագրի ստորագրումը՝ Միացյալ Նահանգներն անուղղակիորեն նպաստեցին Ժմայելի մեկուսացմանն ու թուլացմանը, միևնույն ժամանակ ուժեղացնելով նրա հակառակորդներին՝ դրուզներին և շիաներին: Ձեռնարկելով ռազմական գործողություններ նրանց դեմ, Վաշինգտոնը վերջիններիս էլ ավելի մեծ կախվածության մեջ դրեց Դամասկոսից և օգնեց Ասադին ի հայտ գալու որպես լիբանանյան քաղաքականության իրական դատավոր: Ավելին, Լիբանանում ընթացող քաղաքացիական պատերազմը համարելով Արևմուտք-Արևելք հակամարտության տեղական արտահայտումը՝ Ռեյգանի վարչակազմը Ասադին նորից ստիպեց «ընկնել Մոսկվայի գիրկը»:

213 George P.Shultz. Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State, New York, Charles Scribners Sons, 1993. pp.233-234.

212 "Washington Post", May 12,1985.

13. ԻՐԱՆԱ-ԻՐԱՔՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1967թ. հուլիսյան հեղաշրջման արդյունքում Իրաքում իշխանության եկավ ԲԱԱՍ կուսակցությունը:²¹⁴ 1979թ. կուսակցական խիստ զտումներից հետո նախագահ Բաքրիին փոխարինեց 42-ամյա Սադդամ Հուսեյնը:²¹⁵ Վերջինս դարձավ ոչ միայն նախագահ, այլև ստանձնեց երկրի բոլոր գլխավոր պաշտոնները՝ Հեղափոխական հրամանատարության խորհրդի նախագահ, ԲԱԱՍ-ի տարածաշրջանային կառավարչության գլխավոր քարտուղար, գործադիր իշխանության ղեկավար, զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար: Սկսվեց Իրաքի նորագույն պատմության քերես ամենամահանգիստ ու փորձություններով լի ժամանակաշրջանը:

1980թ. սեպտեմբերին Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնը ելույթ ունեցավ երկրի Ազգային ժողովում: Նա հայտնեց, որ Իրանի կողմից Իրաքի ինքնիշխանության հաճախակի խախտումները փաստորեն ի չիք են դարձնում Ալժիրյան համաձայնագիրը: «Այժմ, երբ խախտված է նրա ոգին, Իրաքը այլընտրանք չունի, բացի Շատ էլ-Արաբի իրավաբանական կարգավիճակը վերականգնելուց, ինչպիսին այն եղել է մինչև 1975թ: Այդ գեղը պետք է լինի արաբների լիակատար տնօրինության տակ, ինչպես եղել է դարեր շարունակ և ինչի մասին վկայում է հենց անունը»:²¹⁶

Սադդամի այս ելույթի գործնական հետևանքները երկար սպասել չտվեցին: Սեպտեմբերի 22-ին, փորձելով կրկնել իսրայելցիների մարտավարությունը 6-օրյա պատերազմում, իրաքյան օդային ուժերը սկզբում ռմբակոծեցին Իրանի 10 օդանավակայաններ՝ փորձելով ոչնչացնել իրանական ինքնաթիռները: Իսկ հաջորդ օրը իրաքյան զորքերն

214 Արդել Քարիմ ալ-Կասեմի ժամանակաշրջանի մասին կարդալ՝ Batatu, Hanna. The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. Princeton, 1979; Khadduri M. Republican Iraq. New York, 1969; Dann, Uriel. Iraq under Qasim. New York, 1969

215 Սադդամ Հուսեյնի և ԲԱԱՍ-ական վարչակարգի վերաբերյալ հիշատակման արժանի են հետևյալ աշխատությունները՝ Робин Дж. Апдайк. Саддам Хусейн. Ростов на Дону, 1999, Mackey, Sandra. The Reckoning: Iraq and the Legacy of Saddam Hussein. New York: W.W.Norton, 2002; Matar, Fuad. Saddam Hussein: The Man, the Cause and the Future. London, 1981; Samir al Khalil (ծածկանուն), Republic of Ba'athist Iraq, 1968-89. London: Macmillan, 1991; Devlin, F.John. The Ba'ath Party: A History from its Origins to 1966. Stanford: Hoover Institution, 1976

216 Karsh, Efraim and Rautsi, Inari. Saddam Hussein: A Political Biography. New York: Free Press, 1991, p.156

անցան Իրանի սահմանը՝ սկիզբ դնելով Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամենաերկար ու արյունոտ կոնֆլիկտներից մեկին:

Իրան ներխուժումից ընդամենը 8 ամիս առաջ Սադդամը պարծենում էր, որ «Իրաքը նույնքան հզոր է, որքան Ճապոնիան, Խորհրդային Միությունը և ԱՄՆ-ը»:²¹⁷ Սակայն պատերազմի սանձազերծումը առավել քան անհաջող քայլ կարելի է համարել Իրաքի նախագահի կողմից: 1979-80թթ. համաշխարհային շուկայում նավթային բարենպաստ պայմանների շնորհիվ իրաքյան տնտեսությունն աննախադեպ ծաղկում էր ապրում: Երկրով մեկ իրականացվում էին շինարարական աշխատանքներ: Իրաքյան հասարակության շատ շերտերի կենսամակարդակը շոշափելիորեն բարձրացել էր: Իսկ պատերազմը կարող էր հարվածի տակ դնել այս բոլոր ձեռքբերումները, և, հետևաբար, խարխուլ Սադդամի հեղինակությունն ու դիրքերը երկրի ներսում:

Ոմանք պատերազմի սանձազերծումը Իրաքի կողմից բացատրում են Սադդամի փառասիրությամբ: Ոմանք էլ՝ նրա հեռատեսությամբ: Վերջիններս նշում են, որ Իրանը տարածքով և բնակչությամբ մեծ էր Իրաքից և ընդունելով Իրանի գերազանցությունը՝ Սադդամը չէր էլ մտածում մրցակցել նրա հետ՝ Ծոցում գերիշխանություն հաստատելու համար: Գրա փոխարեն նա իր ողջ ուժերն ուղղեց արաբական աշխարհի կողմը (ինչի մասին վկայում էր Ազգային խարտիան), որն ավելի հեռանկարային ուղղություն էր: Ալժիրյան համաձայնագրից հետո, թվում էր, թե Սադդամը մտադիր չէ խախտել Իրանի հետ հաշտությունը, ուր մնաց թե՛ բացահայտ պատերազմ սկսել: Նա մեծ անհանգստությամբ հետևում էր 70-ական թթ. վերջին Իրանում տեղի ունեցող իսլամական հեղափոխական փոթորկին, որը սպառնում էր թափանցել նաև հարևան երկրներ: Չգուշավոր Հուսեյնը որոշեց ողջունել նոր հեղափոխական վարչակարգը Թեհրանում՝ հայտարարելով, թե «այն վարչակարգը, որը չի միջամտում իրենց ներքին գործերին, և չի պաշտպանում իրենց բշնամիներին, արժանի է հարգանքի»:²¹⁸ Այս հայտարարությանը հետևեց պաշտոնական հուշագիրն ուղղված Իրանի վարչապետ Մեհդի Բազարգանիին, որում ընդգծվում էր Իրաքի ցանկությունը՝ Իրանի հետ «հաստատելու ամենամոտ եղբայրական հարաբերություններ՝ հարգանքի և ներքին գործերին չմիջամտելու հիման վրա»:

Թեհրանը, սակայն, նույնպիսի ջերմությամբ չպատասխանեց: Ընդհակառակը, իշխանության գալու առաջին իսկ օրից հեղափոխական վարչակարգը բացասական էր տրամադրված Սադդամի նկատմամբ:

217 Tahir Kheli, Shirin and Ayubi, Shaheen. The Iraq-Iran War. New York, 1983, p.29

218 Робин Дж. Апдайк. Саддам Хусейн. Ростов на Дону, 1999, стр.50

Իրանի ղեկավարությունը հույս ուներ, որ Իրաքի բնակչության 60 տոկոսը կազմող շիաները, որոնք միշտ իրենց կեղեքված ու իրավագուրկ էին համարում, կհետևեն Իրանի օրինակին և կըմբոստանան իրենց «սուննի կեղեքիչների» դեմ: Այդ սպասումներն ավելի էին ամրապնդվում Իրաքում իշխող կուսակցության՝ ԲԱԱՄ-ի աշխարհիկ «հերետիկոս» բնույթով: Ուստի իրանական իսլամական հեղափոխության համար Իրաքը առաջնային տեղ էր զբաղեցնում:

1979թ. հունիսին Իրանի հեղափոխական վարչակարգը սկսեց հրապարակավ կոչեր անել Իրաքի բնակչությանը՝ ապստամբելու և տապալելու «աաղղամական վարչակարգը»: Մի քանի ամիս անց, Թեհրանը վերսկսեց իր օժանդակությունը իրաքյան բրդերին (այն կասեցվել էր 1975թ.), շիաների ընդհատակյա շարժումներին: Սկսվեցին նաև ահաբեկչական գործողություններ Իրաքի ականավոր գործիչների դեմ, որոնք իրենց գազաբնակետին հասան 1980թ. ապրիլի 1-ին, երբ ձախողվեց վարչապետ Թարիք Ազիզի դեմ մահափորձը: Ավելի քան 20 պաշտոնական անձիք շիաների կողմից իրականացված ահաբեկությունների զոհերը դարձան:

Իրաքում շիաների ընդհատակյա կազմակերպությունների գործողությունները ստիպեցին Մադդամին շիաներին հանգստացնելուն ուղղված ջանքերը զուգակցել պատժիչ գործողությունների հետ՝ երկրից վտարվեցին հարյուր հազար շիաներ:

Ի պատասխան Մադդամի սպառնալիքների՝ 1980թ. հունիսի 9-ին Այաթոլա Խոմենինին իրաքյան շիաներին կոչ արեց տապալել Մադդամի վարչակարգը: Իրանի նախագահ Աբուլ Հասան Բանիսադդը նույնպես զգուշացրեց, որ եթե իրադրությունը սահմանում վատանա, Իրանը պատերազմ կսկսի:²¹⁹

Մինչ այդ իրանա-իրաքյան առճակատումն արդեն նոր փուլ էր մտել: Ընդհանուր սահմանի երկայնքով տեղի էին ունենում ընդհարումներ, որոնք օգոստոսին վերածվեցին ծանր մարտերի՝ տանկերի ու հրետանու մասնակցությամբ և օդային հարվածներով:

1980թ. սեպտեմբերի 7-ին Իրաքը մեղադրեց Իրանին Իրաքի սահմաններձ քաղաքների ռմբակոծման մեջ և պահանջեց անմիջապես դուրս բերել իրանական ուժերն այդ շրջանից: Շատ չանցած Իրաքը շտապեց «ազատել» այդ վիճելի տարածքները (որոնք Ալժիրյան համաձայնագրով պատկանում էին Իրաքին) և սեպտեմբերի 10-ին հայտարարեց, որ դա կատարված է: Մեկ շաբաթ անց Հուսեյնը ձևականորեն չեղյալ հայտարարեց Ալժիրյան համաձայնագիրը:

219 Chubin, Shahrām and Tripp, Charles. Iraq and Iran at War. Woulder, Colo., 1988, p.39

* 1980թ. զարնանը նա հրապարակավ հայտարարեց Իրաքի՝ երեք փոքր պետությունների (սուննիական, շիական և քրդական) բաժանվելու վտանգի մասին: Որ Մադդամը չէր ուզում հարձակվել Իրանի վրա, պարզորեն դրսևորվեց նրա մարտավարության ընթացքում: Իրանական բանակին վճռական հարված հասցնելու և հեղափոխական վարչակարգը տապալել փորձելու փոխարեն, նա ձգտում էր տեղայնացնել պատերազմը, կրճատել իր բանակի առաջադրանքները: Չսպվածություն ցուցաբերելով՝ նա հույս ուներ, որ Թեհրանը կպատասխանի նույն կերպ կամ նույնիսկ կուզենա համաձայնության գալ: Փոխանակ իր գորքերին հրամայելու, որ առաջ շարժվեն այնքան, որքան թույլ կտային իրենց հնարավորությունները, ռազմական գործողությունները սկսվելուց արդեն մեկ շաբաթ անց, Մադդամը բացահայտորեն զայրում էր նրանց առաջխաղացումը՝ զուգահեռաբար հայտարարելով բանակցություններ սկսելու իր պատրաստակամության մասին:

Սակայն Իրանի հեղափոխական վարչակարգը ոչ միայն հաշտվելու փորձ չարեց, այլև օգտագործեց պատերազմը ներքին քաղաքական խնդիրները կարգավորելու համար՝ ընդդիմությունը ճնշելու համար:

1980թ. հոկտեմբերին Իրանն անցավ հակահարձակման: Իրանական զինվորական հրամանատարությունն սկսեց կիրառել «մարդկային հոսանքների» մարտավարությունը. առջևից գնում էին 14-17 տարեկան տղաներ՝ ականապատ տեղանքում ճանապարհ բացելով «թանկարժեք» զրահատանկային տեխնիկայի համար:

Որքան էլ տարօրինակ, բայց փաստ է, որ Իրաքի ռազմական անհաջողությունները օգնեցին Մադդամին՝ ժողովրդին իր շուրջը համախմբելու համար: Հենց որ Իրաքը սկսեց պաշտպանել իր սեփական հողը, գորքերի մեջ բարձրացավ ազգային ոգին:

Մադդամը այդ դժվարին պահին փորձում էր ձեռք բերել Ծոցի արաբական երկրների աջակցությունը՝ հավաստիացնելով, որ իրանական հեղափոխության միակ գոհը Իրաքը չի լինի: Հասարակական մոտեցման արտացոլում էր նաև Ազգային խարտիան(1981): Իրաքի կողմը կանգնեցին Սաուդյան Արաբիան և Բուվեյթը: Մինչև 1981թ. վերջը Սաուդյան Արաբիան Իրաքին մոտ 10մլրդ. ամ.դոլարի օգնություն էր տրամադրել, իսկ Բուվեյթը դրան ավելացրեց ևս 5 մլրդ ամ. դոլար: Սաուդյան Արաբիան նույնիսկ թույլ տվեց իր տարածքում իրաքյան նավթամուղ կառուցել դեպի Կարմիր ծով՝ հնարավորություն տալով Բաղդադին շրջանցել Իրանի գերիշխանությունը ծոցում:

Հմտորեն օգտագործելով իսլամական վարչակարգի թշնամանքը Արևմուտքի նկատմամբ, Մադդամը հասավ նրան, որ Խորհրդային Միության և Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ, ԱՄՆ-ն վերականգնեց իր աջակցությունը:

նը Իրաքին: ²²⁰ 1984թ. դիվանագիտական հարաբերությունները վերականգնելուց ընդամենը մեկ ամիս անց, Բաղդադում ամերիկյան դեսպանատունը սկսեց Իրաքին գաղտնի տեղեկություններ տրամադրել:

Եթե 1979թ. Հուսեյնը կողմ էր Եգիպտոսը Արաբական Լիգայից հանելու որոշմանը, ապա 3 տարի անց նա կոչ արեց իր արաբ համախոհներին՝ նորից ընդունել Եգիպտոսին իրենց շարքերը: Դա զարմանալի չէր, քանի որ այդ ժամանակ Եգիպտոսն այն ամուր սյուններից էր, որի վրա կարող էր հենվել Սադդամը: 1980թ. վերջին Սադդամը դիմեց Անվար Սադաթին՝ ռազմական աջակցության խնդրանքով: Մինչև 1983թ. եգիպտական ռազմական օգնության գումարը կազմում էր 2.7 մլրդ դոլար, մոտ 30 հազ. եգիպտացի «կամավորներ» ուղարկվեցին իրաքյան զինված ուժեր:

1982թ. Սադդամը մասնակցեց արաբական պետությունների ղեկավարների հանդիպմանը Ֆեսում, որը ճանաչեց արաբա-իսրայելական հակամարտության լուծումը 2 երկրների՝ Իսրայելի և Պաղեստինյան պետության միջոցով: Նա նույնիսկ հայտարարեց, որ «ոչ մի արաբական պետություն չի ձգտում ոչնչացնել Իսրայելը»: Իրաքը ցանկանում էր ձեռք բերել Իսրայելի համաձայնությունը՝ մինչև Աբաբայի նավահանգիստը նավթամուղ անցկացնելու համար: Չնայած Իսրայելի վարչապետ Պերեսը տվեց իր համաձայնությունը նախագծի իրականացմանը, վերջինս միևնույն է չիրագործվեց:

Այնուամենայնիվ, Իսրայելի հետ կապեր հաստատելու Իրաքի փորձերը շարունակվեցին մինչև 1987թ. աշունը, բայց աստիճանաբար դադարեցին՝ սառը ընդունելություն գտնելով Իսրայելի կողմից՝ խորհրդային և արևմտյան օգնությանը Բաղդադի ռազմական դիրքերի աստիճանաբար ամրապնդման հետևանքով:

Պատերազմի ընթացքում Իրաքի շիաները ոչ միայն չողջունեցին իրենց ինքնակոչ ազատարարներին, այլև կողք-կողքի կռվեցին իրենց սուննի եղբայրների հետ: Կենտրոնական իշխանությունները իրենց հերքին ջանքեր գործադրեցին երկրում բնակվող շիաների կենսամակարդակը բարձրացնելու և որոշ ընտրական իրավունքներ շնորհելու ուղղությամբ:

1984թ. Հուսեյնը սկսեց, այսպես կոչված, «տանկերային պատերազմ»՝ հարձակումներ գործելով դեպի Իրան և Իրանից նավարկող տանկերների վրա՝ հույս ունենալով պատերազմի մեջ ներքաշել արևմտյան տերություններին, որոնք պետք է որ օգնեին Իրաքին խաղա-

ղության հաստատման գործում: Իրաքի ղեկավարը հավանաբար ցանկանում էր Իրանին դրդել ծայրահեղ քայլերի՝ փակել Օրմուզի նեղուցը, ինչը արևմտյան նավթ սպառողներին կստիպեր անհապաղ միջամտել:

Այս ամենը հասկանալիով՝ Թեհրանը զուտա էր իր արձագանքներում և հայտարարում էր, որ նեղուցի փակման քայլից «Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն առաջինը կտուժի»: Արդյունքում արևմտյան տերությունները գրեթե չմիջամտեցին:²²¹

Մարդկային, տնտեսական, նյութական այլ կորուստները մեծ հարված հասցրեցին Իրանի բնակչությանը, որն իր բողոքը արտահայտում էր հակակառավարական ցույցերով (1985թ.), կամավորների քիվը ճակատում գնալով նվազում էր:

Իրանի համառությունը վերջնականապես կտորվեց 1988թ. փետրվարին՝ երբ 2 ամսվա ընթացքում ավելի քան 150 հրթիռներն ու իրաքյան բազմաթիվ ավիահարձակումները ավերեցին իրանական ամենախոշոր քաղաքները: Դա հանգեցրեց նրան, որ մայրաքաղաքը փրեցին ոչ միայն բնակիչները, այլև պետական ծառայողները, իսկ բանակը ցանկություն չուներ կռվելու:

1988թ. ապրիլին՝ ցամաքային պատերազմում մոտ 6 տարի տևած պաշտպանությունից հետո, Իրաքը անցավ հակահարձակման 48 ժամ տևած համառ մարտերից հետո ետ վերցրեց Ֆառ կղզին, որի կորուստը (1986թ.) Բաղդադի ամենամեծ անհաջողությունն էր պատերազմում: Դա փաստորեն չրջադարձային եղավ պատերազմի ընթացքի համար:

Մոլլաները համոզում էին Այաթուլա Խոմեյնիին, որ «Իրաքը Իրանի միակ թշնամին չէ: Իմպերիալիստական ուժերի համաշխարհային կռիցիան՝ «Մեծ Մատանայի» (ԱՄՆ) գլխավորությամբ, ծարավ է իրանական արյան»:²²² Հետևաբար, հաշվի առնելով Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, պետք է գնալ հաշտության՝ իսլամական հեղափոխության ձեռքբերումները վտանգի չենթարկելու համար:

Ի վերջո, 1988թ. հուլիսի 18-ին Իրանն ընդունեց Անվտանգության Խորհրդի 598-րդ բանաձևը՝ իրանա-իրաքյան պատերազմի դադարեցման մասին: 1 ամիս անց, զինադադար հաստատվեց ընդհանուր սահմանին՝ ազդարարելով երկու դարավոր հարևանների միջև այդ անիմաստ և արյունալի պատերազմի ավարտը:

221 Niblock, Tim. Iraq: The Contemporary State, New York, 1982, p. 6

222 Робин Дж. Алдайк. Саддам Хусейн. Ростов на Дону, 1999, стр.54 Տես նաև՝ Генерал Халд ибн-Султан-Воин в пустыне. М., 1996, Данинг Б.М. Ирак в прошлом и настоящем. М., 1980;

220 ԱՄՆ նվաճած քաղաքականության մասին տես՝ Smith, Jean Edward. George Bush's War. New York: Neny Holt&Co., 1992; Darwish, Adel and Alexander, Gregory. Unholy Babylon: The Secret History of Saddam's War. New York: St. Martin's Press, 1991

**14. ԻՐԱԿԻ ՆԵՐՍՈՒԺՈՒՄԸ ՔՈՒՎԵՅԹ՝
ԳՐԳԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱԿԱՍԱԳՂԱՄԱԿԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈԱԼԻՅՈՒՅԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ**

Իրաքի հետ պատերազմից հետո Իրանը լրջորեն թուլացավ: Իր հերթին Իրաքի ռազմական ներուժն ավելի հզորացավ, քան մինչև պատերազմն էր: Եթե Թեհրանում հասունանում էր բնակչության դժգոհությունը, ապա Բաղդադում միլիոնավոր մարդիկ պարուն էին փողոցներում և փառաբանում իրենց առաջնորդին:

Մակայն Մադդամի իշխանությանը նոր վտանգ էր սպառնում: 1989թ. հունվարին, արևմտյան սպաների՝ իր դեմ կատարած անհաջող մահափորձից հետո, Մադդամը հասկացավ, որ անհրաժեշտ է մի նոր ազդու միջոց՝ համընդհանուր խանդավառությունը և իր նկատմամբ սերը պահպանելու համար:

1989թ. ապրիլին անցկացվեցին ազգային ժողովի ընտրություններ, ուր իրենց թեկնածությունն առաջադրելու իրավունք ստացան նաև ոչ բաասականները: Մակայն իշխանությունները «մոռացան» հայտարարել, որ ընտրություններին մասնակցելու իրավունք չունենին այն մարդիկ, որոնք «վտանգ էին ներկայացնում պետության համար»: Բաղդադի համալսարանում կանգնեցվեց «Ազատության պատը», որտեղ ենթադրվում էր, որ ուսանողները պետք է արտահայտեն իրենց դժգոհությունը: Թերթերում ավելի հաճախ էին հանդիպում առօրյա կյանքի դժվարությունների և կոռուպցիայի մանր դեպքերի մասին հողվածներ:

Իրաքի այս ցուցադրական «դեմոկրատացումը» ավելի շատ ուղղված էր դեպի Արևմուտք (Իրաքում մարդու իրավունքների պաշտպանության հետ կապված) երկրի վարկանիշը բարձրացնելու համար՝ հատկապես քրդերի դեմ ուղղված դաժան գործողությունների ֆոնի վրա: Պատերազմի ավարտից հետո չէր անցել և 2 ամիս, երբ մոտ 65 քրդական գյուղեր ենթարկվեցին քիմիական հարձակման: «Մահաշունչ քամուն» զոհ գնացին ավելի քան 5 հազար մարդ:

Քրդերի նկատմամբ այդ վայրագություններն առաջացրեցին միջազգային հասարակության դժգոհությունը: Մադդամն արդարանում էր՝ ասելով, որ «Իրաքը մաքրում է սահմանամերձ գոտիները ամբողջ բնակչությունից՝ ներառյալ քրդերից, որպեսզի մարդկանց պաշտպանի իրանական հնարավոր հարձակումից»: Արևմտյան տերություններ

ընդ բավարարվեցին նրանով, որ Հուսեյնը խոսք տվեց չօգտագործել քիմիական զենք:²²³

1989թ. փետրվարին կազմավորվեց Արաբական համագործակցության խորհուրդը (ԱՀԽ), որն ընդգրկում էր Եգիպտոսը, Հյուսիսային Եմենը, Հորդանանը և Իրաքը: Չնայած նոր բլոկի ստեղծման պատճառը տնտեսականն էր, ամենակարգից էլ պարզ էր, որ այն կբրադվի քաղաքական հարցերով և գործիք կդառնա, թեկուզ և որոշակի շրջանակներում, տարածաշրջանում Մադդամի իշխանությունը ամրապնդելու համար:

1988թ. աշնանը սկսվեց իրաքյան ինտենսիվ միջամտությունը լիբանանյան քաղաքացիական պատերազմին՝ գեներալ Աունին ցույց տրվող ֆինանսական և ռազմական օժանդակության տեսքով:

Իսկ 1988թ. նոյեմբերին Հուսեյնը նույնիսկ հայտարարեց, որ պատրաստ է համագործակցել նույնիսկ Իսրայելի հետ՝ «ժամուն սիրիական օկուպացիայից Լիբանանի ազատագրման»:²²⁴

Պատերազմից հետո անմխիթար վիճակում էր երկրի տնտեսությունը: Մադդամի կողմից սկսված սեփականաշնորհման գործընթացը բերեց ավելի շուտ բացասական հետևանքների. տղաճը գնալով աճում էր: Այնպես որ Մադդամը ստիպված էր հսկողություն սահմանել գների վրա, իսկ սեփականաշնորհումն անիմաստ էր, քանի դեռ տնտեսության հիմնական լծակը՝ նավթային արդյունաբերությունը, որը տալիս էր Իրաքի եկամուտների 95 տոկոսը, մնում էր պետության ձեռքում: Այսինքն՝ շոշափելի մասնավոր հատվածի ստեղծման համար ոչ մի էական հիմք չկար:

Որքան էլ Հուսեյնը ջանում էր թաքցնել, այնուամենայնիվ, տնտեսական քայքայված վիճակը ակնհայտ էր: Նրա վերականգնման արժեքը գնահատվում էր 230 մլրդ. ամ.դոլար: Իրաքի 15 միլիարդանոց նավթային եկամուտը բավական չէր նույնիսկ ընթացիկ ծախսերի համար: Քաղաքացիական ներմուծման վրա ծախսվում էր 12 մլրդ. ամ.դոլար, պարտքերի վերադարձը կազմում էր 5 մլրդ. ամ.դոլար, օտարերկրյա աշխա-

223 Իրաքում քրդական խնդրի վերաբերյալ տես. Jawad, Saad. Iraq and the Kurdish Question, 1958-1970. London, 1981; Kutschera, Chris. Le Movement National Kurde. Paris, 1979; Ghareeb Edmund. The Kurdish Question in Iraq. Syracuse, 1981; O'Ballance, Edgar. The Kurdish Revolt 1961-1970. London, 1973; Իսկ քրդերի ժամանակակից պատմության վերաբերյալ առավել հիշարժան աշխատանքներն են՝ Chaliand, Gerard. People without Country. The Kurds and the Kurdistan. London, 1980; McDowall, David. A Modern History of the Kurds. London, New York, I.B.Tauris, 1997:

224 Matthews, Ken. The Gulf Conflict and International Relations. New York:Routledge, 1993, p. 26

տողների վրա ծախսվում էր 1 մլրդ. այնպես որ վարչակարգին անհրաժեշտ էր ևս տարեկան 10 մլրդ. ամ. դոլար՝ պակասորդը լրացնելու համար, իսկ հետո նոր անցնել վերականգնման աշխատանքների:

Արտաքին խնդիրները ևս մեծ գլխացավանք էին Հուսեյնի համար: Նրան չէր հաջողվել պաշտոնապես հաշտություն կնքել Իրանի հետ, որի հետևանքով անհայտ էր 65 հազար իրաքցի ռազմագերիների հետագա ճակատագիրը:

Հուսեյնը քաջ գիտակցում էր, որ ինքը կանգնած է սեփական ժողովրդի հետ առճակատման վտանգի առաջ, եթե նրան չհաջողվի արագ կերպով մատուցել «պատմական հաղթանակի» խոստացված բարիքները:²²⁵

Դեռ պատերազմի ընթացքում նա արդեն ճնշում էր գործադրում Ծոցի երկրների՝ հատկապես Սաուդյան Արաբիայի և Քուվեյթի վրա՝ իրենց փոխառություններն Իրաքին չեղյալ հայտարարելու համար: Նա ասում էր, որ պատերազմը Իրաքի գործը չէր միայն, դա արաբական աշխարհի արևելյան թևի պաշտպանությունն էր իսլամական ֆունդամենտալիզմից: Այս ճնշումն ավելի ուժեղացավ հետպատերազմյան շրջանում: Արաբական համագործակցության խորհրդի ղեկավարների գագաթնաժողովին (1990թ. փետրվարին) Ամանում Սադդամը հանդիպեց Հորդանանի Հուսեյն քազավորին և Եգիպտոսի նախագահ Մութարաքին: Հանդիպումների ընթացքում նա հայտնեց, որ Իրաքը պահանջում է Ծոցի երկրներից ոչ միայն լրիվ սառեցնել պատերազմի տարիների ընթացքում գոյացած Իրաքի պարտքերը, այլև լրացուցիչ ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերել շուրջ 30 մլրդ. ամ.դոլարի: «Թող Ծոցի կառավարություններն իմանան, որ եթե իրենք ինձ փող չտան, ես գիտեմ՝ ինչպես ստանալ այն այլ ճանապարհով», - հայտարարեց Սադդամը: Չուգահեռաբար քուվեյթյան սահմանի չեզոք գոտում սկսեցին իրականացվել իրաքյան ռազմական գորաշարժեր:

Պատերազմից հետո Իրաքը և Իրանը պահանջեցին Նավթ արտահանող երկրների կազմակերպության (ՆԱԵԿ/OPEC) անդամներից՝ նվազեցնել նավթային քվոտաները, որպեսզի իրենց հնարավորություն տրվի մեծացնել նավթի սեփական արտադրությունը՝ չիջեցնելով գները: Չնայած դրան, ՆԱԵԿ-ի որոշ անդամներ շարունակում էին մեծացնել իրենց քվոտաները՝ իջեցնելով նավթի գները համաշխարհային շուկայում:

1990թ. փետրվարին Քուվեյթ կատարած աշխատանքային այցի ժամանակ, Իրաքի նավթարդյունաբերության նախարար Իսամ Արդել Ռահիմ ալ-Հալաբին հանդուր էր Քուվեյթին՝ հետևել ՆԱԵԿ-ի կողմից սահմանված

225 Freedman, Lawrence and Karsh, Efraim. The Gulf Conflict 1990-1991- Diplomacy and War in the New World Order. Princeton University Press, 1993, p.36

քվոտային: Այդ նպատակով նա ուղևորվեց նաև Ռիյադ: Երեք ամիս անց, ժնկում կայացած ՆԱԵԿ-ի երկրների նախարարների հանդիպման ժամանակ, Հալաբին նորից կոչ արեց պահպանել քվոտաները՝ օրական 22 մլն. բարել և բարձրացնել գները մինչև 18 ամ. դոլար՝ 1 բարելի համար:

1990թ. Բաղդադում արաբական երկրների ղեկավարների հետ հանդիպման ժամանակ, Սադդամը հայտարարեց, որ նավթի մեկ բարելի գնի նվազեցումը անգամ 1 դոլարով, կնշանակի յուրորինակ «պատերազմ Իրաքի դեմ»:

Սադդամին հանգստացնելու նպատակով Քուվեյթի էմիրը պաշտոնից ազատեց նավթարդյունաբերության նախարարին, սակայն չկրճատեց նավթի արդյունաբերությունը, չեղյալ չհամարեց իր փոխառությունները ինչպես նաև Բաղդադին շտրամադրեց լրացուցիչ դրամական օժանդակություն: Քուվեյթի նման քաղաքականությունը Սադդամը բնութագրեց որպես «տարածաշրջանի տնտեսության դեմ ուղղված հրեական դավադրություն»: Միայն հուլիսի 10-ին Ջեդդայում կայացած նավթարդյունաբերության նախարարների նիստի ժամանակ, Քուվեյթը և ԱՄԷ-ն համաձայնվեցին հետևել իրենց նավթային քվոտաներին՝ տեղի տալով Սաուդյան Արաբիայի, Իրանի և Իրաքի ճնշմանը:

Սակայն արդեն ուշ էր: Հուլիսի 16-ին Քուվեյթի վրա բանեցվող ճնշումը նկատելիորեն ուժեղացավ: Իրաքի արտգործնախարար Թաբրիկ Ազիզը Արաբական երկրների լիգայի գլխավոր քարտուղարին ուղղված իր մամակում մի քանի պահանջ առաջ քաշեց. նավթի գինը բարձրացնել բարելի համար ոչ պակաս, քան 25 դոլար, դադարեցնել քուվեյթյան կողպուտը Ռումայլայի իրաքյան նավթահորերից և վերադարձնել Իրաքից «գողացված» 2,4 մլրդ. դոլարը, ինչպես նաև չեղյալ համարել իրաքյան ռազմական պարտքերը:

Բաղդադում գնալով սաստկանում էր հակաքուվեյթյան արշավը ինչպես պետական գործիչների, այնպես էլ զանգվածային միջոցներով: Քուվեյթում հասկանում էին, որ ինչ-որ գիշումներ պետք է արվեն, սակայն ցանկանում էին դրանք հասցնել նվազագույնի: Քուվեյթը արաբական երկրների Լիգայի գլխավոր քարտուղարին հուշագիր ուղարկեց, ուր ասվում էր, որ «եղբայրական երկիրը (Քուվեյթը), որ միշտ գտնվել է արաբական ազգային պայքարի առաջին շարքերում, արժանի չէ նման վերաբերմունքի, որ Քուվեյթի զավակները թե լավ, թե վատ ժամանակներում մնում են սկզբունքային և ազնիվ մարդիկ, բայց նրանք երբեք չեն ենթարկվում ճնշման և սպառնալիքների»:

Հուսեյնն այս պատասխանը ընդունեց որպես անձնական վիրավորանք: Դրանից հետո նա էլ ավելի ամրապնդվեց իր այն կարծիքի մեջ,

որ անհրաժեշտ է Քուվեյթի հարցը լուծել ռազմական ուժով: Քուվեյթի վրա հարձակվելով՝ Սադդամը թերևս մտադիր էր հարևան երկրի հարուստ նավթային պաշարների շնորհիվ լցնել Իրաքի դատարկված գանձարանը, հույս փայփայելով մարել երկրի արտաքին հսկա պարտքը և իրականացնել վերականգնման ծրագրերը, որոնք խոստացել էր Իրաքի ժողովրդին պատերազմից հետո: Հաշվի առնելով Իրաքի պատմական հավակնությունները Քուվեյթի նկատմամբ²²⁶ օկուպացիան կարող էր քարձրացնել Սադդամի որոշակիորեն խարխլված հեղինակությունը երկրի ներսում՝ ներկայացնելով նրան որպես իրաքյան բռնազավթված հողերի ազատագրող: Ավելին, Քուվեյթի գրավումը, ըստ Սադդամի, կապահովեր Իրաքի անխափան մուտքը դեպի Ծոց ու վճռորոշ դերակատարություն համաշխարհային նավթային շուկայում:

Հուլիսի 21-ին, հակաքուվեյթյան հզոր քարոզչության ֆոնի վրա, իրաքյան մոտ 30 հազարանոց ստորաբաժանումները սկսեցին շարժվել դեպի սահմանը: Եգիպտոսի նախագահ Հոսնի Մուբարաքը շտապեց Բաղդադ, ուր Հուսեյնը հավաստիացրեց նրան, որ Քուվեյթ ներխուժելու միտք չունի, քանի դեռ չեն սպառվել խաղաղ կարգավորման բոլոր միջոցները: Այս պատասխանը պարզապես փորձ էր Սադդամի կողմից՝ իր հետագա գործողությունները համաշխարհային հասարակայնության առջև արդարացնելու համար:

Հասկանալով, որ ԱՄՆ-ը միակ պետությունն էր, որ կարող էր խոչընդոտ հանդիսանալ իր ծրագրերի իրականացման ճանապարհին, հուլիսի 25-ին Սադդամը իր մոտ հրավիրեց Բաղդադում ամերիկյան դեսպան տիկին Էյփրիլ Գլասպիին, որը հանդիպման ընթացքում ասաց, որ դա «մի հարց է, որ արաբներն իրենք պետք է լուծեն, իսկ Միացյալ Նահանգներում չկա որոշակի կարծիք ներարաբական տարածայնությունների վերաբերյալ, ինչպիսիք են Իրաքի սահմանային խնդիրները՝ կապված Քուվեյթի հետ», և որ պետական քարտուղար Բեյքերը իրեն հրահանգել է այս տեսակետը Սադդամին հաղորդել:

Եթե այս հանդիպումից հետո Սադդամի մոտ դեռ մնացել էին որոշ կասկածներ ԱՄՆ-ի դիրքորոշման վերաբերյալ, ապա դրանք վերջնականապես անհետացան 3 օր անց՝ նախագահ Բուշի անձնական գրուպամբ, ուր թեև նշվում էր, որ «ուժի գործադրումն անթույլատրելի է»,

²²⁶ Օսմանյան կայսրության կազմում Քուվեյթը մաս է կազմել Բասրայի փաշայիկության: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Քուվեյթը հանդիսացել է Անգլիայի պրոտեկտորատը: Իրաքը անկախության ձեռքբերումից հետո՝ 20-րդ դարի 30-ականներին բազմիցս հայտարարել է, որ Քուվեյթի տարածքը ժառանգության իրավունքով պատկանում է Իրաքին:

միժամանակ արտահայտվում էր նաև «անկեղծ հետաքրքրություն»՝ Բաղդադի հետ հարաբերությունների բարելավման կապակցությամբ:²²⁷

Այսպիսով, ստանալով ամերիկյան չեզոքության ապացույցը, Հուսեյնն անցավ իր պլանի իրագործման վերջին փուլին: Օգոստոսի 2-ին Սադդամը հրամայեց իր զորամիավորումներին անցնել Քուվեյթի սահմանը: Վերջինս գրավելուց հետո Սադդամը ստեղծեց այնտեղ «ժամանակավոր հեղափոխական կառավարությունը»: Քուվեյթի Էմիր Ջաբեր ալ-Ահմեդ ալ Ջաբեր աս-Սաբահը իր հարազատների հետ ժամանեց ամերիկյան դեսպանատուն և ռազմական ինքնաքիռով ուղևորվեց Սաուդյան Արաբիա:

Ներխուժումից մի քանի ժամ անց, նախագահ Ջորջ Բուշը տնտեսական էմբարգո դրեց Իրաքի վրա և հրամայեց «Ինդիփենդենս» ավիակրիկն Հնդկական օվկիանոսից շարժվել Պարսից ծոց: Քուվեյթյան և իրաքյան բոլոր ակտիվներն ու սեփականությունը ողջ աշխարհի ամերիկյան բանկերում և ընկերություններում սառեցվեցին, մարդկանց և ապրանքների շարժը Իրաք և Իրաքից դուրս ամբողջովին կասեցվեց: Ցուցաբերելով բացարձակ համերաշխություն՝ երկու գերտերությունները՝ Խորհրդային Միությունը և ԱՄՆ-ը հրապարակեցին համատեղ փաստաթուղթ, որը դատապարտում էր իրաքյան ագրեսիան:

ԱՄԿ-ի անվտանգության խորհրդում 15 անդամներից 14-ը (բացի Եմենից) ընդունեցին Իրաքի կողմից Քուվեյթի բռնազավթումը դատապարտող 660-րդ բանաձևը: Այն կոչ էր անում անհապաղ և անվերապահ կերպով դուրս բերել իրաքյան զորքերը Քուվեյթից: Այն բանից հետո, երբ արևմտյան լրատվական միջոցները հաղորդեցին իրաքյան զորքերի՝ «դեպի սաուդյան սահմանները շարժվելու մասին» Եվրախորհուրդը

²²⁷ Baram, Amatzia and Rubin, Barry. Iraq's Road to War. New York, St. Martin Press, 1993, pp. 255-272. Բազմաթիվ աշխատությունների մեջ Ծոցի ճգնաժամի պատախանատությունը դրվում է ԱՄՆ վարչակազմի վրա, ինչպես նաև քննադատության է ենթարկվում նախագահ Ջորջ Բուշի որոշումների կայացման ձևերը, նրա հայտարարությունների ու գործնականում դիվանագիտության իրականացման միջև առկա տարբերությունը՝ Marcia Lynn Whicker, James P. Pfiffner, and Raymond A. Moore, ed., The Presidency and the Persian Gulf war. Westport, Conn.: Praeger, 1993; Carpenter, Ted Galen. America Entangled: The Persian Gulf Crisis and its Consequences. Washington, D.C., Cato Institute, 1991; Ետպատերազմյան Իրաքում փոփոխություններ կատարելու ԱՄՆ ղեկավարության անկարողությունը խիստ քննադատության է ենթարկված հետևյալ աշխատություններում՝ Atkinson, Rick. Crusade: The Untold Story of the Persian Gulf War. Boston: Houghton Mifflin Co., 1993; և Watson, W. Bruce. Military Lessons of the Gulf War. Novato, Calif., Presidio Books, 1991;

և ճապոնիան նույնպես տնտեսական սանկցիաներ դրեցին Իրաքի վրա, իսկ Խորհրդային Միությունը և Չինաստանը դադարեցրին զենքի մատակարարումը: Իրաքի շուրջ օդակը ավելի սեղմվեց, երբ օգոստոսի 6-ին Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց 661-րդ բանաձևը, որով տնտեսական սանկցիաներ և էմբարգո էր սպառնում այն երկրներին որոնք Իրաքին զենք մատակարարելու փորձ կկատարեն:

Հանդիպելով միջազգային հանրության նման անհաշտ կեցվածքին՝ օգոստոսի 5-ին Բաղդադը հայտարարեց, որ գորքերի դուրսբերումը սկսված է: Բացի այդ, նա հերքեց Սաուդյան Արաբիայի նկատմամբ հնարավոր ագրեսիայի մասին որոշ լրատվամիջոցների տարածած հաղորդումները:

Սակայն ոչ Սադդամի հավաստիացումները, ոչ էլ իրաքյան գորքերի իբր թե սկսված դուրսբերումը Քուվեյթից, տպավորություն չգործեցին ԱՄՆ-ի վարչակազմի վրա: Ընդհակառակը, օգոստոսի 8-ի վաղ առավոտյան՝ իր հեռուստատեսային ելույթի ժամանակ, նախագահ Բուշը ամերիկյան ժողովրդին հայտնեց Սաուդյան Արաբիայի խնդրանքին ընդառաջելու և այնտեղ ամերիկյան գորքեր ուղարկելու իր որոշման մասին: Հուսնյինն անվանելով «իր հարևանների համար ագրեսիվ դիկտատոր»՝ Բուշը հստակեցրեց իր քաղաքականության 4 հիմնական սկզբունքները. Իրաքի անհապաղ, անվերապահ և լրիվ վտարումը Քուվեյթից, քուվեյթյան օրինական կառավարության վերահաստատումը, Ծոցում անվտանգության ու կայունության, ինչպես նաև արտասահմանում ամերիկյան քաղաքացիների պաշտպանության ապահովումը:

Քուվեյթում շարունակվող ժողովրդական դիմադրության և միջազգային տնտեսական ու ռազմական աճող ճնշման պայմաններում՝ Իրաքի նախագահը հասկանում էր, որ անհնար է կանգնել կես ճանապարհին: Օգոստոսի 8-ին ՀՀԽ-ն հայտարարեց Իրաքի և Քուվեյթի միավորման մասին: Սակայն իրադարձություններն այնպես զարգացան, որ Սադդամը ստիպված էր վերանայել մշակված սցենարը: Արդեն օգոստոսի 7-ից նկատվում էր տրանսպորտային փոփոխություններ իրաքյան մամուլում: Ինտերվենցիան այլևս չէր անվանվում «կարճատև միջոցառում», դրա փոխարեն ապացուցվում էր, որ Քուվեյթը հանդիսանում է «իրաքյան տարածքի մի մասը, որն անցյալում անարդար կերպով անջատվել է երկրից», որ իրաքցիները ու քուվեյթցիները մինչ այդ եղել են «մի ընտանիք»: Օգոստոսի 28-ին Քուվեյթը պաշտոնապես հայտարարվեց Իրաքի 19-րդ նահանգ:

Երկրում ներքին կայունությունը ապահովելու նպատակով նա հայտարարեց, որ վտանգելով ազգային անվտանգությանը, մթերքների կուտակումը կոմերցիոն նպատակներով կհամարվի «հանցագործություն ու

սարքուածի ակտ» և կպատժվի մահվամբ: 1 ամիս անց ՀՀԽ-ն որոշեց մտանց որևէ փոխհատուցման բռնագրավել մասնավոր գյուղատնտեսական հողերը, որոնք չէին մշակվում «նախատեսված ինտենսիվությամբ»: Բացի այդ, իշխանությունները սկսեցին բնակչությանը տալ պարենային քարտեր՝ հիմնական սննդամթերքների համար:

Ինչպես և իրանա-իրաքյան պատերազմի ժամանակ, Սադդամը փորձում էր ժողովրդին համախմբել իր շուրջը. այս անգամ փոխվել էր միայն այն, որ պարսիկների դերում հանդես էին գալիս ամերիկացիները, որոնց զլխավորում էր «անամոթ իմպերիալիստը»՝ Ջորջ Բուշը:

Միացյալ Նահանգների հզոր ուժին դիմակայելու համար Իրաքի միակ հույսը Իրանն էր: Օգոստոսի 14-ին Սադդամը ուղերձ հղեց Ալի Աբբաս Հաշեմի Ռաֆսանջանիին՝ առաջարկելով, որ երկու երկրներն էլ ընդունեն 1975 թ. Ալժիրյան համաձայնագրի պայմանները, համաձայնե՞ն ռազմագերիների փոխանակման և դուրս բերեն գորքերը օկուպացված տարածքներից: Չարմացած Ռաֆսանջանին անմիջապես օգտվեց այդ հնարավորությունից, և օգոստոսի 18-ին սկսվեց ռազմագերիների փոխանակումը:

Իրանի հետ հարաբերությունները լավացնելուն զուգընթաց՝ Սադդամը փորձում էր Ծոցի ճգնաժամին տալ «հակաիսրայելյան» երանգավորում: Իր քուվեյթյան ավանտյուրան կապելով պաղեստինյան խնդրի հետ՝ նա հույս ուներ ապահովել արաբական աշխարհի աջակցությունը՝ դատարկ իրաքյան զանձարան լցվող առատածեղն ֆինանսական օգնության տեսքով:

Օգոստոսի 12-ին Սադդամը շարադրեց ճգնաժամի լուծման իր սցենարը: Դրա համար անհրաժեշտ էր ապահովել Իսրայելի անհապաղ ու անվերապահ դուրսբերումը Պաղեստինի, ինչպես նաև Սիրիայի ու Լիբանանի օկուպացված արաբական տարածքներից, ինչպես նաև Սիրիայի հեռացումը Լիբանանից: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ այս խնդիրները լուծված կլինեն, հնարավոր կլինի համաձայնության գալ Քուվեյթի վերաբերյալ՝ նկատի առնելով Իրաքի պատմական իրավունքները այդ հողի նկատմամբ և քուվեյթյան ժողովրդի ընտրությունը:

Քուվեյթյան ճգնաժամի լուծումը դնելով ցուցակի վերջում՝ Սադդամը փորձում էր ժամանակ շահել՝ փոքր էմիրությունում ժողովրդագրական հաշվեկշիռը փոխելու համար, այնպես որ, երբ Քուվեյթի ժողովուրդը հնարավորություն կստանար որոշելու իր ապագան, արդյունքը կանխորոշված կլիներ: Որոշ տվյալների համաձայն 300 հազ. քուվեյթցիներ փախել էին երկրից ներխուժումից հետո, իսկ մնացածները ենթարկվում էին հալածանքների:

Կահիրեում հրավիրված արաբական երկրների Լիգայի անդամների արտակարգ հանդիպման ժամանակ, որոշվեց արաբական զինվորական ստորաբաժանում ստեղծել՝ հակասադամական միջազգային կռաւիցիային միանալու նպատակով:

Հունվարի 12-ին Միացյալ Նահանգների կոնգրեսը լիազորեց նախագահ Բուշին՝ օգտագործել ռազմական ուժ՝ Իրաքին Քուվեյթից վտարելու համար: Ի պատասխան՝ Իրաքի նախագահը իր ժողովրդին սրբազան պատերազմի՝ «ջիհադի» կոչ արեց:

Ռազմական գործողությունները սկսեցին հունվարի 17-ին՝ Բաղդադի ժամանակով առավոտյան ժամը 3-ին: Իրաքը ենթարկվեց ուժեղ ռմբակոծության: Հարվածներն ուղղված էին գորամիավորումների, օդանավակայանների, նավթավերամշակման գործարաններին: Բաղդադում տները ցնցվում էին ռմբահարումներից: Խիստ տուժեց նաև նախագահական պալատը:

Սադրամը քաջ գիտակցում էր, որ երկարատև կոնֆլիկտը անհեռանկարային է: Այս պատճառով ռազմական գործողությունների ամենակարգից Սադրամի ստրատեգիան ուղղված էր մի նպատակի՝ դրդել կռաւիցիային վաղաժամ ցամաքային հարձակում կատարել Քուվեյթում, ինչը կհանգեցներ պատերազմի արագ ավարտին՝ բեկուզ և Իրաքի կողմից ծանր կորուստների գնով:

Այդ նպատակին հասնելու համար Հուսեյնը հրթիռային հարված հասցրեց Իսրայելի գլխավոր բնակավայրերին: Վստահ լինելով, որ Իսրայելը չի ուշացնի հակահարվածը՝ ինչը բարդ կացության մեջ կդնէր կռաւիցիայի արաբական երկրներին և իր հերթին կստիպեր դաշնակիցներին, որոնք վախենում էին, որ Իսրայելի ներքաշումը պատերազմի մեջ կվիլուզի ռազմական կռաւիցիան, նախատեսվածից ավելի շուտ կատարելու ցամաքային հարձակումը Քուվեյթի վրա: Հունվարի 18-ին իսրայելյան 3 բախտիկ ցամաքային հրթիռներ հարվածեցին Թել-Ավիվի, իսկ 2-ը՝ Հայֆան:

Սակայն ԱՄՆ-ի ճնշման տակ Իսրայելը ցուցաբերեց զավաժություն և ձեռնպահ մնաց պատասխան հարված հասցնելուց՝ խափանելով Սադրամի մտադրությունները: Քանի որ Իսրայելի վրա հարձակումը չառաջացրեց դաշնակիցների սպասվող արձագանքը, Սադրամը դիմեց մեկ այլ ստրատեգիական քայլի՝ օգտագործելով նավթային խաղաքարտը: Հունվարի 22-ին Իրաքը հրկիզեց մի քանի նավթային կայաններ Քուվեյթում: Հուսեյնի հիմնական նպատակն էր կռաւիցիային հիշեցնել, որ ձգձգվող պատերազմը խորտակիչ ազդեցություն է թողնում համաշխարհային նավթային շուկայի և տարածաշրջանի էկոլոգիայի վրա: Նույն նպատակով Իրաքը սկսեց նավթ արտանետել Պարսից ծոց, ինչը հանգեցրեց խոշոր էկոլոգիական աղետի:

Ռազմական գործողությունների սաստկացմանը զուգահեռ դիվանագիտական քայրեր էին ձեռնարկվում նաև ԽՍՀՄ-ի կողմից: Բաղդադ մեկնեց հատուկ բանագնաց Եվզենի Պրիմակովը, որը Սադրամ Հուսեյնի հետ քննարկեց կրակի դադարեցման հնարավորությունները: Օգտվելով Պրիմակովի այցից և Անվտանգության խորհրդի՝ Ծոցի պատերազմին նվիրված հատուկ նիստից՝ ՀՀԽ-ն փետրվարի 15-ին հայտարարեց «Արժանի և ընդունելի որոշման հասնելու համար Անվտանգության խորհրդի 660-րդ բանաձևը վերանայելու Իրաքի պատրաստակամության մասին»: Սակայն շուտով պարզվեց, որ Քուվեյթից հեռանալու Սադրամի պատրաստակամությունն ուղեկցվում էր մի շարք հետևյալ պայմաններով՝

- Իսրայելի հեռացում Պաղեստինից և գրավված արաբական բոլոր տարածքներից:

- ՄԱԿ-ի Իրաքի դեմ ուղղված բոլոր բանաձևերի չեղյալ հայտարարում:

- Ծովում և ցամաքում Իրաքի ունեցած պատմական իրավունքների միջազգային ճանաչում:

- Իրաքի արտաքին պարտքի չեղյալ հայտարարում:

- Աջակցություն երկրի տնտեսական վերականգնմանը՝ դաշնակիցների միջոցներով:

Բնականաբար, վերոհիշյալ պահանջները մերժվեցին Բուշի կողմից: 1991 թ. փետրվարի 18-ին Թարիք Ազիզը մեկնեց Մոսկվա, ուր նրան ներկայացրեցին կրակի դադարեցման խորհրդային ծրագիրը: Երեք օր անց, Ազիզը բերեց Սադրամի պատասխանը, ուր վերջինս ընդունում էր խորհրդային առաջարկը՝ համաձայնվելով լրիվ և անվերապահ հեռացմանը Քուվեյթից (համապատասխան ՄԱԿ-ի 660-րդ բանաձևի):

Նախագահ Բուշը հայտարարեց, որ կռաւիցիան Իրաքին ժամանակ է տալիս Քուվեյթից հեռանալու մինչև փետրվարի 23-ի կեսօրը և, որ Սադրամը պետք է հրապարակավ և պաշտոնապես հայտարարի, որ ընդունում է այդ պայմանները: Սակայն Հուսեյնի համար դա հավասարազոր էր սեփական մահվան դատավճիռը ստորագրելուն: Հուսեյնի համար ավելի ընդունելի էր ցամաքային կամպանիան, քան անվերապահ կապիտուլյացիան: Ուստի նա հրապարակավ մերժեց վերջնագիրը:

Նախագահ Բուշը պատասխանեց իրաքյան մերժմանը մի քանի ժամ անց: Փետրվարի 24-ի առավոտյան նա հայտարարեց, որ Սադրամը Արաբիայում կռաւիցիայի ուժերի գերագույն հրամանատար Նորման Շվարցկոպֆը հրահանգ է ստացել «օգտագործել բոլոր եղանակները՝ իրաքյան բանակը Քուվեյթից դուրս շարտելու համար»: Դեպքերը զարգանում էին մեծ արագությամբ: Իրաքցիները զանգվածաբար հանձնվում էին:

Փետրվարի 25-ի կեսգիշերին, ցամաքային պատերազմը սկսվելուց մոտավորապես քառասուն ժամ անց, պետական ռադիոն հայտարարեց, որ «իրաման է տրվել իրաքյան զինված ուժերին՝ կազմակերպված կերպով նահանջել դեպի դիրքերը, որոնք նրանք զբաղեցնում էին մինչև 1990թ. օգոստոսի մեկը: Դա կարելի է գնահատել որպես 660-րդ բանաձևին հետևելու պատրաստակամություն»:

Չնայած Մ. Գորբաչովն անձամբ զանգահարեց Բուշին և տեղեկացրեց, որ Սադդամն այլևս չի պահանջում ՄԱԿ-ի բոլոր բանաձևերի չեղյալ հայտարարում, Սպիտակ տունը պահանջեց, որ Սադդամն «անձամբ և հրապարակավ» խոստանա բողոնել Քուվեյթը և ենթարկվել Անվտանգության խորհրդի բոլոր 12 բանաձևերին:

Հայտնվելով մուրճի ու սալի արանքում՝ պատերազմի շարունակման կործանարար հետևանքների և պարտությունն ընդունելու տհաճ անհրաժեշտության միջև, Սադդամը փորձեց խուսափել թե՛ մեկից, և թե՛ մյուսից: Փետրվարի 26-ին նա իրաքյան ժողովրդին հայտնեց, որ իրենց «անհաղթ զինված ուժերը կշարունակեն հեռացումը Քուվեյթից և կվերջացնեն այն այսօր»:

Այնուամենայնիվ, Սադդամն այս հապշտապ հեռացումը պերճախոս կերպով ներկայացնում էր որպես Իրաքի մեծագույն հաղթանակ՝ հայտարարելով իրաքցիներին, որ նրանք դիմակայել են երեսուն երկրների և «այն չարի դեմ, որ նրանք բերել են», որ իրաքցիները հաղթանակել են՝ դիմագրավելով ողջ աշխարհին, որ իրաքցիները երբեք չեն մոռանա, որ 1990 թ. օգոստոսի 8-ին Քուվեյթը դարձավ Իրաքի մասը:

Երբ իրաքյան զորքերը Քուվեյթում կատարում էին իրենց զերագույն հրամանատարի հրամանը, դաշնակիցները զեկուցում էին իրաքյան քառասուն դիվիզիաներից քսանմեկի ոչնչացման մասին: Փետրվարի 26-ի երեկոյան՝ Քուվեյթի անկախության 13-րդ տարելիցի օրը, էլ-Քուվեյթի վրա ծածանվեց երկրի պետական դրոշը:

Փորձելով փրկել այն, ինչ մնացել էր իր հզոր ռազմական մեքենայից, Սադդամը էլ ավելի մեղմացրեց իր դիրքորոշումը: Անվտանգության խորհրդի նախագահին և գլխավոր քարտուղարին ուղղված անձնական ուղերձում, Թարիք Ազիզը պաշտոնապես հայտարարեց Քուվեյթի անեքսիայից հրաժարվելու, բոլոր ռազմագերիներին ազատելու և ռազմատուգանքները վճարելու Իրաքի պատրաստակամության մասին՝ կրակի անհապաղ դադարեցման և սանկցիաների վերացման դիմաց: Առաջարկությունը մերժվեց Անվտանգության խորհրդի կողմից, որը պնդում էր, որ Բաղդադը պետք է ենթարկվի ՄԱԿ-ի բոլոր տասներ-

կու բանաձևերին: Շուտով հետևեց համաձայնությունը. ՄԱԿ-ում Իրաքի ներկայացուցիչը՝ Աբդել Ամիր ալ-Անբարին, հաղորդեց Անվտանգության խորհրդին, որ Բաղդադը պարտավորվում է կատարել Անվտանգության խորհրդի բոլոր բանաձևերը:

Այսպիսով, իրաքյան ռազմական ուժերը, որ մինչ այդ մեծությամբ չորրորդն էին աշխարհում, տալով 150 հազ. սպանված՝ հեռացան Քուվեյթից: Միաջազգային հանրության վճռական միջամտության շնորհիվ Քուվեյթն ազատագրվեց:

Սադդամի անխոհեմ ու կործանարար քաղաքականության արդյունքում իրաքյան ժողովուրդը տվեց հարյուր-հազարավոր զոհեր ու անթիվ նյութական կորուստներ: Ուժի բիրտ օգտագործումով, արաբական լայն զանգվածների գաղափարական ու կրոնական զգացմունքների շահարկումով, առանց հաշվի առնելու սեփական ժողովրդի ու երկրի շահերը, ապահովել իր քաղաքական կենսունակությունը, ահա սա էր Սադդամ Հուսեյնի իրական նպատակը:

Շոցի ճգնաժամը ծանրագույն հարված հասցրեց Իրաքի տնտեսությանն ու նրա միջազգային հեղինակությանը: Սադդամ Հուսեյնի իշխանության գալու պահին, Իրաքը հիրավի համարվում էր տարածաշրջանի գերտերություններից մեկը՝ 35 մլրդ ամ. դոլար տարադրամային պաշարներով: Տասներկու տարի անց, երկու անհեռանկար ու աղետաբեր պատերազմների շնորհիվ, Իրաքը հասավ ծայրահեղ աղքատության՝ 80 մլրդ ամ. դոլար արտաքին պարտքով և ավերված տնտեսությամբ:

Շոցի պատերազմը մեծապես ազդեց նաև տարածաշրջանում ընթացող քաղաքական գործընթացների վրա՝ ինչպես միջարաբական հարաբերություններում, այպես էլ արաբա-խորայեյան հակամարտությունում: 90-ականներին ծավալված խաղաղության գործընթացը հնարավոր դարձավ սկսել հենց այդ ճգնաժամից հետո: ²²⁸

228 Շոցի պատերազմի արդյունքների և հետևանքների մասին տես՝ Faour, Muhhamad. The Arab World after Desert Storm. Washigton, D.C., US Institute of Peace Press, 1993; McCain, John. The Gulf War Aftermath: An Environmental Tragedy. Dordrecht., Holland, 1993; Golan, Galia. Moscow and the Middle East: New Thinking on Regional Conflict, New York, 1992; Azzam, Maha. "The Gulf Crisis: Perceptions in the Muslim World", International Affairs 97, 1991; Indyk Martin. "Watershed in the Middle East", Foreign Affairs 721, Winter 1992

15. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ (1990-2000)

1989թ. ԱՄՆ-ի նախագահի պաշտոնում Ջորջ Բուշի ընտրությունից հետո արաբական աշխարհը սկսեց հույսեր փայփայել, որ ԱՄՆ-ն ի վիճակի կլինի լուրջ քայլեր ձեռնարկել արաբա-խորհրդային հակամարտության կարգավորման և տարածաշրջանում արդար ու համապարփակ խաղաղության հաստատման ուղղությամբ: «Որպես միջազգային անվտանգության և խաղաղության համար պատասխանատու գերտերություն, ԱՄՆ-ը պետք է հրաժարվի սիոնիստական մտածելակերպից և վերջ դնի սիոնիստական վտանգին, ստիպելով սիոնիստ բշնամուն դուրս բերել գործերը գրաված տարածքներից և իրագործել միջազգային որոշումները՝ տարածաշրջանում արդար ու համապարփակ խաղաղություն հաստատելու նպատակով»։ գրում էր սիրիական «Թիշրին» օրաթերթը:²²⁹

Նախագահության սկզբնական շրջանում Բուշն ու պետքարտուղար Բեյքերը քննադատում էին Իսրայելի քաղաքականությունը գրավված արաբական տարածքներում, պահանջելով Իսրայելից արաբա-խորհրդային հակամարտության կարգավորման ՄԱԿ-ի 242 և 338 բանաձևերի հիման վրա, խաղաղություն տարածքների վերադարձի դիմաց սխեմայով: Միևնույն ժամանակ Վաշինգտոնը հավաստիացնում էր բոլոր ճակատներում համապարփակ կարգավորման հասնելու իր մտադրության մասին:

Մինչ այդ փոփոխություններ էին կատարվում միջարաբական հարաբերություններում: Այսպես, Սիրիան 1989թ. ընթացքում, որդեգրելով ավելի ճկուն դիրքորոշում, աջակցություն հայտնեց ՄԱԿ-ի վերոհիշյալ բանաձևերին և աստիճանաբար սկսեց Եգիպտոսի հետ մերձեցմանն ուղղված քայլեր նախաձեռնել: 1988թ. դեկտեմբերին, տասնամյա հակաեգիպտական քարոզչությունից հետո, Ասադը հրապարակայնորեն հայտարարեց, որ «ընդունում է Եգիպտոսի կարևորությունը արաբական բեմի վրա» և որ «սիրիա-եգիպտական համագործակցությունը մշտապես համապատասխանել է արաբական աշխարհի ընդհանուր շահերին»:²³⁰ 1989թ. մայիսին Սիրիան այլևս չէր ընդդիմանում Եգիպտոսի վերանդամակցմանը Արաբական Լիգային: 1989թ. դեկտեմբերի կեսերին վերականգնվեցին օդային թռիչքները Կահիրեի և Դամասկոսի միջև, իսկ երկու շաբաթ անց, վերականգնվեցին նաև դի-

229 «Թիշրին», 21.01.1989

230 «Թիշրին», 09.02.և 16.05.1989

վանագիտական հարաբերությունները երկու երկրների միջև: 1990թ. հուլիսին Ասադը 13 տարվա ընդմիջումից հետո առաջին պաշտոնական այցելությունը կատարեց Եգիպտոս:

ԽՍՀՄ-ում կատարվող փոփոխությունները նույնպես մեծ ազդեցություն ունեցան արաբական մի շարք երկրների արտաքին քաղաքական հայեցակարգերի վրա:

1991թ. հունվարին Իրաքը ներխուժեց Քուվեյթ: Առաջին անգամ արաբական պետությունը, ոտնահարելով միջազգային, ինչպես նաև միջարաբական հաստատված նորմերը, հարձակում իրականացրեց արաբական երկրի վրա: Անգամ Սիրիան, որը հանդիսանում էր արաբա-խորհրդային հակամարտության և համաարաբականության գաղափարախոսության հիմնական ջատագովներից մեկը, Եգիպտոսի և Սաուդյան Արաբիայի հետ միացավ ընդդեմ Իրաքի՝ ԱՄՆ-ի կողմից ձևավորվող հակասադրամական դաշինքին:

Վաշինգտոնը կոալիցիային միանալու դիմաց Սիրիային խոստացավ, որ Սադդամին Քուվեյթից դուրս քշելուց հետո, կձեռնարկի «վճռական» միջոցներ տարածաշրջանում «արդար խաղաղություն հաստատելու» ուղղությամբ:

Շոցի պատերազմից հետո արաբական մի շարք երկրների, ինչպես նաև պաղեստինցիների համար հստակ դարձավ այն հանգամանքը, որ Իսրայելի հետ հակամարտությունն անհնարին է լուծել ուժի միջոցով: Գճնաժամի օրերին Խորհրդային Միության համագործակցությունը ԱՄՆ-ի հետ, մեկ ամգամ ևս ապացուցեց, որ սառը պատերազմի խաղի կանոնները փոխվել են՝ արձանագրելով ԱՄՆ-ի առաջատար դիվանագիտական դերը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և սառը պատերազմի ավարտը բացարձակապես նոր իրավիճակ և ուժերի դասավորում ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքում, ծանր կացության մեջ դնելով որոշ արաբական երկրներ, մասնավորապես Սիրիային և պաղեստինցիներին:

Շոցի պատերազմից հետո փոփոխությունների ենթարկվեց նաև ամերիկյան քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում: Նա երկու հիմնական նպատակ էր հետապնդում: Առաջին, համաձայն արաբներին տված իր խոստման, ԱՄՆ-ը կենտրոնացրեց ջանքերը խաղաղության գործընթացի վրա՝ Իսրայելի և արաբական երկրների միջև անվտանգության և համագործակցության մասին համաձայնագրեր ստորագրելու նպատակով: Երկրորդ, Վաշինգտոնը ձգտում էր կանխել մերձավորարևելյան նավթի վրա միանձնյա հսկողություն ունեցող «տարածաշրջանային գերտերության» ի հայտ գալը:

Խաղաղության գործընթացն ակտիվացնելու նպատակով՝ 1991թ. ընթացքում ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Բեյքերը 8 այցելություն կատարեց Մերձավոր Արևելք, որոնց ընթացքում նա փորձեց համոզել հակամարտող կողմերին նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ, միջազգային համաժողովի հովանու ներքո:

1991թ. մայիսի 31-ին Բուշը նամակներ հղեց Իսրայելի վարչապետ Շամիրին, Սիրիայի նախագահ Ասադին, Հորդանանի քազավոր Հուսեյնին, Սաուդյան Արաբիայի քազավոր Ֆահդին, Եգիպտոսի նախագահ Մուբարաքին և Պաղեստինյան գրավված տարածքների ղեկավար Ֆեյսալ Հուսեյնիին՝ խնդրելով վերջնական որոշում կայացնել մերձավորարևելյան բարձրաստիճան խաղաղության համաժողովին մասնակցելու վերաբերյալ:

Այն ժամանակ, երբ արաբական բոլոր երկրները, ներառյալ Սիրիան, համաձայնվեցին ամերիկյան առաջարկի հետ, Իսրայելի վարչապետ Շամիրի վարչակազմը շարունակում էր իր ծայրահեղական քաղաքականությունը գրավված արաբական տարածքների նկատմամբ (նոր հրեական բնակավայրերի կառուցումը և այլն):

1991թ. հունիսին Բեյքերի հետ բազմաթիվ հանդիպումներից հետո, Թեյ-Ալիվը մերժեց Մերձավոր Արևելքի խաղաղության համաժողովի գումարման վերաբերյալ ամերիկյան առաջարկը: Իսրայելը դեմ էր ընդհանրապես համաժողովի անցկացմանը՝ կարծելով, որ արաբական մի քանի պատվիրակությունների համատեղ մասնակցությունը, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ի ներկայությունը «տրևէ դրական արդյունք չի կարող ունենալ Իսրայելի համար»:²³¹ Պաղեստինյան պատվիրակության մասնակցության վերաբերյալ Թեյ-Ալիվի վերապահումները հետևյալն էին՝ բացառել ՊԱԿ-ի, պաղեստինցիների սփյուռքի և Երուսաղեմի ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Երկար քննարկումներից հետո, Իսրայելը համաձայնվեց Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածի ներկայացուցիչների մասնակցության հետ, այն էլ միասնական հորդանանա-պաղեստինյան պատվիրակության կազմում:²³²

Այնուամենայնիվ, խորհրդային հրեաներին բնակեցնելու նպատակով ԱՄՆ-ից սպասվող 10 մլրդ. վարկը չլսափանելու տակտիկական նկատառումներից ելնելով՝ օբստրուկցիոնիզմի մեջ ամերիկյան մեղադրանքներից խուսափելու և «զնայլ սիրիական դաշտը նետելու» նպատակով,

231 Bregman, Ahron and El-Tahri, Jihan. The Fifty Years War: Israel and the Arabs. Penguin Books, London, p.207

232 Ամերիկյան դիվանագետների խոսքերով, իսրայելյան կողմի հետ առանձին քննարկվել էր նաև պաղեստինյան յուրաքանչյուր ներկայացուցչի մասնակցության նպատակահարմարության հարցը:

1991թ. հոկտեմբերի 22-ին իսրայելյան նախարարների խորհուրդը որոշեց մասնակցել Մադրիդում կայանալիք խաղաղության համաժողովին:

1991թ. հոկտեմբերի 30-ին, Մադրիդում, Բուշի և Գորբաչևի համատեղ նախագահությամբ կայացավ Մերձավոր Արևելքի խաղաղությանը նվիրված միջազգային համաժողովը, որին մասնակցեցին Իսրայելը, Սիրիան և Լիբանանը, ինչպես նաև միացյալ հորդանանա-պաղեստինյան պատվիրակությունը: Համաժողովին ներկա էին նաև ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի և Եվրոպական Միության ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Սաուդյան Արաբիայի դեսպանը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ամերիկացիներն ու իսրայելցիները համաձայնվել էին, որ Բուշն իր ելույթում չի անդրադառնա «խաղաղություն հողի դիմաց» բանաձևին, այնուամենայնիվ, Բուշը նշեց. «Մենք հավատացած ենք, որ տարածքային զիջումը կենսական նշանակություն ունի խաղաղության համար: Սահմանները պետք է արտացոլեն ինչպես անվտանգության, այնպես էլ քաղաքական դասավորումների որակը»:²³³

Համաժողովի առաջին և երկրորդ օրերն անցան համեմատաբար հանգիստ: Սակայն երրորդ օրը իրավիճակը սրվեց Շամիրի ելույթից հետո, երբ նա արձագանքելով Սիրիայի արտգործնախարարի ելույթին, Սիրիայի վարչակազմը որակեց որպես «ամենաուժային և ամենաձայրահեղ», իսկ երկիրը՝ «ահաբեկչական»: Շամիրից հետո բեմահարթակ դուրս եկավ Սիրիայի արտգործնախարար Ֆարուկ ալ-Շարասան, որը, բարձրացնելով ձեռքի մեջ գտնվող թերթիկն, ասաց. «Ես Չեզ միայն ցույց կտամ պարոն Շամիրի լուսանկարը: Գիտեք, թե ինչու է այս լուսանկարը տարածվել ամենուրեք, որովհետև նա գտնվել է հետախուզման մեջ: Նա օգնել է, եթե ես չեմ սխալվում, 1948թ. Պաղեստինում ՄԱԿ-ի բանազմաց Կ. Բեռնադոտի սպանությանը: Նա սպանում է խաղաղության բանազմացներին»:²³⁴

Համաժողովի ընթացքում հաջորդ ճգնաժամը եղավ այն, որ ամերիկացիները առաջարկում էին արաբական պատվիրակությունների և Իսրայելի միջև ուղղակի բանակցություններ սկսել տարբեր տեղերում և տարբեր ժամանակ, իսկ սիրիացիները պահանջում էին բանակցությունների անցկացումը միևնույն ժամանակ և նույն տեղում: Վերջապես գտնվեց փոխզիջումային տարբերակ՝ կողմերը համաձայնվեցին ուղղակի բանկցություններ վարել նույն հյուրանոցում, սակայն տարբեր ժամերին:

233 Ahron Bregman and Jihan El-Tahri. The Fifty Years of War Israel and the Arabs. p.216.

234 Նույն տեղում, էջ՝ 207

Մադրիդում կայացած համաժողովը խաղաղության նոր ճանապարհ հարթեց և հիմք դրեց տարածաշրջանում հետագա պատմական իրադարձությունների համար: Այն կարևոր քաղաքական նշանակություն ունեցավ, քանի որ առաջին անգամ հակամարտող կողմերը նստեցին բանակցությունների սեղանի շուրջ: Առաջին անգամ միջազգային համաժողովի մասնակցեցին նաև պաղեստինցիները և ելույթ ունեցան իրենց սեփական ամունից: Համաժողովի ամենաէական արդյունքերից մեկը եղավ այն, որ կողմերը համաձայնվեցին շարունակել բանակցային գործընթացը:

Մադրիդի կարևորությունը կայանում է նրանում, որ համաժողովն առաջին անգամ երկու զուգահեռ ուղղություններով տարվող բանակցությունների նոր մեխանիզմ ստեղծեց: Առաջին ուղղությունը՝ բազմակողմանի բանակցություններն էին, ուր Իսրայելը, տարածաշրջանի արաբական երկրները և տարածաշրջանից դուրս այլ երկրներ, կարողացան միանալ Մերձավոր Արևելյում գոյություն ունեցող հինգ հիմնական խնդիրների՝ ջրի, շրջակա միջավայրի, սպառազինությունների հսկողության, փախստականների և տնտեսական զարգացման շուրջ ընթացող քննարկումներին: Այդ քննարկումները տեղի ունեցան 1992թ. հունվարին Մոսկվայում, որոնց սիրիացիները մերժեցին մասնակցել այն պատճառաբանումով, որ քանի դեռ Իսրայելը շարունակում է վերահսկել գրավված Գոլանները, Արևմտյան ափն ու Գազայի հատվածը, երկարատև տարածաշրջանային անվտանգության վերաբերյալ բանակցությունների անցկացումը անիմաստ է: Երկրորդ ուղղությունը՝ Իսրայելի և իր արաբ հարևանների՝ Սիրիայի, Հորդանանի, Լիբանանի և պաղեստինցիների միջև երկկողմ բանակցություններն էին Վաշինգտոնում:

1992թ. հունիսին Իսրայելում տեղի ունեցած ընտրությունների արդյունքում, իշխանության եկավ Աշխատանքի կուսակցությունը՝ Իցիտակ Ռաբիհի գլխավորությամբ: Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ այն կուսակցությունը, որ առաջնային դեր խաղաց տարիներ առաջ արաբական հողերի գրավման և նրանց վրա հրեաների վերաբնակեցման գործում, ձեռնամուխ կլինի խաղաղության գործընթացի արագացմանն ու պատմական համաձայնագրերի ստորագրմանը Իսրայելի և պաղեստինցիների, ինչպես նաև Հորդանանի հետ: Իսկ նրա ղեկավար Ի.Ռաբիհը այդ խաղաղության համար անգամ կվճարի իր սեփական կյանքով:

Չնայած Վաշինգտոնում պաղեստինա-իսրայելյան ընթացող բանակցություններին, դեպքերի բերումով առաջընթացն այդ ուղղությամբ արձանագրվեց ոչ թե Վաշինգտոնում այլ հեռու Նորվեգիայում: 1993թ. օգոստոսի 4-ին ԱՄՆ նոր պետքարտուղար Քրիստոֆերը մեկ-

նեց տարածաշրջան,²³⁵ ուր հանդիպումներ ունեցավ Իսրայելի, Եգիպտոսի, Սիրիայի, Հորդանանի ղեկավարների հետ: Երբ Քրիստոֆերը և իր մերձավորարևելյան հատուկ համակարգող (Special Middle East Co-ordinator) Ռոսսը վերադարձան Վաշինգտոն, նրանք դեռ չգիտեին, որ շուտով իրենց ամառային արձակուրդը կընդհատվի Իսրայելի և Նորվեգիայի արտգործնախարարներ Պերեսի և Հոլստի այցելությամբ, որոնք իրենց հետ լուր կբերեն Օսլոյում իսրայելցիների և պաղեստինցիների միջև բանակցությունների ընթացքում ձեռքբերված սկզբունքային համաձայնության մասին:

1993թ. սեպտեմբերի 9-ին, տեղի ունեցած երկարատև բանակցությունների արդյունքում, Իսրայելի վարչապետ Ռաբիհն ու ՊԱԵ-ի ղեկավար Արաֆաբը նամակներ փոխանակեցին, որոնցով պաշտոնապես ճանաչեցին միմյանց: Իսկ չորս օր անց՝ Մայիտակ Տանը տեղի ունեցավ «Պաղեստինի Ժամանակավոր Ինքնավարության Սկզբունքների Վերաբերյալ Հռչակագրի» ստորագրման պաշտոնական արարաբողությունը (Տես՝ Հավելված 8):

Հռչակագիրը իսրայելա-պաղեստինյան կարգավորման միայն առաջին քայլն էր, որին հետևեց 1994թ. մայիսին, այսպես կոչված, Գազա-Երիխում մեծ համաձայնագրի ստորագրումը: Վերջինս իրավական հիմքեր ստեղծեց վերոհիշյալ տարածքները պաղեստինցիներին վերադարձնելու ու երկու ամիս անց Արաֆաբի՝ Գազայում պաղեստինյան գործերի ղեկավարումը ստանձնելու համար:

Թերևս առավել բարդ ընթացք ունեցավ 1995 թ. սկզբին սկսած Իսրայելի և պաղեստինցիների միջև բանակցությունների երկրորդ փուլը՝ Արևմտյան ափից իսրայելյան ուժերի դուրսբերման վերաբերյալ: Եթե Գազայի հատվածում առկա էին ընդամենը մի քանի տասնյակ հրեական բնակավայրեր, ապա Արևմտյան ափում նրանց թիվն անցնում էր 140-ից: Իսկ ամենադժվարը Հեբրոնի խնդիրն էր, որը հրեաների համար երկրորդ սուրբ քաղաքն էր հանդիսանում Երուսաղեմից հետո: Ծանր բանակցություններում իսրայելցիք ու պաղեստինցիները համատեղ աշխատեցին Արևմտյան ափը 3 գոտիների բաժանելու ուղղությամբ: Մեկը ամբողջությամբ պաղեստինյան վերահսկողության տակ գտնվող գոտին էր (պաղեստինցիներով բնակեցված), երկրորդը՝ Իսրայելի հսկողության տակ գտնվող հրեական բնակավայրերը և զինվորական օբյեկտները և երրորդ գոտին այն էր, ուր հանրային կարգի ապահովման համար պա-

235 1992թ. նոյեմբերին Միացյալ Նահանգների նոր նախագահ էր ընտրվել Բիլ Կլինթոնը:

տասխանատվությունը դրվում էր պաղեստինցիների վրա, իսկ իսրայելյան կողմը պետք է հոգար անվտանգության կարիքները:

Կողմերի, այդ թվում նաև Իսրայելի արտգործնախարար Պերեսի և ՊԱԿ-ի նախագահ Արաֆաթի միջև տեղի ունեցած ակտիվ բանակցությունները՝ հաջողությամբ ավարտվեցին 1995թ. սեպտեմբերի 28-ին Վաշինգտոնում 300 էջանոց Օսլո-2 Համաձայնագրի ստորագրմամբ: Վերջինիս համաձայն, մի քանի ամսվա ընթացքում իսրայելյան ուժերը դուրս բերվեցին Արևմտյան ափի 6 հիմնական քաղաքներից և հարյուրավոր գյուղերից: Երեք ամսվա ընթացքում Իսրայելը, ավարտեց իր զորքերի դուրսբերումը, բացառությամբ Հերոնից:

1994թ. սկիզբ դրվեց նաև իսրայելա-հորդանանյան աստիճանական մերձեցմանը, որն ավարտվեց 1994թ. հոկտեմբերի 25-ին՝ երկու երկրների միջև խաղաղության պայմանագրի ստորագրումով:

1994թ. հոկտեմբերին իսրայելա-հորդանանյան համաձայնագրի ստորագրման պաշտոնական արարողությանը մասնակցելու նպատակով՝ տարածաշրջան մեկնեց ԱՄՆ նախագահ Բիլ Քլինթոնը, որը այցելեց նաև Դամասկոս: Վերջին 20 տարիների ընթացքում Նիքսոնից հետո Բիլ Քլինթոնը դարձավ առաջին ԱՄՆ նախագահը, որն այցելեց սիրիական մայրաքաղաքը: **Փաստորեն, արաբական ճակատում մնացին միայն Սիրիան և Լիբանանը, որոնք համաչայնության չեկան Իսրայելի հետ:**

1995թ. նոյեմբերի 4-ին Ռաբինի սպանությունը խոր ցատու մ առաջացրեց ողջ աշխարհում: Այն կարծես թե հարցականի տակ դրեց նաև վերջին տարիների ընթացքում սիրիա-իսրայելյան բանակցությունների ընթացքում ձեռքբերված պայմանավորվածությունները: Երկու երկրների միջև բանակցություններն ավարտվեցին Իսրայելում Բ.Նաթանյահուի իշխանության գալով՝ առանց որևէ գործնական արդյունքի: Այդ տարիների բանակցային գործընթացը Իսրայելին և Սիրիային *մոտեցրեց* միայն համաձայնագրի ստորագրմանը՝ աստիճանաբար հարթելով երկու երկրների միջև եղած հիմնական տարածայնությունները: Պետք է նշել, որ Սիրիան և Իսրայելն իրենց գոյության ընթացքում երբևիցե այդքան մոտ չեն եղել խաղաղության հաստատմանը: Սակայն այն չիրականացավ և անգամ բանակցությունների ընթացքում ձեռքբերված բոլոր համաձայնությունները ի չիք դարձան՝ Իսրայելում Նաթանյահուի ընտրություններից հետո:

Բ. Նաթանյահուի իշխանության օրոք Իսրայելի կարծր դիրքորոշումը սպառնում էր ոչ միայն կասեցնել խաղաղության գործընթացը և հարվածի տակ դնել ԱՄՆ միջնորդական ջանքերը այդ ուղղությամբ,

այլև հեղինակագրկելով վերջինիս քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում՝ փորձել թելադրել խաղի սեփական կանոնները: Այդ իմաստով, ուշագրավ էր ԱՄՆ արաբական համայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ընթացքում երկրի «առաջին տիկին» Հիլարի Բլինթոնի արած հայտարարությունն այն մասին, որ պաղեստինցիների համար կարևոր է սեփական պետություն ունենալը: Չնայած այն հանգամանքին, որ Սպիտակ տունն անմիջապես հայտարարեց, որ դա անձնական կարծիք է և չի համապատասխանում ԱՄՆ-ի պաշտոնական տեսակետին, քանզի ԱՄՆ-ը երբեք չի համաձայնի միակողմանի կերպով պաղեստինյան պետության հռչակմանը: Այնուամենայնիվ, նման բարձր մակարդակով առաջին անգամ էր ճանաչվում Պաղեստինի պետության ստեղծման անհրաժեշտությունը: Որոշ քաղաքագետներ անգամ ներքաղաքական իրավիճակի սրումը Ամերիկայում կապված Մոնիկա Լյուինսկիի հայտնի գործի հետ, վերագրում էին ԱՄՆ առաջին տիկնոջ վերոհիշյալ հայտարարության և Իսրայելի նկատմամբ ԱՄՆ-ի պաշտոնական դիրքորոշման փոփոխման հետ:

Այնուամենայնիվ, Վաշինգտոնի ճնշման տակ, 1997 թ. հունվարի 15-ին Իսրայելի և ՊԱԿ-ի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր՝ Հերոնի կարգավիճակի և վերջինս Պաղեստինյան իշխանություններին փոխանցելու պայմանների վերաբերյալ:

1998թ. օգոստոսի 8-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց կարևորագույն մի բանաձև, որի համաձայն պաղեստինցիներին տրվում էր ՄԱԿ-ի անդամի կարգավիճակ առանց քվեարկության իրավունքի:

1998թ. հոկտեմբերի 15-ին, ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ, Մեքիկեյո նահանգում, Վաշինգտոնից ոչ հեռու գտնվող Ուայ-Փլանթեյն վայրում, սկսվեցին բանակցությունները ՊԱԿ-ի ղեկավար Յասիր Արաֆաթի և Իսրայելի վարչապետ Նաթանյահուի միջև՝ ԱՄՆ նախագահ Բիլ Բիլինթոնի, պետարտուղար Մադլեն Օլբրայթի և միջինարևելյան խաղաղության գործընթացի հարցերով ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Դենիս Ռոսսի մասնակցությամբ:

Սակայն հոկտեմբերի 19-ին պաղեստինցի ժայռահեղականի կողմից իսրայելական Բերշեբա քաղաքում կատարված ահաբեկչություններից հետո, Իսրայելը հայտարարեց, որ ընդհատում է բանակցությունները և ցանկացած համաձայնագրի ստորագրում կապում է պաղեստինցիների կողմից անվտանգության երաշխիքների ներկայացման հետ: Իսրայելի պատվիրակությունը պայթյունից անմիջապես հետո դադարեցրեց իր մասնակցությունը բանակցություններին: Բիլինթոնը սպառնաց իսրայելական պատվիրակությանը, որ եթե իսրայելական զորքերի դուրսբեր-

ման շուրջ պայմանավորվածություն ձեռք բերվի, ապա 1999 թ. մայիսին ԱՄՆ-ը կճանաչի անկախ պաղեստինյան պետությունը:

Հոկտեմբերի 22-ին Քլինթոնը դիմեց Հորդանանի Հուսեյն բազավորի օգնությանը, որը բուժման նպատակով գտնվում էր ԱՄՆ-ի Մինեսոտայի հիվանդանոցներից մեկում: Հուսեյնը խորհուրդ տվեց մտածել ապագայի մասին և կոչ արեց կողմերին նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ: Վերջապես, 1998 թ. հոկտեմբերի 22-ին, առավոտյան, համաձայնագիրը ստորագրվեց: Այն պարունակում էր հետևյալ հիմնադրույթները.

- Պաղեստինյան պատվիրակությունը համաձայնեց հանել Իսրայելի ոչնչացման վերաբերյալ կետերը ՊԱԿ-ի կանոնադրությունից;

- Իսրայելը համաձայնեց վերաբացել Գազայի օդանավակայանը, ինչպես նաև ապահովել երկու անվտանգ ճանապարհ արևմտյան ափի և Գազայի միջև:

- Պաղեստինյան իշխանությունները պարտավորվում էին «անհանդուրժողականություն դրսևորել ահաբեկչության հանդեպ» և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներին ներկայացնել հակաահաբեկչական ծրագիր:

- Որդեգրվեց «Հող խաղաղության դիմաց» սկզբունքը: Իսրայելը պարտավորվում էր դուրս բերել զորքերը Արևմտյան Ափի 13,1 տոկոս տարածքից:

- Կողմերը համաձայնեցին պաղեստինյան ոստիկանական ուժերը նվազեցնել 43000-ից մինչև 30000-ի, ինչպես նաև կատարել ապօրինի զենքի բռնագրավումներ:

Ուայ-Փլանթեյշնի համաձայնագիրը չընդունվեց երկու կողմերի ծայրահեղական ուժերի կողմից: Իսրայելին անհանգստացնում էր այն փաստը, որ պաղեստինցիներին հանձնված 13,1 տոկոս տարածքում ապրում են ավելի քան 170000 հրեա վերաբնակ և, որ տասնյակից ավելի հրեական բնակավայրեր ընկնում են պաղեստինցիների հսկողության տակ: Իսկ արաբական կողմը համարում էր համաձայնագիրը «պարտվողական» և «մեծագույն զիջողություն»:

Ուայ-Փլանթեյշնի համաձայնագրի կարևորությունը կայանում էր նրանում, որ փաստորեն վերսկսվեց սառեցված խաղաղության գործընթացը: ՊԱԿ-ի կանոնադրությունից Իսրայելը վերացնելու կետի չեղյալ հայտարարումը նշանակում էր Իսրայելի գոյատևման իրավունքի ճանաչում ՊԱԿ-ի կողմից և նոր քաղաքական-իրավական պայմանների ստեղծում արաբա-իսրայելյան համագոյակցության համար: Պատահական չէ, որ Նաբանյախում Իսրայելի համար համաձայնագիրը դիտում էր որպես «խաղաղության ապահովություն»:

ՊԱԿ-ը թեև զգալիորեն նահանջեց Օսլոյի համաձայնագրից, բայց, այդուհանդերձ, պաղեստինյան կողմը շահում էր այն առումով, որ նրա հսկողության տակ էին անցնում նոր տարածքներ, որն ավելի էր մեծացնում պաղեստինյան պետության ստեղծման հավանականությունը:

2000թ. Նախագահ Բ. Քլինթոնը հայտարարեց, որ Իսրայելի վարչապետ Է. Բարաքը և Պաղեստինի ինքնավարության առաջնորդ Յասեր Արաֆաթը ընդունել են հուլիսի 11-ին Քեմփ-Դևիդ այցելելու իր հրավերը: Մերձավորարևելյան խաղաղության գործընթացի բանակցությունները շարունակելու համար: Քեմփ-Դևիդում կայացած հանդիպումը Քլինթոնի վարչակազմի վերջին փորձն էր պաղեստինա-իսրայելյան համապարփակ համաձայնագրի ստորագրման և դրանից բխող Պաղեստինի պետության հռչակման ուղղությամբ: Սակայն երկարատև և թեժ քննարկումներից հետո կողմերը չկարողացան համաձայնության գալ՝ փախստականների վերադարձի և Երուսաղեմի կարգավիճակի հետ կապված առանցքային հարցերի շուրջ:

Այսպիսով, մեկ անգամ ևս ապարդյուն անցան բոլոր փորձերը աշխարհում ամենատևական հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ: Պաղեստինցիները կորցրեցին այն պատմական հնարավորությունը, որն ընձեռվել էր իրենց: Պաղեստինի ղեկավարությունը որոշ առումով չվերահսկելով ներքին քաղաքական իրավիճակը, ինչպես նաև առավելագույնը կորզելու իր անիրատեսական ձգտման մեջ՝ անկարող գտնվեց իր սեփական ժողովրդի համար ապահովել արժանապատիվ խաղաղությունն ու անկախ պետության ստեղծումը:

**16. ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԻՍՐԱՅԵԼ՝ ԶՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՊԱԳԱ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՄԱՐ (1991-2001)**

2000թ. հունիսի 10-ին վախճանվեց Սիրիայի նախագահ Հաֆեզ Ասադը: Ավարտվեց Սիրիայի նորագույն պատմության մի ամբողջ կարևորագույն ժամանակաշրջան: Իր կառավարման 30 տարիների ընթացքում, չնայած երկրում հաստատված մենիշխանական և խիստ կենտրոնացված համակարգին, Հ. Ասադին հաջողվեց վերացնել «բազմադեմ երկրի» ներսում գոյություն ունեցող քաղաքական և կրոնական տարածայնություններն ու հակասությունները, ստեղծել 400 հազարանոց մարտունակ բանակ, վերահսկողություն հաստատել հարևան Լիբանանի վրա՝ տնտեսական և քաղաքական շահույթ ապահովելով իր երկրին:²³⁶

Հ.Ասադի վարած հետևողական և հավասարակշռված արտաքին քաղաքականության շնորհիվ՝ Սիրիան վերածվեց տարածաշրջանային կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկրի: Եվ այսօր անհնարին է վերջնական ու շարունակական խաղաղություն հաստատել Մերձավոր Արևելքում՝ առանց Սիրիայի և Լիբանանի: Բոլորի համար ակնհայտ է նաև այն, որ տարածաշրջանում խաղաղություն չի կարող հաստատվել այնքան ժամանակ մինչև որ Սիրիան և Իսրայելը համաձայնության չգան: Իսկ թե որքանով է այն հնարավոր և ինչ հեռանկարներ կան դրա համար, հատկապես Սիրիայում կատարված իշխանավորությունից հետո, փորձենք ստորև հիմնավորել:

Երկար տարիներ Իսրայելին հակամարտ և հակազոդ արարական պետություններից ամենակարևորը համարվում էր Եգիպտոսը՝ իր զինված ուժերով, տարածքով, ակտիվ ղեկավարությամբ և աշխարհագրական դիրքով: Սակայն 1979թ. Իսրայելի հետ Քեմպ-Դևիդի համաձայնագիրը ստորագրելով՝ Եգիպտոսը կորցրեց իր այդ դերը, իսկ նրա տեղը գրավեց Իսրայելի մյուս հզոր հարևանը՝ Սիրիան: Հետևաբար կարող ենք արձանագրել, որ 1979թ. ի վեր Դամասկոսը իր հսկողության տակ առավ արաբա-իսրայելյան հակամարտության Արաբական ճամբարի ղեկավարությունը՝ ստանալով պատերազմելու և խաղաղություն հաստատելու ուղղման մենաշնորհը: Չուտ ռազմական տեսանկյունից արաբա-իսրայել-

²³⁶ Լիբանանի վերահսկումը թույլ տվեց Սիրիային առաջին հերթին Իսրայելի դեմ նոր ռազմական ճակատ բացելու, ինչը չափազանց կարևոր խաղաքարտ և տարածաշրջանում իրավիճակը ղեկավարելու արդյունավետ միջոց դարձավ նրա համար:

յան հակամարտությունը վերածվեց «սիրիա-իսրայելյան հակամարտության»: Եվ եթե Պաղեստինյան հարցը կարելի է դիտել որպես արաբա-իսրայելյան հակամարտության քաղաքական սիրտը, ապա Սիրիայի և Իսրայելի միջև հարաբերությունները կարելի է համարել հակամարտության ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական անկյունաքարը:²³⁷

Մ. Գորբաչովի «վերակառուցումը» և կոմունիզմի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում, ուղղակիորեն ազդեցին Սիրիայի վրա: Կենտրոնական Եվրոպայի երկրները ոչ միայն մերժեցին շարունակել նախկին օժանդակությունը Սիրիային, այլև Իսրայելի նախկին արտաքին գործերի նախարար Մոշե Արենսի խոսքերով, «հերթ էին կանգնել» Իսրայելի հետ իրենց հարաբերությունները վերականգնելու համար: ԽՍՀՄ-ի ներսում կատարվող փոփոխություններն ու դժվարությունները չէին կարող չանհանգստացնել Դամասկոսին: Այսպես, 1989թ. ընթացքում Խորհրդային Միության կողմից Սիրիա առաքվող զենքի քանակը նվազեց 50 տոկոսով: Չնայած, որ ԽՍՀՄ-ը դեռևս շարունակում էր տնտեսական ծրագրերի իրականացումը Սիրիայում /Տարտուս քաղաքի նավահանգստի կառուցումը և այլն, ինչպես նաև մոտ 2.500 ռազմական խորհրդատուների ներկայությունը/, Ասադը, գիտակցելով իրավիճակի փոփոխման վտանգը, սկսեց փոխգիշումային քայլեր ձեռնարկել Սիրիայի հանդեպ Արևմուտքի դիրքորոշումը մեղմացնելու ուղղությամբ:

Սառը պատերազմի ավարտի հետևանքով Սիրիայի արտաքին քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում ոչ միայն բարելավել երկրի տարածաշրջանային դիրքերը, այլև ընդհանուր ճակատ ստեղծել Եգիպտոսի հետ (ինչպես նաև Սաուդյան Արաբիայի և Հորդանանի հետ)՝ հակազդելու Իսրայելի մերժողական կեցվածքի և պաղեստինցիների ու Հորդանանի հետ առանձին գործարք կնքելու նրա ձգտման դեմ: Այդ իսկ պատճառով Դամասկոսը շարունակաբար հայտնում էր արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով լուծելու իր պատրաստակամության մասին:

Գլորալ և տարածաշրջանային փոփոխությունները շատ ավելի ծանր հետևանքներ ունեցան Դամասկոսի, քան Թեյ-Ալիլիի համար: Եթե Սիրիային ցուցաբերվող խորհրդային ռազմական, քաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը նվազեց, ապա Իսրայելի նկատմամբ միջազգային հովանավորությունը ոչ միայն շարունակվեց, այլև աճեց: 1990-ականների սկզբին ռազմավարական տեսակետից Իսրայելի դիրքերն ավելի ամուր էին, քան Սիրիայինը: Պատահմամբ և անսպասելիորեն ստեղծված կացությունից դուրս գալ և «առաջխաղացում» արձանագրել սիրիա-ամերիկյան հա-

²³⁷ Ռ.Կարապետյան. Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), Երևան, 2000, էջ 6

րաբերություններում, Ասադին անուղղակի կերպով օգնեց մի անձ, որը տարիներ շարունակ նրա հակառակորդն էր հանդիսանում Սադդամ Հուսեյնը:

1991 թ. Պարսից ծոցի ճգնաժամը չափազանց շահութաբեր եղավ Միրիայի համար ոչ միայն տնտեսական, այլև միջազգային դիրքերը բարելավելու առումով: Տնտեսական առումով միայն նավթի գների կտրուկ աճը՝ Դամասկոսին մոտ 200 մլն. եկամուտ ապահովեց: Դրան գումարած տարբեր չափի ֆինանսական ներարկումներ եկան Եվրոպական Միությունից՝ 200 մլն., Ճապոնիայից՝ 500 մլն. վարկի ձևով, Մաուրիան Արաբիայից, Քուվեյթից և Արաբական Էմիրություններից ստացվեց մոտ 2 մլրդ. դոլար: Գնաժամը բարելավեց նաև Միրիայի միջազգային կարգավիճակը:

Պարսից Ծոցի ճգնաժամը հնարավորություն ընձեռեց Ասադին նաև իրականացնելու 15 տարիների ընթացքում հետապնդած իր նպատակը՝ կառավարել Լիբանանը: 1920թ. Լիբանանի ստեղծումից ի վեր՝ սիրիացիներից շատ քչերն էին ընդունել նրա անկախ լինելու փաստը: Միայն 1975թ. Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմը հարմար առիթ դարձավ Դամասկոսի ուղղակի ներխուժման համար: Քաղաքացիական պատերազմի առաջին իսկ օրվանից, Միրիան հետևողականորեն ձգտում էր քայլ առ քայլ տարածել իր ազդեցությունը Լիբանանում: Արդեն իսկ 1980թ. սիրիական 40-հազարանոց բանակը հսկողության տակ էր առել Լիբանանի տարածքի համարյա երկու երրորդը: Երբ Ծոցի ճգնաժամը շեղեց միջազգային հանրության ուշադրությունը և Սադդամ Հուսեյնը դադարեցրեց իր օգնությունը լիբանանյան «protege»-ին՝ եկավ Ասադի գործելու ժամանակը: 1990թ. հոկտեմբերի 13-ին, երբ ժամվա ընթացքում Ասադն իրեն ենթարկեց ամբողջ Բեյրութը և երկրի հիմնական մասը՝ բացառությամբ հարավում գտնվող Իսրայելի հետ սահմանամերձ «անվտանգության գոտուց»:

Եգիպտոսի և Մաուրիան Արաբիայի հետ Վաշինգտոնի կողմից ղեկավարվող հակասադամական կոալիցիային Միրիայի մասնակցությունը, վերջ դրեց նաև վերջինիս մեկուսացմանը արաբական աշխարհում և միջազգային ասպարեզում: Պարսից Ծոցի պատերազմը միևնույն ժամանակ հստակեցրեց Ասադի համար այն հանգամանքը, որ արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը անհնարին է լուծել ուժի միջոցով: Խորհրդային Միության համագործակցությունը ԱՄՆ-ի հետ ճգնաժամի օրերին, մեկ ամսամաս և ավացուցեց, որ սառը պատերազմի խաղի կանոնները փոխվել են՝ արձանագրելով ԱՄՆ-ի առաջատար դիվանագիտական դերը: ԽՍՀՄ փլուզումը և սառը պատերազմի ավարտը բացարձակապես նոր իրավիճակ և ուժերի դասավորում ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքում՝ ծանր կացության մեջ դնելով որոշ արաբական երկրներին, այդ թվում նաև Միրիային:

Ստեղծված պայմաններում Ասադը քաջ գիտակցում էր, որ իր քաղաքական կենսունակությունը և երկրի անվտանգության ապահովումը մեծապես կախված կլինի ԱՄՆ-ի հետ իր հետագա հարաբերություններից:

Արևմուտքի, մասնավորապես Վաշինգտոնի հետ իր կապերը սերտացնելու նպատակով՝ Միրիան ընդունեց Մերձավոր Արևելյան բարձրաստիճան խաղաղության համաժողովին մասնակցելու ամերիկյան առաջարկը: Համաժողովը կայացավ 1991թ. հոկտեմբերի 30-ին Մադրիդում և խաղաղության նոր ճանապարհ հարթեց՝ հիմք դնելով տարածաշրջանում հետագա պատմական իրադարձությունների համար: Այն կարևոր քաղաքական նշանակություն ունեցավ, քանի որ առաջին անգամ հակամարտող կողմերը նստեցին բանակցությունների սեղանի շուրջ: Առաջին անգամ միջազգային համաժողովի մասնակցեցին նաև պաղեստինցիները և հանդես եկան իրենց սեփական անունից: Իհարկե անսպասելի չէր այն հանգամանքը, որ որևէ լուրջ առաջընթաց չարձանագրվեց: Սակայն ամենակականը եղավ այն, որ կողմերը համաձայնվեցին շարունակել բանակցային գործընթացը, որի արդյունքում Իսրայելը խաղաղության համաձայնագրեր ստորագրեց Պաղեստինցիների (1993թ. սեպտեմբերին) և Հորդանանի (1994թ. հոկտեմբերին) հետ՝ առաջին անգամ խաղաղություն հաստատելով իր սահմանների մեծ մասում (բացառությամբ Միրիայի և Լիբանանի):

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը իր հերթին փորձեց ամեն կերպ արագացնել նաև սիրիա-իսրայելյան համաձայնագրի ստորագրումը՝ մինչև 1996թ. ընտրությունները Իսրայելում և ԱՄՆ-ում: Սակայն սիրիա-իսրայելյան բանակցությունները շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1996 թ. հունիս ամիսը՝ չտալով որևէ գործնական արդյունք: Այդ տարիների բանակցային գործընթացը, միայն աստիճանաբար հարթելով երկու երկրների միջև-եղած հիմնական տարածայնությունները Իսրայելը և Միրիան մոտեցրեց համաձայնագրի ստորագրմանը: Եվ պետք է ընդգծել, որ երկու կողմերը երբեք այդքան մոտ չէին եղել կանգնած խաղաղության հաստատմանը: Սակայն, դժբախտաբար, այն չիրականացավ և անգամ բանակցությունների ընթացքում ձեռքբերված բոլոր համաձայնությունները ի չիք դարձան Իսրայելում Բենյամին Նաֆանյահուի վարչապետ ընտրվելուց հետո, որը մերժելով հակամարտության կարգավորման նախկին «ժող՝ խաղաղության դիմաց» սկզբունքը, առաջ քաշեց նոր «անվտանգ խաղաղության» սկզբունքը՝ բացարձակապես անհնարին համարելով Գոլանների վերադարձը: Դեռ ավելին, Վաշինգտոն կատարած իր առաջին այցելության ընթացքում, Նաֆանյահուն փորձեց համոզել Քլինտոնին՝ խաղաղության գործընթացից ընդհանրապես մեկուսաց-

նել Սիրիային: Եթե Ռաբինը փորձում էր ամենաբարձր փոխհատուցումը ստանալ Վաշինգտոնից Սիրիայի հետ խաղաղություն հաստատելու դիմաց, ապա Նաբանյահուն մերժեց նաև այդ հնարավորությունը:²³⁸ Նաբանյահուի համար սիրիացիների հետ Ռաբինի և Պերեսի օրոք բանակցությունների ընթացքում ձեռքբերված բանավոր պայմանավորվածությունները չէին հանդիսանում որպես պաշտոնական պարտավորություն:

Եհուդ Բարաքի Իսրայելի վարչապետի պաշտոնում ընտրությունը նոր հույսեր ներշնչեց, որ վերջապես հնարավոր կլինի հասնել խաղաղության համաձայնագրի ստորագրմանը Իսրայելի և Սիրիայի միջև: Հատկապես, երբ 1999թ. հունիսի 6-ին Քենետթում երդման արարողության ժամանակ Ե. Բարաքն իր ելույթում նշեց, որ ձգտում է արաբական բոլոր երկրների, մասնավորապես Սիրիայի և Լիբանանի հետ իրական հաշտություն հասնել՝ իրագործելով պաղեստինցիների հետ ձեռքբերված բոլոր համաձայնությունները:

1999թ. դեկտեմբերի 14-15-ին ԱՄՆ միջնորդական բուռն ջանքերի շնորհիվ, ի վերջո, Սիրիան և Իսրայելը 1996 թվականից ընդհատված խաղաղության բանակցությունները վերսկսեցին Վաշինգտոնում, «հող՝ խաղաղության դիմաց» սկզբունքի հիման վրա: Եռակողմ այս հանդիպման արդյունքում պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց 2000թ. հունվարին նույն կազմով ԱՄՆ-ում բանակացությունների առաջին փուլի անցկացման վերաբերյալ:

2001թ. հունվարի 3-ին Վիրջինիա նահանգի Շեփրսթոն բնակավայրում սկսվեցին բանակացությունները Սիրիայի ԱԳ նախարար Ֆարուկ Շառասայի և Իսրայելի վարչապետ Ե.Բարաքի միջև: Սակայն սկսվելուց անմիջապես հետո օրակարգի վերաբերյալ տարածայնությունների պատճառով բանակցությունները ընդհատման սպառնալիքի տակ հայտնվեցին և միայն ԱՄՆ նախագահի և պետքարտուղարի գործադրած ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց կասեցնել տապալումը: Հուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ նախագահ Բ.Բիլքլինթոնը 7 օրվա ընթացքում 5 անգամ այցելեց Շեփրսթոն և առանձին-առանձին բանակցություններ վարեց Շառասայի և Բարաքի հետ: Առանց որևէ լուրջ արդյունքի ավարտված այդ բանակցություններից հետո ամերիկյան միջնորդները կողմերին ներկայացրեցին համաձայնագրի նախագիծ, որը կոչվում էր «Իսրայելի և Սիրիայի միջև խաղաղության շրջանակ»:

238 Գոլանները վերադարձնելու դեպքում, Իսրայելի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով, Ռաբինը 25 մլոդ. ամ. դոլարի փոխհատուցում պահանջեց ԱՄՆ-ից՝ ներկայացնելով հետախուզական օդանավերի, հաղորդակցման կայանների, արբանյակներից տեղեկատվություն ստացող կայանների և այլ անհրաժեշտ սարքավորումների մանրամասն ցուցակ:

Համաձայնագրի մասին տեղեկատվության արտահոսքը և անգամ նրա ամբողջական տեքստի հրապարակումը իսրայելյան «Հաարեց» օրաթերթում, փաստորեն խափանեցին փաստաթղթի ստորագրումը և «անհնար դարձրեցին Սիրիայի վերադարձը բանակցային սեղանին»:²³⁹

Այսպիսով, չնայած ամերիկյան միջնորդների գործադրած բոլոր ջանքերին, Սիրիայի և Իսրայելի միջև բանակցությունները արդեն երկրորդ անգամ չափազանց մոտ լինելով հաջող ավարտին, սառեցվեցին, իսկ համաձայնագրի ստորագրման հնարավորությունը մոտ ապագայում շարունակեց մնալ չնչին և անհավանական՝ հատկապես Հաֆեզ Ասադի մահվանից և Իսրայելում ծայրահեղական Արիել Շարոնի իշխանության գալուց հետո:

Հ.Ասադին փոխարինեց նրա որդին՝ Բաշար Ասադը: Ներքին քաղաքական և տնտեսական բնագավառում նրա առջև ծառայած առաջնային բարդ խնդիրներից է՝ ազգային տնտեսության ազատականացման ու ամրապնդմանն ուղղված քաղաքականությունը և պետության՝ կողմից տնտեսության խիստ վերահսկողության համատեղման հարցը: Որոշ սիրիագետներ անգամ սկսեցին խոսել Սիրիայում «չինական մոդելի» գործադրման մասին:

Դեռևս 2000թ. հունիսին Բ.Ասադը հայտարարեց, որ թույլատրելու է երկրում օտար բանկերի գործունեությունը ազատ առևտրական գոտիներում: Առաջինն այդ իրավունքը ստացան լիբանանյան 4 բանկեր: 2000թ. դեկտեմբերին Բաաս կուսակցության որոշմամբ թույլ տրվեց նաև մասնավոր բանկերի գործունեությունը, առաջարկվեց ստեղծել բաժնետոմսերի շուկա, քննարկել բանկային գաղտնիքի մասին օրենքը, ինչպես նաև հեշտացնել տարադրամի արտաքին գործարքների և փոխանցումների հետ կապված ընթացակարգը: 2001թ. համար պետական բյուջեի ժամանակին ներկայացումը հույս է ներշնչում, որ Սիրիայի կառավարությունը վճռական է տրամադրված տնտեսական բարեփոխումների շարունակման գործում:

Բ.Ասադը որոշակի քայլերի դիմեց նաև քաղաքական ազատությունները երկրի ներսում ընդլայնելու ուղղությամբ: 2000թ. նոյեմբերին շուրջ 600 քաղաքացուարկյալներ ազատ արձակվեցին սիրիական բանտերից: Բ. Ասադը հայտարարեց, որ ինքը կոմունակից է բազմաթեկնաձուլական ընտրությունների անցկացմանը իր պաշտոնավարման ժամկետի ավարտից հետո՝ 2007թվականին: Իշխանությունները ավելի հանդուրժողական կեցվածք են որդեգրել մարդու իրավունքների և ազատությունների ընդլայնման օգտին հանդես եկող նորաստեղծ Մարդու իրավունքների կոմիտեի գործունեության նկատմամբ: Բ.Ասադը առաջին անգամ վերջին 50 տարվա ընթացքում արտոնեց նաև ոչ պետական թերթի հրատա-

239 «Ալ-Հայաթ», 09.01.2000թ., «Հաարեց», 13.01.2000թ.

րակումը: Վարչակազմի և ժողովրդի միջև գոյություն ունեցող անջրպետը հաղթահարելու և անձի պաշտամունքի հիմքի վրա ղեկավարման արատավոր պրակտիկային վերջ դնելու նպատակով, իշխանության առաջին իսկ օրերին Բաշարը հրամայեց փողոցներից և հրապարակային վայրերից հեռացնել իր նկարներն ու պաստառները: Նրա կարևոր նորամուծություններից էին նաև երկրում ինտերնետային կապի և շարժական հեռախոսների զանգվածային օգտագործման արտոնությունը:

Մի խոսքով, Բ.Ասադը երկրի ներսում ձեռնարկել է իրական «պերեստրոյկա»: Եվ եթե սիրիացիների մոտ վերջապես հույս արթնացավ, որ բարեփոխումները գնալով էլ ավելի կխորանան ու կզարգանան, ժողովրդավարության սերմեր գցելով հասարակության մեջ, ապա նույնը չի կարելի ասել Սիրիայի արտաքին քաղաքականության և հատկապես Իսրայելի հետ նրա հարաբերությունների մասին:

Եթե Բ.Ասադին երկրի ներքին քաղաքական կյանքում որոշակիորեն հաջողվել է ղեկավարման լծակները կենտրոնացնել սեփական ձեռքերում, ապա հին վերնախավի ներկայացուցիչներ՝ փոխնախագահ Աբդուլ Հալիմ Խադդամն ու պաշտպանության նախարար Մուսթաֆա Տլասը շարունակում են պահպանել իրենց ազդեցությունը, հատկապես արտաքին քաղաքականության մեջ:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ երեք տասնամյակ ի վեր Սիրիայի ալավիական ղեկավարությունը ստիպված է եղել վարել այնպիսի արտաքին քաղաքականություն, հատկապես արաբ-իսրայելյան հակամարտությանը վերաբերող հարցերում, որն առավել համապատասխանել է բնակչության տրամադրություններին: Եվ եթե երկրի ներսում հաստատելով ավտորիտար իշխանություն, վարչակազմը կասեցրել է այլախոհության և այլակարծության որևէ դրսևորում, ապա արտաքին քաղաքական հարցերում նա միշտ պահպանել է «ժողովրդավարական» մոտեցում: Այս իմաստով, Սիրիան ներքին և արտաքին «քաղաքականության փոխկապակցվածության» (linkage politics) ուսումնասիրման համար մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել:

Միանգամայն տրամաբանական է, որ Իսրայելի հետ խաղաղության հաստատման, Պաղեստինի հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ հարցերում, Բաշարը շարունակում է իր հոր նախկին քաղաքականությունը: Սակայն եթե Հ.Ասադը 1996թ. և 2000թ. չափազանց մոտ էր կանգնած այդ խնդիրների լուծմանը, ապա ներկայումս Սիրիայի արտաքին քաղաքականության համար հիմնական երկու խնդիրները՝ խաղաղության հաստատումը Իսրայելը և Լիբանանից սիրիական զորքերի դուրս-

բերումը չի կարող իրականանալ այնքան ժամանակ, մինչև Բաշարը ամբողջովին չվերահսկի երկրում ամենագորեղ անվտանգության ապարատը, չամրապնդի և չկայունացնի իր սեփական իշխանությունը:

Բ.Ասադի կողմից իրականացվող բարեփոխումների հաջողությունից, նրա կողմից ցուցաբերած քաղաքական կամքից ու վճռակնությունից մեծապես կախված է լինելու ոչ միայն Դամասկոսի արտաքին քաղաքական հետագա ընթացքը, այլև երկրի ապագան:

Վերոհիշյալ արտաքին քաղաքական կարևորագույն խնդիրների վրա Դամասկոսի ուշադրությունը կենտրոնացնելու նպատակով՝ Բ.Ասադը արդեն իսկ ձեռնամուխ եղավ հարևանների հետ հարաբերությունների բարելավմանը: Առաջին քայլը նա կատարեց Իրաքի ուղղությամբ: Բասսական իր երկարամյա մրցակցի հետ, Դամասկոսն ավելացրեց ուղղակի առևտրի ծավալները, փախսանակեց բազմաթիվ բարձրաստիճան պատվիրակություններ, անգամ վերացրեց երկու երկրների քաղաքացիների համար մուտքի արտոնագրերի պահանջը: Անցյալ տարի վերագործարկվեց երկար ժամանակ փակ մնացած Իրաք-Սիրիա նավթամուղը: Չնայած որ, ի հակակշիռ բուրք-իսրայելյան հաստատված սերտ համագործակցությանը, սիրիա-իրաքյան հարաբերությունները սկսեցին բարելավման միտումներ ցուցաբերել դեռևս 1990-ականների կեսերից, սակայն միայն Բաշար Ասադի օրոք այդ հարաբերություններում շոշոփելի առաջընթաց արձանագրվեց: Ջերմացման նախանշաններ առկա են նաև Սիրիայի հարաբերություններում Հորդանանի և ՊԱԿ-ի հետ:

Իսկ Իսրայելի նկատմամբ իր քաղաքականությունը Բ.Ասադը կառուցել է հետևյալ հիմնական երեք քաղաղորիչներից՝

1. Ոչ մի նահանջ Իսրայելի հեղ խաղաղության հաստատման հիմնական նախապայմանից՝ իսրայելյան զորքերի դուրսբերում մինչև 1967թ. հունիսի 4-ի սահմանները: «Գոլանների վերադարձի հարցը գլխավորում է մեր ազգային առաջնայնությունները».- հայտարարեց Բ.Ասադը: Որպես սկսնակ նախագահ, որը փորձում է տպավորություն թողնել բասսական հին վերնախավի անդամների վրա, այս հարցը թերևս ամենավերջինն է, ուր Բ. Ասադը կարող է նահանջել: Ավելի շատ քան իր հայրը վերջին տարիներին, նա չափազանց հաճախ է անդրադառնում նաև պաղեստինցիների իրավունքների ապահովման անհրաժեշտությանը, հատկապես Պաղեստինի պետության ստեղծման, վերջինիս մայրաքաղաքը Երուսաղեմում հաստատման և պաղեստինցի փախստականների վերադարձի ապահովման հարցերին: Իրաքի նկատմամբ Բաշարի ավելի մեղմ դիրքորոշման հետ հանդերձ, մնան կեցվածքը թերևս ուղղված է երկրի

բնակչության լայն զանգվածների համակրանքը շահելուն, հատկապես Պաղեստինում ծավալված «ինքիֆադայի» պայմաններում: Միաժամանակ դեռևս որևէ փոփոխություն չի արձանագրվել Դամասկոսում տեղակայված ծայրահեղական պաղեստինյան խմբավորումների կարգավիճակի հարցում:

2. Աջակցություն «Հեզբալլահ»-ին և Լիբանանի հարավում գտնվող Շեբաա ագարակների (Shebaa Farms) վրա գերիշխանության հաստատման Բեյրութի կոչերին: Միրիան ոչ միայն նախաձեռնեց Արաբական Լիգայի կողմից Լիբանանի պահանջը պաշտպանող բանաձևի ընդունումը, այլև ՄԱԿ-ում Միրիայի դեսպան Միխայիլ Վահբին իր նամակում գրեց, որ «Իսրայելը չի ավարտել իր գործերի դուրսբերումը հարավային Լիբանանից մինչև միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններ, ներառյալ Շեբաայի ագարակները»:²⁴⁰ Նման դիրքորոշումը իհարկե կարող է արդարացնել «Հեզբալլահ»ի կողմից շարունակվող հարձակումները Իսրայելի վրա, ինչպես նաև վերջինիս վրա ճնշում գործադրելու հարմար միջոց հանդիսանալով Դամասկոսի համար, հատկապես հարավային Լիբանանի «կորուստի» պայմաններում:

3. Հռետորական ակտիվություն, ներառյալ աջակցություն «ինքիֆադա»-ին, Իսրայելի նկատմամբ համաարաբական բոյկոտի հայտարարում և Իսրայելի հետ կապերի խզում բոլոր արաբական երկրների կողմից: Իր ելույթներից մեկում Բ.Ասադը կոչ անելով արաբական երկրներին հզորացնել իրենց ռազմական կարողությունները՝ հայտարարեց, որ նրանք պետք է ձգտեն ոչ թե թույլի այլ «ուժեղի խաղաղության»:

Լիբանանը թերևս Բաշարի ամենացավոտ խնդիրն է: Հաֆեզ Ասադի մահը և հարավային Լիբանանից իսրայելյան զորքերի դուրսբերումը առաջին հերթին քաղաքական օրակարգի վրա դրեցին Լիբանանում սիրիական ներկայության շարունակման նպատակահարմարության հարցը, որը նախաձեռնվեց և ղեկավարվեց Լիբանանի մարտի համայնքի կողմից: Չնայած Միրիան հրապարակայնորեն միայն հերքեց լիբանանցիների կողմից նման դիրքորոշման անկայությունը, այնուամենայնիվ, որոշ աղբյուրների համաձայն, Դամասկոսը նվազեցրեց իր զորքերի քանակը Բեյրութում և ամենուրեք Բեկաայի հարթավայրից դուրս: Լիբանանցիներին սիրաշահելու նպատակով Դամասկոսը ազատ արձակեց նաև 59 լիբանանյան քաղբանտարկյալներին: Այսուհանդերձ, Միրիան շարունակում է ամուր ձեռքով վերահսկել Լիբանանը և աջակցել «Հեզբալլահ»-ի

²⁴⁰ Alan Makovsky, *Syria's Foreign Policy Challenges US Interests*, "Policy Watch" No513., 19 January, 2001, The Washington Institute for Near East Policy, p.4.

գործունեությանը այնտեղ Իրանի դրոմամբ: Իրանը շարունակում է մնալ Դամասկոսի կարևոր գործընկերներից մեկը տարածաշրջանում:

Իհարկե, վերոհիշյալ առանցքը, ինչպես նաև Բ.Ասադի ձգտումը բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել Իրաքի և իր բոլոր հարևանների հետ, կարող է հավելյալ դժվարություններ առաջացնել տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի քաղաքականության իրականացման համար:

Սակայն ընդհանուր առմամբ Իսրայելի և Միրիայի միջև խաղաղության հաստատումը բխում է «մերձավորարևելյան խաղում» ընդգրկված բոլոր կողմերի շահերից: Վաշինգտոնի համար այն կկայունացնի իրավիճակը տարածաշրջանում, կապահովի մերձավորարևելյան նավթի անխափան արտահանումն ու կայուն գները, ինչպես նաև էլ ավելի կմեկուսացնի Իրաքը և Իրանը: Միրիայի համար այն հնարավորություն կընձեռնի կենտրոնանալ լայնածավալ տնտեսական բարեփոխումների և սոցիալական հրատապ մի շարք խնդրների լուծման վրա:

Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Իսրայելի հետ խաղաղության հաստատումը լուրջ բարդություններ կարող է առաջացնել Բ.Ասադի իշխանության համար: Առաջին հերթին, այն կարող է օտարել Բաաս կուսակցության մեծ թվով անդամներին և կառավարական ծառայողներին, որոնց հիմնական մասը, սիոնիզմի վտանգի պատճառաբանումով, ներգրավված է հսկա ռազմական և ներքին անվտանգության համակարգերում: Երկրորդ՝ սիրիացի գործարարներն ու լիբերալները Իսրայելի հետ խաղաղության համաձայնագրի ստորագրումը դիտում են որպես սկիզբ Արևմուտքի հանդեպ երկիրը բացելու համար: Բ.Ասադը հավանաբար չի կարող մտահոգված չլինել այն հանգամանքից, որ «պերեստրոյկան» կարող է փլուզել իր կառավարությունը, ինչպես դա կատարվեց Արևելյան Եվրոպայի երկրներում:

Միրիայի հետ խաղաղության հաստատման հարցում որոշակիորեն շահագրգռված է նաև Իսրայելը: Հատկապես պաղեստինյան «ինքիֆադայի» ծավալման պայմաններում, չի բացառվում անգամ Իսրայելի կողմից Միրիայի հետ բանակցային գործընթացը վերսկսելու որոշակի հետաքրքրություն: Ինչը սակայն Միրիայում ընթացող ներքին քաղաքական զարգացումները հաշվի առնելով, կարծում ենք անընդունելի կլինի Դամասկոսի համար: Իհարկե, Միրիայի հետ խաղաղության հաստատումը աննախադեպ անվտանգության մթնոլորտ կստեղծի Իսրայելի համար և հնարավորություն կտա վերջինիս տարածաշրջանում ծավալել «հարձակողական» տնտեսական քաղաքականություն, երկարատև հեռանկարում հաստատելով ոչ միայն ռազմական այլև տնտեսական գերիշխանություն Մերձավոր Արևելքում:

Մակայն պետք է համաձայնվել, որ ներկայումս Իսրայելում Ա.Շարոնի ծայրահեղական վարչակազմի կառավարման, Սիրիայում իրականացվող բարեփոխումների ճակատագրի անորոշության, ինչպես նաև Պաղեստինում իրավիճակի սրման պայմաններում, խոսել Սիրիայի և Իսրայելի միջև խաղաղության հաստատման լուրջ հնարավորության մասին ոչ միայն վաղաժամկետ է, այլև անիմաստ: Դրա փոխարեն միջազգային հանրությունը պետք է իր բոլոր ջանքերը գործադրի Պաղեստինում խաղաղություն հաստատելու, ինչպես նաև Սիրիայում Բ.Ասադի կողմից իրականացվող տնտեսական բարեփոխումները քաջալերելու և գործուն օջակցություն ցուցաբերելու ուղղությամբ: Միայն Պաղեստինի հիմնախնդիրը կարգավորելու և Սիրիայում Բ.Ասադի համապատասխան քաղաքական հենարանն ու դիրքերն ամրապնդելու դեպքում, հնարավոր կլինի մտածել Սիրիայի և Իսրայելի միջև իրական խաղաղության հաստատման մասին: Իսկ քանի դեռ դա չի իրականացել, աշխարհը կշարունակի ապրել Իսրայելի և Արաբների միջև ավելի քան 50 տարի ընթացող դաժան ու կործանարար պատերազմի պայմաններում:

17. ՆՈՐ ՉԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐԻԲ-ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Մերձավոր Արևելքը իր հարուստ նավթային պաշարներով և ռազմավարական կարևոր դիրքով հատուկ տեղ է զբաղեցնում միջազգային հարաբերությունների համակարգում: Այն մշտապես հանդիսացել է գերտերությունների անզիջում պայքարի առարկա և նրանց հակամարտ շահերի բախման կիզակետ:

Այդ տարածաշրջանի դերն էլ ավելի մեծացավ սառը պատերազմի սկզբնական շրջանում, երբ Վաշինգտոնն ակտիվորեն ազդեցության ուղղություն էր դաշնակիցներ էր փնտրում Մերձավոր Արևելքում՝ Խորհրդային Միության դեմ «համընդհանուր պաշտպանական համակարգ» ստեղծելու նպատակով: Այդ նպատակին էր ծառայում Թուրքիայի և Հունաստանի ընդգրկումը ՆԱՏՕ-ի մեջ և Իրանի չեզոքացումը, ինչպես նաև ամերիկյան օժանդակությունը չափավոր արաբական երկրներին: 1955թ. սկսած Եգիպտոսում Խորհրդային Միության դիրքերի ամրապնդման հետևանքով, ամերիկյան քաղաքականությունը տարածաշրջանում էլ ավելի ակտիվացավ՝ ուժեղացնելով երկու գերտերությունների միջև առճակատումն ու անմիջական բախման հնարավորությունը:

Փաստորեն, սառը պատերազմի «խաղի կանոնները» Եվրոպական մայրցամաքից տեղափոխվեցին Մերձավոր և Միջին Արևելք՝ այսուհետ այնտեղ տեղի ունեցող նշանակալից զարգացումները ենթարկելով գերտերությունների գլոբալ դիմակայության տրամաբանությանը:

ԽՍՀՄ և ԱՄՆ-ի միջև ընթացող պայքարը հիմնականում կենտրոնանալով արաբա-իսրայելյան հակամարտության շուրջը, ձևավորեց երկու հակադիր ճամբարներ, որոնցից առաջինն ընդգրկում էր ԽՍՀՄ և «ծայրահեղ ազգայնական» վարչակարգեր ունեցող Եգիպտոսը, Սիրիան և 1958թ. հետո նաև՝ Իրաքը, իսկ երկրորդը՝ ԱՄՆ, Իսրայելը և «չափավորական» արաբական թագավորությունները՝ Հորդանանը, Սաուդյան Արաբիան, Բուվեյքը և այլն:

Այդ քաղաքականության ենթատեքստում Միացյալ Նահանգները ակտիվորեն «մեծ խաղի մեջ» ներքաշեցին ԽՍՀՄ-ի և Արաբական աշխարհի անմիջական հարևան՝ Թուրքիային:

Այս առումով կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում Թուրքիայի հարաբերությունների քննությունը Սիրիայի հետ, որն իրավամբ համարվում է Իսրայելին դիմակայող առաջնային «ճակատային պետությունը»: Հատկապես 1979թ. հետո, երբ Եգիպտոսը ստորագրելով Իսրայելի հետ Քեմփ-Դևիդի

համաձայնագիրը, դուրս եկավ «ճակատային գծից»՝ իր տեղը զիջելով Սիրիային, և վերջինս էլ իր վրա վերցրեց արաբա-իսրայելյան հակամարտության արաբական ճամբարի ղեկավարությունը՝ ստանձնելով գործնականում պատերազմելու և խաղաղություն հաստատելու որոշման մենաշնորհը:

Սիրիայի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները մշտապես հատկանշվել են փոփոխականությամբ. նորմալ դիվանագիտականից մինչև քաղաքական ու ռազմական տեսանկյունից ծայրաստիճան լարված՝ իրենց վրա կրելով ինչպես անցյալից ժառանգված հիմնախնդիրների, այնպես էլ ընթացիկ գոբալ և տարածաշրջանային գործընթացների ազդեցությունը: Այն հանգամանքը, որ «սառը պատերազմի» տարիներին Թուրքիան և Սիրիան գտնվում էին միանգամայն տարբեր բևեռներում, առավել բարդացնում էր նրանց ոչ միայն երկկողմ հարաբերությունների բնականոն ընթացքը, այլև մի շարք լուրջ հակասություններ առաջացնում տարածաշրջանում նրանց կողմից տարվող քաղաքական ուղեգծերի միջև: Եթե Սիրիան հանդիսանում էր Մոսկվայի դաշնակիցը տարածաշրջանում, ապա Թուրքիային վերապահված էր առաջնային դերակատարություն Մերձավոր Արևելքում՝ ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների դիրքերի ամրապնդման գործում:

Սակայն պետք է նշել, որ Թուրքիան, պաշտպանելով հանդերձ Արևմուտքի շահերը Մերձավոր Արևելքում, 70-ականներից և առավել ակտիվորեն 80-ականներից սկսած, փորձում էր ամրագրել իր ետևից «տարածաշրջանային ուժի» կարգավիճակը և որդեգրել էր արտաքին քաղաքական հետևյալ սկզբունքները.

- սերտ հարաբերությունների հաստատում և պահպանում բոլոր մահմեդական երկրների հետ՝ անկախ նրանց քաղաքական օրինետացիայի;

- չմիջամտում տարածաշրջանի երկրների միջև առկա հակամարտություններին:

- աջակցություն տարածաշրջանային հիմնախնդիրների խաղաղ կարգավորմանը՝ առանց արտաքին միջամտության;

- Պաղեստինի ժողովրդի «արդար դատի» պաշտպանություն:²⁴¹

Կարող ենք հաստատել, որ չնայած Մերձավոր Արևելքում ընթացող սառը պատերազմին, Թուրքիան, ելնելով իրատեսական հաշվարկներից (նավթի անխափան ներհոսքի ապահովում, շուկաների ընդլայնում, իսլամական շարժման մեջ իր դիրքերի ամրապնդում և այլն), այնուամենայնիվ փորձում էր պահպանել որոշակի ինքնուրույնություն՝ հատկապես արաբական երկրների նկատմամբ իր տարածաշրջանային քաղաքականության մշակման և իրականացման գործում: Մ. Գորբաչովի «վե-

241 B.M. Potskheria. Turkey in 80's. Foreign Policy, էջ 64.

րակառուցումը» և կոմունիզմի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում ուղղակիորեն ազդեցին Սիրիայի արտաքին քաղաքական ուղեգծի վրա: Դամասկոսը գիտակցելով աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխման վտանգը, սկսեց փոխգիշումային քայլեր ձեռնարկել՝ Սիրիայի հանդեպ Արևմուտքի դիրքորոշումը մեղմացնելու ուղղությամբ:

Գոբալ և տարածաշրջանային փոփոխությունները, ի տարբերություն Թուրքիայի, ծանր հետևանքներ ունեցան Դամասկոսի համար: Եթե Սիրիային ցուցաբերվող խորհրդային ռազմական, քաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը նվազեց, ապա Թուրքիայի ռազմավարական հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ ու նրա դիրքերը տարածաշրջանում էլ ավելի ամրապնդվեցին: 1990-ականների սկզբին ռազմավարական տեսակետից Անկարայի դիրքերն ավելի ամուր էին քան Սիրիայինը:

1991թ. Պարսից ծոցի ճգնաժամը չափազանց շահութաբեր եղավ թե Սիրիայի և թե Թուրքիայի համար ոչ միայն տնտեսական, այլև միջազգային դիրքերի բարելավման տեսանկյունից: Վաշինգտոնի կողմից ղեկավարվող հակասատրոնական կոալիցիային Սիրիայի մասնակցությունը՝ վերջ դրեց վերջինիս մեկուսացմանը արաբական աշխարհում և միջազգային ասպարեզում: Պարսից Ծոցի պատերազմը միևնույն ժամանակ հստակեցրեց Ասադի համար այն հանգամանքը, որ արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը անհնարին է լուծել ուժի միջոցով: Խորհրդային Միության համագործակցությունը ԱՄՆ-ի հետ ճգնաժամի օրերին, մեկ ամսամ ևս ապացուցեց, որ սառը պատերազմի խաղի կանոնները փոխվել են՝ արձանագրելով ԱՄՆ-ի առաջատար դիվանագիտական դերը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և սառը պատերազմի ավարտը բացարձակապես նոր իրավիճակ և ուժերի դասավորում ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքում, ծանր կացության մեջ դնելով որոշ արաբական երկրներին, այդ թվում նաև Սիրիային: Ստեղծված պայմաններում Ասադը քաջ գիտակցում էր, որ իր քաղաքական կենսունակությունը և երկրի անվտանգության ապահովումը մեծապես կախված կլինի ԱՄՆ-ի հետ իր հետագա հարաբերություններից: Տարածաշրջանում իր դիրքերն ամրապնդելու համար Սիրիայի համար հրատապ էր դառնում նաև Թուրքիայի հետ հարաբերությունների ողջ համակարգի վերանայումը:

Սառը պատերազմի ավարտն իր հերթին որոշակի փոփոխությունների հանգեցրեց նաև տարածաշրջանում Թուրքիայի կողմից վարվող քաղաքականության մեջ, մասնավորապես անվտանգությանը վերաբերող հարցերում: Խորհրդային վտանգի անհետացումը և իրաքա-քուվեյթյան ճգնաժամը, ստիպեց Թուրքիային նորովի ձևակերպել իր ազգային անվտանգության

շահերը Մերձավոր Արևելքում: Թուրքիան ստանձնեց ՆԱՏՕ-ի առաջատար պետության կարգավիճակը տարածաշրջանում՝ իր ակտիվ քաղաքականության ուղրտում ընդգրկելով Անդրկովկասն ու Կենտրոնական Ասիան:

Աշխարհաքաղաքական զարգացումները տարածաշրջանում բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին նաև Թուրքիայի և Սիրիայի միջև հարաբերությունների բարելավման ու առկա հիմնախնդիրների աստիճանաբար կարգավորման համար: Հողվածի սկզբում նշել ենք, որ թուրք-սիրիական հարաբերություններում առկա են անցյալից մնացած հիմնախնդիրներ: Նրանցից ամենազխտավորն է հանդիսանում 1939թ. ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի հիման վրա հյուսիսային Սիրիայի ծովափնյա *Ալեքսանդրեպի սանջաքի*՝ Թուրքիային կցումը: Մինչ օրս Սիրիան չի ճանաչել ֆրանսիացիների կողմից հարցի նման միակողմանի ու կամայական «լուծումը»:²⁴² Այսպիսով, Ալեքսանդրեպի սանջաքի խնդիրը Սիրիայի և Թուրքիայի միջև հարաբերություններում ձևավորեց այն «բարդույթը», որից կողմերին այդպես էլ չհաջողվեց ձեռքագատվել:

Տարիներ շարունակ երկկողմ հարաբերություններում *քրդական և ջրային խնդիրների* հետ մեկտեղ, առկա են եղել սահմանագատման, ահաբեկչության աջակցության, բնրադեղերի և զենքի մաքսանենգության հարցերի հետ կապված հակասություններ:

Թուրքիան շարունակ մեղադրում էր Սիրիային հակաթուրք քրդական անջատողական խմբավորումներին աջակցելու մեջ:²⁴³ Թուրքիայի նախկին նախագահ Թուրդուտ Օզալի համաձայն. «Սիրիայում ապրում է մեկ միլիոն քուրդ: Չնայած դրան սիրիացիները պաշտպանում են /օգտագործում են/ նրանց: Մեզ մոտ (Թուրքիայում-Ռ.Կ) բնակվում է 10 մլն. քուրդ: Ավելի լավ է մենք նրանց պաշտպանենք, քան սիրիական իշխանությունները: Մենք չպետք է թույլատրենք նրանց օգտագործել քրդերին»:²⁴⁴ Թեև կառավարական մակարդակում Սիրիան մշտապես հանդես էր գալիս Մերձավոր Արևելքի քաղաքական քարտեզի վերաձևման դեմ, անընդունելի համարելով տարածաշրջանում անկախ քրդական պետության ստեղծմանը, այնուամենայնիվ, բավական բարյացակամ էր իր երկրի տարածքում քրդական խմբավորումների գործունեության նկատմամբ: Միակ առաջ-

242 Ա.Ա. Բայրամյան, «Ալեքսանդրեպի սանջաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը (1936-1939թթ.)», Երևան, 1998, էջ 158

243 80-ականներին Թուրքիան մեղադրում էր Սիրիային նաև Հայաստանի ազատագրության գաղտնի բանակի (ԱՄԱՄ) անդամների վարժեցման և զինման, ինչպես նաև արարական ահաբեկչական խմբավորումներին օժանդակելու մեջ:

244 “Tercuman”, 31.01.1991

խաղաղացումը, որ հաջողվեց Անկարային արձանագրել այդ ուղղությամբ, դա 1994թ. փետրվարին Ստամբուլում կայացած Իրանի, Թուրքիայի և Սիրիայի արտգործնախարարների հանդիպման արդյունքում ընդունված Ստամբուլյան հայտարարությունն էր, ուր կողմերը դեմ արտահայտվելով քրդական պետության ստեղծմանը, պաշտպանեցին Իրաքի տարածքային ամբողջականությունը, խիստ քննադատության ենթարկեցին «ահաբեկչական» գործողությունները և պայմանավորվեցին համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել նման գործողությունները չթույլատրելու ուղղությամբ:²⁴⁵ Վերջին տասը տարիների ընթացքում Թուրքիան փորձում էր համոզել հարևան Սիրիային, որպեսզի վերջինս ձեռնպահ մնա «Թուրքիստանի Բանվորական Կուսակցությանը» (PKK) օժանդակելուց: Եվ վերջապես, 1998թ. Սիրիայի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների աստիկ լարվածության արդյունքում, Դամասկոսը ստիպված եղավ վտարել PKK-ի առաջնորդ Աբդուլլա Օջալանին, որը կարճ ժամանակ ապաստան գտնելով Ռուսաստանում, Իտալիայում և Հունաստանում՝ մեկնեց Նայրոբի (Էն-ճիա), ուր էլ «ձերբակալվեց» 1999թ. փետրվարին՝ թուրքական, ամերիկյան և իսրայելյան հատուկ ծառայությունների կողմից:²⁴⁶

Երկու երկրների հարաբերություններում մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր խնդիր է հանդիսանում ջրային հարցը, որը հաճախակի է կապվում քրդական խնդրի հետ: Սիրիայի գյուղատնտեսության զարգացման համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունի Թուրքիայից հոսող Եփրատ գետի օգտագործումը, որը կազմում է Սիրիայի ջրային պաշարների շուրջ 80 տոկոսը: Եփրատ գետի ձախ վտակները՝ Բալիխը և Խաբուրը նույնպես սկիզբ են առնում Թուրքիայում: 1973թ. Սիրիան ավարտեց Ալ-Ռակկա քաղաքի հյուսիսում Եփրատի վերին հոսանքում Տաբադա ջրամբարտակի կառուցումը, որի ստեղծած արհեստական «լիճը» (80կմ. երկարությամբ և 8կմ. լայնքով) կոչվեց երկրի առաջնորդ Ասադի անունով՝ «Բուհայրաթ ալ-Ասադ»:

1990-ականներին Թուրքիան նախաձեռնեց հսկայածավալ Հարավ-Արևելյան Անատոլիական նախագիծը (Güney Dogu Anadolu Projesi, GAP), որը նախատեսում է բազմաթիվ ջրամբարտակների կառուցումը Եփրատ և Տիգրիս գետերի վրա՝ նպատակ ունենալով խթանել երկրի, հիմնականում քրդական բնակչություն ունեցող հարավ-արևելյան շրջանի գյուղատնտեսությունը և տնտեսական ակտիվությունը: Դամասկոսը և Բաղդադը լրջորեն անհանգստացած են նշված նախագծի իրականացու-

245 M.B.Aykan, Turkish Perspectives on Turkish-US Relations, Istanbul:Middle East and Banking Publications, 1994, pp.346-347

246 M.A.Гасрадян, Курдская проблема в Турции, Москва, 2001, стр.193-194

մից, վախենալով որ գետերի ջրերն իրենց երկրներ հոսելու փոխարեն, կարող են նպատակաուղղվել Թուրքիայի այդ շրջանի կարիքների բավարարմանը: Այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ չնայած 1987թ. երկու երկրների միջև ստորագրված համաձայնագրին, Թուրքիան Սիրիային Եփրատից վայրկյանը 500 խմ. ջրի փոխարեն, բաց է թողնում շուրջ 700 խմ:²⁴⁷

Ինչ վերաբերվում է երկու երկրների միջև սահմանի ճշգրտման խնդրին, ապա որևէ լուրջ առաջխաղացում այդ ուղղությամբ չարձանագրվեց: Սահմանի որոշ հատվածների անվերահսկողությունն իր հերթին հարմար պայմաններ է ստեղծում անհատների կամ տարբեր զինյալ խմբավորումների կողմից թմրադեղերի և զենքի մաքսանենգության համար:

Թուրք-սիրիական հարաբերություններում, որոնք որոշակիորեն սառեցվել էին 1998թ. քրդական խնդրի պատճառով, իրականում պատմական զարգացումներ տեղի ունեցան 2000թ. հունիսից՝ Սիրիայի երկարակյաց ղեկավար Հաֆեզ Ասադի մահից հետո: Վերջինիս որդու՝ Բաշար Ասադի օրոք երկկողմ հարաբերությունները նոր թափ և որակ ստացան գրեթե բոլոր բնագավառներում: Հետաքրքրական է, որ տարբեր զանգվածային լրատվական միջոցներում որպես երկու երկրների մերձեցման հիմնական դրոշմապատճառ, բազմիցս նշվել է Թուրքիայի նախագահ Ահմեդ Մեզդերի մերկայությունը Հաֆեզ Ասադի թաղման արարողությանը: Նրանք անգամ նշում էին, որ սիրիական ղեկավարությունը «մեծապես շոյված էր թուրքական կողմի նման բարձր ներկայության հանգամանքից»:²⁴⁸ Սակայն արդեն իսկ 2000թ. մարտի 6-ին Դամասկոսում տեղի էին ունեցել եռօրյա խորհրդակցություններ (փոխնախարարների մակարդակով)՝ երկու երկրների ԱԳՆ-ների միջև երկկողմ հարաբերությունների ողջ համալիրին վերաբերող հարցերի շուրջ: Դիվանագիտական աղբյուրների համաձայն, Դամասկոսում Սիրիայի ԱԳ փոխնախարար Մուվեյնան Հադդադի և նրա թուրք գործընկեր Օգոր Ջիլայի միջև կայացած բանակցությունների ընթացքում չի հաջողվել համաձայնություն ձեռք բերել «Սկզբունքների մասին հռչակագրի» (Declaration of principles) վերջնական տեքստի վերաբերյալ: Համաձայն Զուվեյթում լույս տեսնող «Ալ-Ղարաս» օրաթերթին, երկու կողմերի միջև անհամաձայնությունը ծագել է միմյանց տարածքային ամբողջակամությունը վերահաստատող նախադասության շուրջ: Թուրքական կողմը, ըստ օրաթերթի, փորձում էր ամրագրել հռչակագրի տեքստում այն միտքը, որ կողմերի միջև Ալեքսանդրետի խնդիրը այլևս հակասության առարկա

չէ: Իսկ սիրիական պատվիրակությունը շարունակում էր պնդել, որ հռչակագիրը պետք է գուտ վերահաստատի կողմերի փոխադարձ հարգանքը տարածքների վրա նրանց ունեցած ինքնիշխանության նկատմամբ:²⁴⁹

Կողմերը համաձայնության եկան խորհրդատվությունների հաջորդ փուլը իրականացնել Անկարայում մեկ ամիս հետո՝ կարգավորելու սահմանային և ջրային խնդիրները: Սակայն հանդիպման բուն նպատակն էր նախապատրաստել Հռչակագրի տեքստը՝ 2000թ. ապրիլին Թուրքիայի արտգործնախարար Իսմաիլ Ջեմի Սիրիա կայանալիք այցի ընթացքում այն ստորագրելու համար: Չնայած որ այդ պաշտոնական այցելությունը այդպես էլ տեղի չունեցավ,²⁵⁰ այնուամենայնիվ, 2000-2001թթ. ընթացքում տեղի ունեցան բարձրաստիճան բազմաթիվ այցեր և հանդիպումներ, որոնք հիմք տվեցին խոսելու թուրք-սիրիական իրական մերձեցման (rapprochement) մասին:

2000թ. մայիսի 8-9-ը Սիրիայում տեղի ունեցավ 1998թ. հետո առաջին թուրք-սիրիական միջկառավարական տնտեսական հանձնժողովի նիստը, որը քննարկեց երկկողմ ոչ միայն առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը, այլև տեխնիկայի, գիտությանն ու կրթությանը վերաբերող հարցերի լայն շրջանակ: Թուրքական 250 հոգանոց պատվիրակությունը, որի կազմում էին պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և գործարարներ, ղեկավարում էր պետքարտուղար Ռեֆեյ Օնալը, իսկ սիրիական կողմից՝ Էկոնոմիկայի նախարար Մուհամմեդ Ալ-Իմադին: Թուրքական պատվիրակությունը հանդիպեց Սիրիայի վարչապետ Մուհամմադ Մուսթաֆա Սիրոյի հետ, որի ընթացքում նշվեց համատեղ ներդրումային ծրագրերի իրականացման անհրաժեշտությունը և համատեղ ձեռնարկություններ ստեղծելու սիրիական կողմի անթաքույց շահագրգռվածությունը: Ռ.Օ.Ոնալը հանդիպեց նաև Սիրիայի նախկին և ֆինանսների նախարարների հետ:

2000թ. ընթացքում երկկողմ հարաբերություններում իրական առաջընթաց արձանագրվեց նաև անվտանգության բնագավառում: Հոկտեմբերի 28-ին կայացավ Սիրիայի ներքին գործերի նախարար Մուհամմադ Հարբալի այցելությունը Թուրքիա: Իր գործընկերոջ հետ սիրիացի նախարարը քննարկեց անվտանգության բնագավառում համագործակցության մանրամասները, սահմանազատման, մաքսանենգության, Սիրիայում թուրքական սեփականության և Թուրքիայում սիրիական սեփականության հետ կապված հարցեր: Այցի արդյունքում ստորագրվեց Հուշագիր: Պատվիրակությունների հանդիպումից անմիջապես հետո տրված մամուլի ասուլիսում,

249 «Ալ-Ղարաս», (Զուվեյթ), 27.10.200

250 Իսմայիլ Ջեմի և Սիրիայի ԱԳ նախարար Ֆարուկ Ալ-Շառասայի միջև հանդիպումը տեղի ունեցավ նույն թվականի սեպտեմբերին Նյու-Յորքում, ՄԱԿ-ի «Հազարամյակի Գագաթաժողովի» շրջանակներում:

247 Peacewatch, Alain Makovsky, Syrian-Israeli Negotiations and Turkey, December 17,1999, Number 236

248 «Ալ-Չաման»(Լոնդոն), 08.09.2000; “Jerusalem Post”, 29.10.2000.

Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Տանտանը հայտարարեց, որ Սիրիան և Թուրքիան երկու հարևան երկրներ են և պատմության ընթացքում պահպանել են «երբայրապակի հարաբերություններ», ավելացնելով, որ կողմերը համաձայնության են եկել իրականացնելու տեղեկատվության և փորձի մշտական փոխանակում, ինչպես նաև սերտացնելու համագործակցությունը ահաբեկչության, կազմակերպված հանցագործության, մարդկանց անօրինական տեղափոխման, թմրադեղերի տարածման դեմ պայքարում:

Թուրքիայի և Սիրիայի միջև հարաբերությունների զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2000թ. նոյեմբերին Սիրիայի փոխվարչապետ Աբդուլ Հալիմ Խադդամի այցը Անկարա:²⁵¹ Սիրիայի փոխվարչապետը Թուրքիայի նախագահին հանձնեց Բաշար Ասադի նամակը, ուր նշվում էր Սիրիայի պատրաստակամությունը՝ այսուհետև ևս սերտացնելու համագործակցությունը Թուրքիայի հետ տարածաշրջանային խնդիրները համատեղ կարգավորելու նպատակով: Թուրքական կողմը բարձր մակարդակով ընդունելություն էր կազմակերպել Խադդամի համար և շարունակաբար ընդգծում էր հարևան երկրի հետ խաղաղության և բնականոն հարաբերություններ հաստատելու իր անկեղծ ձգտումը: Նույն ամսին Դոհայում կայացած Իսլամական երկրների գագաթնաժողովում՝ Բաշար Ասադը կարճատև հանդիպում ունեցավ Թուրքիայի նախագահի հետ:²⁵²

Պաղեստինում իրադրության կտրուկ սրումը, Հարավային Լիբանանում իրավիճակի վատթարացումը ստիպեցին Դամասկոսին ակտիվացնել երկխոսությունը ոչ միայն Թուրքիայի այլ նաև քարածաշրջանում իր մեկ այլ հակառակորդի՝ Իրաքի հետ: Դամասկոսի մերձեցումը Իրաքի և Թուրքիայի հետ կարծում ենք բխում է առաջին հերթին զուտ անվտանգության նկատառումներից: Տարածաշրջանում Իրաքը պահպանում է Իսրայելի դեմ պայքարում այն «խորքը», որը ռազմավարական առումով կենսական անհրաժեշտություն է Սիրիայի համար: Ուստի Սադդամի տապալումը ու նոր ամերիկամետ վարչակարգ ունենալու հեռանկարը կարող է միայն սարսափ առաջացնել սիրիական ղեկավարության մոտ: Ուստի Սիրիան ամեն գնով փորձելու է իրադարձությունների մասնակցացմանը նախապատրաստվելու նպատակով՝ լուրջ քայլեր ձեռնարկել տարածաշրջանային իր դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Թուրքիայի հետ հարաբերությունների սերտացումը կարծում ենք տեղավորվում է վերոհիշյալ նպատակի իրականացման տրամաբանության մեջ:

2001թ. սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո, հատկապես Դամասկոսի համար հրամայական դարձավ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների

սերտացումը՝ վերջինիս եթե ոչ համագործակցությունը, ապա զոնե չեզոք դիրքորոշման ապահովումը ինպես իսրայելա-պաղեստինյան, այնպես էլ իրաքյան ճակատներում: Թուրքական քաղաքականության վրա Իսրայելի ազդեցության նվազեցումն էլ իր հերթին կօժանդակի Սիրիային Իսրայելի դեմ արևելյան ճակատի ձևավորման գործում: Այդ նպատակով Դամասկոսին անհրաժեշտ է Անկարայի հետ ջրային և անվտանգության հարցերի շուրջ համագործակցությունից բացի, իրական բովանդակություն հաղորդել նաև երկկողմ փոխգործակցությանը ոչ միայն անվտանգության (ռազմական), այլև առևտրատնտեսական բնագավառներում:

Պետք է նշել, որ վերջին երկու տարվա ընթացքում առաջխաղաղացում արձանագրվեց վերոհիշյալ երկու բնագավառներում էլ: Ինչ վերաբերում է առևտրատնտեսական համագործակցությանը, ապա Սիրիայի և Թուրքիայի միջև ապրանքաշրջանառությունը 600 մլն. ամ. դոլարից հասավ 1 մլրդ,²⁵³ ստեղծվեցին բազմաթիվ համատեղ ձեռնարկություններ գյուղատնտեսության, զբոսաշրջիկության, տրանսպորտի, կապի և այլ բնագավառներում:

Անվտանգության բնագավառում անտարակույս կարևորագույն իրադարձություն էր երկու երկրների միջև 2002թ. հունիսի 19-ին սիրիական բանակի սպայակույտի պետ գեներալ Հասան Թուրկմանիի այցը Անկարա, ուր վերջինս հանդիպեց իր թուրք գործընկերոջ Հուսեյն Օղլույի հետ և քննարկեց սահմանների անվտանգության, ահաբեկչության դեմ պայքարի, ընդհանուր 600 կմ. սահմանի լայնքով ակնհայտորեն աշխատանքների իրականացմանը, կրթական ծրագրերի և համատեղ զինավարժություններ անցկացնելու հնարավորություններին վերաբերող հարցեր:²⁵⁴ Հանդիպման ընթացքում քննարկվել են նաև տարածաշրջանային անվտանգության, մասնավորապես պաղեստինա-իսրայելյան հակամարտության և Իրաքի դեմ ակնկալվող ԱՄՆ ռազմական գործողությունների նկատմամբ կողմերի դիրքորոշումները: Այցի ընթացքում ստորագրվել է համաձայնագիր՝ երկու երկրների բանակների միջև վերոհիշյալ ուղղություններով համագործակցությունը սերտացնելու վերաբերյալ: Վերլուծաբանները որակեցին այդ այցը «նոր դարաշրջանի սկիզբ» երկու երկրների հարաբերություններում, հատկապես հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այն երկու երկրների զինվորականների միջև տեղի ունեցած առաջին հանդիպումն էր 1990թ. Ադանայում ստորագրված համաձայնագրից հետո:

2002թ. ընթացքում շարունակվեց երկկողմ հարաբերությունների մերձեցման գործընթացը: Մարտին և հուլիսին համապատասխանաբար

253 «Ալ-Շարի ալ-Սիսի», 08.12.2001

254 «Ալ-Հայաթ», 10.06.2002

251 "Jerusalem Post", 03.11.2000

252 "Hurriyet", 13.11.2000

տեղի ունեցան Սիրիայի շինարարության նախարարի Հուսամ ալ-Ասվադի և ռոզգման նախարարության գլխավոր վարչության պետ Խալեդ Կալլասի այցելությունները Անկարա, ուր թուրքական կողմի հետ պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին նշված բնագավառներում առկա խնդիրների կարգավորման և համագործակցության հետագա ուղղությունները հստակեցնելու վերաբերյալ:

Երկու երկրների գործադիր իշխանության ճյուղերի ակտիվ շփումներից բացի դրական տեղաշարժեր կատարվեցին Սիրիայի և Թուրքիայի օրենսդիրների միջև համագործակցությունը սերտացնելու ուղղությամբ: Այսպես, 2001թ. դեկտեմբերին Սիրիայի խորհրդարանում ստեղծվեց սիրիա-թուրքական միջխորհրդարանական բարեկամության խումբ, որը գլխավորեց Սիրիայի ծրագրավորման և արդյունաբերական հանձնաժողովի նախագահ Օմար ալ-Շալեհ: Օրակարգում է գտնվում նաև Սիրիայի վարչապետ Մուհամմադ Մուսթաֆա Միրոյի պաշտոնական այցը Անկարա, որը նախատեսվում էր իրականացնել ս.թ. մայիսի, սակայն Թուրքիայի վարչապետ Բյուլենդ Էջևիթի հիվանդության պատճառով հետաձգվեց անորոշ ժամանակով:

Վերջին դրական զարգացումը թուրք-սիրիական հարաբերություններում եղավ ս.թ. սեպտեմբերին կայացած Թուրքիայի Ռազմական խորհրդի (Շուրա) տարեկան նիստի ընթացքում ընդունված որոշումը: Համաձայն լիբանանյան «Ալ-Անվար» օրաթերթի հաղորդագրության, այդ որոշման մեջ փոփոխության է ենթարկվել Թուրքիային անվտանգությանը սպառնացող երկրների ցանկը: Այնտեղ Սիրիան և Հորդանանը այլևս նշված չեն որպես թշնամական երկրներ, ի տարբերություն Իրաքի:²⁵⁵

Թուրքիայի և Սիրիայի մերձեցումը չի կարող չանհանգստացնել Իսրայելին: Թուրքիան հանդիսանում է Իսրայելի ռազմավարական դաշնակիցը տարածաշրջանում: Թուրքիան առաջին մահմեդական երկիրն էր, որը ճանաչեց Իսրայելի պետությունը: Այնուամենայնիվ, արաբական երկրների հետ հարաբերությունները բարելավելու ցանկությունը իր շարունակական ազդեցությունն է թողնում թուրք-իսրայելյան հարաբերությունների վրա: Անկարան դատապարտեց 1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմի արդյունքում արաբական հողերի գրավումը Իսրայելի կողմից և կոչ արեց վերջինիս դուրս բերել իր գորքերը արաբական տարածքներից: Երբ Իսրայելը 1980թ. հուլիսին Երուսաղեմը հռչակեց իր մայրաքաղաքը, Թուրքիան փակեց իր հյուպատոսությունն այդ քաղաքում և այնուհետև իջեցրեց իր դիվանագիտական ներկայության մակարդակը Իսրայելում՝ դեսպանության 2-րդ քարտուղարի: Այդուհանդերձ, Թուրքիայի վերաբերմունքը Իսրայելի նկատմամբ անհամե-

255 «Ալ-Անվար», 22.09.2002

մատ ավելի բարեկամական էր, քան մահմեդական այլ երկրներինը: Չնայած Իսրայելի հետ բոլոր տեսակի առնչությունները խզելու վերաբերյալ Իսրայելական Կոնֆերանս կազմակերպության ընդունած բանաձևին, Անկարան շարունակեց պահպանել իր դիվանագիտական ներկայությունը Թեյ-Ավիլում: Դեռ ավելին, թուրք-իսրայելյան համագործակցությունը առավել սերտացավ ռազմական ոլորտում, որն իր տրամաբանական ավարտն ունեցավ 1996թ. փետրվարին համապատասխան համաձայնագրի կնքմամբ:²⁵⁶

Ներկայումս Իսրայելը մտահոգված է այն հանգամանքից, որ տարածաշրջանում իրավիճակի սաստկացման պայմաններում ՆԱՏՕ-ական իր միակ դաշնակցի՝ Թուրքիայի և առաջնային հակառակորդի՝ Սիրիայի միջև հարաբերությունների բարելավումը կհանգեցնի իր դիրքերի թուլացմանը կարևորագույն սիրիա-լիբանանյան ճակատում, իսկ երկարատև հեռանկարում նաև՝ Սիրիայի հետ բանակցային գործընթացում: Անկարան էլ իր հերթին Սիրիայի հետ մերձեցմամբ կփորձի նվազեցնել ոչ մոտ ապագայում, սակայն հնարավոր Սիրիա-Իսրայել խաղաղության պայմանագրի իր համար բոլոր բացասական հետևանքները (չրային, քրդական և այլ խնդիրների հետ կապված): Հարկ է նաև նշել, որ Թուրքիան կփորձի ամեն գնով խոչընդոտել Դամասկոսի և Իսրայելի միջև հարաբերությունների կարգավորումը, եթե վերջինս իրականացվի նրա անվտանգության շահերին հակառակ: Սակայն պետք է վստահ լինել, որ Անկարան չի հրաժարվի Իսրայելի հետ ռազմավարական համագործակցությունից, համենայն դեպս Սիրիայի հետ մերձեցումը Թուրքիան չի իրականացնի Իսրայելի հաշվին:

Այսպիսով, վերջին տարիների ընթացքում թուրք-սիրիական հարաբերությունների մերձեցման քննությունը, հնարավորություն է տալիս հանգել հետևյալ եզրակացության. եթե Թուրքիայի համար Սիրիայի հետ հարաբերությունների սերտացումը բխում է եվրասիական տարածաշրջանում ընթացող գլոբալ գործընթացներում Թուրքիայի դերի ակտիվացումից, (հատկապես 2001թ. սեպտեմբերից հետո), ապա Թուրքիայի հետ հարաբերությունների բարելավումը Սիրիային ընձեռում է խուսափարման սեփական կարողություններն ընդլայնելու, տարածաշրջանում դիրքերն ամրապնդելու ու «Մերձավոր Արևելքի համար մզվող պայքարը»²⁵⁷ վերջնականապես տանուլ չտալու պատմական հնարավորությունը:

256 Թուրքիա-Իսրայել առանցքին, Սիրիան փորձեց հակադրել Իրանի հետ կապերի սերտացումը, ինչպես նաև որոշակի հետաքրքրություն ցուցաբերեց Հունաստան-Իրան-Հայաստան եռակողմ համագործակցությանը միանալու նկատմամբ:

257 Seale, Patrick. Assad and the Struggle for the Middle East, London, 1988.

18. ՆԱՎԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՆՆ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ²⁵⁸

Համաշխարհային տնտեսության և միջազգային հարաբերություններում բացառիկ տեղ է զբաղեցնում նավթը՝ էներգիայի հիմնական աղբյուրը և համաշխարհային առևտրի մեջ ամենահիմնական ապրանքը: Նավթը հատուկ դեր է խաղում նաև արաբական երկրների նորագույն պատմության և ժամանակակից տնտեսության մեջ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Արևմուտքը պայքար ծավալեց մոսուլյան նավթի համար, «արաբներ» և «նավթ» հասկացությունները դարձան անբաժանելի: Նավթային հարուստ պաշարների հայտնաբերումը փոխեց արաբական աշխարհի ճակատագիրը 20-րդ դարում: Արաբական երկրներում, ըստ առկա պաշարների չափերի մեծության հերթականության՝ **Սաուդյան Արաբիա, Իրաք, Քուվեյթ, Լիբիա, Միացյալ Արաբական Էմիրություններ, Ալժիր, Եգիպտոս, Կատար, Օման, Սիրիա, Թունիս, Բահրեյն**, կենտրոնացված է շուրջ 50 մլրդ տոննա նավթ՝ համաշխարհային պաշարների գրեթե կեսը: 20-րդ դարի ընթացքում այն բոլորը, ինչ ուղղակի կամ անուղղակիորեն կապված է արաբական նավթի հետ, վերանեց խնդիրների ու հակասությունների բազմազան, ճյուղավորված և բարդ համակարգի՝ (սկսած հանքարդյունաբերությունից մինչև գաղափարախոսություն) ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ տարածաշրջանային և առանձին երկրների մակարդակներով: Փորձենք ստորև քննարկել այդ հավակարգի հիմնական բաղադրիչները՝ առաջին և երկրորդ մակարդակներում:

Առաջին նավթահորի բացումն ու հեղուկ վառելիքի արդյունահանումն իրականացվեց 1859թ. ԱՄՆ Պենսիլվանիա նահանգում աներիկացի ֆերմեր Էդվին Դրեյքի կողմից: 1870թ. նավթի համաշխարհային արտադրությունը կազմում էր մոտ 800 հազար տոննա, իսկ արդեն 20 դարի վերջում այն տարեկան հասնում էր շուրջ 4 միլիարդ տոննայի:

258 Sbi' Andreasyan P.X., Эльянов А.Я. Ближний Восток: нефть и независимость. М., 1961; Боронов Р. Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке. М., 1977; Васильев А. Персидский залив в эпицентре бунта. М., 1983; Гусаров В.И., Семин Н.С., Арабская нефть. М., 1975; Нефтедоллары и социально-экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1979; Рачков Б.В. Нефть и мировая политика. М., 1972; Арабские страны: Нефть и дифференциация. Сборник статей. М., 1984; Баскин В.С. Нефтяные монополии на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1957; Skeet, Ian. OPEC: Twenty-five Years of Prices and Politics. Cambridge, 1988; Longrigg, H. Stephen. Oil in the Middle East. London. 1968; Yergin, Daniel. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power. New York: Simon & Schuster, 1991.

Նավթը առավել ակտիվորեն սկսվեց օգտագործվել կերոսինի լամպերի հայտնագործումից հետո: Կերոսինի առևտրի շնորհիվ աճեց ամերիկյան Ռոքֆելլերի հիմնադրած «Սթանդարդ օյլ» նավթային ընկերությունը: Անցյալ դարի առաջին տասնամյակում ռազմական, իսկ այնուհետև առևտրական նավատորմը իր հնոցներում սկսեց մագոթ վառել: Ներքին այրման շարժիչի ներդրումը իրական հեղափոխություն առաջացրեց նավթի արդյունահանման և նրա վերամշակման գործում: Նավթը, որպես հիմնական վառելիք շատ առավելություններ ունի. նրա ջերմատվությունը մեկուկես անգամ ավելի բարձր է, քան քարածխի ամենավաղ տեսակներինը, հանույթի ինքնարժեքը ցածր է, փոխադրումը հեշտ ու էժան: Նավթը, որպես հիմնական վառելիք, եկավ փոխարինելու քարածխին:

20-րդ դարի սկզբին «Սթանդարդ օյլը» ընկավ ԱՄՆ-ի հակատրեստային օրենսդրության տակ և բաժանվեց իրավաբանորեն անկախ երեք տասնյակ ընկերությունների՝ մնալով Ռոքֆելլերի տիրապետության կազմում: Նրանցից գլխավորը ռոքֆելլերյան, այսպես կոչված, «Փուլերն» են. «Սթանդարդ օյլ օֆ Նյու Ջերսի» (հետագայում՝ «Էքսոն»), «Մոբիլ Օյլ», և «Սթանդարդ օյլ օֆ Կալիֆորնիա»: Ավելի ուշ՝ ԱՄՆ-ում հիմնադրվեցին Մեյոնների «Գալֆ օյլը» և «Թերասոլոն»:

19 և 20-րդ դարերի սահմանագծում Սումատրայում անգլիական «Շելլ» ընկերությունը և հոլանդական «Ռոյալ Դատչը» համատեղ ստեղծեցին նավթային մեկ այլ՝ «Ռոյալ Դադչ-Շելլ» ընկերությունը, որը թվով վեցերորդն էր:

«Բրիթիշ Փեթրոլումս»՝ յոթերորդ մոնոպոլիան ստեղծվեց անմիջապես Պարսից ծոցի գոտում: 1901թ. անգլիացի գործարար Դը Արսին և ինժեներ Ռեյնոլդսը, ձեռք բերելով կոնցեսիա Իրանի շահից (տարածությունը գերազանցում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի տարածքները միասին վերցրած), պայմանավորվեցին անմիջապես 20 հազար ֆունտ ստեռլինգ և այնուհետև՝ տարեկան նավթից առաջացած շահույթի 16 տոկոսը վճարել իրանական կառավարությանը: Երկար աշխատանքներից հետո, 1908թ. մայիսին, Մեսզեդե Սոլեյմանի շրջանում (Սողոմոնի տաճար) խփեց նավթի առաջին շատրվանը՝ առաջինը ծոցի գոտում: 1909թ. ստեղծվեց անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը (ԱՊՆԸ): Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, անգլիական կառավարությունը գնեց այդ ընկերության բաժնետոմսերի 51 տոկոսը, հսկողություն սահմանելով ԱՊՆԸ-ի վրա, որը հետագայում կոչվեց անգլո-իրանական նավթային ընկերություն (ԱԻՆԸ), իսկ հետո վերանվանվեց «Բրիթիշ Փեթրոլումս»:

Տակավին մոլեգնում էին կրքերը իրանական նավթի շուրջը, երբ Վեինին Միջագետքի արևից շիկացած հարթավայրերում կոնցեսիաների հա-

մար սկսվեց ԱՄՆ-ի Անգլիայի և Գերմանիայի միջև մղվող պայքարը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին՝ ԱՊՆԸ-ն իր համար ապահովել էր ապագա ընկերության բաժնետոմսերի կեսը, «Ռոյալ Դատչ-Շելլը»՝ քառորդը, իսկ գերմանական խումբը՝ մյուս քառորդը:²⁵⁹ Սակայն պատերազմում Գերմանիայի պարտությունը պայքարից դուրս մղեց գերմանական կապիտալը: Իրաքը իր նավթային հանքավայրերով դրվեց անգլիական խնամակալության տակ: Կոնցեսիայի գերմանական մասը հանձնեցին Ֆրանսիային՝ Մոսուլի վիլայեթի հավակնությունից հրաժարվելու և Ֆրանսիայի ենթամանդատային տարածքի՝ Սիրիայի միջով նավթամուղ կառուցելու համաձայնություն տալու փոխարեն:

Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա «քույրերը» նետվել էին արտաքին շուկա՝ ակտիվ գործունեություն ծավալելով հատկապես նշված կոնցեսիայում մասնաբաժին ձեռք բերելու նպատակով: Հաջողություն ապահովելու նպատակով ամերիկյան քույրերը դիմեցին սեփական կառավարության օժանդակությանը: Արդյունքում 1928թ. ստեղծվեց «Իրաք Փեթրոլում» ընկերությունը, ուր բաժնետոմսերը բաժանվեցին հետևյալ կերպ՝ «ԱԻՆԸ» ստացավ 23.75 տոկոս, մյուսներն էլ «Ռոյալ Դատչ-Շելլը», «Կոմպանի Ֆրանսեզ դը պետրոլ» և ամերիկյան երկու ընկերություն միասին՝ «Սթանդարդ օյլ օֆ Նյու Ջերսին» և «Մոբիլ օյլը»:

Մեծ ծախսերի հետ կապված պայքարից հոգնած՝ նավթային բիզնեսի մագնատները որոշեցին համաձայնության գալ միմյանց հետ: 1928թ. Շոտլանդիայի ամրոցներից մեկում տեղի ունեցավ պատմական հանդիպում «Ռոյալ Դատչ Շելլի», «Ջերսիի» և «ԱԻՆԸ»-ի ղեկավարների միջև: Հանդիպման ընթացքում նավթային երեք հսկաները պայմանավորվածություն ձեռք բերեցին՝ նավթահանության, նավթի շահագործման, վերամշակման և տեղափոխման ոլորտներում համատեղ գործելու վերաբերյալ: Հետագայում նրանց միացան նավթային մյուս «քույրերը»: Այսպես ծնվեց միջազգային նավթային կարտելը (համաձայնագիրը): Սահմանելով ազդեցության ոլորտի բաշխման սկզբունքները ամբողջ աշխարհում, «յոթ քույրերը» հանդես էին գալիս որպես մեկ կազմակերպություն՝ միջազգային շուկայում նավթի բարձր գները պահպանելու և նավթային այլ ընկերությունների մրցակցությանը դիմակայելու նպատակով:

²⁵⁹ Միջազգային կոնցեսիան կապված է նաև Գալուստ Գյուլբենկյանի անվան հետ: Գյուլբենկյանի ակտիվ աջակցությամբ անգլիացիները կարողացան խափանել կոնցեսիայի հանձնումը ամերիկացիներին: Իր «ժառանգությունների» համար Գյուլբենկյանը ստացավ բաժնետոմսերի 5 տոկոսը: Այսուհետ նա հայտնի դարձավ որպես «պարոն 5 տոկոս»:

Միջազգային նավթային կարտելի մասնակիցները Մերձավոր և Միջին Արևելքում, Լատինական Ամերիկայում, Աֆրիկայում և Հարավարևելյան Ասիայում կոնցեսիայով կամ վարձակալությամբ ստացան մի քանի միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածություն: «Յոթ քույրերը» արմատավորվեցին նավթ արտադրող և սպառող երկրների միջև՝ գրեթե ամբողջությամբ խլելով նավթի միջազգային շուկայի մենաշնորհը:

Պետք է նշել, որ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, բրիտանացիներին էր պատկանում մերձավորարևելյան նավթի արդյունահանման շուրջ 80 տոկոսը, իսկ ամերիկացիներին՝ միայն 14%-ը:

Սակայն անգլիացիները, որոնք վերահսկում էին Իրանի և Իրաքի հանքավայրերը, ռազմավարական խոշոր սխալ գործեցին, բույլ տալով ամերիկացի «քույրերից» մեկին՝ հիմնավորվել Սաուդյան Արաբիայում: 1932թ. նավթի առաջին շատրվանը խփեց Բահրեյնի և Սաուդյան Արաբիայի միջև ընկած հատվածում: «Սթանդարդ օյլ օֆ Կալիֆորնիան» («Սոկալ») կոնցեսիա ստացավ Սաուդյան Արաբիայում: Անգլիացիներն, իհարկե, դիմադրեցին, բայց թույլ: Այսպիսով, ամերիկյան բիզնեսը արմատավորվեց Սաուդյան Արաբիայում: «Սոկալը» որոշ ժամանակ անց բաժնետոմսերի կեսը վաճառեց «Թեքսակոյին» և միասին նրանք ստեղծեցին «Արաբիեն-Ամերիկեն օյլ Կոմպանի»՝ «ԱՐԱՄԿՈ»-ն, որը դարձավ ամենախոշոր նավթահանող ընկերությունն աշխարհում:

Քուվեյթում մրցակցության մի քանի ամիսներից հետո կոնցեսիան ստացավ «Քուվեյթ օյլը», որի բաժնետոմսերը հավասար բաժանեցին «ԱԻՆԸ» և «Գալֆ օյլը»: 1944-45թթ. ձմռանը, հանդիպում նախապատրաստվեց ԱՄՆ նախագահ Ռուզվելթի և Սաուդյան թագավորության հիմնադիր Իբն Սաուդի միջև, որը թերակողմ սկիզբ դրեց ամերիկյան քաղաքական, իսկ այնուհետև նաև՝ ռազմական ազդեցությանը: Եթե 1950 թվականին մերձավորարևելյան նավթի հանույթում ամերիկյան կապիտալի բաժինը կազմում էր մոտ 40 տոկոս, ապա 1955 թվականին հասավ 60 տոկոսի:

Այսպիսով, Միացյալ Նահանգները վերահսկողության ենթարկեցին ռազմավարական կարևորություն ունեցող Մերձավոր Արևելքի նավթային պաշարները՝ քաղելով ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական բացառիկ օգուտներ:

Մինչև 1950-ական թվականները, Մերձավոր Արևելքում գործում էր կոնցեսիոն համաձայնագրերի միանգամայն կողոպտիչ, ամրագրված վճարումների սկզբունքը: Այսինքն՝ մերձավորարևելյան երկրները «հում նավթի» իրացման դիմաց ընդհանուր շահույթից ստանում էին միայն 16-18 տոկոս: Եվ դա բնական էր, քանի որ կարտելի մասնակիցները կոնցե-

սիաները ստացան այն ժամանակ, երբ նավթով հարուստ երկրները գաղութներ էին կամ կիսագաղութներ: Կոնցեսիոն որևէ համաձայնագիր չէր նախատեսում տեղական կապիտալի մասնակցությունը նավթի հետախուզման, հանույթի, տեղափոխության, վերամշակման և արտադրական կամ վաճառահանման այլ օպերացիաներին: Նավթային երկրները փաստորեն գուրկ լինելով սեփական միջոցներով մասնակցելու նավթի ինքնուրույն արդյունահանմանը՝ գրկված էին նաև նավթի արտադրական վերոհիշյալ ամբողջ ընթացքին մասնակցությունից:

1950-54թթ. Իրանում և անկախություն ձեռքբերած մի շարք արաբական երկրներում ազգային հարստությունների համար ծավալված պայքարի արդյունքում նավթ արտահանողները մշակեցին եկամուտները բաշխելու նոր նորմաներ: Մահմանվեց, այսպես կոչված, «ֆիֆթի-ֆիֆթի» (50:50) սկզբունքը, որը ձևականորեն նախատեսում էր հավասար մասերի բաժանել «հում նավթի» վաճառքից ստացված շահույթը՝ «տեղեկատու» գների հիման վրա: Հաշվարկը կատարվում էր «քույրերի» կողմից հաստատված ոչ միայն նավթի արհեստականորեն իջեցված տեղեկատու գների հիման վրա, այլև, օգտվելով արաբական երկրների կառավարությունների այդ հարցերի վերաբերյալ անիրազեկությունից կամ էլ դիմադրելու անկարողությունից, նրանց կողմից շահույթի կեսի մեջ էր մտցվում և վարձակալության վճարը, և շահույթներից ստացված հատկացումները:

Փաստորեն նոր համակարգը նավթի տնօրեն երկրներին բողոքում էր շահույթի 50 տոկոսից էլ պակաս: Մոնոպոլ-կոնցեսիոն երկրները շահագրգռված էին նավթի վաճառքը կատարել ցածր գներով, քանի որ, հանձնելով այն իրենց մասնաճյուղերի ձեռքը, նրանք նավթի և նավթամթերքների շարժման հաջորդ փուլերում՝ համապատասխանաբար ավելացնում էին շահույթները: Հատկացումների մեխանիզմը «յոթ քույրերին» թույլ էր տալիս շուկայի կայուն իրավիճակում ամենաբարձր շահույթները ստանալ, իսկ վատանալու դեպքում՝ նավթի տերերի վրա դնել կորուստի զգալի մասը:

1960 թվականի ամռանը «Մթանդարդ օյլ օֆ Նյու Ջերսի» ընկերությունը մի քայլ արեց, որը, ինչպես երբեք, միավորեց Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթ արտադրող պետություններին: «Ջերսին» իջեցրեց մերձավորարևելյան նավթի տեղեկատվական գինը: Շուտով մյուս խոշոր ընկերություններն էլ հետևեցին նրա օրինակին: Բաղդադից մինչև Էռ-Ռիադ, Թեհրանից մինչև Քուվեյթ կառավարությունները ծայրաստիճան գայրույթի մեջ էին: Նավթային երկրները որոշեցին միավորվել և թույլ չտալ գների իջեցում, սահմանել տեղեկատու գնի նոր համակարգ, որի հիման վրա նավթային ընկերության շահույթներից կատարվում էին հատկացումներ: Բաղդադում տեղի ունեցավ խորհրդակցություն, որը

1960թ. սեպտեմբերին հանգեցրեց նավթ արտահանող երկրների կազմակերպության (ՆԱԵԿ/OPEC) ստեղծմանը: Սկզբում դրա մեջ էին մտնում Իրանը, Իրաքը, Քուվեյթը, Մաուրյան Արաբիան և Վենեսուելան: Ավելի ուշ՝ նրան միացան Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Կատարը, Լիբիան, Ալժիրը, Ինդոնեզիան, Նիգերիան, Էկվադորը, Գաբոնը:

ՆԱԵԿ-ի անդամները պահանջեցին նավթի համար սահմանել հաստատուն տեղեկատու գին, և այն բարձրացնել իր նախկին մակարդակին, որը չպետք է փոփոխել առանց արտահանող երկրների կառավարությունների հետ նախապես խորհրդակցելու: Պարսից Ծոցի գոտու ՆԱԵԿ-ի մասնակիցների երկրորդ պահանջը այն էր, որպեսզի վարձակալության վճարը մտցվի ընկերության շահագործման ծախսերի մեջ և եկամտահարկը 50 տոկոսով հանվի մնացած գումարից: Վերջապես, ՆԱԵԿ-ի անդամները հրաժարվեցին իրենց վրա վերցնել ընկերության առևտրական ծախսերի մի մասը:

ՆԱԵԿ-ի կողմից ծավալված պայքարը առաջին լուրջ արդյունքը տվեց 1970 թ. դեկտեմբերին Կարակասում կազմակերպության 21-րդ նստաշրջանին, երբ նավթ արտահանող երկրները նավթային ընկերություններից պահանջեցին վերանայել «50:50» հաշվարկային սկզբունքը: 1971թ. Թեհրանում ստորագրվեց համաձայնագիր ՆԱԵԿ-ի վեց երկրների և տարածաշրջանում գործող ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական և հոլանդական ընկերությունների միջև, որի համաձայն, հաշվի առնելով տղաճի տեմպերը նախատեսվում էր նավթի տեղեկատու գների տարեկան բարձրացում, մինչև 55 տոկոս «հում նավթի» իրացումից առաջացած շահույթի տրամադրում նավթ արտահանող երկրներին վարձակալման վճարի՝ «ոռյաթի» առանձնացում (որպես վճարումների ինքնուրույն տեսակի): Համաձայնագրի կարևորագույն արդյունքն այն էր, որ վերջ դրվեց «ֆիֆթի ֆիֆթի» համակարգին և պատմության մեջ առաջին անգամ մերձավորարևելյան երկրների համար ձեռնադրվեց շահույթի բաշխման ձև սահմանվեց:

Սկզբունքորեն կարևոր առանձնահատկություն դարձավ 1967թ. սկսած արաբական երկրների կողմից որպես ճնշման միջոց նավթի օգտագործումը ԱՄՆ և արևմտյան այլ երկրների վրա: 1967թ. «վեցօրյա» արաբա-իսրայելյան պատերազմի արդյունքում, արաբական երկրները կասեցրին Իսրայելին հովանավորող՝ ԱՄՆ և ՆԱՏՕ-ի որոշ երկրներ նավթի արտահանումը: Լիբանանը և Սիրիան ընդհատեցին նավթի առաքումները իրենց տարածքով: Չնայած նավթային էմբարգոն տևեց ընդամենը հունիսից-սեպտեմբեր և չէր կարող լցոնորեն վատթարացնել իրավիճակը նշված երկրների ներքին շուկաներում ու շոշափելիորեն կրճատել նավթային մոնոպոլիաների շահույթները, այնուամենայնիվ, արաբական երկրների այդ քայլը տեսանելի դարձրին «արաբական զենքի» ոչ սակավ հնարավորությունները:

1973թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմի ընթացքում արաբական երկրները նույնպես հաջողությամբ օգտագործեցին նավթը, որպես քաղաքական զենք, սակայն ոչ առանց տարածայնությունների նավթային էմբարգոյի շարունակման նպատակահարմարության, դադարեցման և այլ հարցերի շուրջ: Այսուհանդերձ, նավթի առաքման կասեցումը (էմբարգո), որին մասնակցեցին Սաուդյան Արաբիան, Քուվեյթը, Բահրեյնը, ԱՄԷ-ն, Իրաքը, Կատարը, Եգիպտոսը, Սիրիան, Ալժիրը և Լիբիան, տևեց 5 ամիս: Այն լրջորեն ապակայունացրեց իրավիճակը ԱՄՆ-ում, ճապոնիայում, արևմտաեվրոպական այլ երկրներում: 1975թ. սեպտեմբերին, Միացյալ Նահանգների պետարտուղար Հենրի Էլսինջերը ելույթ ունենալով Օհայո նահանգում, հայտնեց, որ ԱՄՆ-ում էմբարգոն հանգեցրեց 500 հազար աշխատատեղերի փակմանը և ազգային համախառն արտադրանքի կրճատմանը՝ 10 մլրդ. ամ. դոլարի:

Արաբական աշխարհում նավթային ակտիվ քաղաքականություն է վարում 1968թ. ստեղծված Նավթ արտահանող արաբական երկրների կազմակերպությունը (ՆԱԱԵԿ/OAPEC): Այդ կազմակերպությանը անդամակցում են 10 արաբական երկրներ՝ Սաուդյան Արաբիան, Իրաքը, Քուվեյթը, Բահրեյնը, ԱՄԷ, Կատարը, Եգիպտոսը, Լիբիան, Ալժիրը և Սիրիան: ՆԱԱԵԿ-ի շրջանակներում իրականացվում է արաբական պետությունների նավթային քաղաքականության համակարգումը, համատեղ քայլեր են ձեռնարկվում ազգային նավթային արդյունաբերության զարգացման (նավթամշակման և տրանսպորտային), մոնոպոլիաների գործառույթների սահմանափակման, «նավթային զենքի» օգտագործման ուղղությամբ:

70-ական թվականներին արաբական երկրներում տեղի ունեցող ներքին քաղաքական կտրուկ փոփոխություններն իրենց հերթին հանգեցնում էին նաև համաշխարհային նավթային համակարգում հեղափոխական տեղաշարժերի: Միանգամայն հստակ էր, որ կոնցեսիաների և նավթապաշարների շահագործման կիսազաղութային մեթոդները իրենց սպառել էին: Այսպես. 1972թ. հունիսի 1-ին Իրաքի հանրապետության հեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը օրենք ընդունեց՝ Իրաք Փետրոլեում Կոմպանիի (ԻՓԿ)²⁶⁰ սեփականությունը ազգայնացնե-

260 «Իրաք Փետրոլեում քոմպանին» ստեղծվել է 1928թ. Բաբա-Գուռուտի հանքավայրում նավթի առաջին շատրվանը խփելուց հետո: Ընկերության մեջ բաժնետոմսերը բաշխվել էին հետևյալ կերպ՝ 23.75 տոկոս ստացավ Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը («Բրիթիշ Փետրոլեում»), նույնքան էլ «Ռոյալ Դաշ-Շելլը», «Կոմպանի ֆրանսեզ դը պետրոլ» և ամերիկյան երկու ընկերություն միասին՝ «Մբանդարդ օյլ օֆ Նյու Ջերսին» («Եքսոն») և «Մոբիլ օյլը»:

լու մասին: Նույն օրը Սիրիայի նախագահը հայտարարեց այդ երկրի տարածքում գտնվող ԻՓԿ-ի ամբողջ ունեցվածքի ազգայնացման մասին: 1979թ. Իրանում տեղի ունեցած իսլամական հեղափոխությունը Արևմուտքը զրկեց նաև նավթի այդ խոշորագույն աղբյուրից: Սակայն ոչ բոլոր նավթարդյունաբերող երկրներն էին տնտեսական ինքնուրույնության գնում հեղափոխական միջոցներով: Նրանցից ոմանք նախապատվությունը տալիս էին աստիճանական վերափոխություններին:

Այնուամենայնիվ, օգտագործելով նավթի առաքումներից Արևմուտքի աճող կախվածության հանգամանքը, ՆԱԵԿ-ի անդամ նավթարդյունաբերող երկրները արդեն 1980թ. գրեթե վերացրել էին անհավասար կոնցեսիաների համակարգը, ազգայնացրել էին իրենց տարածքում գտնվող օտարերկրյա մոնոպոլիաների սեփականությունը և սկսեցին պայքարել պատրաստի արտադրանքի և հումքի միջև զնային հարաբերակցությունը նվազեցնելու ուղղությամբ:

«Նավթադոլարների» հեղեղը, որն անցյալ դարի 70-80թթ. թափվեց արաբական երկրների, հիմնականում Արաբիայի միապետությունների վրա, ուղղվեց այդ երկրներում զարգացման վիթխարի նախագծերի մեջ: Եվ եթե ժամանակին խոսվում էր միջազգային նավթային մոնոպոլիաների «յոթ քույրերի» մասին, ապա տնտեսագետները սկսեցին օգտագործել «յոթ եղբայրներ» արտահայտությունը՝ նկատի ունենալով նավթարդյունահանող երկրներում ստեղծված ֆինանսական խոշոր հիմնադրամները՝ Ջարգացման Սաուդյան հիմնադրամը, Աբու-Դ-աբիյում Արաբական տնտեսական զարգացման հիմնադրամը, Արաբական երկրների տնտեսական զարգացման Քուվեյթի հիմնադրամը, Արաբական երկրների լիգայի կողմից ստեղծված Տնտեսական և սոցիալական զարգացման հիմնադրամը, ինչպես նաև 1974թ. և 1975թ. հիմնադրած Տնտեսական զարգացման արաբական և Ջարգացման իսլամական բանկերը: Գոյություն ունի նաև ՆԱԵԿ-ի միջազգային զարգացման հիմնադրամը, որին արաբական երկրները հատկացնում են նրա ամբողջ միջոցների 52 տոկոսը:

Ամերիաժեշտ է նշել նաև այն հանգամանքը, որ նավթային գործոնը մեծապես նպաստեց արաբական աշխարհի սոցիալ-տնտեսական տարբերակմանը: Նավթ արտահանող երկրները իրենց զարգացման մակարդակով «պոկվեցին» մյուս արաբական երկրներից՝ վերաձվելով հատուկ արտոնյալ խմբի: Նավթային գործոնն ազդում է արաբական երկրների ոչ միայն ներքին՝ տնտեսական, սոցիալական, գիտական, մշակութային զարգացման, այլև նրանց միջև քաղաքական համագործակցության վրա: Այսպես. Սաուդյան Արաբիան նավթից ստացված եկամուտների շնորհիվ՝ աս-

տիճանաբար ծավալում է իր ազդեցությունը արաբական աշխարհում: Հենվելով իսլամական սրբավայրերի (Մեքքա և Մեդինա) վերահսկողության վրա, իր տրամադրության տակ ունենալով անասհմանափակ ֆինանսական կարողություններ և ցուցաբերելով տնտեսական օժանդակություն, ելնելով արտաքին քաղաքական գերակայություններից, սատույան արքունիքը հավակնում է արաբական աշխարհի առաջնորդի դերի վրա և կարևոր դերակատարություն ունի միջարաբական հարաբերություններում:

Մի կողմից նավթը աներևակայելի հարստություն բերեց արաբական, մասնավորապես Ճոջի երկրներին, լայն հնարավորություններ ստեղծելով նրանց տնտեսական զարգացման համար, մյուս կողմից էլ այդ երկրներին մշտապես կախվածության մեջ է պահում միջազգային շուկայի տատանումներից: Իր հերթին Վաշինգտոնի քաղաքականությունը արաբա-իսրայելյան հակամարտության նկատմամբ, գերտերության կայսերական խնդիրներն ու մեթոդները անխուսափելիորեն հակազդեցություն են առաջացնում Արաբիայում, ուր ժողովրդական շարժումները աստիճանաբար գնալով սկսում են կրել հակաամերիկյան բնույթ՝ անցնելով ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ կրոնական կարգախոսների տակ: 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահավոր ողբերգությունն ու դրան հետևած զարգացումները վերոհիշյալի հավելյալ ապացույցն են հանդիսանում:

19. ՋՐԱՅԻՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ²⁶¹

Համաշխարհային ջրային պաշարների 97 տոկոսը կազմում են օվկիանոսների ջրերը, որոնք պիտանի չեն խմելու, գյուղատնտեսության և արդյունաբերական օգտագործման համար: Ջրային ողջ պաշարների միայն երեք տոկոսը կարող է բավարարել մարդկանց կարիքները: Սակայն դրանից 2%-ից ավելին գտնվում է սառույցների և խորը ստորգետնյա ջրավազանների տեսքով, որոնք նույնպես չեն կարող օգտագործվել: Փաստորեն, երկրագնդի ջրային պաշարների միայն 0.36 %-ը, որը կազմում են գետերը, լճերն ու ճահիճները, կարող է համարվել մաքուր ջրի աղբյուր: Վերջինիս անհավասար աշխարհագրական բաշխումը առավել ցայտուն կերպով ի հայտ է գալիս Մերձավոր Արևելքում, որը հյուսիսային Մեքսիկայի և Աֆրիկայի հետ միասին, հանդիսանում է ջրային սուր պահանջարկ ունեցող տարածաշրջաններից մեկը:

Եթե համաշխարհային նավթային պաշարների օգտագործումն և արդյունավետ վերահսկումը դեռևս 20-րդ դարում գտնվում էր գիտնականների ու քաղաքական գործիչների ուշադրության կենտրոնում, ապա ջրային խնդիրը, որոշակիորեն անտեսվելով, 21-րդ դարում կարող է դառնալ պետությունների միջև ծագած հակամարտությունների հիմնական պատճառներից մեկը:

261 Hillel, Daniel. Rivers of Eden: The Struggle for Water and the Quest for Peace in the Middle East. New York, Oxford University Press, 1994; Hydropolitics: Conflicts over Water as a Development Constraint, edited by Leif Ohlsson. Atlantic Highlands, NJ, Zed Books, 1995; International Waters of the Middle East: From Euphrates-Tigris to Nile, edited by Asit K. Biswas. Bombay, India, Oxford University Press, 1994; Klot, Nurit. Water Resources and Conflict in the Middle East. New York, Routledge, 1994; Murakami, Masahiro. Managing Water for Peace in the Middle East: Alternative Strategies. New York, United Nations University Press, 1995; National Research Council (U.S.). Committee on Sustainable Water Supplies for the Middle East. Water for the Future: The West Bank and Gaza Strip, Israel, and Jordan. Washington, National Academy Press, 1999; Shapland, Greg. Rivers of Discord: International Water Disputes in the Middle East. New York, St. Martin's Press, 1997; Sherman, Martin. The Politics of Water in the Middle East: An Israeli Perspective on the Hydro-Political Aspects of the Conflict. New York, St. Martin's Press, 1999; Water, Peace and the Middle East: Negotiating Resources in the Jordan Basin, Hydropolitics Along the Jordan River: edited by John A. Allan. New York, St. Martin's, 1996; Wolf, Aaron T. Scarce Water and Its Impact on the Arab-Israeli Conflict. New York, United Nations University Press, 1995

Ջրային հակամարտությունը Մերձավոր Արևելքում երկար պատմություն ունի և ներկայումս դեռևս պահպանվում է հակամարտության բռնկման հնարավորությունը՝ քանի դեռ տարածաշրջանի քաղաքական սահմանները, բաժանելով տարբեր ազգային և կրոնական խմբեր, հաշվի չեն առնում կենսական ջրային գործոնը: Փաստորեն, բոլոր գետերը և հիմնական ջրավազանները գտնվում են միջազգային վերահսկողության տակ և համատեղ օգտագործվում են տարբեր երկրների կողմից: Ջրի պակասը Մերձավոր Արևելքում արդեն իսկ խաչընդոտում է արդյունաբերական զարգացմանը: Տարածաշրջանի բնակչության աճը ամենաբարձրն է աշխարհում՝ եթե 20-րդ դարի վերջում այնտեղ բնակվում էր շուրջ 425 մլն. մարդ, ապա 25 տարի հետո այդ թիվը կարող է կրկնապատկվել: Ջրային հակամարտությունը Մերձավոր Արևելքում բարդանում է նաև արաբա-իսրայելյան հակամարտության առկայությամբ, ռազմական բախումների, քաղաքական անկայունության, անապատների և բարդ կլիմայական պայմանների գոյությամբ:

Մերձավոր Արևելքում ջրային հակամարտությունը ծավալվում է չորս հիմնական ջրային համակարգերի շուրջ՝ **Տիգրիս-Եփրատյան, Նեղոսի, Հորդանան գետի ջրավազաններն ու Արևմտյան ափի արտեզյան ագրյուրները:** Նշված համակարգերի ջրային պաշարների օգտագործման շուրջ էլ ծավալվում է պայքարը հարակից երկրների միջև: Միջազգային իրավունքի մեջ որոշ չափով անտեսված է ջրային ռեսուրսներից համատեղ օգտվելու հարցը: Գոյություն ունեցող տեսություններից մեկի համաձայն, որը հայտնի է Հարմոնի հայեցակարգ /Harmon Doctrine/ անվան տակ, ջրավազանի վերին մասում գտնվող պետությանն է վերապահվում ջրի օգտագործման ողջ իրավունքը: Գոյություն ունեցող մեկ այլ մոտեցումն է՝ ջրային պաշարների հավասար բաշխումը հարևան պետությունների միջև: Այսպիսով, գետերի ակունքները վերահսկող երկրները պնդում են, որ իրենք պետք է վերցնեն այնքան ջուր, որքան ուզում են, իսկ գետերի ստորին հոսանքներում գտնվող երկրները միշտ առարկել են այս տեսակետի դեմ:

Տիգրիս-Եփրատյան ավազանը

Թուրքիան, որ վերահսկում է Տիգրիս-Եփրատյան ավազանի ակունքը՝ ջրային զանգվածի 20%-ը, իր պայմաններն է թելադրում գետերի ստորին հոսանքում գտնվող երկրներին՝ Իրաքին և Սիրիային, որոնք համապատասխան հատվածում վերահսկում են ավազանի 66%-ը: Թուրքիան նախաձեռնել է Հարավ-արևելյան Անաթոլիայի Նախագիծ (GAP)

կոչվող ջրային կառավարման ընդարձակ համակարգի ստեղծումը: Տնօրինելով գետերի վերին ավազանները տարածքները, Թուրքիան իր ջրային ռեսուրսների օգտագործման նպատակով նախաձեռնեց 22 ամբարտակների և 25 ոռոգիչ համակարգերի կառուցման գործը: Իրաքն ու Սիրիան մտավախություն ունեն, որ եթե Թուրքիան սկսի լցնել իր ջրամբարները, ապա ջրի հոսքը դեպի իրենց կողմ կարող է էականորեն նվազել՝ վնաս հասցնելով գյուղատնտեսական սեկտորին: Իր գործողությունները, Թուրքիան փորձում է արդարացնել հետևյալ կերպ. «Եթե արաբական երկրները միայնակ շահագործում են իրենց նավթային պաշարները, ինչու Թուրքիան պետք է նրանց հետ կիսի իր ջրային ռեսուրսները»:²⁶²

Թուրքիայի ընդարձակ ոռոգման համակարգն արդեն իսկ էապես բուլացնում է ջրի հոսքը: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ ոռոգելի հողերի հետ հեռացող քիմիական տարրերն ու աղերը շարունակ որակագրկում են Սիրիա և Իրաք հասնող ջրերը: Հետևաբար, երկու երկրներն էլ ռազմավարական տեսանկյունից խոցելի վիճակում են հայտնվել Անկարայի կայացրած վերոհիշյալ նախագծերի իրականացման որոշումից հետո: Մակայն արաբական այդ երկրները ի գործու չեն՝ տարածաշրջանի հզոր ռազմական պետություններից մեկի՝ Թուրքիայի, նմանօրինակ վարքագծի դեմ ռազմական, քաղաքական կամ տնտեսական լուրջ լծակներ գործադրել: Դեռ ավելին, ամբարտակն անհնար է ոչնչացնել, քանի որ նույնիսկ նրա հնարավոր փոքր ճեղքման դեպքում՝ գետի վարարման արդյունքում, այն կարող է մեծ ավերածությունների ենթարկել գետի ավազանները քաղաքներն ու ոռոգման համակարգերը: Հաշվի առնելով Սիրիայի և Իրաքի միջև առկա տարածայնությունները, դժվար է նաև ակնկալել այդ երկրների կողմից միասնական արդյունավետ հակադարձ քայլերի ձեռնարկում: Նրանց միջև առկա համաձայնության միակ կետը թերևս այն է, որ երկուսն էլ սատարում են քրդական փոքրամասնությանը Թուրքիայի դեմ պայքարում: Ի պատասխան, Թուրքիան դիմում է կտրուկ միջոցների ու սպառնալիքների, ընդհուպ մինչև՝ դեպի հարևան երկրներ գետի ջրային հառաքի ամբողջական կասեցում, հավելյալ լարվածություն ստեղծելով, առանց այդ էլ պայքունավտանգ-տարածաշրջանում:

262 "The Strategic Importance of Water," by Kent Hughes Butts US Army War College Quarterly, Spring, 1997, Vol. XXVII, No. 1

Նեղոսի ավազանը

Նեղոսը Եգիպտոսի սիրտն է համարվում և դեռևս վաղնջական ժամանակներից պաշտամունքի առարկա է հանդիսացել երկրի բնակչության կողմից: Եվ իսկապես, դեռ ինքնաթիռից կարելի է տեսնել Նեղոսի շնորհիվ ծաղկող գյուղատնտեսական կանաչ տարածքները, որոնք գետի բացակայության պայմաններում պարզապես կվերածվեին անապատի: Եգիպտոսն իր ջրային կարիքների շուրջ 97%-ը բավարարում է Նեղոսի հաշվին: Պատմության ողջ ընթացքում Եգիպտոսի կառավարիչները դրսևորել են կամք և վճռակամություն Նեղոս գետի իրենց հատվածը պաշտպանելու հարցում:

Եգիպտոսն աշխարհի ամենաերկար գետի ափամերձ պետություններից աշխարհագրական դիրքով վերջինն է: Գետի երկայնքով գտնվում են ութ պետություններ, որոնք նախքան Նեղոսի Եգիպտոս հասնելը, օգտվում են գետի ջրային պաշարներից: Ջրային հիմնական հակամարտությունը Նեղոսի ջրավազանի շուրջ ծավալվում է Եգիպտոսի, Սուդանի, Եթովպիայի և Լիբիայի միջև: Նեղոսի ջրերի օգտագործման հարցը բանակցությունների առարկա է հանդիսացել նաև Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև դեռևս 1978թվականին, երբ առանց որևէ գործնական արդյունքի բննարկման դրվեց խոշորագույն այդ գետի ջրային պաշարների «համատեղ օգտագործման» հարցը:

Կապույտ Նեղոսի 85%-ը Եթովպիայից շարունակելով իր հոսքը մտնում է Մուդան, ուր միանալով Սպիտակ Նեղոսի հետ և Խարտումում բողնելով ջրերի 15%-ը, հոսում է Եգիպտոս: Եգիպտոսի և Սուդանի միջև Նեղոսի ջրերի օգտագործման հարցը կարգավորվում է 1959թ. կնքված համաձայնագրով, ըստ որի, Նեղոսից 55,5 մլրդ. խորանարդ մետր հատկացվում է Եգիպտոսին՝ ջրերի 60%-ը, իսկ 18,5 մլրդ.՝ Սուդանին: Ներկայումս Սուդանում արմատական մահմեդական կառավարիչները փորձում են խուսափել համաձայնագրի կետերի կատարումից:

Ավելցուկային ջրերի խնայողության և փոքր ջրապարունակող շերտերում հավելյալ անցքերի բացման շնորհիվ՝ Եգիպտոսին 1990թ. հաջողվեց ավելացնել իր ջրային պաշարները 63.5 մլրդ. խոր. մետրով: Չնայած որ 2000թ. տվյալներով, Եգիպտոսի իրական պահանջարկը արդեն իսկ կազմում էր մոտ 70 մլրդ. (պետք է նկատի ունենալ, որ Եգիպտոսի բնակչությունը 2027թ. կկրկնապատկվի):

Եգիպտոսին չեն կարող չանհանգստացնել նաև Եթովպիայի ծրագրերը՝ երկրի լեռնային շրջաններում ջրամբարներ կառուցելու ուղղությամբ: Թոթավելով Մենգիստուի վարչակարգը, Եթովպիայի ղեկավարությունը ձգտում

է խթանել երկրի տնտեսական զարգացումը: Վերջինս անհնար է իրականացնել առանց Կապույտ Նեղոսի ջրերի լայն օգտագործման: Ամբարտակները պետք է ապահովեն ինչպես հողերի ոռոգումը, որոնք թեև պտղաբեր, սակայն չոր են, այնպես էլ նոր արդյունաբերության պահպանման նպատակով պահանջվող հիդրոէլեկտրաէներգիան: Այս հարցում Եգիպտոսի դրսևորած անհաշտ կեցվածքը հավանաբար կհանգեցնի նախագծերի կասեցմանը, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1989թ., երբ Կահիրեն սպառնաց պատերազմ հայտարարել Եթովպիային՝ իսրայելյան մասնագետների հետ համատեղ ջրամբարների կառուցման նախագծերը կյանքի կոչելու դեպքում:

Լիբիայում իրականացված ջրային նախագծերը, որոնց համաձայն, ստորգետնյա ջրերը հզոր պոմպակայանների միջոցով ջուր են արտամղում, ապահովելով երկրի հյուսիսային շրջանների կարիքները, մեծապես ազդում են Նեղոսի մակարդակի վրա և բարդություններ առաջացնում Եգիպտոսի և Լիբիայի հարաբերություններում:

Այնուամենայնիվ, տարածաշրջանի բնակչության սրընթաց աճն ու պարբերաբար երաշտները մեծացնում են այս կարևոր գետի շուրջ հակամարտության առաջացման հավանականությունը:

Հորդանանի ավազան

Հորդանան գետի ավազանի շուրջ ընթացող հակամարտությունը համապարփակ բնույթ ունի և ներկայումս այն ամենաբարդ ջրային խնդիրներից մեկն է համարվում: Արաբա-իսրայելյան հակամարտության տարբեր փուլերում այն կողմերի համար առանցքային նշանակություն է ունեցել: Չնայած Հորդանան գետի արտահոսքը երկու տոկոսով զիջում է Նեղոսին, սակայն այն անկասկած կենսական մեծ նշանակություն ունի ափամերձ երկրների՝ Իսրայելի, Հորդանանի, Սիրիայի, Լիբանանի և Պաղեստինյան նոր պետության համար: Հորդանան գետը սնվում է չորս գետերից՝ Դան, Հասբանի, Բանիաս և Յարմուկ: 1967թ. պատերազմի ընթացքում արաբական երկրներից բռնագրավված հողերի ու Լիբանանի հարավում անվտանգության գոտու ստեղծման արդյունքում, Իսրայելը դե ֆակտո դարձավ Հորդանան գետի ավազանի ամենամեծ ափամերձ երկիրը, ինչը վերջինիս հնարավորություն ընձեռեց վերահսկել Հորդանան գետի ջրերի ու նրա գետափի մեծ մասը: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1967թ. Իսրայելի կողմից գրաված Գոլանի Բարձունքներում Բանիասի ջրերի ակունքների առկայության հանգամանքը, որտեղից ջրերը լցվում են Գալիլեյան լիճը, որը Իսրայելի միակ մաքուր ջուր ունե-

ցող ավազանն է և ապահովում է երկրի ջրային կարիքների 1/3-ը: 1991թ. Մադրիդում մեկնարկած խաղաղության գործընթացի արդյունքում հաջողվեց ստորագրել իսրայելա-հորդանանյան խաղաղության համաձայնագիրը, որով սակայն ճանաչվեց միայն Հորդանանի կողմից «ներքին օգտագործման նպատակով ջրային նվազագույն կարիքները հոգալու» իրավունքը: Իսրայելը դժվար թե տարածքներ հանձնի առանց հաշվի առնելու կենսական ջրային գործոնը: Իսրայելի կողմից Գոլանների մինչ օրս բռնազավթումը, ինչպես նաև անգամ Լիբանանի հարավից իսրայելյան ուժերի դուրսբերումից հետո այնտեղ Շեբաա ագարակների /Shebaa farms/ շուրջ ծագած պայքարը վերոհիշյալի վառ ապացույցն են հանդիսանում:

Արևմտյան Ափի ջրային աղբյուրը

Ջրային մեկ այլ հակամարտություն կենտրոնացված է Արևմտյան Ափում, ուր հիմնական պայքարը ծավալվել է Իսրայելի կողմից՝ դեպի Յարբոն Տանիհին ջրի ստորգետնյա արտեզյան աղբյուր /aquifer/ մուտքի իրավունքի համար: Իսրայելը 1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմից ի վեր շրջափակման է ենթարկել պաղեստինյան Արևմտյան Ափը և անխնա շահագործում է նշված ջրային պաշարները: Արևմտյան Ափը բարձրավանդակ լինելով կասեցնում է տեղումների հոսքը Միջերկրական ծով, իսկ նրա արտեզյան ջրաշերտը թեքվում է դեպի Արևմտյան Ափ և հատում նախկին իսրայելյան սահման հանդիսացող Կանաչ գիծը: Իսրայելն այժմ խիստ կախված է արտեզյան այս աղբյուրից, որը կազմում է նրա ջրի կենցաղային սպառման 25-40%-ը: Մինչև 1990թ. սահմանափակումների իրականացումը, Իսրայելը հետևողականորեն բարձրացնում էր արտեզյան ջրերի շահագործման քվոտաները, խստորեն վերահսկելով պաղեստինցիների կողմից նրա օգտագործումը: Այս ջրերի մոտ 80%-ից օգտվում են իսրայելցիները, իսկ Արևմտյան Ափի հիմնականում պաղեստինցի բնակիչներին բաժին է ընկնում՝ ընդամենը 20%-ը: Չնայած Իսրայելն ի վիճակի է շարունակել արտեզյան ջրերի արտամղումը դեպի Կանաչ Գծի արևմտյան՝ իսրայելյան հատված, այնուամենայնիվ, Արևմտյան Ափի հանձնումը պաղեստինյան հսկողությունը անխուսափելիորեն կհանգեցնի Իսրայելի կողմից պոմպերի մեծամասնության վրա հսկողության կորստին: Արդյունքում, կարող է մեծանալ բունավոր թափոնների և այլ արտանետումների հավանականությունը, ինչն իր հերթին կհանգեցնի ջրի որակագրկմանը: Մի խոսքով, ջրային այդ աղբյուրից Իսրայելի ունեցած կախվածության հանգամանքը ևս մեծապես ազդում է պաղեստինյան տարածքների նկատմամբ Իսրայելի որդեգրած ռազմավարության վրա:

Մինչդեռ Իսրայելը ռոզգման կոմերցիոն տեխնոլոգիաների առումով հաճախ է բարձր զննահատականի արժանանում, սակայն նրա կողմից ընդհանուր ջրային ռեսուրսների կառավարումը անթերի չէ: Բյուրեղյա Հարթավայր /Crystal Plain/ կոչվող արտեզյան ջրերի երկրորդ աղբյուրը, որը բացառապես Իսրայելի տարածքում է գտնվում և հոսում է ափի երկայնքով, խիստ նվազել է: Միջերկրական ծովից տեղի է ունենում աղի ջրերի ներհոսք և գյուղատնտեսական թափոններից արտազատվող աղն ու նիտրատները աղտոտում են այս արժեքավոր ջրերի առնվազն 20%-ը:

Արդի աշխարհում ջրային պակասը ոչ միայն շրջակա միջավայրի անվտանգության խնդիր է, այլև մշտապես ապակայունացնող գործոն է հանդիսանում երկրագնդի տարբեր մասերում: Բնակչության աճը, ջրի պահանջարկն ու բնակլիմայական պայմանների գործալ փոփոխությունները 21-րդ դարում կարող են հանգեցնել շոշափելի աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների: Կարող ենք վստահ լինել, որ 21-րդ դարում ջրային խնդիրը մշտապես հիշեցնելու է միջազգային հարաբերություններում և ռազմաքաղաքական հարցերում աշխարհագրական ցուցանիշների կարևորության մասին: Իսկ Մերձավոր Արևելքում ջրային հակամարտությունը, ակնհայտ ծավալման միտումներ է դրսևորում ոչ միայն Իսրայելի և իր հարևան արաբական երկրների միջև, այլև հենց արաբական երկրների-միջև, ինչը տարածաշրջանի համար հղի է անկանխատեսելի հետևանքներով:

20. ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ ՀԻՄՆԱԽՆԳԻՐԸ ՊԱՂԵՍՏԻՆԱ-ԻՍՐԱԵՅԵԼՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ

ԱՄՆ Ազգային անվտանգության խորհրդում ելույթներից մեկի ժամանակ Մերձավոր Արևելքի հայտնի մասնագետներից Ֆ.Լեյֆսոնը ասել է. «Պաղեստինյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում որևէ մեկ կողմ չի կարող հասնել 100 տոկոսանոց բավարարման: Կողմերից և ոչ մեկը չի կարող ամբողջությամբ փոխհատուցում ստանալ իրենց հայրերի և պապերի հետ տեղի ունեցած պատմական անարդարությունների համար: «Նոր Մերձավոր Արևելքը» նշանակում է համատեղ ապագայի կառուցում: Իսկ այս ուղղությամբ ամենաբարդ և ցավոտ խնդիրներից է Երուսաղեմի ապագան»:²⁶³

Իսրայելյան կողմի համաձայն, Իսրայելի մայրաքաղաք՝ Յերուշալայիմը (Խաղաղության քաղաք)²⁶⁴ և ըստ պաղեստինյան կողմի, ապագա Պաղեստինի պետության մայրաքաղաք՝ Ալ-Ղուդսը (Սրբազան քաղաքը) հազարամյակներ գտնվել է մերձավորարևելյան թատերաբեմում ծավալվող պատմական իրադարձությունների էպիկենտրոնում:

Մ.թ.ա 3-րդ հազարամյակում Քանաանյան ցեղախմբի կողմից հիմնադրված Երուսաղեմ քաղաքը վերապրել է բազում տիրապետություններ՝ Հրեական (1 հազարամյակ մ.թ.ա), Եգիպտական (925 մ.թ.ա), Հռոմեական (63 մ.թ.ա), Բյուզանդական (629թ.), Մահմեդական (638թ.), Քրիստոնեական (1099թ.), նորից Արաբական (1187թ.), Օսմանյան (1517թ.) և չորս դար հետո Բրիտանական (1917-1948): 1885թ. ստորագրված Բեռլինի պայմանագրում նշվում էր. «Սրբավայրերի ստատուս-քվո (status-quo) չպետք է վտանգվի որևէ կերպ»:

263 Шагалъ В., Арабский мир: Пути познания, М., 2001

264 ԱՄՆ Օհայո նահանգի Մայամի համալսարանի պրոֆեսոր Թոմաս Իդինոպուլոսը իր «Երուսաղեմ» գրքում նշում է. «Քանաանցիները Երուսաղեմը համարում էին աշխարհի կենտրոն, գետնի և երկնքի հանդիպավայր: Նրանց համար միայն այնտեղ էր արևը ծագում և մայր մտնում: Ուստի այնտեղ էր նրանց աստվածներ Շալեմի և Շահրարի հայրենիքը: Առաջինը իր անունը տվեց Երուսաղեմին (Jeru-shalem), որը նշանակում էր Շալեմ (արևածագի) աստվածի տեղ: Երբ Իսրայելցիները եկան Քանաանների անտիկ հողը, նրանք փոխեցին Շալեմ անունը՝ եբրայական խաղաղություն-շղոմ (sholom) բառով: Դրանից հետո Երուսաղեմը սխալմամբ կոչվեց «խաղաղության քաղաք»:

1947թ. նոյեմբերի 29-ին ընդունված ՄԱԿ-ի Բաժանման Ծրագրի համաձայն, Երուսաղեմի կարգավիճակը հաստատվեց որպես «անկախ գոտի՝ հատուկ միջազգային վարչակարգի կառավարման ներքո»: Այն պետք է լիներ ապառազմականացված և կառավարվեր հատուկ հոգաբարձուների խորհրդի և կառավարչի կողմից, որն էլ իր հերթին չհանդիսանալով որևէ մեկ կողմի՝ իսրայելյան թե պաղեստինյան քաղաքացի, պետք է պաշտպաներ Սրբավայրերի հրեք դավանանքների շահերն ու ապահովեր խաղաղ գոյակցությունը նրանց միջև:

Սակայն առաջին արաբա-իսրայելյան պատերազմի արդյունքում (1948-49) Երուսաղեմը բաժանվեց Անդրհորդանանի և Իսրայելի միջև: Առաջինը գրավեց քաղաքի արևելյան մասը, ներառյալ «Հին քաղաքը», իսկ Իսրայելը՝ արևմտյան մասը՝ հռչակելով այն իր պետության մայրաքաղաքը:

ՄԱԿ-ի 1949թ. դեկտեմբերի 19-ի որոշումը Երուսաղեմը միջազգայնացնելու վերաբերյալ, այդպես էլ մնաց չիրագործված: Նման իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1967թ. «վեցօրյա» պատերազմը, որի արդյունքում Իսրայելը գրավեց Երուսաղեմի «Հին Քաղաքը»:

Վերջապես 1980թ. հունիսին Երուսաղեմն ամբողջությամբ հռչակվեց «Իսրայելի պետության մայրաքաղաք» Կնեսետի (խորհրդարանի) կողմից, ինչն անմիջապես քննադատության ենթարկվեց ՄԱԿ-ի կողմից: Երկու տարի անց Ֆեցի Ծրագրով նախատեսվում էր «անկախ Պաղեստինյան պետության ստեղծումը՝ Ալ-Ղուդս (Երուսաղեմ) մայրաքաղաքով»: Միացյալ Նահանգները շարունակ նշում էին Երուսաղեմի «անբաժանելիությունը», իսկ ԽՍՀՄ-ը կողմ էր արտահայտվում Երուսաղեմի բաժանմանը, ընդգծելով, որ քաղաքի արևելյան մասը պետք է հատկացնել արաբներին և դարձնել Պաղեստինյան պետության մայրաքաղաքը: Բոլոր հավատացյալների անխափան մուտքը դեպի սրբավայրեր պետք է ապահովվի քաղաքի ամբողջ տարածքում:

Պաղեստինա-իսրայելյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման հարցում առանցքային նշանակություն ունի Երուսաղեմի վերջնական կարգավիճակի որոշման հարցը: Վերջինս քննարկման առարկա է եղել շարունակաբար խաղաղության գործընթացի սկզբից:

1995թ. հոկտեմբերի 31-ին Ստոկհոլմում 17 ամիս բանակցություններից հետո, իսրայելյան կողմը ի դեմս Յոսսի Բեյլինի՝ Իսրայելի փոխարտգործնախարարի, և ՊԱԿ-ի Գործադիր Կոմիտեի անդամ Աբու Մազենի, հստակեցրին ապագա խաղաղության համաձայնագրի շրջանակները, ուր նախատեսվում էր Երուսաղեմի սահմանների վերաձևումը: Վերջինիս համաձայն, Երուսաղեմի մեջ էին ընդգրկվում մերձակա Աբու Դիս, Ալ-Ազա-

րին և Ալ-Ռամ արաբական գյուղերը, ինչպես նաև Մաալե և Աղունիմ հրեական բնակավայրերը: Երուսաղեմի պաղեստինյան արվարձանները, վերոհիշյալ գյուղերն ու բնակավայրերը կազմելու էին Ալ-Ղուդար՝ պաղեստինյան մայրաքաղաքը, իսկ հրեական մասերը՝ Իսրայելի մայրաքաղաքը: Երկու մայրաքաղաքները կազմելու էին մեկ բաց քաղաք՝ վերջինիս բոլոր մասեր ազատ մուտքով: «Հին քաղաքը» և մերձակա շրջաններին տրվում էր «սրբատեղի» հատուկ կարգավիճակ, ուր կողմերը կարող էին պահպանել իրենց ազգային խորհրդանիշները, իսկ ինքնիշխանության հետ կապված հարցերի լուծումը հետաձգվում էր մի քանի տարով:

Սակայն Իջիսակ Ռաբինի սպանությունը խափանեց Իսրայելի և Պաղեստինի միջև համապարփակ համաձայնագրի ստորագրումը, բնականաբար, չլուծելով նաև կողմերի համար ամենացավոտ՝ Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը:

Երուսաղեմի հիմնահարցը տարածայնության հիմնական առարկա դարձավ 1999թ. Քեմփ-Դևիդի բանակցություններում: Այնտեղ ակնհայտ դարձավ, որ կողմերը մի կողմ էին դրել Երուսաղեմի հարցին առնչվող միջազգային որոշումները և քննարկում էին քաղաքի նորովի բաժանման ծրագրերը: Երուսաղեմի, մասնավորապես «Հին քաղաքի» վրա պետական գերիշխանության հաստատման հարցը դարձավ Քեմփ-Դևիդի բանակցությունների ձախողման հիմնական պատճառներից մեկը:

Տեղեկություններ «ՀԻՆ ՔԱՂԱՔԻ» մասին

Երուսաղեմի «Հին քաղաքում» (85 հա) գտնվում են քրիստոնեական, մահմեդական և հրեական մի շարք կարևորագույն սրբավայրեր: Այն բաժանված է 4 քաղամասերի՝ քրիստոնեական, իսլամական, հրեական և հայկական: (Տես՝ Հավելված 3):

1997թ. տվյալներով «Հին քաղաքի» բնակչության թիվը կազմել է 31.500 մարդ (ամբողջ Երուսաղեմի բնակչությունը կազմում է 600 հազար), որի 70%-ը (22190) մահմեդական, 20%-ը (6300) քրիստոնյա և 10%-ը (3000) հրեա է:

Հայկական քաղամասում են գտնվում Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանը, Սուրբ Հակոբ Եկեղեցին, պատրիարքարանի գրադարանը, դպրանոցը, հայկական վարժարանը և եկեղեցիներ (Հին քաղաքից դուրս՝ Խաչեվանքը): Հայկական քաղամասը կազմում է «Հին քաղաքի» մոտ 1/5-ը մասը: Թաղամասն ունի 2200 բնակիչ, որից 1200-ը հայեր են, 350-ը՝ մահմեդական, մնացածը՝ հիմնականում հրեաներ: Պաղեստինցիներն ու հրեաները կազմում են այս քաղամասի բնակչության 1/3-ը:

Հրեաների թիվը հայկական քաղամասում կազմում է 653, իսլամականում՝ 168, քրիստոնեականում՝ 140:

Հրեական քաղամասը գտնվում է Հայկականի հարևանությամբ: Այն միակ տարածքն է Հին քաղաքում, ուր հրեաները մեծամասնություն են կազմում (88%, 2100 բնակիչ): Այս մասում ապրում է նաև 290 մահմեդական:

Հրեական և իսլամական քաղամասերի միջև ընկած հատվածում գտնվում է «Տաճարի բարձունք» (արաբերեն՝ «Հարամ աշ-Շարիֆ») կոչվող հատվածը:

Ըստ հրեական ավանդության (կամ պատմության), այդ բարձունքում է գտնվել հրեա ժողովրդի սրբության սրբոցը՝ Սողոմոնի տաճարը: Բարձունքի ստորին մասում է գտնվում «Լացի Պատը»՝ Սողոմոնի տաճարից մինչև օրս կանգուն է մնացած միակ պարիսպը, որտեղ ուխտագնացություն են կատարում աշխարհի բոլոր հրեաները: Հավատացյալ հրեաների համոզմամբ, նույն վայրում Մեսիայի գալստյամբ և նրա կողմից պետք է նորից կառուցվի Սողոմոնի տաճարը:

Տաճարի տեղում 7-րդ դարից գործում է Օմարի մզկիթը, նրա հարևանությամբ՝ իսլամական 3-րդ սրբավայր հանդիսացող «Ալ-Ակսա» մզկիթը, որտեղից, իսլամական ավանդության համաձայն, երկինք է համբարձվել Մուհամեդ մարգարեն:

Վերոհիշյալի պատճառով «տաճարի բարձունքը» և նրան հարող շրջակայքը «կտվախնձոր» է դարձել հրեաների և մահմեդականների միջև:

Մահմեդական քաղամասը Հին Քաղաքի ամենախիտ բնակեցվածն է և համասերը: Այստեղ ապրում են 22000 արաբներ, որոնց 94%-ը մահմեդականներ են:

Քրիստոնեական քաղամասը ունի բացարձակ մեծամասնություն կազմող քրիստոնյա բնակչություն. 4862 մշտական բնակիչներից՝ 3830-ը (79%): Առկա են մոտ 100 քրիստոնյա կրոնավորներ: Այս քաղամասում են գտնվում քրիստոնեական սրբավայրեր հանդիսացող «Սուրբ հարություն» տաճարը (որտեղ խաչվել, թաղվել և հարություն է առել Հիսուս Քրիստոսը), «Խաչի ճանապարհը», տասնյակից ավելի քրիստոնեական տարբեր դավանանքների եկեղեցիներ ու մատուռներ: Ներկայացված է երեք պատրիարքարաններով՝ **Հուճաց** ուղղափառ, որին ենթակա են բոլոր ուղղափառ եկեղեցիները (կառավարության մոտ ուղղափառ եկեղեցիների անունից ձայնի իրավունք ունի միայն Հուճաց պատրիարքարանը), **Հայոց** (որին տրվել են արևելյան՝ դպարի, եթովպիական և ասորի եկեղեցիների ձայների իրավունքը) և **Լատին կամ Ֆրանցիսկյան** (բոլոր կաթոլիկ եկեղեցիներ):

Պաղեստինյան և իսրայելյան դիրքորոշումները Երուսաղեմի կարգավիճակի վերաբերյալ

Պաղեստինյան կողմի տեսակետով Արևելյան Երուսաղեմը («Հին քաղաքը» ներառյալ) պետք է դառնա Պաղեստինի պետության մայրաքաղաքը, իսկ Արևմտյանը՝ Իսրայելի: Պաղեստինյան ներկայացուցիչները շարունակում են պահանջել մինչև 1967թ. եղած սահմանների ստատուս-քվոյի վերականգնումը:

Որպես փոխզիջումային տարբերակ, պաղեստինցիները կարող են քննարկել Հրեական քաղամասը և «Լացի Պատը» Իսրայելի ինքնիշխանության տակ թողնելու հարցը: Պաղեստինյան կողմը (հիմնականում լիբերալ մտավորականությունը) դեմ չէ նաև Երուսաղեմը երկու պետությունների բաց մայրաքաղաք հռչակելու տարբերակին՝ սակայն պայմանով, որ երկու պետությունների բաժանման գիծ ընդունվի մինչև 1967թ. եղած սահմանը:

Պաղեստինյան կողմից՝ ոչ պաշտոնական մակարդակով, հազվադեպ ակնարկներ են հնչում նաև ի պաշտպանություն քաղաքի միջազգայնացման տեսակետի:

Իսրայելյան կողմն իր հերթին համարում է, որ Երուսաղեմը Իսրայելի միացյալ և հավերժական մայրաքաղաքն է և ենթակա չէ որևէ վարչական բաժանման:²⁶⁵ Որպես փոխզիջումային տարբերակ, Հին քաղաքում գտնվող քրիստոնյա և իսլամական սրբավայրերը կարելի է հանձնել պաղեստինցիների կրոնական և մունիցիպալ իշխանությունների ենթակայությանը՝ Իսրայելին վերապահելով պետական գերիշխանությունը: Հայկական քաղամասը պետք է մնա Իսրայելի գերիշխանության տակ՝ հրեական քաղամաս անվտանգ մուտք ապահովելու պատճառաբանությամբ:

Իսրայելյան կողմը կարող է քննարկել նաև Արևելյան Երուսաղեմին հարող Աբու-Դիս գյուղը պաղեստինցիներին հանձնելու (ըստ 1995թ. մշակված տարբերակի) հնարավորությունը պայմանով, որ այն հարակից տարածքներով դառնա Պաղեստինի մայրաքաղաքը: Վերջինս գետնաշեն թունելի միջոցով կմիանա իսլամական 3-րդ սրբավայր Ալ-Ակսա մզկիթին: Ինչ վերաբերում է «Տաճարի բարձունքին», ապա Իսրայելի վարչապետ Եհուդ Բարաքի խոսքերով՝ «Իսրայելի և ոչ մի վարչապետ

երբեկցե չի ստորագրի արևել փաստաթուղթ, որով «Տաճարի բարձունքը» կհանձնվի Պաղեստինի կամ այլ իսլամական մարմնի գերիշխանությանը»:

Գոյություն ունեն Երուսաղեմի կարգավիճակի լուծման **մի շարք այլ տարբերակներ**, որոնք ներկայացվում են տարբեր միջնորդների կողմից, սակայն մերժվել են թե պաղեստինցիների, թե Իսրայելի կողմից:

Դրանք են՝
- Երուսաղեմը ՄԱԿ ԱԽ հովանու ներքո հռչակվում է հատուկ կարգավիճակով միջազգային բաց քաղաք՝ բոլոր հավատացյալներին մուտքի և պաշտամունքի լիակատար ազատություն և հավասարություն ապահովելով: Փաստորեն, այս տարբերակը նախատեսված է եղել 1947թ. ՄԱԿ-ի 181 բանաձևով, որն այդպես էլ կիրառում չգտավ:

- Երուսաղեմը հռչակվում է «Աստվածային» քաղաք և վերահսկվում է երեք կրոնների հոգևոր առաջնորդների կողմից (Վատիկանի կարգավիճակի նման այս դեպքում երեք կրոնների հավասար իրավունքներով):

- Ըստ ամերիկյան կողմի ներկայացված տարբերակի՝ «Տաճարի բարձունքը» բաժանվում է չորս մասի՝ ամեն մեկը տարբեր աստիճանի խառն ինքնիշխանությամբ:

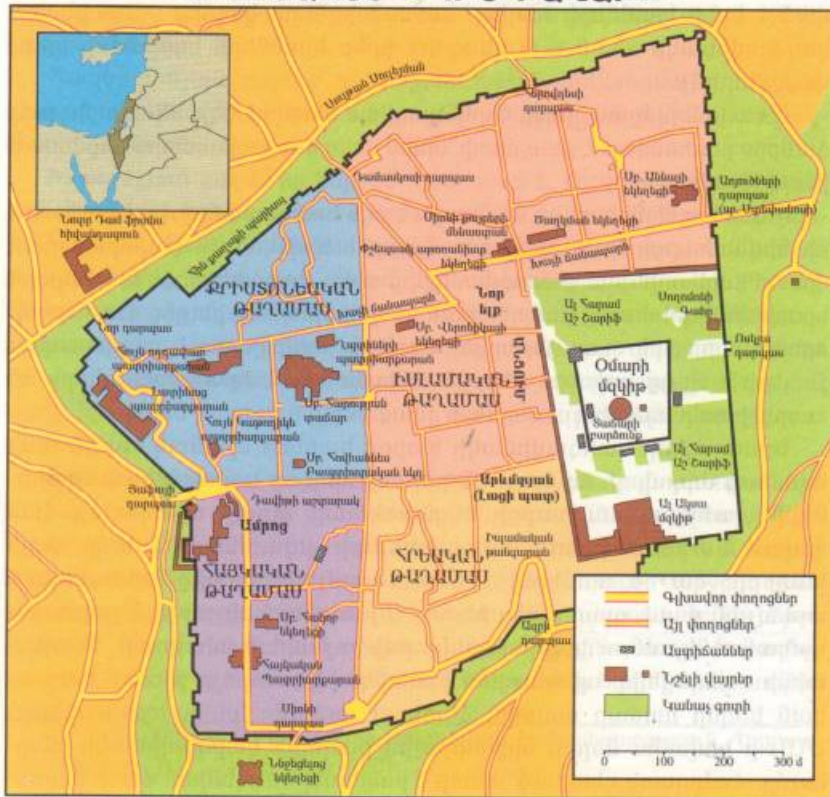
Բոլոր կողմերի համար ակնհայտ է այն հանգամանքը, որ Երուսաղեմի հիմնահարցի կարգավորումը պետք է հիմնված լինի փոխզիջման վրա: Պաղեստինյան քաղազետներից մեկը վստահեցնում է. «Հարցին իրատեսական մոտեցման դեպքում մենք կարող ենք քայլեր ձեռնարկել, որոնք կարող են ծառայել երկու կողմերի մունիցիպալ և քաղաքական շահերին: Բայց առաջին հերթին անհրաժեշտ է հրաժարվել շուրջ 30 տարի իրականացվող ուղեղների լվացումից»:

Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը կարևոր նշանակություն ունի նաև հայ ժողովրդի համար: Մեծարժեք հոգևոր և նյութական արժեքների պահպանման հարցի հետ մեկտեղ, այսօր օրակարգի վրա դրված է Երուսաղեմում հայ համայնքի գոյատևման և ապագայի խնդիրը: Հաշվի առնելով 1967թ. Իսրայելի կողմից Երուսաղեմի արևելյան մասի գրավումից հետո հայ ազգաբնակչության շարունակական անկումն ու կարվածքների թվի շոշափելի նվազումը, Պաղեստինի ստեղծվելիք պետության հեռանկարի անորոշությունը, հայկական կողմի համար առավել ձեռնտու լուծումը կլինի Երուսաղեմին ՄԱԿ-ի հովանու ներքո միջազգային քաղաքի կարգավիճակի շնորհումը: Հակառակ դեպքում՝ պետք է բացառել Հայկական մասի բաժա-

265 Հովհաննիսյան Գ. Արաբ-իսրայելյան հակամարտություն. Երուսաղեմի խնդիրը. ՌԱՀՀԿ., Երևան, 2001

նուճը Երուսաղեմում ներկայացված քրիստոնեական այլ եկեղեցիներից (Ուղղափառ և Լատին): Այդ նպատակով անհրաժեշտ է նպատակաուղղված և հետևողական գործունեություն ծավալել, օգտագործելով ինչպես ՀՀ և Իսրայելի, ՌԴ-ի, Վատիկանի ու Հունաստանի միջև երկկողմ հարաբերությունների, այնպես էլ Հայ առաքելական եկեղեցու ու շահագրգռված այլ քրիստոնեական եկեղեցիների հետ համագործակցության ողջ ներուժը:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ «ՉԻՆ ՔԱՂԱՔ»

21. ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԿԱՆ ԵՎ ԱՊԱԳԱՆ

Իսրայելի վարչապետ Արիել Շարոնի վարած քաղաքականությունը 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում կատարված դեպքերից հետո կարելի է հակիրճ բնութագրել այսպես. «բոլորն ունեն իրենց Օսամա Բին Լադենը, մերի անունը՝ Յասիր Արաֆատ է»: Անմիջապես Նյու-Յորքում կատարված ահաբեկությունից հետո Շարոնը հույս փայփայելով, որ Վաշինգտոնը կպաշտպանի Պաղեստինյան Ինքնավարության (ՊԻ) դեմ վճռական և լայնածավալ իսրայելյան հարձակումը, շտապ հրաման տվեց բանակին շարժվելու դեպի մի քանի ինքնավար պաղեստինյան քաղաքներ: Մեկ շաբաթ անց, Իսրայելի պաշտպանության նախարար Բինյամին Բեն Էլիեզերը հայտարարեց. «Մենք սպանեցինք 14 պաղեստինցի, իսկ աշխարհը ոչ մի խոսք չասեց: Դա իրական աղետ էր Արաֆատի համար»:²⁶⁶

Սակայն ծայրահեղականների խանդավառությունը երկար չտևեց: Վաշինգտոնը ձեռնպահ մնաց Իսրայելի գործողությունները պաշտպանելուց և պահանջեց վերջ դնել հարձակմանը: Դճշման տակ Շարոնը ստիպված եղավ դուրս բերել իր ստորաբաժանումները պաղեստինյան քաղաքներից և կասեցնել բարձրաստիճան պաղեստինյան գործիչների նպատակաուղղված սպանությունները, համաձայնել Շիժոն Պերեսի և Յասիր Արաֆատի միջև սեպտեմբերի 26-ին կայացած հանդիպմանը, ներողություն խնդրել Բուշի հասցեին մինչ այդ արված մեղադրանքի համար քե իբր ԱՄՆ նախագահը «գոհաբերում է Իսրայելը, ինչպես Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Նեվիլ Չեմբերլենը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ»: Դրա հետ մեկտեղ Շարոնը խիստ քննադատության էր ենթարկվում իսրայելյան լրատվական միջոցների կողմից: Անգամ Թեյ Ալիվի օրաթերթերից մեկը գրեց. «Շարոնի գնացքը դուրս է եկել գծերից»:²⁶⁷

2001թ. հոկտեմբերի 2-ին Բուշը հայտարարեց, որ մշտապես ԱՄՆ ուշադրության ներքո է գտնվել Պաղեստինյան պետության ստեղծման գաղափարը, պայմանով որ կհարգվի Իսրայելի գոյության իրավունքը: Որոշ աղբյուրների համաձայն Բուշը մտադիր էր իրագործել 2000թ. վերջին Քլինթոնի կողմից արված հիմնական առաջարկները՝

-Իսրայելյան ուժերի դուրսբերում մինչ 1967թ. հունիսի 4-ը առկա սահմանները, բացառությամբ այն տարածքներից, որոնք անհրաժեշտ կլինեն իսրայելյան բնակավայրերի բնակչության 80%-ին տեղակայելու համար:

266 "Agence France Presse", 14 սեպտեմբերի 2001

267 «Մասարիվ», 5 հոկտեմբերի 2001

-Իսրայելի հրեական և Պաղեստինի պետության արաբական ինքնության ճանաչում;

-Երուսաղեմի բաժանում երկու մասերի:²⁶⁸

Իսրայելյան ծայրահեղականների համար լուրջ հարված էր նաև այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ պաշտպանության նախարար Դոնալդ Ռամսֆելդը նույն ամսին շրջագայություն կատարեց Արաբական երկրներ՝ նշված ծրագիրը կյանքի կոչելու նպատակով, առանց Իսրայելի հետ նախօրոք խորհրդակցելու և նրա կարծիքը հաշվի առնելու:

«Պաղեստինյան հիմնախնդրի կարգավորումը որոշիչ է, եթե դուք ցանկանում եք ապահովել Արաբական աշխարհի աջակցությունը ահաբեկչության դեմ պայքարում», - ասաց Եգիպտոսի նախագահ Հոսնի Մուրարաբը՝ Եվրոպական Միության պատվիրակության հետ հանդիպման ընթացքում:²⁶⁹ Բայց այսօր ԱՄՆ-ին հարող արաբական վարչակարգերը կանգնած են դժվարագույն խնդրի առջև՝ ինչպես համատեղել ամերիկյան պահանջների բավարարումը և այդ երկրներում առկա հակամտերիկյան զգացմունքները: Եթե Ծոցի պատերազմի ընթացքում արաբական որոշ երկրներ միացան Ջորջ Բուշի հակասադամական դաշինքին, ապա տասը տարի անց Բուշ-կրտսերի որոշումը՝ Աֆղանստանի ոմբակոծման վերաբերյալ նույնիսկ հավանության չարժանացավ: Եվ կարելի է միանշանակորեն հաստատել, որ նրանք դեմ կլինեն Իրաքի դեմ ԱՄՆ կողմից իրականացվելիք որևէ ռազմական գործողության:

Վաշինգտոնի կարծիքով, 1991թ. տեղի ունեցածը՝ կարճատև գործողություններ էին, իսկ 2001թ. սկսած պայքարը երկարատև է և հեռահար նպատակներ է հետապնդում: Այսուհանդերձ, քաղաքագետների ու վերլուծաբանների կողմից անուշադրության է մատնվում այն կարևոր հանգամանքը, որ իսրայելա-պաղեստինյան ճակատում օրեցօր վատթարացող իրավիճակը կարող/է ոչ միայն տապալել ԱՄՆ պետքարտուղարության կողմից գործադրած քաղաքական և դիվանագիտական ջանքերը, այլև ապակայունացնել իրավիճակը առավել խոցելի վիճակում գտնվող արաբական երկրներում:

²⁶⁸ ԱՄՆ նախագահ Բիլ Քլինթոնի կողմից ներկայացված առաջարկի համաձայն, այն մասը, որը հրեական է պետք է պատկանի Իսրայելին, իսկ այն մասը, որն արաբական է՝ Պաղեստինի պետությանը, ներառյալ Հարամ ալ-Շարիֆ (ալ-Աղսա համալիրը): Արևմտյան Պատը պետք է մնա Իսրայելի ինքնիշխանության տակ: Այս տարբերակը հաստատում էր Երուսաղեմի արևելյան մասում հրեական բնակավայրերի գոյությունը:

²⁶⁹ 269 "Le Figaro", 28 սեպտեմբերի 2001

Սակայն Պաղեստինյան կողմը թույլ տվեց լուրջ քաղաքական սխալները 2001թ. հոկտեմբերի 17-ին Պաղեստինի Ազատագրության Ժողովրդական ճակատի մարտիկներից մեկը սպանեց Իսրայելի զբոսաշրջության նախարար Ռեհավամ Ջիվիին՝ ի պատասխան իսրայելցիների կողմից Արևմտյան Ափում իրենց ղեկավարի սպանությանը: Այդ վրեժխնդրությունը պատրվակ հանդիսացավ Շարոնի համար իրադրությունն էլ ավելի սրելու համար: Մի քանի օրվա ընթացքում իսրայելյան բանակը մուտք գործեց Պաղեստինի Ինքնավարության տարածք՝ սկիզբ դնելով վերջինիս բռնազավթմանն ու վտանգելով նրա նախագահ՝ Յասիր Արաֆաթի անձնական անվտանգությունը: Եվ ինչպես Պերեսը զգուշացրեց. «Նրանից հետո մենք կանցնենք Համասին, Իսլամական Ջիհադին և Հեզբալլահին»:²⁷⁰ Սկսվեց ՊԻ դեմ Իսրայելի քաղաքականության իրականացման երկրորդ և թերևս ամենավճռական փուլը:

1991թ. Ջորջ Բուշն արգելեց Իսրայելի վարչապետ Իցխակ Շամիրին պատասխանել Բաղդադի կողմից Իսրայելի վրա արձակված հրթիռներին՝ խոստանալով անհատույց բազմատեսակ օգնություն Իսրայելի առաջնային կարիքները հոգալու համար: Այն ժամանակ Բուշի խոստումը ոչ միայն գործեց այլև հնարավորություն տվեց Ծոցի պատերազմից հետո ապահովել Իսրայելի մասնակցությունը Մադրիդի խաղաղության համաժողովում: Սակայն իսրայելյան բանակի գործողությունների այս փուլում Բուշ-կրտսերը ձեռնպահ մնաց իր դաշնակցին որևէ խոստում տալուց կամ էլ նրա վրա լուրջ ճնշում բանեցնելուց:

Արդյունքում Շարոնը շարունակեց պատերազմը ՊԻ դեմ: Հստակ նպատակ ունենալով էլ ավելի գրգռել իսլամիստներին՝ նոյեմբերի 23-ին իսրայելցիները իրականացրեցին Համասի ղեկավարներից՝ Աբու ալ-Հանուդի սպանությունը, քաջ գիտակցելով, որ պատասխանը իրեն սպասել չի տա: Այդպես էլ եղավ՝ ղեկտեմբերի առաջին օրերին Երուսաղեմում և Հալաբայում ահաբեկչության զոհ դարձավ 30 հրեա: **Իսրայելի հակահարվածը ինչպես միշտ հավասարազոր չէր**՝ բանակը գնդակոծեց Ռամալլահում գտնվող Արաֆաթի կենտրոնակայանը, ոստիկանությունը, տրանսպորտային և հեռահաղորդակցության միջոցները: Այսպիսով, ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին ՊԻ տարածք:

Միջազգային հանրությունը դեռևս չի մոռացել 1982թ. Բեյրութից Արաֆաթի և նրա ֆիդայիների հարկադրված հեռացումը, Սաբրա և Շատիլա պաղեստինցի փախստականների ճամբարում իրականացված սպանող, երբ իսրայելյան բանակը ոչ միայն չմիջամտեց, այլև

²⁷⁰ 270 "Yediot Aharanot", Tel Aviv, 1 հոկտեմբերի 2001

հովանավորեց լիբանանյան ֆալանգիստների միլիցիայի գործողությունները: Կարծես Շարունն այսօր հույս ունի ավարտին հասցնել այն, ինչ սկսել էր դեռևս 19 տարի առաջ:

Շարունն, իհարկե, վստահ է, որ Արաֆաթին թողել են իր քմահաճույքին: Այդ իսկ պատճառով, վերհիշելով Լիբանանը, նա այս անգամ փորձելու է գրկել ՊԻ առաջնորդին փախուստի հնարավորությունից: Իսրայելի ղեկավարը մի կողմից պահանջեց Արաֆաթից, որպեսզի վերջինս անհապաղ ձերբակալի և պատասխանատվության կանչի ղեկտեմբերին իրականացված սպանության կազմակերպիչներին, մյուս կողմից էլ ստեղծեց այնպիսի իրավիճակ, երբ նման պահանջը գործնականապես և քաղաքականապես անհնար է իրականացնել: Շարունական և ռմբակոծության արդյունքում ոչնչացված պաղեստինյան ոստիկանությունը դժվար թե ի վիճակի լինի կատարել Շարունի պահանջը: Իր հերթին հեղինակագրված ՊԻ իշխանությունը առանց ժողովրդական աջակցության անտարակույս կգրկվի նաև ահաբեկչական կազմակերպությունների վրա ազդեցության կարևորագույն լծակից: Բացառված չէ, որ Շարունը Պաղեստինում նաև քաղաքացիական պատերազմ հրահրելու նպատակ է հետապնդում: Միևնույն ժամանակ իսրայելյան վերնախավը, փակելով դիվանագիտության դռները, աստիճանաբար ձգտում է արմատավորել այն կարծիքը, որ այլևս խաղաղ կարգավորման բոլոր միջոցները սպառված են:

Ֆրանսիայի արտգործնախարար Հուբեր Վեդրինը խիզախություն ունեցավ հայտարարելու, որ ՊԻ վրա հարձակումը, վերջինիս թուլացումն ու ոչնչացումը ճակատագրական սխալ կլինի: Նա ստավախություն հայտնեց, որ ՊԻ վերացումը, ինչը միանգամայն իրական է «կհանգեցնի նրան, որ անհույս Պաղեստինցիների հոծ զանգվածը ստիպված կլինի իր բոլոր հույսերը կապել Համասի հետ: Այն ժամանակ Իսրայելի որոշ պաշտոնյաներ մեզ կհայտարարեն. «Տեսնում եք, անհնար է այս մարդկանց հանդուրժել, ուր մնաց նրանց հետ բանակցել»:

Վաշինգտոնը նման որևէ բան, իհարկե, չասաց: Չնայած երբեմն ԱՄՆ-ի կողմից «Պաղեստինյան պետության» ստեղծման անհրաժեշտության հնչեցմանն ու ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում ներկայացված փաստաթղթում վերոհիշյալի ամրագրմանը, ինչպես նաև Իսրայելին պաղեստինյան տարածքների բռնագավթումն ու նոր բնակավայրերի ստեղծումը դադարեցնելու վերաբերյալ արված կոչերին, Շարուն-Պերես-Բեն Իլիեզեր բլոկը, կարծես ամենայն վճռականությամբ լծվել է Ժաբրոտինսկու «երկաթե պատ»-ի կառուցման գործին: Ավելին՝ ԱՄՆ կողմից Իսրայելին արված բանավոր նախազգուշացումներն ու կոչերը

աստիճանաբար փոխվեցին «կանաչ լույսի»՝ Սպիտակ Տան հետևյալ հիմնավորումով. «Իսրայելը իրավունք ունի պաշտպանել իրեն»:²⁷¹ Իսրայելյան ղեկավարությունը վստահ է, որ այդ ուղղությամբ կատանա Բուշի վարչակազմի, ամերիկյան Կոնգրեսի և լրատվական միջոցների լիակատար աջակցությունը: Այդ իսկ պատճառով, գործնական որևէ նշանակությունից զուրկ է թվում ՄԱԿ-ի և Եվրոպական Միության կամ էլ միջազգային այլ մարմինների կողմից Իսրայելի գործողությունների պարբերաբար քննադատության ԱՄՆ պաշտպանությունը: **Իսրայելն իր գոյությունն ապահովում է քաղաքականապես պաշտպանված մթնոլորտում:**

Իր հերթին իսրայելյան ներկայիս վարչակազմը գտնում է, որ ՊԻ ղեկավարությունը կորցրել է ժողովրդի վստահությունը և գտնվում է կործանման եզրին: Այդ պատճառով էլ միանգամայն հնարավոր ու անհրաժեշտ է նկատում էլ ավելի կարծրացնել դիրքորոշումը: Հարկ է նաև նշել, որ պաղեստինցիների հետ Շարունի «կարգավորման» ծրագիրը նույնիսկ չի ընդգրկում Արևմտյան Ափի 88-96%-ը, Գազան ամբողջությամբ և Արևելյան Երուսաղեմի արվարձանները, այլ միայն՝ Արևմտյան Ափի 42%-ը, Գազայի հատվածի 60%-ը, ուր կենտրոնացված է պաղեստինյան հիմնական բնակչությունը և ոչ մի կտոր Արևելյան Երուսաղեմից: Այսպիսով, ըստ հրեա ծայրահեղականների «երկաթե պատ»-ի կառուցմանը, այնուամենայնիվ, խոչընդոտող միակ ուժը դա ՊԻ-ն ու նրա անկազմակերպ զանգվածներն են, որոնց անհրաժեշտ է ուղղակի բռնորեն ճնշել:²⁷²

Իրադարձությունների հետագա զարգացումը դժվար է կանխատեսել, սակայն այսօր կարելի է միանշանակորեն ասել, որ 2002թ. մարտին Ինթիֆադայի պաղեստինցիների հակաիսրայելյան դիմադրողական գործողությունները, որի արդյունքում Իսրայելը գոհերի աննախադեպ թիվ գրանցեց, ինչպես նաև Իսրայելի հակահարվածը և Ռամալախում ՊԻ ղեկավար Յասիր Արաֆաթի շրջափակումը և փաստորեն «պատանդ» վերցնելը, նշանակում է, որ Իսրայելի ղեկավարությունը հետևողականորեն իրականացնում է իր առջև դրված խնդրի իրականացումը՝ ՊԻ ոչնչացումը և «երկաթե պատ»-ի կառուցումը:

Ինչ է կատարվում Մերձավոր Արևելքում իրականում: Արդյ՞ոք Միացյալ Նահանգները նույնպես հակված են այն մտքին, որ Արաֆաթի քաղաքական կամ անգամ ֆիզիկական հեռացումը ինքնին հնարավորություն կտա վերականգնել խաղաղությունը Պաղեստինում: Արդյ՞ոք Պաղեստին-

271 "Agence France Presse", 19 նոյեմբերի 2001

272 MERIP, (Middle East Research Information Project), Press Info. Note 82, 26 հունվարի 2002

նում իրավիճակի նման կտրուկ սրուճը ձեռնտու է Վաշինգտոնին հատկապես այն ժամանակ, երբ ամերիկյան վարչակազմը պատրաստվում է նոր պատերազմի՝ այս անգամ արաբական երկրի՝ Իրաքի դեմ: Միգուցե հենց վերջին հանգամանքով էլ բացատրվում է ԱՄՆ անկարողությունը կամ ցանկության բացակայությունը՝ կասեցնելու Իսրայելի Պաշտպանության Ուժերի գործողություններն ուղղված ՊԻ-ի դեմ: Ինչ էլ որ լինեն պատճառները, այնուամենայնիվ, դրանք որևէ կերպ չեն հանգեցնում ԱՄՆ հեղինակության ամրապնդմանը Արաբական աշխարհում, հատկապես սեպտեմբերի 11-ից հետո: Եթե արաբական երկրները Աֆղանստանի ոմբակոծումը ինչ որ կերպ մարտեցին, ապա Պաղեստինում իրավիճակի վատթարացումը կամ էլ Արաֆաթի սպանությունը անկանխատեսելի հետևանքներ կարող է ունենալ ոչ միայն Մերձավոր Արևելքի, այլև ողջ աշխարհի համար: Եթե արաբների մեծամասնությունը այնքան էլ անհանգստացած չեն Օսամա բին Լադենի ճակատագրով, ապա Արաֆաթը դեռևս Արաբականության հզոր խորհրդանիշ է միլիոնավոր արաբների համար:

Թույլ տալ ՊԻ ոչնչացումը, նշանակում է ոչնչացնել գործնականում Պաղեստինի պետության ստեղծման բոլոր հույսերը: Կարծում ենք դասեր քաղելով պատմությունից, Իսրայելի ղեկավարները փորձում են այս անգամ չթույլատրել նոր խաղաղության համաժողովի գումարումը, ինչպես դա կատարվեց Ծոցի պատերազմից հետո: Տրամաբանորեն Աֆղանստանում իրականացված ռազմական գործողություններին պետք է հաջորդեր 2001թ. Թաբաթում ընդհատված պաղեստինա-իսրայելյան բանակցությունների վերսկսումը: Ահա այս վերջինի իրականացումն է ամեն կերպ փորձում տապալել Շարոնի ղեկավարած կառավարությունը:

Իսրայելի ղեկավարությանը չի անհանգստացնում մահ այն հարցը, թե ինչ կլինի ՊԻ ոչնչացումից հետո, թե ո՞վ վերջին հաշվով կփոխարինի Արաֆաթին: Կարծում ենք Շարոն-Պերես-Բեն Իլիեզեր «ազգային բլոկի» միակ խնդիրը կայանում է՝ միջազգայնորեն ճանաչված պարտնորից ազատվելը և որպես հետևանք՝ Պաղեստինի պետության ստեղծման վերաբերյալ բանակցությունների վերսկսման հնարավորության բացառումը:

Անկասկած այս ինքնասպան քաղաքականությունը մահ Շարոնի սեփական գաղափարախոսության արդյունքն է: Շարոնը կտրականապես դեմ է Պաղեստինյան պետության ստեղծմանը, ինչի մասին մա ստիպված է եղել մի քանի առիթով հայտարարել: Նա մույնպես մտավախություն ունի, որ կարող է կորցնել Իսրայելի ծայրահեղ աջակողմյան դաշտը և իր դիրքերը զիջել հակառակորդ Բինյամին Նաթանյահուին: Շարոնի բանակի սպայակույտի ղեկավար Շաուլ Մոֆազը և նրա տեղակալ

Մոշե Յաալոնը զարգացնում են իրենց սեփական «անգիջում գիծը», որը Կենսատի ճախակողմյան դաշինքի անդամներից մեկը՝ Յոսսի Բեյլինը որակեց որպես «կիսահեղաշրջում» (quasi putsch): Ի դեպ Իսրայելի խորհրդարանում Աշխատանքի կուսակցության ներկայությունը Շարոնի անպատասխանատու քաղաքականության միակ հակակշիռն է: Վերջինս լուրջ մտահոգություն է պատճառում Իսրայելի սովորական այն քաղաքացիներին, որոնք կողմ են արտահայտվում հակամարտության շուտափույթ ավարտին և խաղաղության գործընթացի վերսկսմանը:²⁷³

Բայց ամենից զավեշտականն այն է, որ միջազգային հանրությունը կանգնած լինելով իրական աղետի առջև, եթե Շարոնի ծրագրերը ի կատար ածվեն, շարունակում է պահպանել լռություն շատ քիչ բացառություններով: Այն երկրները, որոնք միացել էին ԱՄՆ-ին Իրաքի դեմ պայքարում, ողջունում էին Մերթիայի ոմբակոծումը և աջակցություն էին ցուցաբերում Աֆղանստանի դեմ ծավալված գործողությունների ընթացքում, այսօր թույլ են տալիս, անգամ ոգեշնչում են Մերձավոր Արևելքում ամենահզոր բանակն ունեցող երկրին՝ *ի պատասխան Համասի հարշակումների*, ոչնչացնել ՊԻ-ն և նրա ղեկավարներին:

Ստեղծված իրավիճակը չի վերաբերում իսրայելյան ազրեսիայի միայն հիմնական գոեերին՝ Պաղեստինի ժողովրդին: Հարցականի տակ է դրված Իսրայելի պետության ապագան: Միայն Լիկուդի և նրա կրոնական ծայրահեղ աջակողմյան դաշնակիցները կարող են չզիտակցել այն պարզ ճշմարտությունը, որ պաղեստինա-իսրայելյան հակամարտության մեջ չի լինի լիակատար հաղթանակած մեկ կողմ:

Ժողովրդագետները, ներառյալ իսրայելյան մասնագետ Արոն Սոֆերը, նշում են, որ 2020թ. պաղեստինցիները կկազմեն մեծամասնություն Հորդանանի և Միջերկրականի միջև ընկած տարածքում, ինչպես մահ Կանաչ Գոտու բնակչության 32 տոկոսը:²⁷⁴

Այդ իսկ պատճառով կարծում ենք, որ Իսրայելի հարևանությամբ Պաղեստինյան պետության ստեղծումը միայն կարող է ապագայում ապահովել Իսրայելի կենսունակությունն ու նրա հրեական բնույթի պահպանումը:

273 2001թ. նոյեմբերի 23-ին իսրայելյան «Մաարիվ» օրաթերթում հրատարակված Գալլփի (Gallup) հարցման արդյունքների համաձայն, իսրայելցիների 55%-ը կողմ է հակամարտության վերջնական կարգավորմանը, 20%-ը՝ կողմ է ՊԻ-ն պատերազմի հայտարարմանը, 19%-ը՝ ներկա ստատուս-քվոյի պահպանմանը: Համասի կողմից իրականացված ահաբեկչական գործողություններից հետո, խաղաղության կողմնակիցների թիվը նվազել է մինչև 32%: (“Haaretz”, 4 դեկտեմբերի 2001).

274 “Newsweek”, 13 օգոստոսի 2001

22. ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼԻԶՄ)²⁷⁵

Իսրայելի կողմից սանձազերծված պատերազմը ունի նաև իր ներքաղաքական բարդությունները: Ներկայումս Իսրայելի աջակողմյան քաղաքական շրջանակները քննարկում են ոչ միայն ՊԻ ապագա գոյության հարցը, այլև խստորեն քննադատում են Շարոնի կառավարության անկարողությունը՝ երկրի տնտեսության մեջ առկա բազմաթիվ խնդիրները լուծելու համար: Այսպես, ենթարկվելով Աշխատանքի և Շաս կուսակցության ու ծայրահեղ կրոնական ուժերի ճնշումներին՝ Շարոնը ստիպված էր հետաձգել բազմաթիվ բյուջետային կրճատումներին վերաբերող իր որոշումը: Հակառակ դեպքում, Շարոնի կռափցիոն կառավարության փլուզումն անխուսափելի կլիներ:

Այսօր, վերոհիշյալ երկու խնդիրները՝ ՊԻ ճակատագիրը և Իսրայելի տնտեսական ճգնաժամը սերտորեն փոխկապակցված են: ՊԻ տապալմանն ուղղված ցանկացած քայլ և Պաղեստինի ժողովրդի դեմ պատերազմի շարունակումը անտարակույս առաջին հերթին հարվածի տակ կդնի հենց Իսրայելի տնտեսական աճի հնարավորությունը: Պաղեստինցիները, որոնք անկախ իրենց ղեկավարի դիրքորոշման, 16 ամիս պայքարի և բազմաթիվ զոհաբերություններից հետո կգնան կարգավորման՝ ոչ պակաս, քան ազատություն և անկախություն ստանալու ակնկալիքով: Ներկայումս ակնհայտ է նաև այն, որ Իսրայելի քաղաքական ղեկավարության ողջ սպեկտրում չկա որևէ մեկը, որը ի վիճակի է հաշվի առնել այդ փաստը: Առանց վերջինիս խորը գիտակցման, իրավիճակը սպառնում է դառնալ անկանախտեսելի և հղի լուրջ հետևանքներով:

Վերոհիշյալից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության: Առաջինը, իսրայելյան Կնեսետում ներկայացված բոլոր քաղաքական ուժերը կողմ են «երկաթե պատ»-ի ծրագրի իրականացմանը ու հետևաբար պաղեստինցիների նկատմամբ հետապնդումների և ռազմական գործողությունների սաստկացմանը: Երկրորդ, եթե նույնիսկ Աշխատանքի կուսակցությունն ունի «երկաթե պատից» էլ հեռու գնացող իր սեփական ծրագիրը, այնուամենայնիվ, նա հավանաբար ի վիճակի չի լինի կազմել այնպիսի կառավարություն, որն ի գորու կլինի գործնականորեն իրականացնել այդ ծրագիրը: Կարծում ենք որոշ ժամանակ անց, մենք ակնատես կլինենք Իսրայելում Ազգային միասնության կառավարությունների ձևավորմանը, իսկ թե դա որքան գործնական կամ զուտ ֆորմալ կլինի՝ ցույց կտա ժամանակը:

Սակայն մեկ բանում պետք է վստահ լինենք, որ արդար և շարունակական խաղաղության հաստատման նախաձեռնությունը երբեք դուրս չի գա Իսրայելից: Միայն միջազգային հանրության վճռական միջամտությունն ու աջակցությունը կարող է փրկել Պաղեստինն ու նրա մարտնչող ժողովուրդը «երկաթե պատ»-ով ջախջախվելու դաժան հեռանկարից:

Եթե համառոտակի ձևակերպելու լինենք իսլամական արմատականություն (իսլամիզմ կամ քաղաքական իսլամ) տերմինը, ապա այն սովորաբար օգտագործվում է բնորոշելու համար այն *մահմեդականներին, որոնց համար իսլամը զբաղեցնում է նրանց քաղաքական գործողությունների կիզակետը*: Վերոհիշյալ տերմինները միջազգային քաղաքական բառապաշարի մեջ մտան և սկսեցին հաճախակի օգտագործվել հիմնականում 1978թ. Իրանում տեղի ունեցած իսլամական հեղափոխությունից հետո: Մեր օրերի ամենակարևոր երևույթներից մեկի՝ իսլամական արմատականության հետ կապված հարցերը լուսաբանելիս և քննարկելիս անհրաժեշտ է ցուցաբերել բազմակողմանի և առավել անաչառ մոտեցում: ²⁷⁶

Իսլամը արտաբնուստ միշտ համոզվածությամբ է վերաբերվել այլ կրոնական դավանանքներին: Դրա հետ մեկտեղ մահմեդականների զգուշավորությունը այլ կրոնների նկատմամբ և վերջիններիս գոյությունը հանգիստ ընդունելու անկարողությունն ու ցանկության բացակայությունը մշտապես զարմացրել է եվրոպացիներին: Արևմտյան տարբեր փորձագետների շրջաններում հաստատվել է այն կարծիքը, որ Արևմուտքի և Իսլամի միջև գոյություն ունեն խորը և անհաղթահարելի տարածայնություններ:

275 Արմատականության վերաբերյալ տե՛ս Dekmejian, R. Hrair. Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World. 2nd ed. Syracuse, NY, Syracuse University Press, 1995; O'Ballance, Edgar. Islamic Fundamentalist Terrorism, 1979-95: The Iranian Connection. New York, New York University Press, 1997; Fluehr-Lobban, Carolyn. Islamic Society in Practice. Gainesville, FL, University Press of Florida, 1994; Peters, Rudolph. Jihad in Classical and Modern Islam. Princeton, NJ, Markus Wiener Publishers, 1996. Braswell, George W. Islam: Its Prophet, Peoples, Politics, and Power. Nashville, TN, Broadman & Holman, 1996; Dershowitz, M. Alan. Why Terrorism Works. Yale University Press, 2002; Kushner, W. Harvey. Essential Readings on Political Terrorism. Nebraska, University of Nebraska Press, 2002:

276 Ֆունդամենտալիզմին առավել խորն ու հիմնավոր ծանոթանալու նպատակով, հնարավորության դեպքում ցանկալի է ընթերցել Սեյիդ Բուրքի գրականփիլիսոփայական ու հրապարակախոսական ստեղծագործությունները, որոնցից առավել հայտնի համարում ունեն «Սոցիալական արդարությունն իսլամում», «Իսլամն ու քաղաքակրթության հիմնախնդիրները», «Իսլամի պայքարը կալիփտալիզմի դեմ» աշխատությունները: Նախկինում լինելով ժամանակակից արմատականության ամենակարևոր տեսաբաններից մեկը, եգիպտական «Մահմեդական եղբայրներ» միության գաղափարախոսը՝ Սեյիդ Բուրքը, 1966թ. օգոստոսի 29-ին մահապատժի ենթարկվեց: Նա մինչ օրս բազմաթիվ մահմեդականների շրջանում պաշտվում է որպես «հավատի տուրբ նահատակ» (*Cuhihi*):

Ֆրանսիական հայտնի ազգագրագետ և փիլիսոփա Կլոդ Լևի-Ստրոսի կարծիքով. «Իսլամը որոշակիորեն հիմնվում է ոչ այնքան բացահայտ և օբյեկտիվ ճշմարտությունների վրա, որքան շրջապատող աշխարհի հետ շփում հաստատելու իր անկարողության վրա: Մահմեդականները չեն կարող հանդուրժել իրենցից տարբեր որևէ բանի կամ մեկի գոյության հետ, և ոչ էլ ընդունել այդ «ոչ մահմեդականի» նրանց հետ հավասար գոյության իրավունքը: Միակ միջոցը մահմեդականների կարծիքով, որը կարող է իրենց պաշտպանել որևէ կասկածների արտահայտումից և նսեմացված զգացողությունից, դա՝ նեզատիվ վերաբերմունքն է օտարների, «եկվորների» նկատմամբ՝ դիտարկելով այդ «բացասական վերաբերմունքը» որպես այլ հավատքի և իսլամից տարբեր այլ ապրելակերպի գոյության ճանաչում: Ճշմարտությունը կայանում է նրանում, որ ոչ մահմեդականների հետ շփվելու անխուսափելիության վիաստը շատ է մտահոգում մահմեդականներին»:²⁷⁷

Վերջին տասնամյակների ընթացքում արաբական աշխարհի վրա կախված արևմտականացման (վեստերնիզացիա) վտանգը հանգեցրեց իսլամական արմատականության ակտիվացմանը: Արաբները, որոնք խստորեն պահպանում են իրենց ավանդույթները, զգում են, որ վերջիններիս գոյությանը վտանգ է սպառնում և գտնում են, որ իսլամը՝ Ալլահի անսահմանական իշխանության իր հաստատմամբ, կարող է իսկապես իրենց օգնել:

Իսլամը՝ ժամանակակից արաբական աշխարհի միակ ասպեկտն է, որը չի ենթարկվել և չի ենթարկվի «վեստերնիզացիայի» գործընթացին: Հենց կրոնն է, որ հանդիսանում է արաբական, մերձավորարևելյան քաղաքակրթության ինքնատիպության պահպանման միակ գրավականը: Որպես իսլամական ֆունդամենտալիզմի աճի և նրա տարածման հետևանք, բավական նշանակալի է դառնում ավանդական գործունեության տարբեր ձևերի ակտիվացումը և իսլամի խորհրդանիշների լայն օգտագործումը, որոնք հիշեցնում են և վերահաստատում հին արաբական և իսլամական արժեքների անխախտությունն ու արաբների միլիովանությունը պատմության կողմից ստեղծված իդեալներին:

19-րդ դարում Իսլամը հիմնականում գաղութային ճնշման դեմ պայքարի շարժիչ ուժ էր հանդիսանում: Մուհամմեդ Աբդուն և Ջամալ ալ-Դիև ալ-Աֆղանին ոչ միայն տպագրական հեղափոխություն իրականացրեցին մահմեդականության մեջ՝ հրատարակելով «Ալ-Ուրվա ալ-Վուսդա» և «Ալ-Մանար» կրոնական ուղղվածություն ունեցող օրաթերթն ու ամսագիրը, այլև սկիզբ դրեցին նոր և նորագույն ժամանակաշրջանների իսլամական

277 Леви-Стросс, Клод. Первобытное мышление. М., 1994, стр. 278

քաղաքական մտքի զարգացման առաջին փուլին: Այն հիմնականում կենտրոնացավ Արևմուտքի աշխարհիկ նորամուծությունների դեմ պայքարի վրա: Միևնույն ժամանակ նրանք քաջ գիտակցում էին արևմտյան գիտության և տեխնոլոգիաների կարևորությունը արաբական աշխարհի առաջընթացի ապահովման համար: Ռուստի նրանք փորձեր կատարեցին հիմնավորել այն դրույթը, որ իսլամը որևէ կերպ հակառակ չէ գիտությանը:

Այդ ժամանակվա մահմեդական կառավարիչները, հայտարարելով իրենց իսլամի հետնորդներ, ավելի շատ փորձում էին ոչ թե իշխանություն հաստատել հոծ մահմեդական զանգվածների վրա, այլ օգտագործել իսլամը որպես քաղաքական միջոց՝ արևմտյան երկրների ներքափանցումը կասեցնելու համար:

Ավելի ուշ, երբ նորանկախ ազգային պետությունները կանգնեցին տնտեսական և քաղաքական զարգացման մոդելի ընտրության առջև՝ արևմտյան թե սոցիալիստական (խորհրդային), Իսլամը նորից դարձավ քաղաքական հղումների առարկա, մասնավորապես պետական մակարդակի վրա: Այսուհանդերձ, դիտորդների կողմից մեծապես անուշադրության է մատնվել այն հանգամանքը, որ իսլամը շարունակեց հարաճուն կերպով ներագրել ինչպես քաղաքացիական ողջ հասարակարգի, այնպես էլ անհատ քաղաքացիների վրա:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո մինչև 1970-ականների սկիզբը արաբական աշխարհում ակնհայտ էին երկու հիմնական իրողությունները՝ քաղաքական անկախության հետագա ամրապնդումն ու մոդեռնիզացիայի փորձերի ակնհայտ տապալումը: Արաբական աշխարհի մեծամասնության հիմնական խնդիրները՝ աղքատությունը, անզրագիտությունը, գործազրկությունը այդպես էլ չկարողացան իրենց լուծումը ստանալ: Մյուս կողմից, ահավոր չափերի հասնող և անկանոն ուրբանիզացիան, սոցիալական հետզհետե աճող շերտավորումը մեծապես նպաստեցին արաբական ավանադական հասարակարգի քայքայմանը: Նախկին սոցիալական կյանքն ավարտվեց, տեղ տալով երբեմն քառսային և ոչ ստեղծագործ հասարակությանը, ուր առաջացած բոլոր դժվարությունների և խնդիրների մեղքը բարդվեց դրսից ներմուծված գաղափարախոսությունների վրա՝ արևմտյան թե սոցիալիստական: Իսլամը ժողովրդի համար դարձավ միակ հանգրվանը՝ իրենց խնդիրների լուծումը նրանք սկսեցին փնտրել կրոնի մեջ:

Իսլամական արմատականության զարգացման համար պարարտ հող հանդիսացավ նաև արաբական երկրներում քաղաքական ազատությունների սահմանափակումը, ժողովրդավարական ինստիտուտների բացա-

կայությունը: Այն պայմաններում, երբ քաղաքական կուսակցությունները արգելված են, միությունները անգործունակ են՝ մզկիթները դառնում են այն միակ հավաքատեղը, ուր մարդիկ կարող են հանդիպել միմյանց, հարցեր քննարկել և քաղաքական որոշումներ կայացնել: Նման միջավայրում բնական է, որ ստեղծվեցին և իրենց հետագա զարգացումը ստացան մի շարք կազմակերպություններ, որոնք հռչակեցին Իսլամը որպես գերագույն իշխանություն: Ստեղծված կազմակերպությունները միատարր չէին և իրար հակասող բազմաթիվ կետեր ունեին՝ քաղաքական մարտավարությունից սկսած, մինչև գաղափարախոսական ուղղվածությունը: Դա գալիս է ապացուցելու այն, որ գոյություն չունի Իսլամի մեկ և միասնական տեսլական, որ ցանկացած մահմեդական չի կարող գտնել Լուրանում, ինչպես որևէ մեկն՝ Աստվածաշնչում, համապարփակ պատասխան իրեն հուզող արդի բոլոր հարցերի վերաբերյալ:

Իսլամական ամենաինն արմատական կազմակերպությունը՝ «Մահմեդական եղբայրներ» (*Իհիվան ալ-Մուսլիմին*) ստեղծվել է Եգիպտոսում 1927թ. դպրոցական ուսուցիչ Հասսան ալ-Բաննայի կողմից: Կազմակերպությունը շատ հզոր էր 1940 և 1950-ականներին: Սակայն, երբ 1952թ. «Եղբայրները» հայտարարեցին մեծ քաղաքականության մեջ մտնելու իրենց մտադրությունների մասին և 1954թ. անհաջող մահափորձ իրականացրեցին Նասերի վրա, նրանց գործունեությունը կասեցվեց, իսկ կազմակերպության առաջնորդները ձերբակալվեցին: Չնայած Նասերի օրոք հետապնդումների արդյունքում նրանց գործունեությունն անկում ապրեց, սակայն Մադատի ժամանակ այդ կազմակերպությունը նորից վերականգնվեց՝ իր գործունեությունը տարածելով ողջ արաբական աշխարհում: «Եղբայրները» փորձում են իսլամական արժեքներ տարածել և քարոզում են հավատքով եղբայրացած մեկ ազգի (*ումմա*) և պետության ստեղծումը, ուր ժողովրդի կամքը պետք է գործադրվի ներկայացուցչական կառավարության կողմից խորհրդակցական հիմքի վրա (*Ալ-Շուրա*) և, ուր բոլորը պետք է օժտված լինեն հավասար իրավունքներով: Ներկայումս «Եղբայրները» գործում են չափազանց զգույշ և հաշվեկատար օգտագործելով պայքարի տարբեր միջոցներ:

Արաբական աշխարհում գործող խոշոր մեկ այլ մահմեդական արմատական կազմակերպությունն է «Հեզբալլահը» (Աստծո կուսակցությունը): Այն հիմնադրել է Մահմուդ Գաֆֆարին 1973թ. Դոմում (Իրան), սակայն մինչև կուսակցության հիմնադրի մահը և իսլամական հեղափոխությունը Իրանում, այդ կուսակցության գործունեությունը գրեթե անտեսանելի էր: Այաթուլա Քոմենյին իշխանության գալով՝ նոր կյանք տվեց

այդ կազմակերպությանը, որին անդամակցում էին հիմնականում լուսնալեռնացիները Երիտասարդությունը, գործազուրկները և սոցիալապես անապահով խավերի ներկայացուցիչները: 1982թ., երբ Իսրայելը դուրս բշեց պաղեստինյան ստորաբաժանումները Լիբանանից, ստեղծված իրավիճակը փորձեց օգտագործել Իրանը և Լիբանանի հարավ ուղարկեց շուրջ 1500 զինվոր (Իսլամական Հեղափոխության Պահապանների՝ «Փասդարանների» միավորումից): Այդ ընթացքում Լիբանանում գործող շիա մահմեդականների «Ամալ» կազմակերպությունը (հիմնադիր Մուսա Սադր)²⁷⁸ մասնատվեց, իսկ Այաթուլա Խոմենյու կողմնակիցներից ստեղծվեց «Հեզբալլահ» կուսակցության մասնաճյուղը: Վերջինիս հոգևոր առաջնորդ ճանաչվեց Մեյեդ Մոհամմադ Հուսեյն Ֆադլալան, որն այդ պաշտոնին հաստատվեց Թեհրանի կողմից, իսկ կազմակերպության ներկայիս գլխավոր քարտուղարն է՝ շեյխ Հասան Նասրալլան: «Հեզբալլահ»-ը «ջիհադ» հռչակելով Իսրայելին՝ պայքարում է Իսրայելի դեմ և օգտագործելով Լիբանանի տարածքը՝ աստիճանաբար իր ազդեցությունը տարածում Պաղեստինյան ինքնավարության տարածքներում և արագորեն ավելացնում այնտեղ իր համախոհների ու կողմնակիցների թիվը:

Մյուս մահմեդական ծայրահեղական կազմակերպությունը՝ «Իսլամական դիմադրության շարժումը» (*Հարաբաթ ալ-Մուդավամա ալ-Իսլամիյա /ՀԱՄԱ/*), Շեյխ Ահմեդ Յասինի գլխավորությամբ սկզբում գործում էր Գազայում որպես «Մահմեդական եղբայրներ» կազմակերպության Իսլամական կենտրոն (*Ալ-Մուշամաս ալ-Իսլամիյա*) և ավելի շատ կողմնակից էր «ներքին ջիհադին», այսինքն՝ մահմեդականների շրջանում իսլամական արժեքների արմատավորմանը և իսլամի կանոնների համաձայն նրանց կենսակերպի վերափոխմանը, քան «արտաքին ջիհադին» Իսրայելի հետ պայքարին: Սակայն 1988թ. փետրվարին Ինթիֆադայի տարածման հետ մեկտեղ, վերոհիշյալ կենտրոնը վերածվեց առանձին կազմակերպության՝ «Իսլամական դիմադրության շարժման» (*Հարաբաթ ալ-Մուդավամա ալ-Իսլամիյա*) և քարեր չպրտելու փոխարեն՝ դիմեց հարձակումների. սկզբում ներքին դավաճանների՝ պաղեստինցիների, իսկ հետո իսրայելյան զինվորների, ոստիկանների ու քաղաքացիների վրա: 1989թ իսրայելյան ուժերը ստիպված եղան ձերբակալել «Համասի»՝ առաջնորդին և տասնյակ ղեկավար անդամներին: Արդյունքում կազմակերպությունը մասնատվեց բազմաթիվ փոքր միավորումների, որոնք գործելով

278 Ըստ որոշ աղբյուրների, «կենդանի ռումբերի» մտահղացումը առաջին անգամ հնչեցվել է հենց Մուսա Սադրի ուսանող Տիրի (Լիբանան) ինժեներական համալսարանի ուսանող՝ Մոհամմադ Սաադի կողմից:

Անկասկած է, որ իսլամական արմատականությունը իրական սոցիալական ուժ է ներկայացնում արդի աշխարհում: Ինչպես Ալ-Գունդի Ֆադվան է գրում. «Գ-ա իսկապես պատմական պատահականություն էր, որ իսլամը մարտի դաշտում հայտնվեց այն ժամանակ, երբ երկու հիմնական հակամարտող ուժեր էին հանդես գալիս՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական: Իսլամիզացիան դինամիկ գործընթաց է, այն վերածվում է իրական ուժի, որը նպաստում է բուն իսլամի պահպանմանը և նախկինում կորցրած դիրքերի վերականգնմանը:

Ներկայումս իսլամը ակտիվորեն հանդես է գալիս որպես որոշակի համակարգ, որը նոր առաջացող տարբեր խնդիրների իր սեփական լուծումներն ունի: Իսլամը որպես գիտություն, հավասար, օրենքների և սկզբունքների համակարգ, վերջին տարիների ընթացքում ցուցաբերեց իր դինամիզմը, առաջարկելով նորագույն, երբեմն նաև՝ անակնկալ մեկնաբանություններ ու բացատրություններ, ինչպես նաև ժամանակի պահանջներին համապատասխան սեփական մոտեցումներ խնդիրների կարգավորման վերաբերյալ»:²⁸³ Այսպես, Սաուդյան Արաբիայի Ֆահլը կոչ արեց իսլամական օրենսդրության մեջ վերականգնել «իջթիհադ»-ի սկզբունքը (մտածել նորովի, ժամանակակից ձևով), իսլամի կարևորագույն սկզբունքների նշանակությունը քննարկելու և զննահատելու՝ արդի աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունների լույսի ներքո:

Մահմեդականության ընդհանուր ռազմավարության մշակման ու հետևողական իրականացման կողմնակից են ոչ միայն արաբական երկրները, այլև ասիական որոշ երկրներ, մասնավորապես Մալայզիան: Վերջինիս վարչապետը հանդես է եկել մի շարք հիշարժան առաջարկություններով.

- Մահմեդական երկրների հետ առևտրական հաշվարկներ վարել ոսկե դինարով: Այս հաշվարկային տարադրամը (էքյուի նմանատիպը, որն օգտագործվում էր Եվրոպայի խորհրդի երկրների միջև եվրոն մտցնելուց առաջ), կոչված է թուլացնել «Իսլամական կոնֆերանս» կազմակերպության անդամ երկրների կախվածությունը ամերիկյան դոլարից:

- Չարգացնել միջազգային իսլամական բանկային ցանցը:
- Խթանել իսլամական երկրների միջև զբոսաշրջությունը, ազատելով միմյանց քաղաքացիներին մուտքի արտոնագրերից (վիզաներից):
- Ինտեգրացնել ՉԼՄ-երի աշխատանքը՝ մահմեդականների դեմ ուղղված Արևմուտքի քարոզչությանը հակադրելու համար:

283 El-Gundi, Fadwa. Is there an Islamic Alternative? The Case of Egypt's Contemporary Islamic Movement. Internatioanal Insight. Vol.1, N6, p.23

Եթե 1993թ. սկսած գիտական աշխարհը երկփեղկված էր Մամուեյ Հանթինգտոնի կողմից առաջ քաշած «21-րդ դարը որպես քաղաքակրթությունների բախման հարյուրամյակ»²⁸⁴ հայտնի կանխատեսման իրատեսական լինելու հարցում, ապա 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին Միացյալ Նահանգներում կատարված դեպքերը, արձանագրելով առաջին նման բախումը, կարծես եկան հաստատելու վերոհիշյալ թեզի սահմոկեցուցիչ ճշմարտացիությունն ու անխուսափելիությունը: Իսլամական գործոնի մուտքը համաշխարհային քաղաքականության մեջ ավետեց նոր և չափազանց վտանգավոր գլոբալ հակամարտության սկիզբը, որն անկանխատեսելի հետևանքներ կարող է ունենալ միջազգային հանրության համար:

284 St'u Huntington, P. Samuel. The Clash of Civilizations, Harvard University Press, 1993

23. ՄՈՒՏՔ ՆՈՐ ԳԱՐԱՇՐՁԱՆ՝ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

XX դարի սկզբում արաբական երկրների վերաբերյալ ընդհանուր պատկերացումը սահմանափակվում էր հիմնականում նրանց տնտեսապես հետամնաց լինելու հանգամանքով: Նման կարծիքը հետագոտողներն ամրագրում էին այնպիսի հիմնավորումներով, որ արաբական երկրների զարգացման ցածր մակարդակը կանխորոշող հիմնապատճառը ֆեոդալական կացութաձևն էր, որում ակնհայտորեն նկատելի էին ստրկատիրական ու տոհմացեղային արտադրահարաբերությունների մնացուկներն ու, անշուշտ, գաղութատիրությունը: Անցնող հարյուրամյակի ընթացքում որոշ իրադարձություններ առանձնահատուկ ազդեցություն ունեցան ինչպես ողջ արաբական աշխարհի, այնպես էլ արաբական երկրներից յուրաքանչյուրի սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական զարգացման վրա: Այստեղ, մախ և առաջ, անհրաժեշտ է հիշատակել Առաջին ու Երկրորդ աշխարհամարտերն ու նրանց հետևանքները, ինչպես նաև արաբական երկրների գաղութային կախվածության վերացումն ու նրանց անկախության հռչակումը:

Հարկ է նշել, որ XX դարի երկրորդ կեսին Արաբական Արևելքը, վերածվելով խառն տերությունների հավակնությունների թիրախի, ենթարկվեց միանգամայն հզոր ազդեցության: Դա առավել հստակ արտահայտվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Արևելքը սկսեց հանդես գալ որպես համաշխարհային քաղաքականության ինքնուրույն գործոն: Տնտեսական արդիականացման ազդեցությամբ պայմանավորված միանգամայն զգալի ու ակնհայտ սոցիալական բարեփոխումները արաբական աշխարհում՝ գործնական անդրադարձ ունեցան կյանքի բոլոր ոլորտների վրա: Նույնիսկ քոչվորների ու, ասես, լիակատար մեկուսացման մեջ գտնվող անապատի բնակիչների շրջանում, կարելի էր նկատել, թե ինչպես է հետզհետե անհետանում կյանքի ավանդական, սովորական դարձած «արաբական» անվանելով կենսակերպը, որը յուրահատուկ մշակույթի վկայությունն էր հանդիսանում: Այն սկիզբ էր առել արաբ ժողովրդի բուն իսկ խորքից և նրա հակադրումը եվրոպական և այլ մշակույթներին ոչ մեկ հարյուրամյակի պատմություն ունի:

Վեստերնիզացիա (արևմտականացում)²⁸⁵

Արաբական երկրներում կապիտալիզմի արմատավորման առանձնահատկությունները բնորոշելու համար, հարկ է նշել համաշխարհային քաղաքակրթության ու գիտատեխնիկական առաջընթացի հետ նրանց առնչությունների մասին, ուշադրություն դարձնել տեղական մտավորականության ձևավորմանը, կենսաձևի արդիականացմանն ու նոր արժեքային համակարգի ստեղծմանը: Տվյալ դեպքում, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ արաբական երկրների սոցիալական կառուցվածքը հիմնված է էթնո-դավանաբանական, ցեղային ու համայնքային կապերի ժառանգության, կրոնի հիպերտրոֆիկ դերակատարության, կայուն կացութաձևի բազմազանության և, իհարկե, կապիտալիզմի դրսևորումների տարբերության վրա: Արաբական հասարակարգը հետագայում զարգացում ապրեց՝ արտացոլելով տնտեսական ու քաղաքակրթական գործընթացների արևմտյան և արևելյան տիպերի միաձուլումը:

Վերջին տասնամյակների սոցիալական բարեփոխումների մեծամասնությունը, հիմնականում արևմտյան շատ երկրներին բնորոշ հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական կյանքի կազմակերպման արևմտյան մոդելի փոխառության, արևմտյան տեխնոլոգիաների ձեռքբերման, առողջապահության համակարգի ստեղծման, քաղաքական գաղափարների ու հայացքների կիրառման և արևմտյան կրթահամակարգի ներդրման արդյունք էր հանդիսանում: Հարկ է նշել նաև, որ այս հարցը դեռևս անբավարար է ուսումնասիրված, ինչն էլ երբեմն թույլ չի տալիս խորությամբ վերլուծելու և ներթափանցելու արաբական աշխարհում այսօր կատարվող իրադարձությունների ներքին շարժառիթների ու բուն էության մեջ:

Երբ հին բազմադարյան մշակույթը փորձում է փոխառնել մեկ ուրիշ, առավել երիտասարդ քաղաքակրթության առանձին դրսևորումները, սկիզբ

285 Sten Andersen, Roy R. and others. Politics and Change in the Middle East: Sources of Conflict and Accommodation. 5th ed. Upper Saddle River, NJ, Prentice Hall, 1998; Kamrava, Mehran. Democracy in the Balance: Culture and Society in the Middle East. New York, Chatham House/ Seven Bridges Press, 1998; Gilbar, Gad G. Population Dilemmas in the Middle East: Essays in Political Demography and Economy. Portland, OR, Frank Cass, 1997; Moghadam, Valentine M. Women, Work, and Economic Reform in the Middle East and North Africa. Boulder, CO, Lynne Rienner, 1998; Abi-Aad, Naji and Grenon, Michel. Instability and Conflict in the Middle East: People, Petroleum and Security Threats. New York, St. Martin's Press, 1997; Women in Islam and the Middle East: A Reader, edited by Ruth Roded. New York, I. B. Tauris, 1999.

դնելով միմյանց հետ ակտիվ փոխգործակցության, ապա անխուսափելիորեն առաջ են գալիս տարբեր տիպի հակասություններ, որոնք էլ երբեմն կարող են հոգևոր ու սոցիալական ճգնաժամների պատճառ հանդիսանալ:

Կարելի է ասել, որ ներկայումս արաբական երկրները միջանկյալ դիրք են գրավում՝ իրենց մեջ համադրելով երկու քաղաքակրթությունների մշակույթներն ու սոցիալական հարաբերությունների տարրերը: Արաբական հասարակության զարգացման դինամիկային բնորոշ է որոշակի, տվյալ դեպքում, հասարակության պատմաավանդական վերարտադրությանն ուղղված գործելակերպը, ուր ցայտուն կերպով զգացվում է ապագայի նկատմամբ անցյալի գերակայությունը, որն այս կամ այն կերպ նպատակատուղված է այն ամենի հերքմանը, ինչն էլ զորու է ոչնչացնել կյանքի առօրյա ավանդական ձևերը: Մակայն, այս միակողմանի գործունեության տրամաբանությունը համաշխարհային զարգացման համընդհանուր միտումների ազդեցությամբ, ինչպես նաև Արևմուտքի ներգործությամբ, ստիպում է հետզհետե հրաժարվել անցյալի բացարձակացումից, ճանապարհի հարթելով ժամանակակից արևմտյան մշակույթի ներթափանցմանը, երբ ստեղծվում են «մշակութային նոր շերտեր, որակապես նոր հարաբերություններ, զարգացում է ապրում անհատը, հասարակության վերաբերմունքն անհատի նկատմամբ, ձևավորվում է պատմական գործընթացի դինամիկան»:²⁸⁶

Արևմտյան արդի քաղաքակրթությունը հզոր ազդեցություն է գործել արաբական ավանդույթների և մշակույթի վրա, առաջացնելով տարաբնույթ, երբեմն նույնիսկ արմատական փոփոխություններ: Այնուամենայնիվ, արաբական մշակույթը շարունակում է պահպանել է իր ինքնատիպ դինամիզմը, աշխարհընկալումն ու մտածելակերպը:

Ժամանակակից արաբների մեծամասնության համոզմունքներում ու զգացմունքներում նախկինի պես կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում **Ալլահը**, այն դեպքում, երբ արևմտյան քաղաքակրթությունում այդ տեղը հատկացվում է **Մարդուն**: Երկու արժեքային համակարգերի այս հենքային տարբերությունը շոշափելի ազդեցություն է բողոնում ոչ միայն այդ երկու տարբեր հասարակարգերի սոցիալ-մշակութային կյանքի, այլև նրանց քաղաքական ու տնտեսական զարգացման ընթացքի վրա:

Արաբական երկրներում շատերն են խորին ակնածանքով վերաբերվում իրենց մշակույթին, կրոնին, լեզվին, ավանդույթներին և խստորեն հետևում դրանց՝ մերժելով արևմտյան արժեքների կույր ընդօրինակումը: Արաբները ցանկացած այլ էթնիկ հանրության պես

օժտված են իրենց ժողովրդի առանձնահատկությունները հաստատող խմբային ինքնագիտակցությամբ: Նրանք անդրդվելի են իրենց սովորույթներում ու հաղորդակցման ձևերում՝ խստորեն հետևելով դրանց պահպանմանը: Չնայած դրան, արևմտյան քաղաքակրթության որոշ ձևական նշաններ, այնուամենայնիվ, արդեն մուտք են գործել արաբական ավանդույթների մեջ:

Արաբական երկրներում կան մարդիկ (և դրանք բավականին մեծ թիվ են կազմում), որոնց ենթադրությամբ անհրաժեշտ է ընդունել և յուրացնել արևմտյան քաղաքակրթությունն ամբողջությամբ՝ իր բոլոր տարրերով հանդերձ: Նրանք խոստովանում են ժողովուրդների անհավասարության փաստը, գտնելով, որ արաբներն ունեն առավել ցածր կարգավիճակ, քան ամերիկացիներն ու եվրոպացիները: Այդպիսի արաբներ հանդիպում են հատկապես Արևմուտքում կրթություն ստացածների շրջանում: Նրանք քաջատեղյակ են արևմտյան մշակութային հիմունքներին և փորձում են իրենց ոգու դռները լայնորեն բանալ «արդիականության» առջև ընդմիջտ և ամենուր, նախևառաջ, կենցաղի ու հաղորդակցության հարցերում՝ շեշտելով ավելի շուտ իրենց «արևմուտքի», քան թե արաբ լինելու հանգամանքը: Բազմաթիվ գրույցների ընթացքում նրանք անընդմեջ տալիս են միևնույն հարցը. «Արդյո՞ք հնարավոր է անտեսել Արևմուտքում ծնունդ առած տնտեսագիտության ու սոցիոլոգիայի, քաղաքագիտության ու տնտեսության, մշակույթի և արվեստի նոր ուղղությունները»:

Արևմուտքից տեղեկատվության առատ ներհոսքը և նրա մատչելիությունը արաբական լայն զանգվածների համար, նպաստում են արևմտյան քաղաքակրթությունում ծնունդ առած նոր կենսական կողմնորոշիչների ու արժեքների տարածմանը ոչ միայն հասարակական գիտակցության մեջ, այլև ուղեցույց են հանդիսանում արաբ այն գործիչների ու ղեկավար անձանց համար, որոնք մտահոգված են ոչ միայն արաբական հասարակության հարստությունը հանդիսացող բարոյական նորմերի ու արժեքների պահպանմամբ ու զարգացմամբ, այլև տնտեսավարման ու սոցիալ-մշակութային հարթությունում համաշխարհային մակարդակից հետամնացության հաղթահարմամբ: Ընդ որում, նման գործիչներն իրենց հաշիվ են տալիս այն բանում, որ, ի տարբերություն Արևմուտքի, բազում դարեր շարունակ, արաբական երկրներում ողջ կյանքը գտնվում էր մարդկային կյանքը համընդգրկող մահմեդական կրոնի գաղափարական ճնշման ներքո, որը համարվել ու համարվում է գիտության պակար և հանդես է գալիս որպես վճռորոշ կանոնակարգող գործոն ու բազմաթիվ ուսումնասիրողների կարծիքով, արաբական երկրների զարգացման ճանապարհին

²⁸⁶ Mazrui, Ali A. Islamic and Western Values. Foreign Affairs 76:118-132 September-October 1997

արևմտականացման գործընթացի ազդեցության հարցում՝ սահմանափակվածության միանգամայն լուրջ պատճառ է հանդիսանում:

Արաբական մշակույթը փոփոխության է ենթարկվել ժամանակակից արևմտյան քաղաքակրթության ազդեցության արդյունքում: Սակայն, բազում ուսումնասիրողների խոստովանությամբ, չնայած արձանագրվող բոլոր փոփոխություններին, այն շարունակում է վճռորոշ դեր խաղալ արաբների մտածողության, աշխարհընկալման մեջ և հանդես է գալիս որպես արևմտյան մշակույթին հակադրվող գործոն:

Իր ողջ հակասականությամբ ու անառարկելիությամբ հանդերձ, արաբական աշխարհում արևմտականացման գործընթացն անխուսափելի է: Այն տեղի է ունենում մաթոկանց կամքից և արաբական երկրների զարգացման բնույթից ու տեմպերից անկախ:

Արաբական երկրներ այցելող արտասահմանցի խորհրդատուների, փորձագետների, մենեջերների, գործարարների, գիտնականների, ինժեներների, բժիշկների և այլ մասնագետների հետ շփումները, ինչպես նաև արտասահմանում տասնյակ հազարավոր արաբ երիտասարդների կրթումը, մեծապես նպաստեցին արաբական երկրներում արևմտականացման գործընթացի արագացմանը:

Արևմտականացման գործում ոչ պակաս կարևոր դերակատարություն ունի արաբական երկրներից տեղի ունեցող աշխատանքային արտագաղթը: Հիմնականում տնտեսական գործոններով պայմանավորված գաղթը լրջորեն ազդում է ավանդական արաբական հասարակության և արևմտյան աշխարհի միջև առկա տարբերության հաղթահարման գործընթացի վրա: Արևմտյան Եվրոպա ու Ամերիկա գաղթը լրացվում է արաբների կողմից՝ արաբական մի երկրից մյուսը կատարվող գաղթի հաշվին, օրինակ, Եգիպտոսից՝ Պարսից ծոցի երկրներ: Միաժամանակ գյուղից դուրս տեղի ունեցող զանգվածային ելք է նկատվում, առավելապես նավթարդյունահանող երկրներում: Արաբների գաղութային շարժմանը միջոցառված, տարբեր երկրներում քիչ թվով հրապարակախոսական, հետազոտական ու տեղեկագրական բնույթի աշխատանքներ չեն տպագրվել:

Տվյալ հատվածում մենք միայն կնշենք, որ Եվրոպա միգրացիան կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների տարածման կարևորագույն գործոններից մեկն է հանդիսանում, իր հերթին ազդեցություն ներգործելով արաբների գիտակցության վրա, առաջին հերթին, արաբների ու այն երկրների ժողովուրդների միջև միջմշակութային կապերի կայացման հարցում, ուր արաբների գաղթը տեղաբնակեցման ու մշտական բնույթ է ստացել: Ակնհայտ է նաև այն, որ Եվրոպա

և հակադարձ կատարվող արաբների աշխատանքային կամ այլ արտագաղթների առեղծվածը միանգամայն հստակ դրսևորվում է արաբական կյանքի հասարակական, սոցիալական, մշակութային ու կյանքի այլ-այլ թվում նաև լեզվական ոլորտներում:

Ողջ արաբական աշխարհում նկատելի է, ինչպես արդեն հիշատակվել է, գյուղից դեպի խոշոր մեգապոլիսներ բնակչության գաղթի բավականաչափ ակտիվ գործընթաց. քոչվորներն անցնում են նստակյաց կյանքին:

XX դ. 70–80-ականներին գյուղական վայրերից դեպի քաղաք կատարվող բնակչության միգրացիոն շարժմամբ պայմանավորված, արաբական էթնոսին բնորոշ է դարձել գյուղաբնակների, քոչվորների, կիսաքոչվորների թվաքանակի անշեղ կրճատում, նստակյաց բնակչության թվի և քաղաքում բնակչության համակենտրոնացման աճ: XX դ. 80-ականների սկզբներին գյուղաբնակները կազմում էին Սաուդյան Արաբիայի բնակչության կեսը, Մավրիտանիայում՝ 1/3-ից ավելին, Սուդանում՝ բնակչության մոտ 1/3-ը, Մարոկկոյում՝ մոտ 10%-ը:

Ուրբանիզացիայի գործընթացը համակել էր ողջ արաբական աշխարհը: 1980թ. Ալժիրում, Թունիսում, Եգիպտոսում, Սիրիայում, Լիբանանում և Հորդանանում ուրբանիզացիայի գործընթացի արդյունքում քաղաքաբնակների թիվը կազմում էր արդեն երկրի բնակչության 40–60%-ը:²⁸⁷ Ուրբանիզացիայի գործընթացի արագ զարգացումն այստեղ, հիմնականում պայմանավորված է գյուղաբնակների գաղթով: Ուրբանիզացիայի, ինչպես նաև նստակյաց բնակչության աճը բնորոշ է արաբական բոլոր երկրներին: 2000թ. Սաուդյան Արաբիայի բնակչության 77%-ը քաղաքային բնակիչներ էին: 1978թ. հորդանանյան 1600 բեդվին ընտանիքների ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ նրանց գրեթե 95%-ը բնակվում էին ոչ թե վրաններում, այլ քարե տներում կամ կավե շինություններում: Նստակեցության անցած շատ բեդվիններ ձեռնամուխ էին եղել բանակի ու կառավարության կարիքների համար նախատեսված աշխատանքների կատարմանը: Որոշ ուսումնասիրողների հրապարակումներից հայտնի է դառնում, որ «արաբ ծնողների խոստովանությամբ, նրանք չէին կամենա, որպեսզի իրենց երեխաները ևս վարեն այն մույն կենսակերպը, որը իրենք էին վարում տարիներ շարունակ: Բեդվինների շրջանում ամրագրվել է այն համոզմունքը, որ նրանք պարտավոր են անցնել նստակյաց կենսաձևի»: Քաղաքներում արաբական էթնոսի հսկայական զանգվածների կուտակումը բարենպաստ հող է ստեղծում նրա համախմբման, բնակչության շրջանում քաղաքային կենսաձևի ու քաղաքին բնորոշ հաղորդակցության ձևերի տարածման համար:

287 Abdel-Rahim, Omran. Population in the Arab World. London, 1980. pp.100-101

Արաբական շատ քաղաքների աճն ու կազմավորումը մեծապես պայմանավորված է եղել եվրոպական մեծ տերությունների կողմից Արաբական Արևելքի գաղութացման գործընթացով: Հարկ է նշել, որ գաղութացման ընթացքում դեպի մի շարք եվրոպական երկրներ է ժամ աշխատուժի արտահանումը, իր հերթին նպաստեց արաբական երկրներում եվրոպական լեզուների տարածման ու արևմտյան մշակույթի տարրերի ներթափանցման վրա:

ՄԱԿ-ի փորձագետների կանխատեսումների համաձայն, մինչև 2025թ.-ը զարգացող երկրներում քաղաքային բնակչության թիվը (այդ թվում նաև արաբական) կաճի երեք անգամ և կկազմի այդ երկրների ողջ բնակչության 61%-ը: Ընդ որում, ուրբանիզացիայի գործընթացն ընթանում է ծայրաստիճան անհամաչափ: Օրինակ, Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում 1990թ.-ին քաղաքային բնակչությունը կազմել է 45%: Նկատվում է գիտատեխնիկական հեղափոխությունով ու տարբեր երկրների հետ տնտեսական կապերի զարգացումով պայմանավորված խոշոր քաղաքների սրընթաց աճ: Քաղաքային հասարակության մոտ տեղի է ունենում կտրուկ շերտավորում, գրանցվում է բնակչության միջին խավի ավելացում:

Փոփոխվում է արաբական շատ քաղաքների դիմագիծն ու նկարագիրը: Հին ավանդույթների պահպանների հուշակ վայելող քաղաքներն արդիականացվում են, ձեռք բերելով նոր հաղորդակցամիջոցներ, ենթակառուցվածքներ՝ ժամանակակից փողոցներ (նոր եվրոպատիպ կառուցապատումներով մայրուղիներ), նորաճ հյուրանոցներ, սուպերմարկետներ, բանկեր, գիտական ու կրթական հաստատություններ: Սակայն խնդիրը կայանում է ոչ միայն արաբական քաղաքների արտաքին կերպարանավորման, այլև կարևոր սոցիալական գործընթացի զարգացման մեջ. սոցիալական կապերի ինտենսիվացում, աստիճանական անցում հասարակության տարածքային կազմավորման, արյունակցական կապերի որոշակի թուլացում, որոնք ընդմիջտ հատկանշական են եղել Արևելքի, իսկ Արաբական Արևելքի համար՝ հատկապես:

Նախկինի պես արաբական երկրների քաղաքական ու մշակութային կյանքում շարունակում են կարևոր դեր խաղալ ավանդական քաղաքները: Ինչպես հայտնի է, արաբների համար սուրբ քաղաքներ են համարվում Մեքքան ու Մեդինան՝ Սաուդյան Արաբիայում, Թունիսում՝ Կայրուանն իր հնագույն մզկիթներով, Ալժիրում՝ Թլեմսեն, Իրաքում՝ Նեջեֆն ու Քերբելան (շիաների սուրբ քաղաքները): Կրոնական կենտրոններն արաբական սոցիալ-մշակութային կյանքին որոշակի կայունություն են հաղորդում՝ խորհրդանշելով սերունդների ժառանգությունը, ազգային, քաղաքացիական ու կրոնական ինքնագիտակցությունը:

Արաբական Արևելքի համար հետզհետե ավելի հատկանշական են դառնում ժամանակակից արդյունաբերական ու առևտրական քաղաքները: Նրանց շրջանում կան հին՝ արդյունաբերականացման փուլը հաղթահարած և որոշ խոշոր արդյունաբերական գործարանների ու ձեռնարկությունների կառուցմամբ ծնունդ առած, կատարելապես նոր քաղաքներ (Եգիպտոսում՝ Խելուանը, Ալժիրում՝ Էլ-Հաջարը, Սաուդյան Արաբիայում՝ Էլ Ջուբեյլը և Յանբան):

Խոսելով արաբական քաղաքների մասին, անհնարին է չհիշատակել, այսպես կոչված, «միջանկյալ տիպի» քաղաքների գոյության մասին, որոնք արաբական երկրներում բավականին շատ են: Որպես օրենք, գտնվելով ինտենսիվ հողագործության, բամբակագործության ու անասնապահական շրջաններում (Սիրիա, Եգիպտոս, Իրաք, Մադրիթի երկրներ), նրանք աչքի են ընկնում առևտրի տեսակարար բարձր կշռով, գյուղարտադրանքի վերամշակմամբ ու նրա վաճառահանմամբ, բնակչության համեմատաբար մեծ քանակությամբ (100-500 հազար մարդ): Արաբների կյանքում այժմ կարևորագույն տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական ու մշակութային դեր են խաղում գերխոշոր քաղաքները, ուր կենտրոնացած են ոչ միայն իշխանական բոլոր կառույցները, այլև միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցչությունները, ազգային բանկերի գրասենյակները, ընկերություններ, գիտական ու մշակութային կենտրոններ: Այդ կատեգորիային, առաջին հերթին, պատկանում են արաբական պետությունների մայրաքաղաքները՝ Կահիրեն, Դամասկոսը, Տրիպոլին, Էր-Ռիյադը և այլն, ու նաև իրենց երկրներում տնտեսական առաջատար դեր խաղացող խոշոր քաղաքները. Ալժիրում՝ Օրանը, Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիան, Իրաքում՝ Բասրան, Մարոկկոյում՝ Կասաբլանկան, Սիրիայում՝ Հալեպը: Խոշոր ու գերխոշոր քաղաքներում են կենտրոնացած արաբական երկրների քաղաքային բնակչության մեծամասնությունը, օրինակ, XX դ. 80 -ականներին Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում բնակվում էին Եգիպտոսի քաղաքաբնակների 60% -ը, Կասաբլանկայում ու Ռաբատում՝ Մարոկկոյի քաղաքային բնակչության մինչև 50% -ը, Թունիսում ու նրա արվարձաններում՝ երկրի քաղաքաբնակների մոտ 54% -ը:

Արաբական մի շարք երկրների ղեկավար շրջաններ փորձում են կանոնակարգել ուրբանիզացիայի գործընթացը, սակայն նրանց գործողությունները, որպես կանոն, հաջողությամբ չեն պսակվել:

Արաբական երկրներում վերոհիշյալ փոփոխությունները կարելի է դասել, այսպես կոչված, արտաքին ցուցանիշների կատեգորիային, սակայն անկարելի է մոռացության մատնել ոչ պակաս կարևոր խորքային

փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել և շարունակում են ունենալ արաբ ժողովրդի արժեքային և աշխարհայացքային սկզբունքներում: Քաղաքաբնակների միջավայրում նկատվում է նրանց նախնիների՝ գյուղաբնակներին հատուկ վարքի նորմերից օտարում: Քաղաքը նախկին գյուղաբնակներին հաղորդակից է դարձնում քաղաքային, այդ թվում նաև համաշխարհային մշակույթին, ծանոթացնում նրանց այլ երկրների ժողովուրդների բազմաբնույթ ստեղծագործություններին:

Արաբական երկրներում աճում է տնտեսական ու հասարակական բոլոր գործընթացների կառավարելիության հարցում կարևորագույն նշանակություն ունեցող հեռահաղորդակցությունների դերը, որոնք նպաստում են արաբական երկրների տնտեսության ինտեգրմանը համաշխարհային տնտեսությանը, համաշխարհային տնտեսավարման կապերի զարգացմանը:

Արաբական երկրներն իրենց ավանդել են ներդրում նաև գլոբալ տեղեկատվական հասարակության ստեղծման գործում: Կապի ու ինֆորմատիկայի բնագավառում արաբական ազգային ստանդարտները ինտեգրվում են միջազգայինին, տեղի է ունենում տեխնոլոգիաների արդիականացում և միասնականացում, որն ակամայից անդրադառնում է ոչ միայն այդ երկրների իրական տնտեսության, կացութաձևի ու կենսակերպի, այլև մշակույթի ոլորտի, ինչպես նաև ժամանակի կանչին ներդաշնակության ձգտող լեզվի վրա:

Շուրջ 20 տարի, սկսած 1970թ.-ից, մի շարք արաբական երկրներում կրթություն ստացող անձանց թիվը գրեթե կրկնապատկվել է: Գրագիտության աճ հատկապես նկատելի է Արաբական թերակղզում, ուր կրթված անձանց թիվը, ներառյալ գյուղաբնակների, աճել է 10 - ից մինչև 50-70%-ի: Այսպիսով, Սաուդյան Արաբիայում կրթական տարբեր մակարդակներում սովորողների թիվը աճել է 1970թ. 600 հազարից. մինչև 4.5 մլն. մարդու 1997թ., այսինքն՝ ավելի քան 8 անգամ:²⁸⁸ 1921թ.-ին Հորդանանում հաշվվում էր ընդամենը 21, այն էլ կրոնական թեքմով դպրոցներ, իսկ 1977թ. այդ նույն Հորդանանում կար արդեն 2400 պետական հանրակրթական դպրոց, երկրի բնակչության 1/3-ը այս կամ այն կերպ ընդգրկված էր կրթական համակարգում (ուսուցիչներ, աշակերտներ, հայրենիքում կամ արտասահմանում սովորող ուսանողներ): 1968-ից մինչև 1978թթ., այսինքն՝ 10 տարվա ընթացքում, Իրաքում հանրակրթական դպրոցներում աշակերտների թիվն աճել է 101%-ով: Սուդանում 7 տարվա ընթացքում 1969 -76թթ., հանրակրթական տարրական դպրոցների աշակերտների թիվը գրեթե կրկնապատկ-

288 "Россия и арабский мир". Выпуск 7. СПб, 2000. стр.13

վել էր, իսկ ուսուցչակազմը աճել էր 3 անգամ:²⁸⁹ Եթե 1945թ. Քուվեյթի բոլոր ուսումնական հաստատություններում կար ընդամենը 3500 սովորող, ապա 1960թ.-ին դրանց թիվն արդեն հասնում էր 45 հազարի, իսկ 1975թ. – ին՝ 250 հազար: Ուսումնասիրողների թվաքանակի աճի միտումները շարունակվում էին նաև XX դ. 90 -ականներին:

1998թ. հրատարակված տվյալների համաձայն, արաբական բոլոր երկրներում, չափահասների շրջանում գրագետ անձինք 1994թ. կազմել են 53.5%: Ընդ որում, գրագետների բարձրագույն տոկոսը պատկանում է Լիբանանին (92%), որին հաջորդում են Հորդանանը՝ 85.5%, Բահրեյնը՝ 84.4%, Կատարը՝ 78.9%, ԱՄԷ-ը՝ 78.6%, Քուվեյթը՝ 77.7%, Լիբիան՝ 75%, Սիրիան՝ 69.8%, Թունիսը՝ 65.2%, Սաուդյան Արաբիան՝ 61.8%, Ալժիրը՝ 59.4%, Իրաքը՝ 56.8%, Կամորեական կղզիները՝ 56.7%, Եգիպտոսը՝ 50.5%, Սուդանը՝ 44.8%, Մարոկոն՝ 42.1%, Եմենը՝ 41.1%, Մավրիտանիան՝ 36.9%, Օմանը՝ 35%:²⁹⁰

Առավել արագ է աճում բարձրագույն կրթություն ստացած անձանց թիվը: Կարևոր է նշել, որ արաբական երկրների մեծ մասում բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում կրթությունն անվճար է: Արտասահմանում կրթություն ստացող ուսանողները, որպես օրենք, իրենց կառավարությունների կողմից թոշակ են ստանում: Հինգ տարվա ընթացքում (1975–1980թթ.) Սաուդյան Արաբիայում բուհերի ուսանողների թիվը 12-ից աճել է 31 հազարի, որոնցից մոտ 11 հազարը կրթություն են ստացել ԱՄՆ- ի, Անգլիայի և եվրոպական այլ երկրների բուհերում: Եթե այս ցուցանիշները համեմատելու լինենք 1971թ. (2 հազար) ուսանողների թվաքանակի հետ, ապա ուսանողության թվային աճը միանգամայն ակնհայտ է և լրացուցիչ մեկնաբանությունների կարիք չի գգում: Հորդանանում 1953–67թթ. բարձրագույն կրթությամբ անձանց թիվն աճել է 5 անգամ, 3163-ից 15657-ի, որոնց մեջ գերակշռում էին ուսուցիչները: Սիրիայում 90-ականների վերջին հաշվվում էր տարբեր տեխնիկումների 25 հազար և 4 համալսարանների՝ 170 հազար ուսանողներ: 26 տարվա ընթացքում, 1962-1988թթ., Ալժիրի ուսանողների թիվը 2800-ից հասավ 173.800-ի: Եգիպտոսում ուսանողների թիվը 176 հազարից 1970թ. աճել է մինչև 500 հազարի 1980թ., 90-ականների սկզբներին, երկրի համալսարաններում (թվով 42մլն.՝ ընդհանուր բնակչության պայմաններում) սովորում էին 1մլն.- ից ավելի ուսանողներ:²⁹¹ Ուսանողների թվաքանակի աճը նպաստում է Եգիպտոսում նոր միջին խավի ազդեցության հզո-

289 "The Middle East and North Africa", 1979-1980. p.695

290 «Ալ-Մուսադաթալ ալ -Արաբի», (Քուվեյթ), N 1, 1998

291 "The Middle East and North Africa", 1979-1980. pp. 319, 328

րացմանը, որն իր հերթին ազդում է նաև արաբական մյուս երկրների վրա, որոնք հազվադեպ չեն իրենց ներքին քաղաքականությունում կողմնորոշվում Եգիպտոսի փորձի հիման վրա:

Արաբական երկրների սոցիալական բարեփոխումների բնորոշման հարցում սակավ կարևորություն չի ներկայացնում այն փաստը, որի համաձայն կտրուկ աճել է ինչպես կրթություն ստացած կանանց, այնպես էլ տնտեսության ամենատարբեր ոլորտներում ակտիվ աշխատողների թիվը: 1975թ. արտադրության գյուղատնտեսական ոլորտում աշխատողների շրջանում կանայք կազմել են. Եգիպտոսում՝ 15%, Սուդանում՝ 15%, Սիրիայում ու Եմենում՝ 20% և 20-ից ավելի տոկոս՝ Լիբանանում: Այս տոկոսը շարունակաբար աճում է աղջիկների ու օրիորդների համար նախատեսված ուսումնական ծրագրերի ընդլայնմանը գուզահեռ: Արաբական բոլոր երկրներում ուսանողների ընդհանուր քանակում պարբերաբար աճում է աղջիկների թիվը, որը ներկայումս մոտենում է 50%-ի սահմանագծին: Քուվեյթում, օրինակ, 1945թ. տվյալներով, օրիորդները կազմում էին ուսանողների ընդհանուր թվի 5%-ը, 1965թ.՝ գրեթե 30%-ը, 1975թ.՝ 45%-ը, 1995-96 ուստարում՝ 50%-ից ավելին: Ուսանողների շրջանում աղջիկների թվի նմանօրինակ աճը հատուկ մեկնաբանությունների կարիք չի գգում:

Չզալի փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև առողջապահության համակարգում, որի բարեկարգումը չէր կարող չանդրադառնալ կյանքի որակի ու տևողության վրա: 1971-77թթ. Հորդանանում բժիշկների թիվն աճել է ավելի քան 40%-ով, կրկնապատկվել է ատամնաբույժների թիվը, ավելի քան երկու անգամ ավելացել է դեղագործական ու դեղատնային աշխատողների թիվը: Սաուդյան Արաբիայում հիվանդանոցային մահճակալների թիվը 1975թ. 4000-ից աճել է մինչև 1980թ. 11.400-ի: Եթե դեռևս 60-ականներին արյան անալիզի փորձերը ինքնաթիռներով Ֆրանսիա կամ Մեծ Բրիտանիա էին ուղարկվում, ապա 90-ականներին, նույնիսկ սաուդյան վիրաբույժների համար, սրտի ու թոքերի փոխպատվաստման վիրահատությունները սովորական երևույթ էին դարձել:

Արաբական երկրներում արագորեն է աճում նաև կյանքի տևողությունը, որը հայտնի չափով պայմանավորված է առողջապահական ծրագրի ու բուժսպասարկման ողջ համակարգի բարելավմամբ: Օրինակ, 1955-1978թթ. կյանքի տևողությունը Մարոկկոյում ու Ալժիրում ավելացել է 43-53, Եգիպտոսում՝ 42-54, Սաուդյան Արաբիայում՝ 34-45, իսկ Քուվեյթում՝ 55-69 տարվա: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1994թ. արաբական երկրներում կյանքի տևողությունը հասել է. Հորդանանում՝ 68.5, ԱՄԷ-ում՝ 74.2, Բահրեյնում՝ 72, Թունիսում՝ 68.4, Ալժիրում՝ 67.8, Սաուդյան Արաբիայում՝

70.3, Սուդանում՝ 51, Սիրիայում՝ 67.8, Իրաքում՝ 57, Օմանում՝ 70, Կատարում՝ 70.9, Քուվեյթում՝ 75.2, Լիբանանում՝ 69, Լիբիայում՝ 63.8, Եգիպտոսում՝ 64.3, Մարոկկոյում՝ 65.3, Մավրիտանիայում՝ 52.1, Եմենում՝ 56.2 տարվա: Այն դեպքում, երբ արաբական տարածաշրջանում կյանքի միջին տևողությունը կազմել է 62.7 տարի, միևնույն ժամանակ աշխարհում այն կազմել է 63.2, իսկ զարգացած արդյունաբերական երկրներում՝ 74.1 տարի:

ՄԱԿ-ի վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1995թ. արաբական երկրներում բնակվել են 242.5 մլն. մարդ, 1997թ.՝ 252.4 մլն. մարդ, 1998թ.՝ 260.1 մլն. մարդ: Բնակչության քանակը մատնանշող վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ այդ աճը միջին հաշվով կազմել է 1975-1980թթ. ժամանակահատվածում, երեք և ավելի տոկոս արաբական գրեթե բոլոր երկրներում, իսկ Պարսից ծոցի տարածաշրջանի երկրներում այդ աճը կազմել է 7%:²⁹²

Արաբական երկրների սոցիալ-տնտեսական կարևոր ցուցանիշների թվին է պատկանում բնակչության շնչին հասնող Համախառն Ներքին Արտադրանքի (ՀՆԱ) չափը: Ըստ ՀՆԱ-ի, արաբական աշխարհում (1995թ.) առաջին տեղը զբաղեցնում է ԱՄԷ-ը (17.693 դոլար), երկրորդը՝ Քուվեյթը (15.731 դոլար), երրորդը՝ Կատարը (13.888 դոլար), որոնց հաջորդում են Օմանը, Սաուդյան Արաբիան ու Բահրեյնը, ուր ՀՆԱ-ը կազմել է 5-10 հազար դոլար, Լիբիայում, Սիրիայում ու Լիբանանում ՀՆԱ-ը տատանվում է 3-5 հազար դոլարի սահմաններում, Ալժիրում, Հորդանանում, Մարոկկոյում, Թունիսում՝ 1-2 հազար: Բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ը 1000 դոլարից ցածր է Եգիպտոսում, Եմենում, Մավրիտանիայում ու Սուդանում: Ընդ որում, ՀՆԱ-ի միջին մակարդակը բնակչության մեկ շնչի հաշվով արաբական երկրներում առավել քան 12 անգամ ցածր է, քան Եվրոպայի զարգացած արդյունաբերական երկրներում, ուր այդ միևնույն ժամանակահատվածում այն գերազանցում էր 23 հազ. դոլարը: Եթե համադրելու լինենք 1995թ. արաբական ու եվրոպական երկրների ՀՆԱ-ի բացարձակ մեծությունները, ապա հայտնի կդառնա, որ միայն 39.6 մլն. բնակչություն ունեցող Իսպանիայի ՀՆԱ-ը գերազանցում է արաբական աշխարհի բոլոր երկրների ՀՆԱ-ը (առանց Իրաքի և Պաղեստինի): ՄԱԿ-ի կողմից սահմանված չափանիշների համաձայն (80-ականների կեսերին), բնակչության 1 շնչի հաշվով ՀՆԱ-ը 350 դոլարի հասնող երկրները, չափափակ բնակչության 20%-ից ցածր գրագիտության մակարդակի ու 10 %-ից ցածր ՀՆԱ արդյունահանող արդյունաբերության մասնա-

292 Abdel-Rahim, Omran. Population in the Arab World. London, 1980. p.53

բաժնի դեպքում, դասվում են առավել թույլ երկրների կատեգորիային: 20-րդ դարի վերջին այդպիսի երկրների խմբին էին պատկանում Եմենը, Մավրիտանիան, Մուդանը և, մասամբ, Եգիպտոսը:

Իսկ ինչ վերաբերում է արաբական աշխարհում վերջին տարիներին տեղի ունեցած մյուս կարևոր փոփոխություններին, ապա դրանք կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ.

- Արաբական երկրների մեծ մասում խրախուսվում է ընտանիքի պլանավորումը: Շատ արաբներ սկսել են հետամուտ լինել այդ սկզբունքին, առավել ևս, որ բազում մահմեդական իրավաբաններ՝ մահմեդական իրավունքի գիտնականներ, ընդունում են այդ սկզբունքի իրավական ուժը:

- Պարբերական մամուլի, ռադիոյի, հեռուստատեսության հանդեպ նկատվում է հետաքրքրության սիստեմատիկ աճ, մեծանում է ՋԼՄ – ների դերը հասարակական կյանքում:

- Արաբները սկսել են նախապատվություն տալ տանից ու ընտանիքից դուրս անցկացվող ազատ ժամանցին ու զվարճանքներին:

- Հետզհետե ավելի ու ավելի մեծ թիվ են կազմում այն արաբները, որոնք բավականություն են ստանում արտասահմանյան մասնավոր ուղևորություններից ու այլ երկրներում կրթություն ստանալուց:

- Բազմաթիվ ծնողների խոստովանությամբ, նրանք նախկինի պես այլևս ի գործ չեն վերահսկել իրենց զավակների գործողություններն ու վարքը, որոշել նրանց ապագան ու կարիերան:

- Մի շարք արաբական երկրներում, մասնավորապես Սաուդյան Արաբիայում, Օմանում, Կատարում, Բուվեյթում և Ծոցի այլ երկրներում, է պետական ապարատի պաշտոնների տեխնիկական գծով մասնագետների, ուսուցիչների պաշտոնների մեծ մասը զբաղեցրել ու զբաղեցնում են օտարերկրացիները, որը թուլացնում է տեղական մտավորականության ու միջին խավերի դիրքերը:

- Հետզհետե ավելի շատ արաբական ֆիրմաներ են ընդգրկվում միջազգային առևտրում:

- Արաբ մտավորականության գիտակցության մեջ հումանիտար գիտությունների նորագույն նվաճումները սկսում են խաղաղ գոյակցել դավանաբանության հետ:

- Արաբական երկրների մեծ մասում բանակը, նախկինի պես, հանդես է գալիս քաղաքական պայքարի արդյունավետ գործիքի դերում, իսկ սպայությունը՝ արաբական մտավորականության առավել գործունակ մասը, մեծ դերակատարություն է ունեցել և շարունակում է ունենալ արաբական շատ երկրների ներքին կյանքում:

- Աճում է բնակչության քաղաքական ակտիվությունը, արաբական երկրների մեծամասնությունը ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերում հասարակական կյանքում:

- Արաբական շատ երկրների ղեկավար շրջաններ, հնարավոր բոլոր միջոցներով, սատարում ու ամեն կերպ խրախուսում են արաբական միացյալ ազգի գոյության մասին գաղափարի տարածմանը, հերքում անջատողականության, կլանային կառուցվածքի գաղափարները:

Արաբները չեն կարող կասեցնել արևմտականացման գործընթացը, սակայն նրանք, նախևառաջ, ընդունելով զարգացման ժամանակակից կոնցեպցիաներ, պարտավոր են միջոցներ և մեթոդներ գտնել իրենց սեփական ավանդույթների կորուստը նվազագույնի հասցնելու համար:

Բարեփոխումների արդյունավետությունը

Ավանդական հասարակությունների կյանքում արտասահմանյան երկրների ու օտար գաղափարների փորձի ազդեցության վերլուծությանը նվիրված բազմաթիվ լրագրողական հոդվածներում ընդգծվում է միայն այդ ներգործության կործանարար ու բացասական բնույթը, որից չեն խուսափել նաև արաբները: Արաբական աշխարհում տարբեր սերունդների միջև անդունդը գնալով խորանում ու ընդլայնվում է:

Արաբ գրողներն ու լրագրողները բավական հաճախ են շոշափում արևմտյան նորանուծությունները մանրակրկիտ ու հանգամանալից վերլուծության ենթարկելու անհրաժեշտության հարցը: Հավանության արժանացնելով իրենց սեփական հասարակության համար օգտակար արևմտյան տեխնիկական ու գիտական առաջընթացի պտուղները՝ նրանք խիստ քննադատության են ենթարկում արևմտյան ավանդույթների ընդորինակումը արաբ երիտասարդների կողմից: Օրինակ, ընտանեկան կապերի նկատմամբ վերաբերմունքը, ոգելից խմիչքների օգտագործումը և այլն:

Այդուհանդերձ, արևմտյան քաղաքակրթության ձևական նշանները քափանցել և շարունակում են արագ տեմպերով ներթափանցել արաբական ավանդական հասարակության մեջ՝ որոշ ազդեցություն թողնելով մարդու, նրա «սոցիալական նկարագրի» վրա: «Սոցիալական նկարագիր» հասկացության կիրառմամբ, նկատի ենք ունեցել այն միևնույն բովանդակությունը, ինչ ներկայացրել է արտասահմանյան հոգեբանության հայտնի դասական Էրիկ Ֆրոյմանը (1900-1980թթ.), ըստ որի. «Այդ հասկացության տակ ես նկատի ունեմ միևնույն մշակույթի ներկայացուցիչների մեծամասնության համար ընդհանուր համարվող նկարագրի կառուցված-

քային միջուկը՝ ի հակադրություն միևնույն մշակույթին պատկանող, միմյանցից տարբերվող մարդկանց անհատական նկարագրին»:²⁹³

Արաբ հասարակությունը ձևավորվել ու գործում է այնպիսի օբյեկտիվ պայմաններին համապատասխան, որոնք ձևավորվել են քաղաքական ու աշխարհագրական գործոնների, մշակութային ավանդույթների, ինչպես նաև պատմական զարգացման ընթացքում տարաբնույթ ազդեցությունների ներգործությամբ: Այս ամենը իր որոշակի ազդեցությունն է թողել արաբների սոցիալական նկարագրի վրա, որի կայունությանը զգալի չափով նպաստել են ոչ միայն հասարակության սոցիալ-տնտեսական կառույցը, այլև կրոնական ու ավանդական գաղափարները:

Մարդկության զարգացման պատմությունը հավաստում է, որ ցանկացած քաղաքակրթություն գոյատևում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ իր սեփական ուժերով ի վիճակի է բավարարել մարդու պահանջմունքները: Եթե դա նրան չի հաջողվում, ապա սկսվում է նրա մայրամուտը: Պետք է արձանագրենք, որ թե՛ արևմտյան և թե՛ արաբական քաղաքակրթություններն այսօր ճգնաժամ են ապրում:

Արաբական մտախառնվածք²⁹⁴

Դյուրին չէ ժողովրդի ազգային նկարագրի, սովորույթների ու բարքերի գնահատման գործը: Այստեղ առանձնահատուկ զգուշավորություն է պահանջվում, քանի որ, սովորության համաձայն, օտար սովորույթներն ու բարքերը ընկալվում ու գնահատվում են սեփական ավանդույթների ու սովորույթների համակարգով: Հաճախակի օտարը տարօրինակ ու անհանդուրժելի է թվում և էթնիկական նախատրամադրվածություն առաջացնում:

Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային նկարագիրը ձևավորվել է սովյալ ժողովրդի պատմական զարգացման առանձնահատկություններ-

րի, բնության հետ մարդու հաղորդակցությունը որոշող շրջակա աշխարհագրական միջավայրի բնույթի ու դավանվող կրոնական դոգմաների կամ վերջինիս փոխարինող գաղափարախոսության վրա խարսխված դաստիարակության, մշակութային միջավայրի ազդեցությամբ: Ազգային նկարագիրն արտահայտում է նախնիներից ժառանգած տվյալ ժողովրդի մտածելակերպը, նրան հատուկ աշխարհընկալումը, վարքի կայուն գծերը, և ինչպես առկա, այնպես էլ ծագող խնդիրներին հակազդելու յուրակերպությունը:

Ինչպիսին է արաբական մենտալիտետը և ինչպես է այն անդրադառնում մյուս ազգերի հետ արաբների փոխհարաբերություններում: Անհիշելի ժամանակներից, Նեղոսի մինչև Եփրատ ձգվող «Քարոտ Արաբիա» կոչվող հսկայական անապատը արաբ ցեղերին քոչվոր ու ավազակային կյանք վարելու համար ազատ տարածություն էր ընձեռնում: Տարածքի յուրօրինակությունն ու նրա պատմա-աշխարհագրական առանձնահատկություններն ազդել են արաբների տեղաբնակեցման ու նրանց մենտալիտետի վրա: Պատերազմը՝ բնական վիճակ, իսկ կռվում մահը՝ պատվաբեր գործ համարող արաբները, երբեք մարդկային, հատկապես այլ ցեղի ներկայացուցչի կյանքը որպես արժեք չէին ընդունում, իսկ նյութական մշակույթի իրերը (բնականաբար բացառություն են կազմում վաճառքի ու փոխանակման ենթակա իրերը) առավել ևս: Որպես էթնոս, արաբներն ունեն իրենց ուրույն ներքին նկարագիրը և վարքի սեփական տարատեսակը:

Դեռևս իրենց պատմության հնագույն շրջանում, որն անձամբ իրենք «տգիտության» (ալ-զահիլիյյա) շրջան են անվանում, արաբներն իրենց ազդեցությունը տարածեցին դեպի հյուսիս, ուր ներկայիս Իրաքի ու Սիրիայի տարածքում ոչ մեծ պետություններ հիմնեցին: Այդուհանդերձ, նրանց ազդեցությունը պահպանվեց նաև ժամանակակից Եգիպտոսի շրջանում, որտեղ մարդիկ բոլոր ժամանակներում բնակություն են հաստատել Նեղոսի կամ նրանից գառվող ջրանցքների ափերին: Արաբների կողմից զբաղեցրած տարածքը հանդես էր գալիս որպես առևտրի զարգացման բարենպաստ գործոն: Արաբների կենսածեր անբաժանելի էր տարածության հետ նրանց ունեցած կապից, անապատային բնապատկերից, բնական միջավայրից: Արաբներն իրենց տեսակի մեջ **բնության զավակներ են**:

«Քարոտ Արաբիայում», որտեղ արաբները բնակվում էին հնագույն ժամանակներից (Նեղոսից Եփրատ ձգվող հսկայական անապատում), յուրօրինակ հոգևոր մշակույթը շատ վաղուց է ձևավորվել: Այն ձևավորվել ու հետագայում հարստացել է տարբեր կրոնական, հիմնականում հրեական ու քրիստոնեական համայնքների աշխարհի հետ անմիջական շփման, իսկ ավելի ուշ՝ այդ կրոնների հետևորդների կենսակերպի ու

293 Фромм, Эрих. Мужчины и женщины. М., 1998. стр. 197

294 St'u Ajami, Fouad. The Arab Predicament. Cambridge, 1981; Corm, Georges. Fragmentation in the Middle East: The Last Thirty Years. London, 1988; Polk, R. William. What the Arabs Think. New York, 1962: Նշված թեմայով, իհարկե, առավել հետաքրքրական նյութեր կարելի է քաղել ժամանակակից արաբական գրականությունից, որոնցից շատերը թարգմանվել են անգլերեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն. Mahfuz, Naguib. Miramar., London, 1978; Mahfuz, Naguib. The Beggar. New York, 1986; Mahfuz, Naguib. Children of Gebelawi. London, 1981; Idris, Yusuf. The Cheapest Nights. London. 1978; Idris, Yusuf. In the Eye of the Beholder. Chicago, 1981; Husain, Taha. The Call of the Curlew. Leiden, 1980; Husain, Taha. An Egyptian Childhood, London, 1981:

նրանց կրոնական հայացքների էության հետ առավել խորը ծանոթության միջոցով: Դեռևս պատանի հասակում, իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդն իր հորեղբայր Աբու Թալիբի հետ Արաբիայի սահմաններից դուրս առևտրային գործերով ուղևորությունների ժամանակ, կապի մեջ է մտնում հեթանոսական տոհմացեղային սովոր միջավայրից կենսատու ու հայեցակարգով խիստ տարբեր հրեական ու քրիստոնեական համայնքների հետ: Կասկածից վեր է, որ նման կապերն այն ժամանակ մեծ տեղ էին զբաղեցնում արաբ ռազմիկների ու առևտրականների լայն խավերի շրջաններում: Այս կապերն էականորեն ազդել են արաբների ազգային նկարագրի վրա, որն իր արտահայտությունն է գտել անհատի ու կոլեկտիվի, միջանձնային, էթնոսի ու ներէթնիկական խմբերի միջև ունեցած հարաբերություններում: Իսլամի ծագումից առաջ ընկած պատմության ողջ ժամանակաշրջանը արաբներն անվանում են «տգիտության» (ալ-ջահիլիյյա) շրջան: Հզոր թագավորությունների երկիր, քաղաքակրթության բնօրրան Միջագետք, Սիրիա, Պարսկաստան ու Միջին Ասիա՝ արաբները ներխուժեցին անեղ քամու՝ խորշակի պես:

Հսկայական հոգևոր հարստությունները ընկան կրթամշակութային շատ ավելի ցածր մակարդակի վրա գտնվող արաբների ձեռքը, որոնք էլ այդ հարստությանը վերաբերվում էին իրենց զարգացման մակարդակին համապատասխան: Բավական է միայն հիշել Ալեքսանդրիայի հսկայական գրադարանի ճակատագիրը, որը «բարեպաշտ» կոչվող Օմար Խալիֆի խնդրեց իրեն հանձնել Հովհան Զերականը: «Բարեպաշտ» խալիֆի պատասխանը մինչ օրս ապշեցնում է գրքասերներին ու գիտնականներին. «Այն գրքերը, որոնց մասին դու խոսում ես, ունեն կամ Աստծո գրքի՝ Դուրանի միևնույն բովանդակությունը, կամ հակասում են նրան: Եթե միևնույն են, ապա Դուրանը բավական է, իսկ եթե հակասում են, ապա արդարացի կլինի դրանք ոչնչացնել»:²⁹⁵ Եվ Ալեքսանդրիայի գրադարանը՝ համաշխարհային մշակույթի այդ հրաշալիքը, հրի մատնվեց:

Տարբեր երկրներով ու մայրցամաքներով արաբ առաջին խալիֆների գործերի հաղթարշավների պատմության արևելյան հարուստ երևակայությամբ խտացված գույներով հուշերը, նպատեցին արաբների գիտակցության մեջ իրենց շրջապատող ժողովուրդների նկատմամբ («որոնց նախնիները եղել են Մուհամմեդի ու Աբու Բաքրի ստրուկները») սեփական գերազանցության բարդույթի առաջացմանը: Գերազանցության այդ բարդույթը գոյություն ունի առայսօր, թեպետ խնամքով քաքցվում և հիմնականում օգտագործվում է արաբ որոշ ղեկավարների կողմից՝ ներքին քաղա-

295 Шагаль В. Арабский мир: Пути познания, М., 2001, стр.42

քական նկատառումներով: Մակայն այն երբեմն դրսևորվում է նաև արտաքին քաղաքական հռչակագրերում, երբ առավել ծայրահեղ տրամադրված որոշ արաբ առաջնորդներ կամ քաղաքական գործիչներ, երբեմն կորցնելով պատմական ճշմարտության զգացումը ու տարրական ողջախոհությունը, փորձում են նույնացնել իրաքյան արաբներին հին Բաբելոնի միակ ժառանգորդների, բունիսյան և լիբիացի արաբներին՝ կարթագենյան մշակույթի հիմնադիրների հետ, իսկ այսօրվա եգիպտացի արաբներին՝ հայտարարել հին աշխարհի բարձր քաղաքակրթություն ունեցող ժողովրդի հետնորդներ, եգիպտական հզոր մշակույթի ժառանգորդներ:

Եվ եթե քաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ նման համեմատությունները զարմանք, իսկ երբեմն նաև հեզմանք են առաջացնում, ապա արաբ բնակչության լայն զանգվածները նման հավաստիացումները հալած յուրի տեղ են ընդունում: Օրինակ, եգիպտացիներն իրենց համարում են երկրագնդի լավագույն մարդիկ, իսկ իրենց երկիրը՝ համաշխարհային քաղաքակրթության կենտրոն:

Եվրոպացիներին անհասկանալի՝ արաբների կողմից իրենց մասին միայն ցանկալին լսելու պատրաստակամությունը, առանց կասկածի ու քննադատության ենթարկելու, նույնպես կազմում է այն, ինչն ընդունված է համարել արաբական մեհտալիտետ: Արաբների վարքագծի տարատեսակի ուժը հսկայական է, որը նրանք ընկալում են որպես միակ արժանավայել, միայն իրենց հատուկ տարատեսակ: Նման երևույթների օրինակներ առավել բավականաչափ են նաև այսօր. չէ՞ որ Իրաքի ժողովրդի առաջնորդ Սադդամ Հուսեյնին հաջողվեց իր՝ տարրական վերլուծության հարցում ավելորդ կրթվածությամբ ու հսկվածությամբ աչքի չընկնող ժողովրդին համոզել, որ Պարսից ծոցի (1990-1991թթ.) տարածաշրջանային պատերազմն ավարտվեց իրաքյան զենքի հաղթանակով: Կամ, արաբական ազգային նկարագիրը բնորոշող այլ յուրահատկություն. արաբները դեռևս անկարող են լոյալ կերպով որոշել ու խոստովանել իրենց կայսերապետության (խալիֆայության) կործանման պատճառները, դրանից համապատասխան դասեր առնել: Նման աշխատանք տանելու դեպքում, եթե արված հետևությունները թափանցեն արաբական գիտակցության «խորքերը», ապա նրանք չէին ջանա պաշտպանել այն համոզումները, թե արաբական երկրների քաղաքական, տնտեսական կամ սոցիալական մեկուսացվածությունը հնարավոր է հաղթահարել նաև մեր ժամանակներում՝ XXI դ. սկզբին՝ ազգային պատմության ու ընդհանուր ավանդույթների համընդհանուր հիմքի վրա: Քաղաքական միասնության կարգախոսը, որը եզակի անգամ չէ առաջ քաշվել ռազմական տեսանկյունից առավել հզոր

արաբական պետությունների առաջնորդների կողմից, այնքան խորը արձանագրեր է գցել ազգային գիտակցության մեջ, որ տիրապետող է դարձել արաբական մենտալիտետում: Այդ պատճառով է, որ արաբների շրջանում այդչափ կենսունակ է խալիֆության վերականգնման ու «անհավատների» երկրներում այն տարածելու հավանականության մասին համոզմունքը:

Արաբների գիտակցությունն ընդգրկում է իրենց ծագման բացառիկության, ճակատագրի և ապագայի հանդեպ հավատը: Նրանք այնքան են ապրում անցյալով, որ գրեթե ոչ մեկին չի հաջողվի տարհանոգել նրանց, որ արաբական միջնադարյան կայսերապետությունը նվաճումների առաջին երեսուն տարվա ընթացքում, ստեղծվել է մեծապես իրենց նախնիների պարզունակության, խիզախման օրենքին հավատարմության, իրենց գործողությունների՝ աստվածային նախախնամության մեջ համոզվածության ու մոլեռանդ խանդավառության շնորհիվ:

Սակայն դրան հետևող շքեղ կյանքն ու նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ ամենաթողությունը՝ հանգեցրեցին նախնական գաղափարների կորստյան: Արդյունքում, այդ խաղիված թուլությունը ցնցվեց ամենի ուժերի գրոհից. ռազմատենչ թուրքերը, քրդերը, մոնղոլները, բերբերները կործանիչ հարվածներ հասցնելով խալիֆայությանը՝ խորտակեցին այն: Վերջին կետը դրվեց XVIII դարում, երբ արաբներով բնակեցված հողերը ընկան Օսմանյան հզոր կայսրության դաժան ու հետադիմական լծի տակ:

Եվ ահա, մոտ 400 տարի շարունակ, կորուսյալ անցյալի հիշողությունը՝ արաբական ազգային նկարագրին վաղեմի հզորության վերականգնման հույս է ներշնչում: Եվ այսօրվա արաբն ընթացիկ օրվա հարցերի պատասխանը փնտրում է ոչ թե իրադարձությունների տրամաբանության, այլ անցյալի համանմանությունների դեգերումների մեջ: Եվ խնդիրը եվրոպացուց խելոք կամ հիմար լինելու մեջ չէ, այլ նրանում, որ արաբի մենտալիտետը ծնում է եվրոպականից արմատապես տարբերվող, միանգամայն այլ տիպի մտածողություն:

Անհնարին է գերազնահատել իսլամի ազդեցությունը արաբական մտածելակերպի վրա: Այն արաբական ազգային նկարագրի վրա ամենաազդեցուն հետքն է թողել, քանի որ իսլամը արաբների կողմից ընդունվում է ոչ միայն որպես կրոնական դոգմաների համալիր, այլև կենսակերպ, կենցաղային ծիսակարգերի և սովորույթների ամբողջականություն:

Արաբական մտածելակերպի վրա իսլամի ազդեցության աստիճանը լավագույնս ըմբռնելու համար, անհրաժեշտ է գոնե համառոտակի պարզել այն հարաբերությունները, որոնք արաբական երկրներում ձևավորվում են պետության ու հոգևորականության միջև: Իսլամում եկեղեցական

կառուցվածքի բացակայությամբ պայմանավորված, գոյություն չունի նաև հոգևոր դաս: Իսլամական տեսության հավաստմամբ՝ հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանություններն անբաժանելի են: Սրան զուգահեռ, մահմեդական համայնքներում գոյություն ունեն «ռիջալ ադ-դին» («կրոնի մարդիկ») անվամբ հայտնի որոշակի կատեգորիայի մարդիկ, որոնք ի վերուստ պարզված աստվածային օրհնության հատուկ դրոշմի հավակնորդներ են: Այս կատեգորիայի մեջ մտնում են մահմեդական իրավունքի գիտակները՝ ֆիկհա, մզկիթի ծառայողները, աստվածաբանները, այաթուլաները, (բարձրագույն կարգի շիայական հոգևոր դեմքեր): Նրանք բոլորը օժտված են աշխարհիկ իշխանությունների գործունեությունը վերահսկելու և ուղղորդելու իրավասությամբ: Բնակչության զանգվածներն, ի դեմս «կրոնավորների», ընդունում են «աստվածության» հետ առանձնահատուկ կապի առկայությունը, որը տվյալ մարդկանց հնարավորություն է ընձեռում ազդեցություն պահպանել ամբոխի վրա ու մանիպուլյացիայի ենթարկել նրա տրամադրությունները: Չարմանալի չէ, որ «կրոնի մարդիկ» զգալի քաղաքական ուժ են ներկայացնում և նրանց կարծիքի հետ ավանդաբար հաշվի են մատում ոչ միայն շարքային արաբները, այլև երկրի ղեկավար շրջանները, ոմանք՝ առավել, մյուսներն ավելի քիչ չափով: Հնագանդության այս տեսակը, ժամանակին ներթափանցելով արաբական հասարակություն և վերածվելով նկարագրի որոշիչ տարրի, արաբ ամբոխի շրջանում երբեմն չափից դուրս ազդեցիկության պատճառ է դառնում:

Եվրոպացիներին հաճախ ապշեցնում ու նույնիսկ վաճում է արաբ արդարադատությանը հատուկ անգթությունը: Մեր կարծիքով, արաբական մենտալիտետին, իսլամական կենսաձևին, մահմեդական հասարակության սոցիալական ու մշակութային հայեցակետերին բնորոշ բազմաթիվ առանձնահատկությունների հետաքրքրական նկարագրություններ կարելի է հայտնաբերել Ռուկայի Մակսուդի «Իսլամ» գրքում, որի անգլերենից ռուսերեն թարգմանությունը հրատարակվել է 1999թ.: Վերոհիշյալ դաժանության պատճառները ոմանք հակված են բացատրել արաբների ընդհանուր հետամնացությամբ: Չհերքելով այս պնդումները, հարկ է նշել, որ դաժանության բուն պատճառները, ամենայն հավանականությամբ, քողարկված են արաբների խորքային ավանդույթներում, որոնք սկիզբ են առնում իսլամի գոյության վաղ շրջանից և արտահայտում են նրա տարածման նպատակով արաբական կրոնական աղանդների միջև մղվող անգիջում դավանաբանական պայքարը: Այս պայքարի բովուժ էր սրվում տվյալ աղանդի համար բնորոշ հասկացություններից ու պատկերացումներից վեր ամեն ինչի հանդեպ ատելությունը:

Ինչամի դոգմաների ու ավանդույթների առնչությամբ ծագող հարցերին սպառնիչ պատասխան փնտրելիս արաբն իրեն հուզող հիմնախնդիրները դիտարկում է նախ և առաջ կրոնական տեսանկյունից: Եթե եվրոպացին ավելի շատ ապրում է իր բանականությամբ, ապա արաբը՝ Ալլահի հանդեպ հավատով: Այս հազարամյա սովորույթը ևս վեր է ամփել արաբական ազգային նկարագրի բաղկացուցիչ մասի՝ եվրոպացիների համոզմամբ նախանշելով արաբական կազմակերպությունների ու պետությունների ոչ նույնական գործողությունների պատճառը:

Եվ վերջապես, արաբը թեպետև պարծենում է իր բնածին հպարտության զգացումով, նրա գիտակցությունը, այնուամենայնիվ, նվաստացած է: Այն նախ և առաջ, ճնշված է ստորացուցիչ գաղութատիրության և թուրքերին, ֆրանսիացիներին ու անգլիացիներին ենթակա լինելու հանգամանքով պայմանավորված պատմական հիշողությամբ: Այնուհետև, վաղ մանկությունից արաբի գիտակցության ընկճվածությունը բացատրվում է մորը՝ որպես նսենացած էակ տեսնելու հանգամանքով: Այստեղից էլ, արաբական ազգային ինքնագիտակցությանը հատուկ անձնական թերաթեքության ու երկրորդայնության գիտակցության զգացումը, որն անդրադարձել է հատկապես արաբ մշակույթի ու գրականության վրա: Չարմանալի չէ, որ ԱՄՆ – ում երկար տարիներ բնակվող և համալսարանում աշխատող եգիպտացի մի գիտնականի՝ գիտության զարգացման գործում կարկառուն հաջողությունների դիմաց 1999թ. Նոբելյան մրցանակով պարգևատրվելու փաստը, արաբական բոլոր երկրներում, հատկապես Եգիպտոսում, ընկալվեց որպես նշանակալից, հանդիսավոր իրադարձություն՝ լրացուցիչ անգամ հաստատելով արաբների մեջ լավագույնը լինելու եգիպտացիների մոտ տարածված կարծիքը:

Եվ վերջապես, արաբի գիտակցությունը ընկճված է Արևմուտքի հանդեպ Արևելքի հետամնացության հանգամանքից: Ընկճվածությունը մի կողմից, Արևմուտքի հզորության առջև հնազանդություն, իսկ մյուս կողմից՝ ատելության գերաճող անբարյացակամություն է ծնում, որը երբեմն դրսևորման ամենատարբեր ձևերն է ընդունում: Այստեղ տեղին է հիշատակել գերմանացի գիտնական Լեո Ֆրոբենիուսի (1873-1938թթ) ուսումնասիրությունները, որն Արևմուտքի ու Արևելքի մշակույթները որպես բևեռային տիպեր է գնահատել: Արևելյան մշակույթներին հատուկ է անշարժությունը, ճակատագրի գաղափարը, արևմտյանին՝ հարաշարժությունը, անհատի ու ազատության գաղափարը:

Երբեմն թվում է, թե արաբների մենտալիտետի առանձնահատկության վերածված գիտակցության այս ընկճվածությունը, ընդհանուր հե-

տամնացության հետ մեկտեղ, պատճառ է հանդիսացել արաբական մի շարք երկրներում առկա և նախկինում գոյություն ունեցող բռնակալական վարչակարգերի նկատմամբ բնակչության համեմատաբար համադուրժողական վերաբերմունքի համար:

Այնուամենայնիվ, հազիվ թե արդարացի կլինի նման հոռետեսական նոտայի վրա ավարտելը: Հարկ ենք համարում նշել, որ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո իր գոյության մասին բավական հստակորեն հայտարարեց արաբ ազգայնականությունը, աշխարհի բազմաթիվ անկյուններում կյանքում ու քաղաքականության մեջ իր առաջատար դերի մասին՝ տարբեր կերպ ազդարարեց իսլամական ֆունդամենտալիզմը: Այսպիսով, ամեն դեպքում կարելի է ընդգծել, որ արաբական երկրների բնակչությունը, ըստ ամենայնի, տարբերվում է մեզանից ու քաղաքակիրթ աշխարհի երկրների ցանկացած այլ ժողովրդից իր մենտալիտետով:

Որպես յուրահատուկ աշխարհայացքային դրույթ՝ դուալիզմը, երկվությունը մշտապես առկա է արաբական հասարակությունում, ուր մտածողության նոր, ժամանակակից ու ավանդական ձևերը համատեղ գոյակցության մեջ են գտնվում: Այսպես՝ Արդալա Լարաուին իր «Արաբ մտավորականի ճգնաժամը» գրքում ցույց է տվել այդ դուալիզմի գործառնությունը կրթահամակարգում: Մի կողմից, գոյություն ունեն տնտեսության բնագավառում ուսանողներ պատրաստող ամենաժամանակակից գիտական, տեխնոլոգիական ու առևտրային ինստիտուտներ, ուր կիրառվում են համաշխարհային գիտության վերջին նվաճումներն արտահայտող առաջադեմ ծրագրերն ու մեթոդները, իսկ մյուս կողմից՝ առկա են այնպիսի ուսումնական հաստատություններ (հումանիտար, իրավաբանական կամ կրոնական բուհեր), որոնք անվերապահորեն հավատարիմ են մնում միայն արաբա-մահմեդական ավանդական դպրոցին, ամբողջովին անտեսելով որևէ նորամուծություն և աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Նրանք հավատով են ծառայում ինքնատիպության ու ինքնարժեքվորման հայեցակարգին ու ավանդական արժեքների պաշտպանության գաղափարին՝ ընդդեմ Արևմուտքից գրոհող գաղափարախոսությանն ու Արևմուտքի տնտեսական ու տեխնոլոգիական գերազանցության: Արդալա Լարաուին հանգում է այն եզրակացության, որ արաբական ավանդական միտքը և իրենց իսկ, արաբներին բնորոշ երևույթների գնահատականը, նախկինի պես տիրապետող է արաբական երկրների սոցիալ-քաղաքական ու հասարակական կյանքում: Իր գրքում նա մասնավորապես գրում է. «Ավանդական՝ զգալի չափով կրոնական մտածողությունը տիրապետող է, գերակշռող է ամենուրեք՝ գե-

րազանցապես մշակույթի ոլորտում: Այս հենքի վրա է ձևավորվում մտավոր էլիտան (դասախոսներ, լրագրողներ, գրողներ և այլն) և քաղաքական էլիտայի մի մասը (խորհրդարանի անդամներ, տարբեր կուսակցությունների, հանձնաժողովների, կոմիտեների ղեկավարներ): Իր իսկ գոյությամբ, ավանդական այդ մտածողությունը երկվորյուն է ծնունդ կամ առավել ստույգ՝ երկատվածություն, որը երաշխավորում է ավանդական մտածողության հարատև գոյությունը, սատար է կանգնում տնտեսության մեջ ավանդական բնագավառների գերակայությանը՝ հնարավորություն ընձեռելով մանր բուրժուազիային քաղաքականության ու մշակույթի ոլորտներում պահպանելու իր առաջատար դերը»:²⁹⁶

Արաբական մշակույթի ինքնատիպության ու մենտալիտետի առանձնահատկությունների վերլուծությամբ զբաղվող ժամանակակից շատ արաբ մտածողներ, հաճախ են վկայակոչում Լարաուի աշխատանքը՝ ընդգծելով, որ այն արտացոլում է արաբական ազգային գիտակցության յուրօրինակությունը:

Արաբական ավանդական մտածողության առանձնահատկություններն ավելի լավ պատկերացնելու համար, նշենք ինչպես Արևմուտքի, այնպես էլ Ռուսաստանի որոշ սոցիոլոգների հակվածությունը՝ Մահմեդական ավանդական գիտակցությունը շատ ավելի ռուսականին, խորհրդայինին, քան Արևմուտքի ժողովուրդներին հատուկ քրիստոնեական գիտակցությանը մերձավոր ճանաչելու պնդման հարցում: Նրանց կարծիքով, նախքան 1917թ. ռուսական կայսրությունում ձևավորված ռուս կայսերական ու խորհրդային գիտակցությունն, ըստ էության, միանշանակ են: Նրանց միջև տարբերությունն անգամ սոսկ ձևական-պատմական բնույթի է: Ինչպես իսլամի արժեքային համակարգում, այնպես էլ ռուսական կայսերական գիտակցության մեջ, անհատականությունը երբեք արժեք չի ներկայացրել, այն եղել է միայն հավատի գործիք. պատվաբեր գործ է համարվել ու համարվում հանուն հավատի գոհաբերությունը: Ինքնահիմաստավորման ենթաանձնային մակարդակը իրականում մերձեցնում է մահմեդական ու կայսերական Ռուսաստանի գիտակցությունները: Որո՞նք են այդ ընդհանրությունները. անհատի իրավունքների աննշանակալիությունը, ընդհանուր գործին ծառայեցնելու նպատակով մարդու շահագործումը, պետությանը ենթարկված լինելը: («Հանուն հայրենիքի կոնիվենտ» դրախտ կրկնեն): Հասարակության կողմից հանուն գաղափարի՝ մահվան սպառնալիքի դեմ կյանքի նկատմամբ դավանվող ու քարոզվող քամահրական վերաբերմունքը գրեթե անհավանական է արևմտյան տիպի ժողովրդա-

վարական հասարակությունների համար, ուր մշակույթը հագեցած է քե՛մարդու մասին մտայնությամբ և քե՛ քաղաքացիներն առավել շրջահայացորեն են լուծում համանման խնդիրները:

Քիչ բվով քննարկումներ չեն անցկացվել նաև Արևմուտքից ծնունդ առած ժամանակակից կրթական կոնցեպցիաների հանդեպ արաբական կրթահամակարգի ադապտացիայի ու իսլամական արժեքային կողմնորոշիչները մահմեդականներին խորթ քաղաքակրթությունների գրոհներից ձերբազատելու անհրաժեշտության վերաբերյալ: Հարց էր առաջ քաշվում նաև կրթության նորագույն կոնցեպցիաներն իսլամի հետ կապելու եղանակների մասին: Մահմեդական կրթության կողմնակիցների հայացքները բավական ամբողջական են ներկայացված 1977թ. Մեքքայում կայացած մահմեդական կրթությանը նվիրված Առաջին միջազգային գիտաժողովի մասնակիցների ելույթներում ու հողվածներում: Այս ու մահմեդական այլ խնդիրների շուրջ բավական հանգամանակից գրում են արաբ գիտնականներ Մ. Չուսեյնը և Մ. Աշրաֆը՝ իրենց «Մահմեդական կրթության ճգնաժամը» աշխատությունում. «Ուսման բուն նպատակը սեփական կրոնին ու որոշակի հայացքների հավատարիմ, համապատասխան գիտելիքներով զինված մարդու ձևավորումն է, ընդ որում, մեկը լրացնում է մյուսին: Իսլամը հերքում է այն կարծիքը, թե այն գիտելիքները, որոնց մարդը ձգտում է հասնել ինքնին, առանց որևէ հոգևոր նպատակի ուղղորդման, կարող են մարդկությանը որևէ բարիք բերել: Հավատից կտրված գիտելիքը սահմանափակ, ոչ լիարժեք է, որն իր հերթին կարելի է ավելի շուտ գնահատվել որպես տգիտության նոր տարատեսակ: Իսլամի ոգին պիտի մուտք գործի, տիրապետող լինի ցանկացած դասավանդվող առարկայի բոլոր դասագրքերում: Դեռ ավելին, հարկ է նշել, որ մեր բոլոր դասընթացները, բոլոր դասագրքերը և ուսումնական նյութերը պետք է դիտվեն, նախ և առաջ, Աստծո, Մարդու և Տիեզերքի միջև հարաբերություններում որպես հիմնական, կենտրոնական, ամենազվախարհիմնախնդիր»:²⁹⁷

Վերոհիշյալ մտքերը կիսում է նաև արաբ մի այլ գիտնական Մոհամմեդ Քուբբը. «Մահմեդական կրթահամակարգում դասագրքերը պիտի գրվեն այնպես, որ առաջին հերթին արտացոլեն մահմեդական հայեցակարգը, նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանցում շարադրվում են ամենաժամանակակից տեսություններ կամ հայտնագործություններ»: Արաբ կրթական համակարգի գործիչներից մեկն, օրինակ, առաջարկել է, որպիսի բնագիտության մեջ «բնություն» բառի փոխարեն կիրառություն գտնի «Ալլահ» բառը՝ բոլորին պարզ լինելու նպատակով, որ հատկապես Ալլահ-Աստվածն

297 Husain, S.S. and Ashraf, S.A. Crisis in Muslim Education. Jeddah: King Abdulaziz University, 1979, p.72

296 Laroui, Abdallah. The Crisis of the Arab Intellectual. Berkeley: University of California Press, 1976, p.165

է հանդիսանում բնության, բոլոր քիմիական տարրերի, ֆիզիկայի, աստղագիտության բոլոր օրենքների ճշմարիտ արարիչ սկզբնաղբյուրը և այդպես շարունակ: Ինչ վերաբերվում է պատմական իրադարձություններին, ապա դրանք անհրաժեշտ է գնահատել՝ ելնելով ոչ թե նրանց ռազմական կամ քաղաքական նշանակությունից, այլ նրանց մարդկության հոգևոր արժեքների տարածմանը նպաստման աստիճանից, ուստի ազնուստիկ հասարակությունը կգնահատվի որպես «Փարեհաջող», «առաջադեմ»:²⁹⁸

Այնուհանդերձ, տարաբնույթ «արտաքին» փոփոխությունների պատճառ հանդիսացող Արևմուտքի ազդեցությանն ու ներգործությանը կարելի է անձամբ ակնանատես լինել՝ ամենատարբեր արաբական քաղաքներ կամ ցանկացած արաբական երկրում արաբի տուն այցելելիս:

Արաբական շատ երկրներում առկա են գլխավորապես մշակույթի ու կրոնի հիմնախնդիրների կողմնորոշմամբ ոչ սակավաթիվ հրատարակություններ: Եվ զարմանալի չէ, որ նրանցում կարելի է հանդիպել «արաբականացմանն ու արևմտականացման միջև արաբական ժամանակակից մշակույթի» հիմնախնդիրները լուսաբանող հրատարակումների: Չնայած այս հիմնախնդրի լուսաբանմանը ցուցաբերած մոտեցումներում առկա որոշ բազմազանությունը, նրանք զարմանալի միասնականություն են դրսևորում իրենց այն համոզմունքներում, թե արաբականացումը նպատակադրված է ոչ միայն սեփական ավանդական մշակույթի ու, մասնավորապես, գրական լեզվի զարգացմանը, նրա՝ սոսկ գրավորից նաև բանավոր հաղորդակցություն ապահովող միջոցի վերածմանը, այլև ընդգրկում է ողջ մերձավորարևելյան քաղաքակրթությունը, ինչպես նաև «Փաղաքական ու ազգային հայեցակարգերը»:²⁹⁹

Արաբականացման գաղափարները գրավում են արաբ հասարակական մտքի ուշադրությունը: Բազմաթիվ արաբ հետազոտողների կարծիքով, արաբականացումը սեփական ազգային մշակույթի ամրապնդման արաբական տարրերակն է, մի միջոց, որը կօգնի ձեռքբազատվել և՛ արևմտյան մշակույթի ճնշող ազդեցությունից, և՛ այն երկրներում ու ռըրտներում առկա դուալիզմից, ուր այն բավական ակնհայտորեն է դրսևորվում՝ սպառնալիք ներկայացնելով արաբական մշակույթի գոյությանը:

Արաբական երկրներում, հատկապես այնտեղ, ուր արևմտյան ծրագրեր ու մեթոդներ կիրառող ժամանակակից կրթահամակարգ է ներմուծված, երիտասարդ սերունդը, լավագույն դեպքում լիովին մակերեսային պատկերացում ունի իսլամի մտավոր ու հոգևոր հայեցակետերի վերա-

298 Qutb, Muhammad. The Role of Religion in Education in Aims and Objectives of Islamic Education. Jeddah: King Abdulaziz University, 1979, pp. 55-60

299 "Al-Arabi", Kuwait, 1984, N 1

բերյալ և հաճախ է հայտնվում արդիականության ճնշմամբ (վերջինիս բազմակերպությամբ և ներքին պայքարով) պայմանավորված անօգնական վիճակում: Ահա թե ինչու Արևմուտքի կյանքի, նրա գիտության, փիլիսոփայության, գրականության կամ մշակույթի հետ առաջին իսկ շփումներից, երիտասարդ մահմեդականների մի առեղի քանակություն կորցնում է իր հոգևոր հավասարակշռությունը և գիտակցում սեփական ավանդույթներից նրանց հսկայական տարբերությունը:

Ուշագրավ ենք համարում Հայաստանում արաբ ուսանողներից մեկի արտահայտած այն միտքը, որը բավականաչափ հստակ պատկերացում է տալիս արաբական երկրներում տիրող կյանքի վերաբերյալ. «Անձամբ ես, միաժամանակ մի քանի տարբեր մարդկանց եմ ներկայացնում: Միաժամանակ ես և՛ առաջադեմ, և՛ հետադեմ եմ, բախտավոր ու դժբախտ, կրոնի խիստ հետևորդ և միևնույն ժամանակ անհավատ, պահպանողական ու ազատական, ես միաժամանակ դեպի առաջ ու դեպ ետ նայող մարդ եմ»:

Եզիպտոսի նախագահ եղած տարիներին, Անվար Սադաթը զարմանալի թեթևությամբ կարող էր մի կողմ դնել բոլոր անհետաձգելի պետական կարևորության գործերը և ժամանցի նպատակով ուղևորվել հայրենի գյուղ: Գյուղում նա զգեստափոխվում էր ու մանկության ընկերների հետ նստում՝ վերջին ժամանակներում տեղի ունեցած բազմաթիվ իրադարձություններ կամ բերքահավաքի հետ կապված խնդիրներ էր քննարկում: Այսօրինակ ու այլ հանգամանքների մասին, նա բավական մանրամասն պատմում է իր ինքնակենսագրական գրքում. «Հայրենի գյուղում ես հանկարծ գիտակցեցի այն ամենը, ինչ պահպանվում ու ապրում է իմ մեջ, հոգումս ողջ կյանքիս ընթացքում. ուր էլ որ ուղևորվեի, ճակատագիրն ուր էլ որ նետեր ինձ, ես պիտի ստույգ իմանայի, թե իրականում որտեղ եմ գտնվում: Ես անկարող եմ երբևէ մոռանալ կյանքի անցած իմ ուղին, իմ հայրենի գյուղի ճանապարհը, քանզի հաստատ գիտեմ, որ հատկապես այստեղ, այս հողում են իմ արմատները, նրանք խորությամբ մխրճվել են հողի ու իմ հարազատ գյուղի ոգու մեջ, սա այն հողն է, որտեղ ես, յուրաքանչյուր տան մոտ աճող ծառի ու թփի պես, մեծացել եմ»:³⁰⁰

Եվրոպացիներն արդեն վաղուց, անձի երկատվածության փաստեր են արձանագրել կրթված արաբների մոտ, որոնք ի վիճակի են իրենց մեջ զուգակցել երկու՝ միմյանցից կատարելապես տարբերվող մտածելակերպեր: Եվ ամենազարմանալին այն է, որ դա նրանց միանգամայն զոհացնում է:

300 Sadat, Anwar. In Search of Identity: An Autobiography. New York: Harper and Row, 1978, p.92

Հավելված 1

ԲԱԼՖՈՒՐԻ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԸ

1917թ. նոյեմբերի 2

Հարգելի Լորդ Ռոքշիլը

Ես մեծ հաճությամբ փոխանցում եմ Ձեզ Հրեական Միոնիստական ձգտումների նկատմամբ համակրանքի Նորին Գերազանցության կառավարության հետևյալ հռչակագիրը, որը ներկայացվել և հավանության է արժանացել կառավարության կողմից:

«Նորին Մեծության կառավարությունը բարյացակամ է դիտարկում Պաղեստինում հրեա ժողովրդի համար «ազգային տան» (national home) ստեղծման գաղափարը և ամեն ջանք կգործադրի այդ նպատակի իրականացումը խթանելու համար, այսուհանդերձ պետք է հստակ գիտակցվի, որ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկվի, որը կարող է վնաս հասցնել Պաղեստինի ոչ հրեական համայնքների քաղաքական ու կրոնական իրավունքներին կամ այլ երկրներում բնակվող հրեաների իրավունքներին և նրանց քաղաքական կարգավիճակին»:

Ես երախտապարտ կլինեմ եթե Դուք այս հռչակագիրը փոխանցեք Միոնիստական Դաշնությանը (Zionist Federation):

Հարգանքներով՝

ԱՐԹՈՒՐ ՉԵՅՄՍ ԲԱԼՖՈՒՐ

Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար

Հավելված 2

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՄԱՆԴԱՏԸ (Քաղվածք)

1922թ. հուլիսի 24

Ազգերի Լիգայի Խորհուրդը,

Դաշնակից հիմնական տերությունների միջև ձեռքբերված պայմանավորվածության համաձայն, Ազգերի Լիգայի կանոնադրության 22-րդ հոդվածի գործառույթները կյանքի կոչելու նպատակով, որոշում է նշված ուժերի կողմից ընտրված մանդատակիր պետությանը հանձնել Պաղեստինի տարածքի կառավարումը, որը նախկինում պատկանում էր Թուրքական կայսրությանը (Turkish Empire), այն սահմանների ներքո, որոնք կհաստատվեն նրանց կողմից:

Քանի, որ հիմնական դաշնակից ուժերը նույնպես համաձայնվել են, որ մանդատակիր պետությունը պետք է պատասխանատու լինի 1917թ. նոյեմբերի 21-ի Նորին Բրիտանական Մեծության (His Britannic Majesty) կառավարության հայտնի հռչակագրի գործադրման համար, որն ընդունվել էր նշված տերությունների կողմից՝ Պաղեստինում հրեա ժողովրդի համար ազգային տան հիմնումը խթանելու նպատակով; այսուհանդերձ պետք է հստակ գիտակցվի, որ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկվի, որը կարող է վնաս հասցնել Պաղեստինի ոչ հրեական համայնքների քաղաքական ու կրոնական իրավունքներին, կամ այլ երկրներում բնակվող հրեաների իրավունքներին և նրանց քաղաքացիական կարգավիճակին:

Քանի որ արդեն իսկ ճանաչվել են հրեա ժողովրդի պատմական կապը Պաղեստինի հետ, ինչպես նաև այնտեղ նրանց ազգային տուն ստեղծելու հիմնավորումները:

Քանի որ դաշնակից հիմնական տերությունները ընտրել են Նորին Բրիտանական Մեծությունը որպես Պաղեստինի մանդատակիր պետություն;

Քանի որ Պաղեստինի հետ կապված մանդատը ձևակերպվել է հետևյալ պայմաններով և ներկայացվել է Լիգայի Խորհրդի հաստատմանը, վերջինս վերահաստատելով նշված մանդատը, սահմանում է հետևյալ պայմանները՝

Հոդված 1

Մանդատը պետք է ունենա օրենսդրական և վարչական լիակատար ուժ, եթե չի սահմանափակվում մանդատի պայմաններով:

Հոդված 2

Մանդատակիրը պետք է պատասխանատու լինի երկիրը այնպիսի քաղաքական, վարչական և տնտեսական պայմանների մեջ դնելու համար, որոնք կապահովեն հրեական ազգային տան ստեղծումը, ինչպես նշված է նախաբանում, և ինքնակառավարվող ինստիտուտների զարգացումը, ինչպես նաև կապահպանեն Պաղեստինի բոլոր բնակիչների քաղաքացիական և կրոնական իրավունքները առանց որևէ խտրականության:

Հոդված 3

Մանդատը, եթե պայմանները թույլատրեն, պետք է խթանի տեղական ինքնավարությունը:

Հոդված 4

Հրեական գործակալությունը (Jewish Agency) պետք է ճանաչվի որպես հանրային մարմին, որը կխորհրդակցի և կհամագործակցի Պաղեստինի վարչակազմի հետ տնտեսական և սոցիալական հարցերի շուրջ, որոնք կարող են ազդել Հրեական ազգային տան ստեղծման ու Պաղեստինում հրեական բնակչության վրա, և, որոնք մշտապես վարչակազմի վերահսկողության տակ կգտնվեն՝ երկրի զարգացմանը մասնակցելու և օժանդակելու նպատակով:

Միոնիստական Կազմակերպությունը (Zionist Organisation), որի կառուցվածքն ու կանոնադրությունը ընդունելի կհամարվի մանդատակիր պետության կողմից, պետք է ճանաչվի որպես այդպիսի գործակալություն:

Նորին Բրիտանական Մեծության կառավարության հետ խորհրդակցելով, այն պետք է քայլեր ձեռնարկի ապահովելու համար համագործակցությունը այն բոլոր հրեաների հետ, որոնք կցանկանան աջակցել Հրեական ազգային տան ստեղծմանը:

Հավելված 3

«ՍՊԻՏԱԿ ԹՈՒՂԹ» («WHITE PAPER»)

1939թ. մայիս

1938թ. նոյեմբերի 9-ի Պաղեստինի վերաբերյալ հայտարարությունում Նորին Մեծության Կառավարությունը հայտնում է իր մտադրությունը՝ Պաղեստինի արաբների, հարևան որոշ երկրների ու Հրեական գործակալության ներկայացուցիչներին Լոնդոն հրավիրելու և նրանց հետ խորհրդակցելու ապագայի քաղաքականության վերաբերյալ: Դա նրանց հույսն է, որ ազատ, անկեղծ և ամբողջական քննարկումների շնորհիվ կզան ճշմարիտ փոխըմբռնման: Վերջերս տեղի ունեցան երկարատև համաժողովներ արաբական և հրեական պատվիրակությունների միջև, որոնց ընթացքում կարծիքներ փոխանակվեցին և պարզաբանումներ տրվեցին Բրիտանական նախարարներին: Պաղեստինում ստեղծված իրադրության որոշ առաջարկներ ձևավորվեցին Թագավորական և միջնորդ կողմերի կառավարությունների կողմից և դրվեցին արաբական և հրեական պատվիրակությունների առջև, որպես համաձայնության հիմք: Ոչ հրեական և ոչ էլ արաբական պատվիրակությունները ի վիճակի չէին ընդունելու ներկայացված առաջարկները: Այդ պատճառով էլ նշված համաժողովները անարդյունք ավարտվեցին: Ուստի և կառավարությունները իրավունք վերապահեցին ձևավորել իրենց սեփական քաղաքականությունը և որոշ քննարկումներից հետո նրանք որոշեցին հավատարիմ մնալ ընդհանուր առաջարկներին, որոնք վերջնականապես ներկայացվել էին արաբական և հրեական պատվիրակների քննարկմանը:

1922թ. Ազգերի լիգայի խորհուրդը հաստատեց Պաղեստինի մանդատի դրույթները, որոնցով ղեկավարվում էր Բրիտանական կառավարությունը վերջին 20 տարիների ընթացքում: Այն ներառում է Բալֆորի հռչակագիրը և սահմանում է մանդատով կառավարվող պետության չորս գլխավոր պարտավորություններ: Այս պարտավորությունները մանրամասն բացատրված են մանդատի 2-6-13 հոդվածներում:

Չկա ոչ մի վիճելի հարց այդ պարտավորությունների մեկնաբանման վերաբերյալ, որոնք վերաբերում են սրբավայրերի, կրոնական որևէ շենքի կամ տարածքի պահպանմանն ու մուտք գործելուն: Մյուս երեք հիմնական պարտավորությունները հետևյալն են՝

Երկրում ստեղծել քաղաքական, վարչական, տնտեսական այնպիսի պայմաններ, որոնք կապահովեն Պաղեստինում հրեա ժողովրդի համար ազգային տան ստեղծումը: Հրեական գործակալության հետ համա-

գործակցությամբ ստեղծել նաև հարմար պայմաններ հրեա ներգաղթ-
յալների համար և ապահովել հրեաների տեղավորումը այդ երկրում:

Երաշխավորել Պաղեստինի բնակիչների քաղաքական և կրոնական
իրավունքները անկախ ազգությունից և կրոնից, հեշտացնել հրեաների
ներգաղթը և բնակեցումը, միաժամանակ ապահովել այնպիսի պայման-
ներ բնակչության մյուս հատվածի համար, որ պաշտպանված լինեն
նրանց իրավունքներն ու դիրքը (position):

Երկիրը դնել այնպիսի քաղաքական, վարչական, տնտեսական
պայմանների մեջ, որոնք կապահովեն ինքնակառավարման մարմին-
ների զարգացումը:

Թագավորական և տեղեկատվության նախկին կոմիտեները ուշադրու-
թյուն են հրավիրել Մանդատի որոշ արտահայտությունների վրա՝ օր. «ազ-
գային տուն» (national home): Նրանք գտել են, որ արաբների և հրեաների
միջև անհանգստության և բշնամական հարաբերությունների առաջացման
հիմնական պատճառն է հանդիսանում այս արտահայտության սխալ մեկ-
նաբանությունն ու նրանից բխող անորոշությունը: Նորին Մեծության կա-
ռավարությունը հավատացած է, որ քաղաքականության և նպատակների
հստակ սահմանումը կենսական նշանակություն ունի Պաղեստինի ողջ ժո-
ղովրդի խաղաղ և բարգավաճ ապրելու համար: Թագավորական կոմիտեի
կողմից արված առաջարկը տվել է այդպիսի հստակություն, սակայն Պա-
ղեստինի տարածքում հրեական և արաբական պետությունների ստեղծու-
մը գործնական չի կարող համարվել: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է
նկատվել, որպեսզի Նորին Մեծության կառավարությունը մշակի այլընտ-
րանքային քաղաքականություն, որը համատեղելի լինի թե՛ արաբների և թե՛
հրեաների պարտավորությունների իրականացման հետ և միաժամանակ
նպաստի իրադրության կարգավորմանը Պաղեստինում: Այդ տեսակետ-
ներն ու առաջարկները բերվում են ստորև ներկայացվող երեք մասերում՝

Մաս 1 - «Սահմանադրություն»

Մաս 2 - «Ներգաղթ»

Մաս 3 - «Հող» (Երկիր)

Մաս 1՝ Սահմանադրություն

Առաջ է քաշվել այն միտքը, որ հրեաների «ազգային տուն» արտա-
հայտությունը նախանշում է այնպիսի հեռանկար, որի շնորհիվ Պաղես-
տինը կդառնա հրեական մահանգ կամ պետություն: Նորին Մեծությամբ
Կառավարությունը չի համաձայնում նման մեկնաբանության հետ, և այդ

մասին հստակորեն արտահայտել է դեռևս Թագավորական կոմիտեի
կողմից ներկայացված 1922թ. գեկույցում: Նորին Մեծության Կառավա-
րությունը հաստատում է, որ Բալխուրի հռչակագրի մեջ բնավ նկատի չի
ունեցել, որ Պաղեստինը պետք է դառնա հրեական պետություն՝ երկրի
արաբ բնակչության կամքին հակառակ: 1922թ. փաստաթղթում ակնարկ-
ված է. Պաղեստինը «չպետք է վերածվի լրիվ հրեական պետության»:

Սակայն հռչակագրում արտահայտված միտքը մեկնաբանվել է հետևյալ
կերպ. «Պաղեստինը պետք է դառնա հրեական, ինչպես Անգլիան է անգ-
լիական»: Նորին Մեծության Կառավարությունը համարում է, որ նման
ցանկացած հույս գործնական չէ և նպատակին չի ծառայում: Նրանք երբևէ
չեն խորհել արաբական բնակչությանը հրեաների ենթակայության տակ
դնելու և կամ Պաղեստինի լեզուն ու մշակույթը վերացնելու մասին: Նրանք
պետք է ուշադրություն դարձնեն այն փաստին, որ Բալխուրի հռչակագրի
դրույթները չեն ենթադրում, որ Պաղեստինը պետք է դառնա հրեական
«ազգային տուն», բայց, որ այդպիսի տուն պետք է հիմնադրվի Պաղեստի-
նում: Սակայն այս արտահայտությունը չպետք է կասկածներ հարուցի, այդ
խսկ պատճառով էլ Նորին Մեծության Կառավարությունը աներկբա հայ-
տարարում է, որ իր հետապնդած նպատակների մեջ չի մտնում Պաղեստի-
նի վերածումը հրեական պետության: Նրանք պետք է հաշվի առնեն այն
հանգամանքը, որ Նորին Մեծության կառավարությունը չի կարող հակա-
ռակվել մանդատի դրույթներին, արաբների հանդեպ իր ունեցած պարտա-
կանություններին, ինչպես նաև այն հավաստիացումներին, որոնք տվել
էին արաբ ժողովրդին անցյալում, այն մասին, որ արաբ բնակչությունը
երբեք իր կամքին հակառակ չի կարող դառնալ հրեական պետության մաս:

Պաղեստինում հրեական ազգային տան էությունը տրված է 1922թ.
հիմնական փաստաթղթում.

«Հրեաների 2-3 սերունդներին հաջողվեց Պաղեստինում ձևավորել հա-
մայնք, որն այժմ կազմում է 80.000 մարդ, որի մեկ չորրորդը հողագործներ
են կամ հողի մշակներ: Այս համայնքը ունի իր քաղաքական մարմինները,
ընտրված ազգային ժողով, տեղական հարցեր լուծելու համար, քաղաքնե-
րում ընտրական խորհուրդներ, ներքին խնդիրները կարգավորող ընտրված
ասամբլեա, և մի կազմակերպություն էլ համայնքային դպրոցները ստուգե-
լու համար: Ընտրված է Գլխավոր Ռաբբիությունը կամ Ռաբբիական խոր-
հուրդ, կրոնական գործերի առնչությամբ, որի գրագրությունը կատարվում է
եբրայերենով, որպես մայրենի լեզու և եբրայերեն մամուլն էլ ծառայում է
նրա կարիքներին: Այն ունի իր առանձնահատուկ մտավոր կյանքը և ցուցա-
բերում է զգալի ակտիվություն: Այս համայնքը իր քաղաքի և գյուղի բնակ-

չությանը, իր քաղաքական, կրոնական և սոցիալական կազմակերպություններով, իր մայրենի լեզվով, իր սեփական սովորույթներով ունի փաստորեն ազգային դեմք: Երբ հարց տրվի թե ի՞նչ ի նկատի ունենք, խոսելով Պաղեստինում հրեական «ազգային տան» զարգացման մասին, կարելի է պատասխանել, որ ընդհանուր առմամբ դա հրեա ազգի հակադրումը չէ Պաղեստինի բնակչությանը, բայց գոյություն ունեցող հրեական համայնքի հետագա զարգացումը (աշխարհի այլ մասերի) հրեական համայնքի օժանդակությամբ, այնպես որ այն դառնա կենտրոն, ուր կապահովվի հրեական ազգության, նրա կրոնի, հետաքրքրությունների, հրեա ժողովրդի զարգացումը: Բայց պետք է նկատի առնվի, որ հրեական համայնքի ամենալավ հեռանկարի ստեղծման և ազատ զարգացման համար, անհրաժեշտ է հասնել հրեա ժողովրդի հնարավորությունների լիակատար օգտագործմանը խաղաղ միջոցներով և ոչ թե տառապանքով: Ահա թե ինչու է անհրաժեշտ հրեական «ազգային տան» գոյությունը երաշխավորել միջազգայնորեն և պետք է նաև ֆորմալ կերպով ճանաչվի հին պատմական կապերի վրա հիմնվելով:

Նորին Մեծության Կառավարությունը հավատարիմ է 1917թ. Բալֆորի հռչակագրի այս մեկնաբանմանը և «Պաղեստինում հրեական ազգային տան» նման բնորոշմանը:

Վերջինս նախատեսում էր նաև աշխարհի մյուս մասերում ապրող հրեաների օգնությամբ՝ հրեա համայնքի հետագա զարգացումը Պաղեստինում:

Այն, որ Նորին Մեծության Կառավարությունը կատարել է իր պարտականությունները, ապացուցում է հենց միայն այն փաստը, որ 1922թ. հայտարարության հրապարակումից ի վեր 300.000 հրեա է ներգաղթել Պաղեստին և ազգային տան բնակչությունը դարձել է 450.000, կազմելով երկրի բնակչության մեկ երրորդը: Հրեական համայնքն էլ լիովին օգտագործել է ընձեռված հնարավորությունը: Հրեական ազգային տան աճը և նրա ձեռքբերումները բազմաթիվ բնագավառներում հրաշալի դրական հանդամանք է, որը պետք է ուրախացնի ողջ աշխարհին և հպարտության աղբյուր հանդիսանա հրեա ժողովրդի համար:

Վերջին բննարկումների ժամանակ, արաբ պատվիրակությունները շեշտել են այն հանգամանքը, որ Պաղեստինը ընդգրկված է այն տարածքի մեջ, ուր Հենրի Մաք Մահոնը անգլիական կառավարության կողմից 1915թ. հոկտեմբերին պարտավորվել էր ճանաչել և օժանդակել արաբական անկախությանը: Նման պնդումները հիմնված են Հենրի Մաք Մահոնի և Մեքքայի շերիֆի միջև տեղի ունեցած նամակագրության վրա, որոնք էլ մանրամասնորեն հետազոտվեցին բրիտանական և արաբական ներկայացուցիչների կողմից՝ Լոնդոնում կայացած վերջին խորհրդաժողովների ժամանակ:

Նրանց կողմից հրապարակված զեկուցագրի համաձայն, բրիտանական ներկայացուցիչները շատ ջանք թափեցին մյուս կողմի տեսակետը հասկանալու համար, սակայն նրանք ի վիճակի չէին համաձայնության գալ հարցի մասն մեկնաբանման հետ: Այստեղ կարիք չկա ի մի բերելու այն տարածայնությունները, որոնք ներկայացված են 2 կողմից: Նորին Մեծության կառավարությունը ափսոսում է որոշ արտահայտությունների սխալ ընկալման համար: Իրենք կարող են միայն հետևել զեկուցագրի մեջ իրենց ներկայացուցիչների կողմից արված հիմնավորումներին, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Պաղեստինի ողջ տարածքը Հորդանանից արևմուտք չէր երաշխավորվել Հենրի Մաք Մահոնի կողմից և, որ իրենք այդ պատճառով էլ չեն կարող համաձայնվել այն բանի հետ, որ Մաք Մահոնի նամակագրությունը արդարացի հիմք է հանդիսանում Պաղեստինը արաբական պետության վերածելու համար:

Նորին Մեծության կառավարությունը որպես մանդատակիր իշխանություն, պարտավորված է «ապահովել ինքնակառավարման մարմինների զարգացումը» Պաղեստինում: Այս հատուկ պարտավորությունից բացի, նրանք կարող են դա համարել Մանդատային համակարգի ոգուն անհարիր, եթե Պաղեստինի բնակչությունը շարունակի ընդմիջտ մնալ Մանդատային վերահսկողության տակ: Եվ միանգամայն հստակ է, որ երկրի բնակչությունը պետք է հնարավորին չափ արագ ստանա ինքնակառավարման իրավունքը, այնպես ինչպես հարևան երկրների բնակչությունը: Դրանից բացի, Նորին Մեծության կառավարությունը ներկայումս ի վիճակի չէ կանխատեսելու ճշգրիտ սահմանադրական ձևերը, որոնք վերջին հաշվով կընդունի կառավարությունը Պաղեստինում, սակայն նրա նպատակն է՝ ինքնակառավարման հաստատումը, իսկ ցանկությունն է՝ վերջնականապես հասնել անկախ Պաղեստինի պետության ստեղծմանը: Դա պետք է լինի այնպիսի պետություն, որտեղ Պաղեստինի երկու ժողովուրդները՝ Արաբներն ու Հրեաները կկիսեն կառավարությունում իշխանությունը այնպես, որ ապահովված լինեն յուրաքանչյուր կողմի հիմնական շահերը:

Անկախ պետության ստեղծումը ու մանդատային վերահսկողության վերացումը Պաղեստինում, կպահանջի այնպիսի հարաբերությունների հաստատում Արաբների և Հրեաների միջև, որը հնարավոր կդարձնի լիարժեք կառավարության ձևավորումը: Դեռ ավելին, ինքնակառավարման կառույցների աճը Պաղեստինում, ինչպես այլ երկրներում, պետք է ընթանա աստիճանաբար: Նախքան անկախության ձեռքբերումը կպահանջվի անցումային ժամանակաշրջան, որի ընթացքում երկրի կառավարման համար հիմնական պատասխանատվությունը կկրի Նորին Մեծության Կառավա-

րությունը, որպես մանդատային իշխանություն, մինչ երկրի բնակչությունը կունենա աստիճանաբար աճող մասնակցություն կառավարությունում, ինչպես նաև միջանց հետ համագործակցություն և փոխադարձ հասկացողություն: Նորին Մեծության Կառավարությունը մշտապես կխթանի լավ հարաբերությունների հաստատումը Հրեաների և Արաբների միջև:

Այս եզրակացությունների լույսի ներքո, Նորին Մեծության կառավարությունը հայտնում է իր հետևյալ մտադրությունները Պաղեստինի ապագա կառավարության վերաբերյալ:

Նորին Մեծության կառավարության նպատակն է 10 տարվա ընթացքում ստեղծել Պաղեստինի անկախ պետություն, պայմանագրային այնպիսի հարաբերություններով Միացյալ Թագավորության հետ, որոնք ապագայում կբավարարեն երկու երկրների առևտրական և ռազմավարական պահանջները: Անկախ պետության հաստատման առաջարկը կներառի խորհրդակցություններ Ազգերի Լիգայի խորհրդի հետ Մանդատի ավարտի վերաբերյալ:

Անկախ պետությունը պետք է լինի այնպիսին, ուր Արաբները և Հրեաները կկիսեն կառավարությունը այնպես, որ ապահովվի յուրաքանչյուր համայնքի կենսական հետաքրքրությունները:

Անկախ պետության ստեղծմանը կնախորդի անցումային ժամանակաշրջան, որի ընթացքում Նորին Մեծության Կառավարությունը կշարունակի կրել ողջ պատասխանատվությունը երկրի համար: Անցումային ժամանակաշրջանում Պաղեստինի ժողովրդին աստիճանաբար էլ ավելի մեծ տեղ կհատկացվի երկրի կառավարման գործում: Բնակչության երկու հատվածներին էլ կտրվի հնարավորություն մասնակցելու կառավարմանը և այս գործընթացը կշարունակվի չնայելով այն հանգամանքին, թե կողմերը ինչպես կօգտագործեն իրենց ընձեռած հնարավորությունները:

Պաղեստինում խաղաղության և կարգ ու կանոնի հաստատումից անմիջապես հետո, քայլեր կձեռնարկվեն պաղեստինյան ժողովրդի դերի բարձրացմանը իրենց երկրի կառավարման մեջ, ինչպես նաև կառավարության բոլոր ստորաբաժանումների ղեկավարումը պաղեստինցիներին հանձնելու ուղղությամբ, բնականաբար, բրիտանական խորհրդատուների օժանդակությամբ և Բարձրագույն Հանձնակատարի անմիջական վերահսկողության տակ: Հնարավորության դեպքում ստորաբաժանումների պատասխանատու պաղեստինցիների քանակը կավելացվի մինչև ադմինիստրատիվ և խորհրդատվական գործառույթներ իրականացնող բոլոր ստորաբաժանումների բրիտանացի ղեկավարները չփոխարինվեն պաղեստինցիներով: Այդ փուլին հասնելուն պես, կրննարկվի Գործադիր խորհուրդը

պահպանելու և Նախարարների խորհրդի վերածելու հնարավորությունը, դրանից բխող ստորաբաժանումների պաղեստինցի ղեկավարների կարգավիճակի և գործառույթների համապատասխան փոփոխություններով:

Այս փուլում Նորին Մեծություն Կառավարությունը ոչ մի առաջարկ չի անում ընտրական օրենսդրության մշակման վերաբերյալ: Այնուամենայնիվ, նրանք պետք է համարեն այս բոլորը որպես բարենպաստ սահմանադրական զարգացում և Պաղեստինի ժողովրդի կողմից նման զարգացման նկատմամբ դրական վերաբերմունքի դեպքում, նրանք կնախապատրաստվեն համապատասխան ընթացակարգ ստեղծելու համար, եթե տեղական պայմանները թույլատրեն:

Խաղաղության և կարգ ու կանոնի հաստատումից հետո, հինգերորդ տարվա վերջում, Պաղեստինի ժողովուրդը և Նորին Մեծության Կառավարությունը ձեռնամուխ կլինեն սահմանադրական բարեփոխումներին անցումային ժամանակաշրջանում և առաջարկություններ կնախապատրաստեն Պաղեստինի անկախ պետության սահմանադրության վերաբերյալ: Նորին Մեծության Կառավարությունը կպահանջի բավարարել (6) ենթահոդվածում առաջ քաշված հետևյալ դրույթները:

Սրբավայրերի անձեռնմխելիության և ազատ մուտք գործելու իրավունքի ապահովում, տարբեր կրոնական մարմինների շահերի և ունեցվածքի պաշտպանություն:

Պաղեստինում տարբեր համայնքների պաշտպանություն Նորին Մեծության կառավարության կողմից՝ Արաբների և Հրեաների, ինչպես նաև Պաղեստինում Հրեական ազգային տան հատուկ վիճակի հանդեպ ստանձնած պարտավորությունների համաձայն:

Այնպիսի պահանջների բավարարում, որոնք կհամապատասխանեն ռազմավարական վիճակին և տվյալ պահին անհրաժեշտ կհամարվեն Նորին Մեծության Կառավարության կողմից: Նորին Մեծության Կառավարությունը նույնպես կպահանջի Պաղեստինում այլ օտար երկրների շահերի համապատասխան պաշտպանություն, որի համար ինքը ներկայումս պատասխանատու է:

Նորին Մեծության Կառավարությունը իր իշխանության սահմաններում կանի ամեն ինչ՝ 10 տարվա ընթացքում Պաղեստինի անկախ պետություն ստեղծելու ուղղությամբ: Եթե 10-րդ տարվա վերջում Նորին Մեծության Կառավարության համար պարզ դառնա, որ հակառակ իրենց հույսերի, առաջացել են այնպիսի պայմաններ, որոնք պահանջում են հետաձգել անկախ պետականության հռչակումը, ապա նրանք կխորհրդակցեն Պաղեստինի ժողովրդի ներկայացուցիչների, Ազգերի Լիգայի

խորհրդի, ինչպես նաև հարևան արաբական պետությունների հետ՝ նախքան հետաձգման վերաբերյալ որոշման ընդունումը: Եթե Նորին Մեծություն Կառավարությունը զա այնպիսի եզրակացության, որ հետաձգումը անխուսափելի է, ապա կիրավիրի վերոհիշյալ բոլոր կողմերին՝ համատեղ ապագա ծրագրերը քննարկելու և ամենասեղմ ժամկետներում նպատակին հասնելու ուղղությամբ:

Անցումային ժամանակահատվածում քայլեր կձեռնարկվեն համայնքային և տեղական խորհուրդների լիազորությունների ու պատասխասատվության ընդլայնման ուղղությամբ:

Մաս 2՝ Ներգաղթ

Մանդատի 6-րդ հոդվածի համաձայն, Պաղեստինի վարչակազմից պահանջվում է «ապահովելով բնակչության մյուս հատվածների իրավունքներն ու դիրքերը»՝ «հարմար պայմաններ ստեղծել հրեական ներգաղթը խթանելու համար»: Սրանից բացի, Պաղեստին հրեական ներգաղթի չափերի սահմանափակման վերաբերյալ որևէ տեղ Մանդատում չի հիշատակվում: Սակայն 1922թ. փաստաթղթում գրված է, որ դա արվում է Հրեական ազգային տան հաստատմանն ուղղված քաղաքականության իրականացման համար՝

«Անհրաժեշտ է, որ Պաղեստինում հրեական համայնքը աճի ի հաշիվ ներգաղթի: Այս ներգաղթը իր ծավալով չի կարող լինել այնքան մեծ, որ գերազանցի երկրի տնտեսական հնարավորությունները նոր ներգաղթողներին ընդունելու համար:

Կարևոր է ապահովել, որպեսզի ներգաղթողները չդառնան բեռ Պաղեստինի ժողովրդի համար, և որ նրանք չգրկեն տեղի բնակչությանը աշխատանքից»: Գործնականում այդ տարեթվից ի վեր, երկրի տնտեսական կարողությունը համարվում էր միակ սահմանափակող գործոնը և 1931թ. փետրվարին դոկտոր Վայցմանին վարչապետ Ռամզայ Մակդոնալդի հղած նամակում նշվում է այդ մասին: Բայց Նորին Մեծություն Կառավարությունը գտնում է, որ 1922թ. փաստաթղթի և 1931թ. նամակի մեջ, նշելով մանդատի պահանջը՝ բոլոր ժամանակներում և բոլոր պայմաններում խթանել Պաղեստին հրեաների ներգաղթը, ելնելով երկրի տնտեսական հնարավորություններից, չի համարում այն Մանդատից բխող: Նրանք ոչ մի տեղ չեն հայտնաբերում ոչ Մանդատում ոչ էլ հետագա քաղաքական հայտարարություններում, այն մասին, որ հրեական ազգային տան հաստատումը Պաղեստինում չի կարող լինել էական, եթե

չարունակվի ներգաղթը անորոշ քանակությամբ: Եթե ներգաղթը ունի վնասակար ազդեցություն երկրի տնտեսական վիճակի վրա, այն պարզորոշ պետք է սահմանափակվի և, եթե նա ունի լուրջ վնասակար ազդեցություն երկրի ներքաղաքական վիճակի վրա, ապա սա այնպիսի գործոն է, որ չի կարելի արհամարհել: Չնայած որ մինչև օրս հրեական ներգաղթողների հիմնական մասը տնտեսապես ծուլվել է, այնուամենայնիվ Արաբները մտահոգված են այն բանից, որ հրեաների ներգաղթը կչարունակվի անորոշ ժամանակ, մինչև հրեական բնակչությունը ի վիճակի կլինի գերիշխել արաբներին, ինչն էլ կործանարար հետևանքներ կարող է ունենալ արաբների և հրեաների, ինչպես նաև Պաղեստինի խաղաղության և առաջընթացի համար: Վերջին երեք տարիների ընթացքում տեղի ունեցած ընդվզումները Արաբական անհանդուրժողականության վառ ապացույցն են հանդիսանում: Արաբ ահաբեկիչների կողմից գործադրվող մեթոդները հարևան արաբների և հրեաների նկատմամբ՝ պետք է ստանան իրենց արժանի դատապարտումը: Բայց չի կարելի նաև ժխտել այն, որ հրեական ներգաղթի ընդարձակման նկատմամբ արաբ բնակչության վախը համատարած է, և որ հենց այդ վախն է, որ պատճառ է դառնում անկարգությունների, որոնք լրջորեն վնասում են Պաղեստինի տնտեսական առաջընթացին՝ սպառելով արաբական գանձարանը, անապահով դարձնելով կյանքի և ունեցվածքի պահպանությունը, թշնամություն սերմանելով միևնույն երկրի քաղաքացիների՝ արաբ և հրեա բնակչության միջև: Եթե այս պայմաններում ներգաղթը շարունակվի, սպառելով երկրի տնտեսական կարողությունները, ապա բոլոր այլ քննարկումներն անիմաստ կդառնան: Դակատագրական թշնամությունը երկու ժողովուրդների միջև կհավերժանա և Պաղեստինում իրադրությունը կդառնա մշտական բախումների աղբյուր Սերձավոր և Միջին Արևելքի բոլոր ժողովուրդների միջև: Նորին Մեծության կառավարությունը չի կարող համաձայնվել, որ ըստ մանդատի իր վրա դրված պարտականություններից կամ արդարության զգացումներից ելնելով՝ պետք է անտեսի նշված հանգամանքները ներգաղթի քաղաքականությունը սահմանելիս:

Թագավորական կոմիտեի տեսակետի համաձայն, մանդատային համակարգից և Բալֆորի հռչակագրից բխող քաղաքականությունը ենթադրում է, որ վերջինիս նկատմամբ արաբական թշնամությունը վաղ թե ուշ կհաղթահարվի: Բրիտանական կառավարության հույսը Բալֆորի հռչակագրից ի վեր կայացել է նրանում, որ ժամանակի ընթացքում արաբ ժողովուրդը կճանաչի Պաղեստինում հրեաների բնակեցման օգուտը և արաբ բնակչությունը կհաշտվի հրեական «ազգային տան» ստեղծման

գաղափարի հետ: Այս հույսը սակայն չիրականացավ: Նորին Մեծություն Կառավարության առջև ծառայել էլ հետևյալ երկընտրանքը՝ ա/ ընդլայնել հրեական «ազգային տունը» ներգաղթի միջոցով՝ հակառակ երկրի արաբ բնակչության կամքին կամ բ/ թույլատրել հրեական ազգային տան ընդլայնումը ներգաղթի միջոցով, միայն արաբների համաձայնության դեպքում: Առաջին քաղաքականությունը կնշանակի ղեկավարվել ուժի դիրքերից: Բացի հնարավոր քացասական հետևանքներից, Նորին Մեծության Կառավարությունը կարծում է, որ այսպիսի քաղաքականությունը հակասում է Ապրիլի 22-ի Ազգային Լիգայի պայմանագրի ոգուն, ինչպես նաև Պաղեստինի մանդատով արաբների նկատմամբ ստանձնած առանձնահատուկ պարտավորություններին: Այդուհանդերձ, վաղ թե ուշ Պաղեստինում արաբների և հրեաների հարաբերությունները պետք է հիմնվեն փոխադարձ հանդուրժողականության և բարի կամքի վրա: Սա է պահանջում հրեական ազգային տան գաղափարը՝ խաղաղություն, ապահովություն և առաջընթաց: Այս պատճառով էլ Նորին Մեծության Կառավարությունը լուրջ քննարկումներից հետո և հաշվի առնելով վերջին 20 տարիների ընթացքում հրեական ազգային տան աճի տևողությունը, որոշեց, որ եկել է ժամանակը՝ ընդունելու վերը շարադրված երկրորդ այլընտրանքի մասը:

Եղել է այն պնդումը, որ հետագա հրեական ներգաղթը Պաղեստին, պետք է անմիջապես դադարեցնել: Իհարկե, Նորին Մեծության Կառավարությունը չի կարող ընդունել նման առաջարկ: Դա ամբողջովին կխաբարի Պաղեստինի ֆինանսական և տնտեսական համակարգը ու մեծապես կվճասի արաբական և հրեական շահերին: Դեռ ավելին, ըստ Նորին Մեծության Կառավարության տեսակետի, հետագա ներգաղթի կտրուկ կասեցումը կլինի անարդար հրեական ազգային տան նկատմամբ: Բայց ամենից առաջ Նորին Մեծության Կառավարությունը գիտակցում է ներկայիս ծանր իրավիճակը մեծ թվով հրեաների համար, որոնք գալով այլ եվրոպական երկրներից, փնտրում են ապաստան, հավատարմություն, որ Պաղեստինը կարող է և պետք է անի հետագա քայլեր այդ անհետաձգելի խնդիրը լուծելու համար: Նորին Մեծություն Կառավարությունը հավատացած է, որ իրենք պետք է գործեն Մանդատով իրենց վրա դրված պարտականությունների շրջանակներում, որը վերաբերվում է և՛ արաբներին և՛ հրեաներին ու այնպես հաշվարկեն, որ իրենց գործունեությունը ծառայի ամբողջ Պաղեստինի ժողովրդի շահերին՝ ընդունելով ներգաղթի վերաբերյալ հետևյալ առաջարկները:

Հետագա հինգ տարիների ընթացքում հրեական ներգաղթը պետք է լինի այնքան, որքան հնարավորություն է տալիս ընդունել երկրի տնտեսական իրավիճակը, իսկ հրեական ազգաբնակչության քանակը հավա-

սար պետք է լինի երկրի ամբողջ բնակչության մեկ երրորդին: Հաշվի առնելով արաբ և հրեա բնակչության սպասվող բնական աճը, ինչպես նաև հրեաների անօրինական ներգաղթի քանակը, այժմ երկրում պետք է թույլ տալ այս տարվա ապրիլի սկզբից սկսած *հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում ընդունել 75.000 ներգաղթողներ*: Հրեա ներգաղթողները, հաշվի առնելով Պաղեստինի տնտեսական հնարավորությունները, կընդունվեն հետևյալ պայմաններով:

- հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում յուրաքանչյուր տարի՝ 10.000 հրեա ներգաղթողներ, այնպիսի հաշվարկով, որ եթե տարեկան կտրվածքով սահմանված քվոտայից պակաս մարդ ներգաղթի, ապա այն կարելի կլինի ավելացնել հաջորդ տարիների ընթացքում:

Ի հավելումն, հրեա փախստականների խնդրի լուծումը խթանելու նպատակով, 25.000 փախստականներ կընդունվեն, հենց որ Բարձրագույն Հանձնակատարը (High Commissioner) կբավարարվի այն հանգամանքով, որ ներգաղթողների համար ապահովված են կեցության համար համապատասխան պայմաններ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով փախստական երեխաների կարգավիճակի վրա:

Գոյություն ունեցող տնտեսական կարողությունների մեխանիզմը պետք է պահպանվի և Բարձրագույն Հանձնակատարի վրա կդրվի ամբողջական պատասխանատվությունը՝ ներգաղթողներին ընդունելու համար տնտեսության հնարավորության սահմանները որոշելու հարցում: Նախքան յուրաքանչյուր որոշման ընդունումը, անհրաժեշտ է խորհրդակցել արաբ և հրեա ներկայացուցիչների հետ:

Հինգ տարվա նշված ժամանակաշրջանից հետո, հրեական ներգաղթ չի թույլատրվի մինչև որ Պաղեստինի արաբները պատրաստ չլինեն հարմարվելու դրա հետ:

Նորին Մեծություն Կառավարությունը մտադրված է ստուգել անօրեն ճանապարհով երկիր ներգաղթածներին և հետագայում համապատասխան միջոցներ կծեռնարկվեն վերոհիշյալը կանխելու ուղղությամբ: Անօրեն ներգաղթողների ցանկացած քանակ, որը չնայած նախատեսվող այդ միջոցներին կհաջողվի մուտք գործել երկիր և հետագայում չի վտարվի երկրից, կհանվի հրեական ներգաղթի տարեկան քվոտայից:

Նորին Մեծություն Կառավարությունը բավարարված կհամարի իրեն հինգ տարիների ընթացքում ծրագրված ներգաղթի իրականացմամբ, և ստիպված չի լինի որևէ կերպ խթանել կամ էլ պարտավորված լինել աջակցել հրեական ազգային տան հետագա զարգացմանը ներգաղթողների հաշվին, առանց արաբ բնակչության կամքը հաշվի առնելու:

Մաս 3՝ Հողը

Պաղեստինի ղեկավարությունից պահանջվում է Մանդատի 6-րդ հոդվածով «երաշխավորել բնակչության այլ հատվածների իրավունքների ու կարգավիճակի ապահովվածությունը», խթանել «հրեաների բնակությունը այդ երկրում» և ոչ մի սահմանափակում չդնել հողը Արաբների հրեաներին փոխանցելու համար: Մի քանի փորձագիտական հանձնաժողովների զեկուցագրերում նշվել է, որ հաշվի առնելով արաբ բնակչության բնական աճը և վերջին տարիներին հաճախակի դարձած արաբական հողերի վաճառքը հրեաներին, այժմ արդեն որոշ տարածքներում չի մնացել ոչ մի հնարավորություն Արաբական հողերի փոխանցման համար, իսկ մի քանի այլ տարածքներում էլ այդ վաճառքը պետք է սահմանափակվի, որպեսզի արաբ հողագործները ստիպված լինեն պահպանել գոյություն ունեցող կենսամակարդակը և այնուհետև էլ շղառնան հողագործի բնակչություն: Այս պարագայում, Բարձրագույն Հանձնակատարին կտրվի ընդհանուր լիազորություններ՝ արգելելու և կանոնակարգելու հողի փոխանցումները: Այս լիազորությունները կգործեն սույն քաղաքական հայտարարության հրատարակումից հետո և Բարձրագույն Հանձնակատարը կպահպանի դրանք անցումային ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Կառավարության քաղաքականությունը նպատակաուղղված կլինի հողի զարգացմանը, ինչպես նաև հնարավորության դեպքում՝ հողանշակման մեթոդների բարելավմանը: Նման զարգացման լույսի ներքո, Բարձրագույն Հանձնակատարը ի վիճակի կլինի պաշտոնապես ապահովել արաբ բնակչության «իրավունքներն ու կարգավիճակը» և արգելել ցանկացած որոշման իրականացում՝ կապված հողի փոխանցման հետ:

Հանդես գալով վերոհիշյալ առաջարկներով, Նորին Մեծություն Կառավարությունը անկեղծորեն ջանք չի խնայի Մանդատով սահմանված իր պարտականությունները արաբների և հրեաների հանդեպ խստորեն կատարելու ուղղությամբ: Որոշ շրջանակներում օգտագործվող անպատասխանատու արտահայտությունները, հանգեցրել են վիճաբանությունների և դժվարացրել են պարտականությունների մեկնաբանությունների գործը: Նորին Մեծության Կառավարությունը հույս չունի, որ կարող է բավարարել այս կամ այն կուսակցության համախոհների ակնկալիքները՝ Մանդատի հետ կապված: Կառավարության նպատակն է լինել հավասարապես արդար Պաղեստինի երկու ժողովուրդների նկատմամբ, որոնց ճակատագրերի վրա բացասական ներգործություն են թողել վերջին տարիների իրադարձությունները այդ երկրում: Եվ քանի որ նրանք

ապրում են կողք կողքի, ապա պետք է սովորեն հանդուրժողականություն, բարի կամքի դրսևորում և համագործակցություն:

Նայելով ապագային, Նորին Մեծության Կառավարությունը չի կարող անտեսել այն փաստը, որ անցյալի որոշ իրադարձություններ դժվարեցրել են երկու ազգերի միջև նման հարաբերությունների ստեղծումը, բայց իրենք ոգևորված են այն գաղափարից, որ վերջին տարիներին շատ վայրերում և շատ հաճախ արաբները և հրեաները ապրել են միասին բարեկամաբար: Ամեն համայնք դեռևս շատ անելիքներ ունի իրենց բարեկեցության համար և յուրաքանչյուրն էլ պետք է անի առավելագույնը խաղաղության համար, որով էլ պայմանավորված կլինի երկրի ու ամբողջ ժողովրդի բարեկեցությունը: Պատասխանատվությունը, որն ընկած է նրանց վրա Նորին Մեծության Կառավարության պատասխանատվությունից պակաս չէ: Այն կոչված է համագործակցության և ամենակարևորը՝ խաղաղության պահպանմանը, քանի որ իրենց երկիրը երկրպագվում է ամբողջ աշխարհի միլիոնավոր մահմեդականների, հրեաների և քրիստոնյաների կողմից, որոնք աղոթում են Պաղեստինում խաղաղության և այդ երկրի ժողովրդի երջանկության համար:

**ՄԱԿ-ի ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՍԱՄԲԼԵԱՅԻ Հ. 181(II) ԲՆԱԶՁԵՎԸ
1947թ. նոյեմբերի 29**

Ա

Գլխավոր ասամբլեան մանդատակիր երկրի խնդրանքով Հատուկ հանձնաժողով կազմելու նպատակով, գումարեց արտակարգ նիստ, որը Գլխավոր ասամբլեայի երկրորդ հերթական նիստին կներկայացնի Պաղեստինի ապագա կառավարման մասին հարցը, կազմելով Հատուկ հանձնաժողով³⁰¹ և հանձնարարելով նրան ուսումնասիրել բոլոր այն հարցերը, որոնք վերաբերում են Պաղեստինի խնդրին, և առաջարկներ մշակել այդ խնդիրը լուծելու համար, ինչպես նաև ստանալով ու քննելով Հատուկ հանձնաժողովի միաբան առաջարկությունների գեկույցը և հանձնաժողովի անդամների մեծամասնության կողմից ընդունված տնտեսական միության հիման վրա բաժանման ծրագիրը,

գտնում է, որ Պաղեստինի իրադրությունը կարող է վնաս հասցնել ընդհանուր խաղաղությանը և վնասել պետությունների միջև հաստատված բարեկամական հարաբերություններին,

հաշվի է առնում մանդատային պետության հայտարարությունը, որի համաձայն գորքերի դուրսբերումը Պաղեստինից կավարտվի 1948թվ. օգոստոսի 1-ին,

հանձնարարում է Միացյալ Թագավորությանը՝ որպես Պաղեստինի մանդատակիր երկրի, ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր այլ երկրներին ընդունել և իրագործել Պաղեստինի հետագա կառավարման հարցը, ներքաշարադրված տնտեսական հիմքի վրա բաժանման ծրագիրը, **առաջարկում է**

ա/ որպեսզի Անվտանգության խորհուրդը համապատասխան քայլեր ձեռնարկի՝ ծրագիրը կյանքի կոչելու նպատակով,

բ/ որպեսզի Անվտանգության խորհուրդը անցումային շրջանում հանգամանքների պարտադրման դեպքում որոշի՝ արդյոք Պաղեստինի իրադրությունը սպառնում է խաղաղությանը: Եթե նա որոշի, որ այդպիսի վտանգ կա, ապա միջազգային խաղաղության խորհուրդը պետք է Գլխա-

301 1947 թ. մայիսի 15-ին Գլխավոր ասամբլեան իր 106(5-1) բանաձևով կազմավորեց հատուկ հանձնաժողով հետևյալ կազմով՝ Ավստրալիա, Գվատեմալա, Հնդկաստան, Իրան, Կանադա, Հոլանդիա, Պերու, Չեխոսլովակիա, Եվրոպիա, Ուրուգվայ և Հարավսլավիա: Հանձնաժողովն իր աշխատանքներն ավարտեց թիվ 181(II)-ի բանաձևի ընդունումից հետո:

վոր ասամբլեային լիազորի՝ կանոնադրության թիվ 39 և 41 հոդվածների համաձայն, լիազորություններ տալու Միացյալ ազգերի կազմակերպության Խորհրդին, որը սահմանված է բանաձևով, և Պաղեստինում իրականացնելու այն ամենը, ինչը նույնպես սահմանված է բանաձևով:

գ/ որպեսզի Անվտանգության խորհուրդը կանոնադրության թիվ 39 հոդվածի համաձայն վերացնի ագրեսիան կամ խաղաղությանը վտանգող փաստերը, որոնք ուժով կփորձեն խոչընդոտել այն որոշմանը, որը սույն բանաձևով կյանքի է կոչվում,

դ/ որպեսզի Խնամակալության խորհուրդը տեղեկացված լինի այն պատասխանատվության մասին, որի համաձայն այս ծրագիրը դրվել է նրա վրա,

կոչ է անում Պաղեստինի բնակչությանը, իր հերթին անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել ծրագրի իրականացման ուղղությամբ,

կոչ է անում բոլոր կառավարություններին և ժողովրդներին զերծ մնալ այնպիսի գործողություններից, որոնք կարող են դժվարացնել կամ դանդաղեցնել նշված հանձնարարականների իրագործումը և **լիազորում է** Գլխավոր քարտուղարին՝ փոխհատուցել հանձնաժողովի բոլոր ծախսերը այնպես, ինչպես ճիշտ կգտնի հանձնաժողովը համապատասխան հանգամանքներում, ինչպես նաև նրան տրամադրել անհրաժեշտ անձնակազմ՝ աջակցելու համար Գլխավոր ասամբլեայի կողմից դրված պարտականությունների կատարմանը:

Բ

Գլխավոր ասամբլեան լիազորում է Գլխավոր քարտուղարին շրջանառու ֆոնդից դուրս գրել գումար, որը չի գերազանցի 2 միլիոն ԱՄՆ դոլար՝ «Պաղեստինի ապագա կառավարման» վերաբերյալ ընդունված բանաձևի իրագործման ծախսերը հոգալու համար:

ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԾՐԱԳ-ԻՐ (Քաղվածք) 1947թ. նոյեմբերի 29

Մաս 1. Պաղեստինի կառավարությունը և ապագա սահմանադրությունը

Ա. Մանդատի դադարեցումը, Պաղեստինի բաժանումը և անկախությունը
1. Պաղեստինի մանդատը պետք է դադարեցվի ոչ ուշ, քան 1948թ. օգոստոսի 1-ին:

2. Մանդատակիր պետության զինված ուժերը հարաճուն կերպով (progressively) պետք է դուրս բերվեն Պաղեստինից, դուրսբերումը պետք է ավարտել հնարավորին չափ արագ սակայն ամեն դեպքում ոչ ուշ, քան 1948թ. օգոստոսին:

3. Մանդատակիր պետությունը պետք է նախօրոք տեղեկացնի Հանձնաժողովին՝ մանդատի դադարեցման և յուրաքանչյուր շրջան ազատելու իր մտադրությունների մասին:

4. Մանդատակիր պետությունը պետք է օգտագործի իր բոլոր հնարավորությունները, որպեսզի Հրեական պետության տարածքում գտնվող շրջաններից, ներառյալ նավահանգիստը և մեծածավալ ներգաղթի կազմակերպման համար բարենպաստ երկրի ներքին շրջանները, ապահովի դուրսբերումը հնարավոր կարճ ժամկետներում և ամեն դեպքում ոչ ուշ, քան 1948թ. փետրվարի 1-ը:

5. Անկախ Արաբական և Հրեական պետությունները ու Երուսաղեմ քաղաքի հատուկ միջազգային վարչակարգը սույն ծրագրի երրորդ մասի համաձայն, պետք է իրականություն դառնան Պաղեստինում մանդատակիր պետության զինված ուժերի դուրսբերումից երկու ամիս անց, ամեն դեպքում ոչ ուշ, քան 1948թ. հոկտեմբերի 1-ը: Արաբական պետության, Հրեական պետության և Երուսաղեմ քաղաքի սահմանների նկարագրությունը տրված է ստորև 2 և 3 մասերում:

6. Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից Պաղեստինի վերաբերյալ առաջարկությունների ընդունման և Արաբական ու Հրեական պետությունների անկախության հռչակման միջև ընկած ժամանակահատվածը կհամարվի անցումային շրջան:

Բ. Հայտարարություն

Մինչև ստեղծվելիք երկու պետությունների անկախության հռչակումը, նրանց ժամանակավոր կառավարությունը ՄԱԿ-ին պետք է անի հայտարարություն, ուր կընդգրկվեն հետևյալ պայմանները.

Ընդհանուր դրույթներ

Հայտարարության մեջ ընդգրկված պայմանները ճանաչվում են որպես Պետության հիմնարար օրենքներ և որ որևէ օրենք, կարգադրություն կամ պաշտոնական որոշում չպետք է հակասի կամ հակադրվի այդ պայմանների հետ, ոչ էլ որևէ օրենք, կարգադրություն կամ պաշտոնական որոշում պետք է գերակայող հանդիսանա նրանց հանդեպ:

Գլուխ առաջին՝ Սրբավայրեր, կրոնական շինություններ և հողամասեր

1. Սրբավայրերի, կրոնական շինությունների և հողամասերի վերաբերյալ առկա իրավունքները չպետք է խախտվեն կամ օտարվեն:

2. Ինչ վերաբերում է սրբավայրերին, ապա ազատ մուտքի, այցելության և տարանցման իրավունքը պետք է երաշխավորվի առկա իրավունքներին համապատասխան, այլ երկրի և Երուսաղեմ քաղաքի բոլոր բնակիչներին ու քաղաքացիներին, ինչպես նաև օտարեկրացիներին՝ առանց ազգային խտրականության, անվտանգության և հանրային կարգի պահպանման պահանջներին համապատասխան: Նույնպես պետք է ապահովվի ազատ դավանանքը գործող նորմերին համաձայն եթե դրանք չեն սպառնում հանրային կարգ ու կանոնին:

3. Սրբավայրերը, կրոնական շինություններն ու հողամասերը պետք է պահպանվեն: Պետք է չբույլատրել որևէ գործողություն, որը կարող է վնաս պատճառել նրանց սրբազան բնույթին (sacred character): Եթե կառավարությունը անհրաժեշտ նկատի, որ արևել սրբավայր, կրոնական հաստատություն և կառույց կարիք ունի վերանորոգման, ապա եթե համապատասխան ժամկետներում որևէ քայլեր չձեռնարկվեն այդ ուղղությամբ, Կառավարությունը ցանկացած ժամանակ կարող է դիմել համայնքին կամ շահագրգիռ համայնքներին:

4. Պետության ստեղծման օրվանից Սրբավայրերը, կրոնական շինություններն ու հողամասերը պետք է ազատվեն հարկային որևէ պարտավորություններից: Որևէ փոփոխություն կապված հարկային նշված ռեժիմի կիրառման շրջանակների հետ, չի բույլատրվում:

5. Այդ հարկերի մեջ չի կարող կատարվել այնպիսի փոփոխություն, որը խտրականություն կառաջացնի սրբավայրերի, կրոնական շինությունների կամ հողամասերի սեփականատերերի, կամ դրանք զբաղեցնողների միջև, կամ էլ այդ սեփականատերերին, կամ դրանք զբաղեցնողներին ընդհանուր հարկերի համեմատ կղմի ավելի անբարենպաստ վիճակի մեջ, քան գոյություն ունեցող ասամբլեայի հանձնարարականների ընդունման ժամանակ:

6. Երուսաղեմ քաղաքի կառավարիչը պետք է իրավունք ունենա որոշելու, թե արդյոք պետության սահմաններում գտնվող սրբավայրերի, կրոնական շինությունների կամ հողամասերի վերաբերյալ պետության սահմանադրության կետերը պատշաճ կերպով կիրառելի են ու հարգված, ինչպես նաև որոշումներ կայացնելու գոյություն ունեցող օրենքների հիման վրա այն դեպքում, երբ բանավեճեր են առաջանում տարբեր կրոնական համայնքների կամ էլ կրոնական համայնքի ծեսերի միջև, երբ խոսքը գնում է այս վայրերի, շինությունների և հողամասերի մասին: Նա պետք է հասնի լիակատար համագործակցության և այնպիսի առավելությունների ու ինունիտետների, որոնք անհրաժեշտ են պետության մեջ իր ֆունկցիաները կատարելու համար:

Գլուխ 2 Կրոնական և փոքրամասնության իրավունքները

1. Բոլորի համար երաշխավորում է խղճի ազատություն և դավանանքի բոլոր ձևերի ազատ գործադրում՝ նպատակ ունենալով պահպանել հասարակական կարգը և բարոյականությունը:

2. Ոչ մի տիպի խտրականություն չպետք է լինի բնակիչների միջև՝ ռասայական, կրոնական, լեզվական:

3. Պետության արդարադատության համաձայն՝ բոլոր մարդիկ ենթարկվում են օրենքների հավասար պաշտպանությանը:

4. Ընտանիքի մասին օրենքը, տարբեր փոքրամասնությունների անձնական կարգավիճակը և նրանց կրոնական հետաքրքրությունները՝ ներառյալ ընդունակությունները, պետք է հարգվեն:

5. Բացառությամբ, եթե դա պահանջվում է հասարակական կարգի և կառավարության պահպանման համար, ոչ մի միջոց չպետք է ձեռնարկվի յուրաքանչյուր դավանանքի, կրոնական կամ բարեգործական միավորումների նախաձեռնությունները խափանելու կամ ընդհարվելու, կամ էլ այդ միավորումների ներկայացուցիչների կամ անդամների միջև կրոնական, ազգային պատկանելության խտրականություն առաջացնելու ուղղությամբ:

6. Պետությունը պետք է երաշխավորի հավասար տարրական և միջնակարգ կրթություն արաբ և հրեա փոքրամասնությունների համար՝ համապատասխանաբար իրենց սեփական լեզվով և իրենց մշակութային ավանդույթներով:

7. Չպետք է ժխտվի կամ մեղմացվի յուրաքանչյուր համայնքի իրավունքը՝ ունենալու սեփական լեզվով, սեփական անդամների կրթության

համար դպրոցներ, մինչև համակերպվելը ընդհանուր բնույթի այնպիսի կրթական պահանջների, ինչպիսին կպարտադրի պետությունը: Օտար կրթական հաստատությունները պետք է շարունակեն իրենց գործունեությունը գոյություն ունեցող օրենքների հիման վրա:

8. Ոչ մի սահմանափակում չպետք է պարտադրվի պետության յուրաքանչյուր քաղաքացու վրա՝ մասնավոր դասընթացներում, առևտրի մեջ, կրոնում, մամուլում, տարբեր տեսակի հրապարակումներում կամ հասարակական հավաքույթներում ցանկացած լեզու օգտագործելու համար:

9. Հրեական պետության մեջ չպետք է թույլատրվի արաբների կողմից սեփականացված հողի բռնագրավում՝ բացառությամբ հասարակական նպատակների համար: Բռնագրավման բոլոր դեպքերում Գերագույն դատարանի կողմից սահմանված լրիվ փոխհատուցում պետք է վճարվի նախքան սեփականության օտարումը:

Մաս 3. Երուսաղեմ քաղաքը

Հատուկ ռեժիմ

Երուսաղեմ քաղաքը պետք է հիմնադրվի որպես *corpus separatum* (անկախ գոտի) հատուկ միջազգային ռեժիմի ներքո և պետք է ղեկավարվի ՄԱԿ-ի կողմից: Հոգաբարձուների խորհուրդը պետք է նշանակվի՝ ՄԱԿ-ի հնունից կատարելու ղեկավարողի իր պարտականությունները:

C. Քաղաքի վերաբերյալ օրենսդրական ակտը (Statute)

Հոգաբարձուների խորհուրդը ներկա ծրագրի հաստատման 5 ամիսների ընթացքում պետք է մանրամասն մշակի և հավանություն տա քաղաքի օրենսդրական ակտին, որը պետք է պարունակի *inter alia*՝ պայմանագրի հետևյալ կետերը:

1. Կառավարության ապարատը: Հատուկ նպատակներ:

Գործադիր իշխանությունը իր գործառնությունները կատարելիս պետք է հետապնդի հետևյալ հիմնական նպատակները.

ա) պահպանել և պաշտպանել աշխարհի 3 մեծ կրոնների՝ քրիստոնեական, հուդայական և մահմեդական, քաղաք Երուսաղեմի բացառիկ հոգևոր հետաքրքրությունները՝ դրանով իսկ երաշխավորելով, որ կարգ

ու կանոնն ու խաղաղությունը, հատկապես կրոնական խաղաղությունը, կզերիչխենն Երուսաղեմում:

բ) խթանել համագործակցությունը քաղաքի բոլոր բնակիչների միջև ըստ իրենց հետաքրքրությունների, ինչպես նաև խորհրդանշել և աջակցել Սուրբ երկրում բնակվող երկու պաղեստինյան ժողովուրդների միջև երկկողմ հարաբերությունների խաղաղ զարգացմանը, նպաստել անվտանգությանը, բարօրությանը և բնակիչների զարգացմանն ուղղված յուրաքանչյուր կոնստրուկտիվ նախաձեռնություններին՝ հաշվի առնելով հատուկ հանգամանքները և տարբեր ժողովուրդների և համայնքների սովորույթները:

2. Կառավարիչը և վարչակազմը

Ա) Երուսաղեմ քաղաքի կառավարիչը պետք է նշանակվի Հոգաբարձուների խորհրդի կողմից և պետք է պատասխանատու լինի նրան: Նա պետք է ընտրվի հատուկ որակավորման հիման վրա՝ առանց հաշվի առնելու ազգությունը: Այնուամենայնիվ, նա չպետք է լինի Պաղեստինի որևէ պետության քաղաքացի:

Կառավարիչը քաղաքում պետք է ներկայացնի ՄԱԿ-ը և նրա անունից պետք է գործադրի կառավարության ողջ լիազորությունները՝ ներառյալ արտաքին գործերի կառավարումը:

Նրան պետք է աջակցի վարչական անձնակազմը, որը նշվելու է միջազգային աշխատակիցների անվան տակ՝ համաձայն Կանոնադրության 100 հոդվածի և պետք է ընտրվի քաղաքի բնակիչների և Պաղեստինի մի մասի կողմից՝ առանց որևէ խտրականության: Քաղաքի կառավարության կազմակերպման մանրամասն պլանը պետք է կառավարչի կողմից ներկայացվի Հոգաբարձուների խորհրդին և պատշաճ կերպով վավերացվի նրա կողմից:

3. Տեղական ինքնակառավարում

ա) Քաղաքի տարածքում գոյություն ունեցող տեղական ինքնավար միավորումները՝ գյուղերը, քաղաք-ավանները, քաղաքապետարանները (municipality) պետք է օժտվեն տեղական կառավարության և վարչակազմի լայն իշխանությունից:

բ) Կառավարիչը պետք է ուսումնասիրի և Հոգաբարձուների խորհրդի քննարկմանն ու որոշմանը ներկայացնի քաղաքի հատուկ միավորումների հիմնադրման նախագիծը՝ քաղկացած համապատասխանաբար Նոր Երուսաղեմի հրեական և արաբական մասերից:

4. Անվտանգության միջոցներ

ա) Երուսաղեմ քաղաքը պետք է լինի ապառազմականացված, նրա չեզոքությունը պետք է հռչակված և պաշտպանված լինի և նրա սահմաններում չպետք է թույլատրվեն ռազմականացված կազմավորումներ, վարժություններ կամ գործողություններ:

բ) Եթե Երուսաղեմ քաղաքի կառավարությունը լուրջ վնասներ կրի բնակչության մեկ կամ ավելի մասերի անհամագործակցության կամ միջամտության պատճառով, կառավարիչը իրավասու է ձեռնարկել այնպիսի միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են կառավարության բնականոն գործունեությունը վերականգնելու համար:

գ) Քաղաքում ներքին օրենքի և կարգ ու կանոնի պահպանմանը աջակցելու նպատակով՝ հատկապես քաղաքի սրբավայրերի, կրոնական շինությունների և հողամասերի պաշտպանության համար, կառավարիչը պետք է կազմակերպի համարժեք ուժերից բաղկացած հատուկ ոստիկանություն, որի անդամները պետք է հավաքագրվեն Պաղեստինից դուրս: Կառավարիչը պետք է լիազորված լինի տնօրինել այնքան բյուջետային միջոցներ, որքան անհրաժեշտ է այդ ուժերի պահպանման համար:

5. Օրենսդիր մարմինը

Օրենսդիր խորհուրդը, որն ընտրվում է քաղաքի չափահաս քաղաքացիներից՝ անկախ ազգությունից, ընդհանուր և գաղտնի իրավունքի հիման վրա, համամասնական ներկայացուցչությամբ, պետք է օրենսդրական և հարկային իշխանություն ունենա:

Ոչ մի օրենսդրական ակտ չի կարող հակասել կամ հակադրվել քաղաքի կանոնադրության կետերին, ոչ մի օրենք, հրահանգ կամ պաշտոնական գործողություն չի կարող գերակայություն ունենալ նրանց նկատմամբ: Կանոնադրությունը պետք է կառավարչին իրավունք տա վետո դնել այն օրինագծի վրա, որը չի համապատասխանի նախորդ հոդվածից բխող կետերին: Այսպիսով, այն պետք է լիազորի նրան հրատարակել ժամանակավոր կարգադրություններ (օրոգնանսներ) այն դեպքում, երբ խորհուրդը ժամանակին չի ընդունի օրինագիծ, որն էական կլինի ադմինիստրացիայի նորմալ գործունեության համար:

6. Արդարադատության կառավարում

Կանոնադրությունը պետք է ապահովի անկախ դատական համակարգի հիմնում՝ ներառյալ բողոքարկման դատարանը: Քաղաքի բոլոր բնակիչները պետք է լինեն դրա սուբյեկտները:

7. Տնտեսական միություն և տնտեսական ռեժիմ

Երուսաղեմ քաղաքը պետք է ներգրավված լինի Պաղեստինի տնտեսական միության մեջ և կապված լինի բոլոր պարտավորություններով ու դրանից բխող յուրաքանչյուր համաձայնություններով, ինչպես նաև միավորված տնտեսական խորհրդի որոշումներով: Տնտեսական խորհրդի վարչությունները պետք է հիմնվեն քաղաքի տարածքում:

Կանոնադրությունը պետք է տնտեսական խնդիրների կարգավորման համար Տնտեսական միության ռեժիմի շրջանակներում առանց խտրականության, Միավորված ազգերի բոլոր անդամներին և նրանց համաքաղաքացիներին հավասար գործելու հնարավորություն տա:

8. Տարանցման և այցելության ազատություն: Բնակիչների ստուգում:

Անվտանգության և տնտեսական բարօրության բննարկումների առարկան, ինչպես որոշվել է կառավարչի կողմից՝ Հոգաբարձուների Խորհրդի հրամանով, արաբական և հրեական պետությունների բնակիչներին և քաղաքացիներին մուտքի և քաղաքի սահմաններում բնակվելու ազատություն երաշխավորելն է: Այլ պետությունների քաղաքացիների ներգաղթը և քաղաքի սահմաններում բնակությունը պետք է հսկվի կառավարչի կողմից՝ Հոգաբարձուների Խորհրդի ղեկավարությամբ:

9. Արաբական և հրեական պետությունների միջև հարաբերությունները

Արաբական և հրեական պետությունների ներկայացուցիչները պետք է հավատարմագրվեն քաղաքի կառավարչի մոտ և պարտավորվեն պաշտպանելու իրենց պետությունների և համաքաղաքացիների շահերը՝ քաղաքի միջազգային վարչակազմի մոտ:

10. Պաշտոնական լեզուները

Արաբերենը և Եբրայերենը պետք է լինեն քաղաքի պաշտոնական լեզուները: Սա կարող է, պահանջի դեպքում, կանխել մեկից ավելի աշխատանքային լեզուների ընդունումը:

11. Քաղաքացիություն

Բոլոր բնակիչները կլինեն Երուսաղեմ քաղաքի ipso facto քաղաքացիներ, եթե նրանք չեն հրաժարվել այն պետության քաղաքացիությունից, որի քաղաքացիներն են եղել, կամ էլ, եթե արաբները կամ հրեաները մտադրություն են հայտնել արաբական և հրեական պետության քաղաքացի դառնալու՝ համաձայն այս նախագծի I մասի, B բաժնի 9-րդ կետի:

Հոգաբարձուների խորհուրդը պետք է միջոցներ ձեռնարկի քաղաքի քաղաքացիների հյուպատոսական պաշտպանության համար նրա տարածքից դուրս:

12. Քաղաքացիների ազատությունը

ա) Հասարակական կարգի և բարոյականության համար անհրաժեշտ պայման է քաղաքի բնակիչներին մարդու հիմնական իրավունքներ և ազատություններ երաշխավորելը՝ ներառյալ խղճի, կրոնի և պաշտամունքի, լեզվի, կրթության, խոսքի և մամուլի, հավաքվելու և միավորվելու:

բ) Ոչ մի խտրականություն չպետք է դրվի բնակիչների միջև՝ ռասայական, կրոնական, լեզվական կամ սեռական հիմքի վրա:

գ) Քաղաքի բոլոր մարդիկ պետք է ենթարկվեն օրենքի հավասար պաշտպանությանը:

դ) Ընտանեկան օրենքը, տարբեր մարդկանց և համայնքների անձնական կարգավիճակը և նրանց կրոնական հետաքրքրությունները՝ ներառյալ ընդունակությունները պետք է հարգվեն:

ե) Բացառությամբ, եթե դա պահանջվում է հասարակական կարգի և կառավարության պահպանման համար, ոչ մի միջոց չպետք է ձեռնարկվի խափանելու կամ ընդհարվելու բոլոր դավանանքների, կրոնական կամ բարեգործական միավորումների նախաձեռնությունների հետ, կամ էլ կրոնական, ազգային պատկանելության այլ միավորումների ներկայացուցիչների կամ անդամների միջև խտրականություն առաջացնելու:

զ) Քաղաքը պետք է երաշխավորի հավասար նախնական և միջնակարգ կրթություն արար և հրեա փոքրամասնությունների համար՝ համապատասխանաբար իրենց սեփական լեզվով և իրենց մշակութային ավանդույթներով:

Չպետք է ժխտվի կամ մեղմացվի յուրաքանչյուր համայնքի իրավունքը՝ ունենալու սեփական լեզվով, սեփական անդամների կրթության համար դպրոցներ, միևնույն ժամանակ նրանք պետք է ենթարկվեն ընդհանուր բնույթի բոլոր կրթական պահանջներին, ինչպիսին կպարտադրի պետությունը: Օտար կրթական հաստատությունները պետք է շարունակեն իրենց գործունեությունը գոյություն ունեցող օրենքների հիման վրա:

է) Ոչ մի սահմանափակում չպետք է կիրառվի պետության յուրաքանչյուր քաղաքացու նկատմամբ մասնավոր դասընթացներում, առևտրի մեջ, կրոնում, մամուլում, տարբեր տեսակի հրապարակումներում կամ հասարակական հավաքույթներում օգտագործելու ցանկացած լեզու:

13. Սրբավայրերը

ա) Սրբավայրերին, կրոնական շինություններին կամ հողամասերին վերաբերող օրենքները չպետք է ժխտվեն կամ մեղմացվեն:

բ) Սրբավայրերի, կրոնական շինությունների կամ հողամասերի ազատ մուտքի և դավանանքի ազատությունը պետք է երաշխավորվի՝ համաձայն գործող օրենքների, ինչն անհրաժեշտ պայման է հասարակական կարգի պահպանման համար:

գ) Սրբավայրերը, Կրոնական շինությունները կամ հողամասերը պետք է պաշտպանվեն: Չի թույլատրվում այնպիսի գործողություն, որը կարող է որևէ կերպ վնասել նրանց սուրբ բնույթը: Եթե ցանկացած ժամանակ կառավարությունը հայտնաբերի, որ որևէ Սրբավայր, Կրոնական շինություն կամ հողամաս անհասկալի վերանորոգման կարիք ունի, այն պետք է դիմի համապատասխան համայնքին, կամ համայնքներին՝ կատարելու այդ վերանորոգումը: Եթե սահմանված ժամկետում ոչ մի գործողություն չի ձեռնարկվում, կառավարությունը պետք է ինքը կատարի այն՝ համապատասխան համայնքի կամ համայնքների միջոցների հաշվին:

դ) Ոչ մի հարկ չի գանձվում այն սրբավայրից, կրոնական շինությունից կամ հողամասից, որը պետության ստեղծման ժամանակ ազատված էր հարկերից: Այդ հարկերի մեջ չի կարող կատարվել այնպիսի փոփոխություն, որը խտրականություն կառաջացնի սրբավայրերի, կրոնական շինությունների կամ հողամասերի սեփականատերերի, կամ

դրանք զբաղեցնողների միջև, կամ էլ այդ սեփականատերերին ու դրանք զբաղեցնողներին ընդհանուր հարկերի համեմատ կղնի ավելի անբարենպաստ վիճակի մեջ, քան գոյություն ունեւր ասամբլեայի հանձնարարականների ընդունման ժամանակ:

14. Կառավարչի հատուկ լիազորությունները սրբավայրերի, կրոնական շինությունների կամ հողամասերի նկատմամբ քաղաքում և Պաղեստինի ցանկացած մասում

ա) Երուսաղեմ քաղաքում տեղակայված սրբավայրերի, կրոնական շինությունների կամ հողամասերի պաշտպանությունը պետք է լինի կառավարչի հատուկ հոգածության առարկա:

բ) Ինչ վերաբերում է Պաղեստինում գտնվող այն վայրերին, շինություններին և հողամասերին, որոնք քաղաքից դուրս են, ապա կառավարիչը պետք է երկու պետությունների սահմանադրություններով իրեն վերապահված լիազորությունների շրջանակներում որոշի, թե արդյոք պատշաճ կերպով կիրառվում և հարգվում են Պաղեստինի արաբական և հրեական պետությունների սահմանադրությունների կետերը, որոնք առնչվում են դրանց հետ, և կրոնական իրավունքները, որոնք վերաբերում են դրանց:

գ) Կառավարիչը պետք է լիազորված լինի գոյություն ունեցող օրենքների հիման վրա կայացնել որոշումներ այն դեպքում, երբ բանավեճեր են առաջանում տարբեր կրոնական համայնքների կամ էլ կրոնական համայնքի ծեսերի միջև՝ Պաղեստինի ցանկացած մասում:

Այս առումով նրան պետք է աջակցի տարբեր դավանանքների ներկայացուցիչների խորհրդակցական խորհուրդը, որի գործունեությունը գուտ խորհրդակցական բնույթ է կրում:

դ) Հատուկ ռեժիմի տևողությունը

Հոգաբարձուների խորհրդի կողմից մշակված կանոնակարգը՝ վերոնշյալ սկզբունքների հիման վրա, պետք է ուժի մեջ մտնի ոչ ուշ, քան 1948թ. հոկտեմբերի 1-ին: Այն պետք է ուժի մեջ մնա նախ և առաջ 10 տարի, մինչ Հոգաբարձուների խորհուրդը անհրաժեշտ համարի մոտակա ժամանակում կրկին քննության առնել այդ կետերը: Այդ ժամանակահատվածը լրանալուց հետո ողջ սխեման պետք է վերաքննության ենթարկվի Հոգաբարձուների խորհրդի կողմից՝ այն փորձի լույսի ներքո, որը ձեռք է բերվել նրա գործողության ժամանակաշրջանում: Քաղաքի բնակիչները պետք է ազատ լինեն հանրաքվեի միջոցով արտահայ-

տելու իրենց ցանկությունները՝ քաղաքի ռեժիմի հնարավոր փոփոխությունների հանդեպ:

Մաս 4. Կապիտուլյացիա

Պետությունները, որոնց համաքաղաքացիները Պաղեստինում անցյալում օգտվել են օտարերկրացիների առավելություններից և անձեռնմխելիությունից՝ ներառյալ հյուպատոսական իրավասության և պաշտպանության, նախկինում Օսմանյան կայսրությունում օժտված են եղել կապիտուլյացիայով կամ ավանդույթով, առաջարկվող արաբական և հրեական պետություններում և Երուսաղեմ քաղաքում՝ ազատ են հրաժարվելու իրենց պատկանող յուրաքանչյուր իրավունքից, վերականգնելու այդ առավելությունները և անձեռնմխելիությունը:

Հավելված 6

ՄԱԿ-Ի ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻ Հ. 242 ԲԱՆԱԶԵՎԸ 1967թ. նոյեմբերի 22

Անվտանգության Խորհուրդը՝

Շարունակ մտահոգություն արտահայտելով Մերձավոր Արևելքում տիրող ծանր իրավիճակի վերաբերյալ,

Շեշտելով այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ի անդամ երկրները ընդունելով ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը պարտավորվել են գործել այդ կանոնադրության 2 հոդվածին համապատասխան՝

1. Վերահաստատում է, որ կանոնադրության սկզբունքների իրականացումը պահանջում է արդար և տևական խաղաղության հաստատում Մերձավոր Արևելքում, որը պետք է ներառի հետևյալ սկզբունքների իրագործումը՝

(I) Իսրայելի զինված ուժերի դուրսբերում վերջին բախման ընթացքում գրաված տարածքներից

(II) Թշնամական վիճակի կամ կոչերի վերացում և տարածաշրջանի յուրաքանչյուր պետության ինքնիշխանության և քաղաքական անկախության, ինչպես նաև խաղաղության մեջ և անվտանգ ու ճանաչված սահմաններում սպառնալիքներից կամ ուժի գործադրումից ազատ, խաղաղ պայմաններում ապրելու նրանց իրավունքների հարգում և ճանաչում:

2. Վերահաստատում է անհրաժեշտությունը՝

(a) Տարածաշրջանում միջազգային ջրային ուղիներով ազատ անվագնացության ապահովումը;

(b) փախստականների խնդրի արդար կարգավորումը;

(c) Տարածաշրջանի յուրաքանչյուր պետության քաղաքական անկախության և սահմանների անձեռնմխելիության ապահովումը տարբեր միջոցներով՝ ներառյալ ապառազականացված գոտիների ստեղծումը:

3. Պետությունների հետ կապ հաստատելու և պահպանելու համար խնդրում է Գլխավոր Քարտուղարին Մերձավոր Արևելքում հատուկ ներկայացուցիչ նշանակել՝ համաձայնագիրը խթանելու և սույն բանաձևի սկզբունքների ու դրույթների հիման վրա խաղաղ և փոխընդունելի կարգավորմանն ուղղված ջանքերին աջակցելու նպատակով:

4. Խնդրում է որպեսզի Գլխավոր Քարտուղարը հնարավորին սեղմ ժամկետներում հաշվետվություն ներկայացնի Անվտանգության Խորհրդին հատուկ ներկայացուցիչ կողմից կատարված աշխատանքների վերաբերյալ:

**ՄԱԿ-ի ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻ N 338 ԲԱՆԱՉԵՎԸ
1973թ. հոկտեմբերի 22**

Անվտանգության Խորհուրդը,

Բոլոր հակամարտող կողմերին կոչ է անում անմիջապես դադարեցնել կրակը և վերջ տալ բոլոր տեսակի ռազմական գործողություններին տվյալ որոշման ընդունման պահից սկսած 12 ժամից ոչ ուշ, տվյալ որոշման ընդունումից հետո այն դիրքերում, որոնք նրանք շրջափակման են ենթարկել, ինչպես նաև կոչ է անում բոլոր շահագրգիռ կողմերին՝ կրակի դադարեցումից անմիջապես հետո իրականացնել Անվտանգության Խորհրդի 242 (1967թ.) որոշումն իր բոլոր կողմերով:

Որոշում է, որ կրակի անմիջապես ու փոխադարձ դադարեցման հետ զուգահեռ պետք է բանակցություններ սկսել շահագրգիռ կողմերի միջև՝ Միջին Արևելքում համապատասխան հովանավորությամբ արդար և տևական խաղաղության հաստատման նպատակով:

**ՄԵԲՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԸ
1979թ. սեպտեմբերի 17 Քեմփ-Գևիդ**

Մուհամմեդ Անվար Սադատը՝ Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետության նախագահը, և Իսրայելի վարչապետ Մենախեմ Բեգինը Քեմփ-Գևիդում հանդիպել են Միացյալ Նահանգների նախագահ Ջիմի Բարտերին սեպտեմբերի 5-17-ը ընկած ժամանակահատվածում և Միջին Արևելքի խաղաղության գործընթացի շրջանակներում ձեռք են բերել հետևյալ համաձայնությունը: Նրանք հրավիրել են այլ կողմերին և՛ հետևելու արաբա-իսրայելական հակամարտության պայմաններին:

Շրջանակ

Հաշվի առնելով այս գործոնները՝ կողմերը վճռականորեն են տրամադրված հասնելու Միջին Արևելքի հիմնախնդրի արդարացի, բազմակողմանի և երկարատև կարգավորմանը խաղաղության պայմանագրերի միջոցով, որոնք բխում են Անվտանգության խորհրդի N 242 և 338 բանաձևերից՝ բոլոր հատվածներում: Նրանց նպատակն է հասնել խաղաղ և բարիդրացիական հարաբերությունների: Նրանք ընդունում են, որ խաղաղության հաստատման համար անհրաժեշտ է հակամարտության պատճառով խորապես տուժած բոլոր կողմերի մասնակցությունը: Այնուհանդերձ, նրանք համաձայն են, որ այս գործընթացի նպատակը՝ ելնելով իրավիճակից, խաղաղության հիմքերի ստեղծումն է ոչ միայն Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև, այլև Իսրայելի և հարևան բոլոր երկրների միջև, որոնք պատրաստ են Իսրայելի հետ խաղաղասիրական բանակցություններ վարել այդ հիմքերի վրա: Այս խնդիրներից ելնելով՝ նրանք համաձայնել են գործընթացը շարունակել հետևյալ կերպ.

Ա. Արևմտյան ափը և Գազան

1. Եգիպտոսը, Իսրայելը, Հորդանանը և Պաղեստինի ներկայացուցիչները մասնակցում են Պաղեստինի հիմնախնդրի կարգավորման բանակցություններին՝ բոլոր առումներով: Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է Արևմտյան ափին և Գազային վերաբերող բանակցությունները վարել հետևյալ փուլերով՝

ա. Եգիպտոսը և Իսրայելը պետք է համաձայնության գան, որ իշխանության խաղաղ, կանոնակարգված անցումն ապահովելու նպատակով,

ինչպես նաև հաշվի առնելով բոլոր կողմերի անվտանգության մտավախությունները, անհրաժեշտ է Արևմտյան ափի և Գազայի վերաբերյալ ապահովել անցումային շրջանի նախապայմաններ, որոնք նախատեսված են ոչ ավելի, քան հինգ տարվա համար: Ելնելով այս պայմանավորվածությունից, բնակչության ինքնավարությունն ապահովելու նպատակով, Իսրայելի ռազմական և քաղաքացիական ղեկավարությունը անմիջապես դուրս կբերվի այդ հատվածից, երբ բնակչության ազատ և անկախ քվեարկությամբ կընտրվի գործող ռազմական կառավարությանը փոխարինող ինքնակառավարման մարմին: Այս գործընթացի շրջանակներում, անցումային փուլի համաձայնագրի մանրամասների քննարկման նպատակով՝ Հորդանանի կառավարությունը կիրավիրվի բանակցություններին: Նոր պայմանավորվածությունները ինչպես հարկն է հաշվի կառնեն այս տարածքի բնակչության ինքնակառավարման սկզբունքները և մասնակից կողմերի մտահոգությունը՝ օրինական անվտանգության ապահովման ուղղությամբ:

բ. Եզիպտոսը, Իսրայելը և Հորդանանը համաձայնության կզան, թե որ մողեղով կստեղծվի Արևմտյան ափի և Գազայի ինքնակառավարման մարմինը: Փոխհամաձայնությամբ Եզիպտոսի և Հորդանանի պատվիրակությունները կարող են ընդգրկել պաղեստինյան ներկայացուցիչներ՝ Արևմտյան ափից և Գազայից կամ Պաղեստինի այլ հատվածից: Կողմերը կքննարկեն Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածում ինքնակառավարման մարմնի իրավունքներն ու պարտավորությունները ներկայացնող համաձայնագիրը: Կիրականացվի Իսրայելի զինված ուժերի դուրսբերումը Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածից, իսկ Իսրայելյան մնացած ուժերը կվերատեղարաշխվեն անվտանգությանը հատկացված գոտիներում: Համաձայնագրի մեջ կընդգրկվեն ներքին և արտաքին անվտանգության ապահովումը, ինչպես նաև հասարակական կարգի պահպանումը երաշխավորող նախապայմաններ: Կստեղծվեն տեղական ոստիկանության ամուր ուժեր, որի կազմում կարող են լինել նաև Հորդանանի քաղաքացիներ: Իլրումն այդ ամենի, Իսրայելի և Հորդանանի ուժերը կմասնակցեն համատեղ պարեկային հսկողությանը և հսկիչ կետերում սահմանների անվտանգության ապահովման նպատակով զինուժ կտրամադրեն:

գ. Երբ ինքնակառավարման մարմինը (վարչական խորհուրդը) ստեղծվի և Արևմտյան ափում ու Գազայի հատվածում պաշտոնապես ստանձնի իր պարտականությունները, կսկսվի անցումային հինգ տարիների ժամանակահատվածը: Հնարավորինս շուտ, բայց ոչ ուշ, քան անցումային շրջանի երրորդ տարում, բանակցություններ կսկսվեն Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածի վերջնական կարգավիճակի, հարևան երկրների հետ

հարաբերությունների որոշման նպատակով և անցումային փուլի ավարտին հաշտության պայմանագիր կկնքվի Իսրայելի և Հորդանանի միջև: Այդ բանակցությունները կվարվեն Եզիպտոսի, Իսրայելի, Հորդանանի, Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածի բնակչության ընտրված ներկայացուցիչների միջև: Երկու առանձին, բայց միմյանց կապված հանձնաժողովներ կստեղծվեն, որոնցից մեկը կազմված կլինի չորս կողմերի ներկայացուցիչներից, որը բանակցություններ կվարի և համաձայնության կզա Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածի՝ հարևան երկրների հետ հարաբերությունների վերջնական կարգավիճակի, վերաբերյալ: Իսկ երկրորդ հանձնաժողովը՝ կազմված Իսրայելի և Հորդանանի ներկայացուցիչներից, որոնց կմիանան Արևմտյան ափից և Գազայի բնակչությունից ընտրված ներկայացուցիչներ, բանակցություններ կվարի Իսրայելի և Հորդանանի միջև խաղաղության պայմանագրի կնքման վերաբերյալ՝ ելնելով Արևմտյան ափի և Գազայի վերջնական կարգավիճակի վերաբերյալ ձեռքբերված համաձայնագրից: Բանակցությունները պետք է հիմնված լինեն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 242 որոշման բոլոր նախապայմանների և սկզբունքների վրա: Բանակցությունները կլուծեն նաև այլ հարցեր՝ կապված սահմանների տեղակայության և անվտանգության պայմանների բնույթի վերաբերյալ: Բանակցությունների արդյունքում ձեռքբերված համաձայնությունը պետք է ճանաչի պաղեստինյան ժողովրդի օրինական իրավունքները և նրանց արդարացի պահանջները: Այս դեպքում պաղեստինցիները կարող են մասնակցել իրենց ապագային վերաբերող որոշումների կայացմանը հետևյալ կերպ՝

(I) Բանակցություններ Եզիպտոսի, Իսրայելի, Հորդանանի, Արևմտյան ափի և Գազայի բնակչության ներկայացուցիչների միջև, որի ընթացքում որոշում կկայացվի Արևմտյան ափի և Գազայի վերջնական կարգավիճակի և այլ չլուծված հարցերի շուրջ՝ մինչև անցումային փուլի ավարտը:

(II) Համաձայնագրի հանձնումը Արևմտյան ափից և Գազայի բնակչությունից ընտրված ներկայացուցիչների քննարկմանը՝ քվեարկության միջոցով:

(III) Հնարավորություն տալ Արևմտյան ափից և Գազայի բնակչությունից ընտրված ներկայացուցիչներին՝ որոշել ինքնակառավարման պայմանները՝ ելնելով ձեռքբերված համաձայնագրի դրույթներից:

(IV) Մասնակցել վերը նշված հանձնաժողովների աշխատանքներին, որոնք բանակցություններ են վարում Իսրայելի և Հորդանանի միջև խաղաղության պայմանագրի վերաբերյալ:

2. Անցումային փուլում և դրանից հետո կծեռնարկվեն Իսրայելի և հարևան երկրների անվտանգությունն ապահովող բոլոր անհրաժեշտ

միջոցները և պայմանները: Այդպիսի անվտանգության ապահովմանն աջակցելու նպատակով՝ ինքնակառավարման մարմնի կողմից տեղում կստեղծվի հզոր ոստիկանություն: Այն կազմված կլինի Արևմտյան ափի և Գազայի հատվածի բնակիչներից: Ոստիկանությունը ներքին անվտանգության հարցերի շուրջ կապ կպահպանի Իսրայելի, Եգիպտոսի և Հորդանանի ղեկավարության հետ:

3. Իսրայելի, Եգիպտոսի, Հորդանանի ներկայացուցիչները և ինքնակառավարման մարմինը անցումային փուլի ընթացքում կստեղծեն մշտական գործող հանձնաժողով, որը որոշում կկայացնի Արևմտյան ափից և Գազայից 1967 թ. տեղահանված մարդկանց իրավունքների վերաբերյալ և համապատասխան քայլեր կձեռնարկի պառակտումն ու անկարգությունները կանխելու ուղղությամբ: Հանձնաժողովը կարող է անդադառնալ նաև ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող այլ հարցերի:

4. Եգիպտոսը և Իսրայելը կաշխատեն միմյանց և այլ շահագրգիռ կողմերի հետ միասին, փոխհամաձայնեցված շրջանակ ստեղծելու ուղղությամբ՝ փախստականների հիմնախնդրի արագ, արդարացի և մշտական կարգավորման նպատակով:

Հավելված 9

ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՉԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐ (Քաղվածք) 1993 թ. սեպտեմբերի 13 Վաշինգտոն

ՆԱԽԱԲԱՆ

Իսրայելի կառավարությունը և ՊԱԿ-ը համաձայն են, որ ժամանակն է վերջ դնել տասնամյակներ շարունակվող հակամարտությանն ու առճակատմանը, ճանաչել միմյանց քաղաքական իրավունքները և ջանալ ապրել խաղաղ համագործակցության մեջ՝ հասնելու վերջնական և համապարփակ խաղաղության պայմանագրի ու պատմական հաշտությանը, փոխհամաձայնեցված քաղաքական գործընթացի միջոցով:

Հոդված 1. Բանակցությունների նպատակը

Իսրայելա-պաղեստինյան բանակցությունների նպատակն է, ի թիվս այլ հարցերի, հայտարարել անցումային փուլի, որը չպետք է տևի 5 տարուց ավելի, ինչպես նաև ժամանակավոր Պաղեստինյան ինքնակառավարվող իշխանության ստեղծման մասին՝ ի դեմս ընտրովի Ազգային խորհրդի, առաջնորդվելով ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի 242 և 338-րդ բանաձևերով: Սա նշանակում է, որ ժամանակավոր կարգավորումը պետք է դառնա ամբողջ խաղաղության գործընթացի անբաժան մասը և բանակցությունները վերջնական կարգավիճակի շուրջ պետք է ընթանան 242 և 338-րդ բանաձևերի հիման վրա:

Հոդված 3. Ընդհանրություններ

Արևմտյան ափում ժողովրդավարական սկզբունքներով կառավարումն ապահովելու նպատակով, պաղեստինյան ժողովուրդը Ազգային խորհրդի քաղաքական ազատ ընտրություններ պետք է իրականացնի՝ միջազգային վերահսկողության և դիտորդների ներկայությամբ, իսկ պաղեստինյան ոստիկանությունը պետք է երաշխավորի հասարակական կարգ ու կանոնը:

Ընտրությունները պետք է նախաձեռնվեն ոչ ուշ, քան սույն հոդվածի գիրքում նշված մտնելուց 9 ամիս հետո: Ընտրությունները հանրապետական են պաղեստինյան ժողովրդի օրինական պահանջների ու իրավունքների իրագործման նախապատրաստական փուլը: Այն պաղեստինյանները, ովքեր ապրում են Երուսաղեմում, պետք է իրավունք ունենան մաս-

նակցելու ընտրություններին: Ընտրությունների վերաբերյալ համաձայնությունները պետք է պարունակեն տեղեկություններ նրանց կարգի, նախընտրական քարոզչության և օտարերկրյա դիտորդների մասին:

Հոդված 4. Իրավասություններ

Ընտրված խորհրդի իրավասությունները տարածվելու են Արևմտյան ափի և Գազայի վրա՝ բացառությամբ այն տարածքների, որոնց կարգավիճակը կորոշվի վերջնական կարգավիճակի շուրջ բանակցությունների ժամանակ: Սա նշանակում է, որ Խորհրդի իրավասությունները չեն տարածվում Երուսաղեմի, ռազմական շրջանների, հրեական բնակիչների և նորակառույցների վրա: Երկու կողմերը հաստատում են, որ Արևմտյան ափը և Գազան տարածքային մեկ միավոր են կազմում, որոնց ինտեգրումը պետք է պահպանվի անցումային փուլի ընթացքում:

Հոդված 5. Անցումային փուլը և բանակցությունները վերջնական կարգավիճակի շուրջ

5-ամյա անցումային փուլը սկսվելու է Գազայի հատվածից և Հեբրոնի շրջանից իսրայելական զորքերի դուրսբերումով: Բանակցությունները վերջնական կարգավիճակի շուրջ պետք է սկսվեն առաջին իսկ հնարավորության դեպքում, բայց ոչ ուշ, քան անցումային փուլի 3-րդ տարում: Բանակցությունները պետք է լուծեն հետևյալ հարցերը. Երուսաղեմի կարգավիճակը, պաղեստինցի փախստականների ապագան, ապահովության հարցերը, հարաբերությունները հարևան երկրների հետ և նման այլ հարցեր, որոնք երկուստեք հետաքրքրություն են ներկայացնում: Վերջնական կարգավիճակի վերաբերյալ բանակցությունները չպետք է խանգարեն այն համաձայնագրերին, որոնք կկնքվեն անցումային փուլում:

Հոդված 6. Իշխանության պայրասխանավորության փոխանցման նախապարաստություններ

Սկզբունքների վերաբերյալ հռչակագիրն ուժի մեջ մտնելուց և Գազայի ու Հեբրոնի շրջաններից իսրայելական զորքերի դուրսբերումից անմիջապես հետո, Պաղեստինյան Խորհրդին կտրվի իշխանություն՝ Գազայի և Հեբրոնի միջև տնտեսական զարգացում ապահովելու համար հետևյալ ոլորտներում՝ 1. կրթություն և մշակույթ, 2. առողջապահություն և սոցիալական ապահովություն, 3. ուղղակի հարկազանծում և զբոսաշրջություն: Միաժամանակ պաղեստինյան կողմը պետք է սկսի պաղեստինյան ոստիկանական ուժերի ստեղծման գործընթացը:

Հոդված 13. Իսրայելական զորքերի դուրսբերում

Սկզբունքների հռչակագիրն ուժի մեջ մտնելուց հետո և ոչ ուշ, քան Խորհրդի ընտրությունների նախաշեմին, պետք է տեղի ունենա իսրայել-

լական զորքերի դուրսբերումը Արևմտյան ափի և Գազայի նախատեսված շրջաններից: Հռչակագիրն ուժի մեջ մտնելուց 2 ամիս հետո կողմերը պետք է պայմանագիր կնքեն Գազայից և Հեբրոնից իսրայելական զորքերի դուրսբերման մասին: Հետագա դուրսբերումները պետք է կատարվեն աստիճանաբար և պաղեստինյան ոստիկանության կողմից այդ տարածքների պատասխանատվության ստանձնման և ներքին կարգ ու կանոնի ապահովման հետ համատեղ: Իսրայելը իրագործելու է կարգավորված և արագացված դուրսբերում Գազայից և Հեբրոնից, որը սկսվելու է անմիջապես Գազա-Հեբրոն համաձայնագրի ստորագրումից հետո և պետք է իրագործվի դրա ստորագրումից ոչ ուշ, քան 4 ամիս հետո: Կնքվելիք այդ համաձայնագիրը ներառելու է նաև Իսրայելի ռազմական և քաղաքական վարչության կողմից իշխանության փոխանցման պայմանները, պաղեստինյան իշխանության կառուցվածքը և ֆունկցիաները, կոմիտեների և ենթակոմիտեների ստեղծումը, ապահովության հարցերը: Այդ համաձայնագրով նախատեսվում էր, որ պաղեստինյան հիմնական գրասենյակները կհաստատվեն Գազայում, բացառությամբ մանր հարցերով զբաղվողների, որոնք կարող են տեղակայվել նաև Հեբրոնում: Կնքվելիք համաձայնագիրը պետք է պահպանի Գազայի և Հեբրոնում Արևմտյան ափի և Գազայի անբաժան մասը լինելու պարագան և արտաքին անվտանգության հարցերով զբաղվել շարունակելու Իսրայելի իրավունքները:

Հոդված 16. Համագործակցություն փարածաշրջանային ծրագրերի շուրջ

Կողմերը կհամագործակցեն տարածաշրջանային զարգացման ծրագրերի շուրջ, որոնք կունենան երկու ենթաբաժին. ա) տնտեսական զարգացման ծրագրեր Արևմտյան ափի և Գազայի համար և բ) տարածաշրջանային զարգացման ծրագրեր, որոնք կներառեն՝

-սոցիալական զարգացման ծրագրեր, մանր և միջին բիզնեսի զարգացման ծրագրեր, մարդկային ներուժի արդյունավետ օգտագործման ծրագրեր:

-Մերձավորարևելյան զարգացման ֆոնդի և Մերձավորարևելյան զարգացման բանկի ստեղծում:

-Իսրայել-հորդանանա-պաղեստինյան կոմիտեի ստեղծում, որը կկորդինացնի Մեռյալ ծովի շրջանի շահագործումը, ինչպես նաև Միջերկրական ծով (Գազա)- Մեռյալ ծով ջրանցքի կառուցման հարցերը:

-Տարածաշրջանային ջրային, գյուղատնտեսական, էներգառեսուրսների օգտագործման, զբոսաշրջության, կապի և հաղորդակցության զարգացման ծրագրեր:

ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ասրաբջյան Կ., Արաբների պատմություն, Բեյրութ, ՎՅԻԿ թիվ.
2. Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների նոր պատմություն, Ե. 1978թ.
3. Арабские страны. История, экономика, М. 1974.
4. Губер А., Ким Г., Хейфец А., Новая история стран Азии и Африки, М., 1980
5. История стран Азии и Африки в Новое время, МГУ, 1979, под редакцией профессора М.Ф. Юрьева.
6. Кальвакоресси П., Мировая политика после 1945 года, Книга 1, часть 3, Ближний Восток. М., 2000
7. Луцкий В. Новая история арабских стран, М.1966
8. Новейшая история арабских стран (1917-1966), Москва, 1968, Отв. редактор. Д.Р.Вобликов
9. Новейшая история Арабских стран Азии, М.1988.
10. Розалиев. Новая и новейшая история стран Азии и Африки, Москва, 1987.
11. Родригес А., Новейшая история стран Азии и Африки. XX век, (в 3 частях) М., 2001
12. Cahen, Claude. Introduction to a History of the Muslim East: A Bibliographical Guide. Berkeley, 1965
13. Cleveland William L. A History of the Modern Middle East. Boulder: Westview Press, 1994
14. Fisher Sydney and Ochsenswald William, The Middle East: A History, 4th ed. N.Y., McGraw-Hill, 1990
15. Goldschmidt, Arthur. A Concise History of the Middle East. Boulder, CO, Westview Press, 1996
16. Hitti, Philip K. History of the Arabs. London: Macmillan, 1960
17. Hourani, Albert. A History of the Arab Peoples. Cambridge, Harvard University Press, 1991
18. Hudson, Michael. "Arab Politics: the Search for Legitimacy. Yale University Press, 1977
19. Lutsky, V. Modern History of the Arab Countries, Moscow, 1969.
20. Mansfield, Peter, The Arabs. 3rd ed., London, Harmondsworth, 1985
21. Nutting, Anthony. The Arabs. New York: Mentor Books, 1964
22. Polk, William. The Arab World Today. Harvard University Press, London, 1991.

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

- Еремеев Д.Е., Мейер М.С. История Турции в Средние века и новое время. М., 1992
- Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX века. Очерки. 1977
- Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран (1516-1574), М., 1984 Лазарев М.С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке (1914-1918). М., 1960
- Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. М., 1999
- Миллер А. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. М., 1968
- Новичев А. Турция. Краткая история. М., 1966
- Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы (Отв.ред. С.Орешкова), М., 1986
- Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. (Отв.ред. С.Орешкова), М., 1990
- Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990
- Gibb A.R. Hamilton and Bowen, Henry. Islamic Society and the West. Oxford, 1950, 1957
- Issawi, Charles. The Economic History of the Middle East, London. 1968
- Karpat, Kemal. The Ottoman State and its Place in World History, Leiden, 1974
- Miller, William. The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1927, Cambridge, 1927
- Pamuk, S. The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913, Trade, Investment and Production. Cambridge, 1987
- Stripling, George. The Ottoman Turks and the Arabs. Urbana, Ill., 1942
- Witek, Paul. The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938

ՍԻՐԻԱ, ԼԻՎԱՆԸ ԵՎ ՊԱՂԵՍՏԻՆ

- Նաջարյան Ե.Հ., Լիբանանը 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1985
- Базили К.М. Сирия и Палестина под турецким правительством. М., 1962
- Валерс Ж. Крестьяне Сирии и Ливана. М., 1962
- Левин З.И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте. М., 1972

Оганесян Н., Образование независимой Сирийской Республики, Издательство Наука, Москва, 1968.

Смилянская И.М. Крестьянское движение в Ливане в первой половине XIX века. М., 1965

Antonius, George. The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement, 2nd ed., N.Y., Capricorn Books, 1965

Chevallier, Dominique. La Societe du Mont Liban a l'epoque de la Revolution Industrielle en Europe. Paris, 1971

Harik F.Iliya. Politics and Change in a Traditional Society: Lebanon, 1711-1845. Princeton, 1968

Hourani, Albert. Syria and Lebanon. London, 1946;

Khoury, Philip. Syria and the French Mandate. London, 1987

Marcus, Abraham. The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteen Century. New York, 1989

Maoz, Moshe. Ottoman Reforms in Syria and Palestine 1840-1861. London, 1968

Maoz, Moshe. Studies on Palestine during the Ottoman Period. Jerusalem, 1975

Nantet, Jacques. Histoire du Liban. Paris: Les Editions de Minuit, 1963

Poliak, N.Abraham. Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and Lebanon, 1250-1900. London, 1939

Polk, R.William. The Opening of South Lebanon, Cambridge, Mass., 1963

Rabbath, Edmond. L'Evolution politiques de la Syrie sous mandat. Paris, 1928

Salibi S.Kamal. The Modern History of Lebanon., N.Y., 1965

Ziadeh, A. Nicola. Syria and Lebanon. London, 1957

ԵԳԻՊՏՈՍ

Ал-Джабарти Абд ар-Рахман. Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801), М., 1962

Ал-Шафии А. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882-1952). М., 1962

Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. М., 1959

Тарле Е.В.. Наполеон. М., 1939, стр.67

Al-Sayyid, Afaf Lutfi. Egypt and Cromer . London, 1968

Anderson, Matthew S. The Eastern Question, 1774-1923. New York, 1966

Cromer, Lord. Modern Egypt. London, Macmillan, 1908

Baer, Gabriel. A Social and Economic History of Egypt. Chicago, 1969

Blunt, Wilfrid S. The Secret History of the English Occupation of Egypt. New York, 1922

Colvin A. The Making of Modern Egypt. London, 1906

Cromer E. Modern Egypt. London, vol 11

De Forbin M.le Cte. Viyage dans le Levant en 1817 et 1818. Paris, 1819

Deny J. Sommaire des Archives Turques du Caire. le Caire, MCMXXX

Dodwell, Dodwell, Henry. Founder of Modern Egypt: A Study of Mohammed Ali. Cambridge, 1931,

Glubb, Lt. Gen. Sir John. Britain and the Arabs. London: Hoder & Stoughton, 1957

Feis, Herbert. Europe: The World's Banker. New Haven, 1930

Cambridge University Press, 1931

Hamont. P.H. L'Egypte sous Me'hemet-Ali. Paris, 1843,

Heller, Joseph. British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914. London, 1983

Holt, Peter M. Political and Social Change in Modern Egypt. London, 1968

Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. Muqaddimah, trans. Franz Rosental, New York: Jamal Mohammed Ahmed. Intelectual Origins of Egyptian Nationalism. London, Oxford University Press, 1960

Keddie, R. Nikki. An Islamic Response to Imperialism. Berkely. 1968

Kedourie, Elie. Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbeleif and Political Activism in Modern Islam. London, 1966

Landes, David S. Bankers and Pashas. Cambridge, 1958:

Langer, William L. The Diplomacy of Imperialism. New York, 1935

Longrigg, Stephen H. Four centuries of Modern Iraq. Oxford, 1925

Lord Cromer. Modern Egypt. London, 1908

Marlo, John. World Ditch: The Making of the Suez Canal. New York, 1964

Marsot Afaf Lutfi al-Sayyid. Egypt in the Reign of Muhammad Ali. Cambridge. 1984

Pantheon, 1958

Mahdi, M. Ibn Khaldun's Philosophy of History. London: Cresset Press, 1954

Paton A.A. History of the Egyptian Revolution, London, 1863,

Safran, Nadav. Egypt in Search of Political Community. Cambridge, 1961

Tignor, Robert L. Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914. London, 1972

ԻՐԱԿ

Longrigg, Stephen H. Four centuries of Modern Iraq. Oxford, 1925

Saleh, Mesopotamia, 1600-1914, Baghdad. 1957

Sluglet, Peter. Britain in Iraq, 1914-1932. London, 1976

Stokes, Frank. Iraq. London, 1958

ՀՅՈՒՄՆԱՅԻՆ ԱՆՐԻԿԱՅԻ ԱՐՄԱՎԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ՍՈՒՂԱՆ

- Аршаруни Н.А. Ливия, М., 1965
Болье Л. Колонизация у новейших народов. СПб., 1870
Ланда Р.Г. Национально-освободительное движение в Алжире, (1939-1962), М., 1962
Ланда Р.Г. Кризис колониального режима в Алжире, 1931-1954. М., 1980
Ланда Р.Г. История алжирской революции. М., 1983
Луцкая Н.Ц. Очерки новейшей истории Марокко. М., 1973
Манасерян Л.П. Марокко в борьбе за независимость. Ереван, 1969
Маслов Ю.А. Ливия. Экономика и внешняя торговля. М., 1965
Прошин Н., История Ливии, Конец XIXв.-1969г. М., 1975
Чистов А.А. По Тунису и Ливии. М., 1966
Эгрето М. Алжирская нация существует. М., 1958
Яхимович. З.П. Итало-Турецкая война 1911-1912. М., 1967
Abd al-Rahman, Maddathir. Imperialism and Nationalism in Sudan, New York, 1969
Allen, J.A. Libya since Independence. New York, 1982
Bechtold, K.Peter. Politics in the Sudan: Parliamentary and Military Rule in an Emerging African Nation. New York, 1986
Blunt, W.J. Desert Hawk, Abd el-Kader, Paris: Presses Universitaires de France, 1947
Burguiba, Habib. La Bataille de l'Evacuation Discours de la Victoire. Tunis, 1959.
Davis, John. Libyan Politics: Tribe and Revolution. Berkeley, 1988
Deeb, Marius and Deeb, Jane. Libya since the Revolution. New York, 1982
Fluehr-Lobban, Carolyn. Islamic Law and Society in the Sudan. London, 1987;
Gillespie, Asell, S. et. al. Histoire d'Algerie. Paris: Boivin, 1927 Gsell, Marsais, Yver. Histoire d'Algerie, Paris, 1929
Gillespie, Joan. Algeria, Rebellion and Revolution. London, 1960;
Emerit, Marcel. L'Algerie a l'Epoque d'Abd el-Kader. Paris: Editions Larose, 1951
Holt, Peter. The Mahdist State in the Sudan, 1881-1898. Oxford, 1958
Holt, Peter. A Modern History of the Sudan. New York, 1961
Joffe E.G.H. and McLachan K.S. Social and Economic Development of Libya. Boulder, Colo., 1982
Landau, Ron. Morocco Independent. London: Allen & Unwin, 1961
Malwal, Bona. People and Power in Sudan. London, 1981
Mason, P. John. Island of the Blest: Islam in a Libyan Oasis Community. Athens, Ithio, 1977

- Niblock, Tim. Class and Power in Sudan. Albany, 1987
Robert O. Land beyond the Rivers: The Southern Sudan, 1898-1918. New Haven, 1971
Segre, G.Claudio. Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya. Chicago, 1975
Slatin, C. Robert. Fire and Sword in Sudan. London, 1896
Voll, John and Voll, Sarah. The Sudan. Boulder, Colo., 1985
Wingate, Sir Reginald. Mahdism and the Egyptian Sudan. London, 1891
Wright, John. Libya: A Modern History. Baltimore, 1982:

ԱՐՄԱՎԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂՉՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐ

- Васильев А., История Саудовской Аравии, М., 1978
Герасимов О.Г. Саудовской Аравия. М., 1977
Герасимов О.Г. Саудовской Аравия из средневековья в XX век. М., 1978
Прошин Н.И. Саудовской Аравия. М., 1964
Сейранян Б.Г. Новейшая история Йемена, 1917-1982. М., 1984
Amin, Abdul Amir. British Interest in the Persian Gulf. Leiden, 1966
Benoist-Mechin. Le Roi Saud. Paris: Editions Albin Michel, 1960
Farrah, Talal. Protection and Politics in Bahrain, 1869-1915. Beirut, 1985
Hopwood, Derek. The Arabian Peninsula. London, 1972
Kelly, B.John. Britain and the Persian Gulf, 1795-1800. New York, 1968
Kour. Z.H. The History of Aden. London, 1981
Lawson, Fred. Bahrain: Modernization of Autocracy. Boulder Colo., 1989
Peterson, John. Oman in the Twentieth Century. London, 1978
Rihan, Ameen. Ibn Saud of Arabia. London, 1928
Risso, Patricia. Oman and Muscat. New York, 1986
Troeller, Gary. The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Saud. London, 1976
Winder, R.Bayly. Saudi Arabia in the Nineteenth Century. New York. 1965
Zahlan, Rosemarie Said. The Origins of the United Arab Emirates. New York, 1978
Zahlan, Rosemarie Said. The Creation of Qatar. London, 1979

**ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ /1914-1945/**

- Բայրամյան Ա.Ա. Ալեքսանդրեոսի սանջաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը (1936-1939թթ.). Երևան, 1998
Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում (1917-1946թթ.), ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1975

Հնվհաննիսյան Ն., Ազային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում, Երևան, 1967

Նաջարյան Ե.Հ., Արաբական ազգային-մշակութային զարթոնքը, Երևան, 1988

Միննյան Հր. Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը. Երևան, 1986

Алиев Г.З. Турция в период правления младотурок (1908-1918гг.). М., 1972

Амин Саид, Восстания арабов в XX веке, пер. с араб., М., 1964

Арабы в борьбе за независимость. М., 1957

Бэзил Генри и Лиддел Гарт. Полковник Лоуренс. М., 2002;

Котлов Л.Н. Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке. М., 1976

Левин З.И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте. М., 1972

Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918гг. М., 1966

Оганесян Н.О. Национально-освободительное движение в Ираке (1917-1958гг.), Ереван, 1976

Оганесян Н.О. Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны. Ереван, 1980

Петросян Ю.А. Младотурецкое движение. М., 1971

Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике

Федченко А.Ф. Ирак в борьбе за независимость (1917-1969), М., 1970

Шпилькова В.И. Младотурецкая революция. М., 1977

Antonius, George. The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement, 2nd ed., N.Y., Capricorn Books, 1965

Bremond, General Er. Le Hedjaz dans la guerre mondiale. Paris, 1931

Correspondence between Sir Henry McMahon and the Sharif Hussein of Mecca, July 1915-March 1916. London, 1939

Dawn, C.Ernest. From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism. Urban, Chicago and London:University of Illinois Press, 1973

Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine. New York, 1983

Feroz, Ahmad. The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford, 1969

Fromkin, David. A Peace to End all Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. New York, 1989

Henry McMahon and the Sharif of Mecca in 1915 and in 1916. London, 1939

Hourani, Albert. The Emergence of the Modern Middle East. Berkely, 1981

Hourani, Albert. Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939. 11th reprint, Cambridge University Press, 2002

Hurewitz, J.C. Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record:

1914-1956. 2 Vols., Princeton, Toronto, London and New York, 1956

Hussein, Abd Allah. Memoirs of King Abdullah of Transjordan, ed. by Philip P.Graves. London, 1950

Lawrence, T.E. Evolution of a Revolt: Early Postwar Writings of T.E. Lawrence. ed. by Stanley and Rodelle Weintraub. The Pennsylvania University Press, 1968

Report of a Committee Set Up to Consider Certain Correspondence between Sir Sachar, Howard M., The Emergence of the Middle East: 1914-1924. New York, 1969

Sanders, Ronald. The High Walls of Jerusalem: A History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine. New York, 1983

Stein, Leonard. The Balfour Declaration, London, 1961

The Origins of Arab Nationalism. ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, Reeva S. Simon. Columbia University Press. New York.1991

Woodward, L. Ernest and Butler, Rohan. Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, first series, vol.4. London, 1952

Zeine, N. Zeine. The Struggle for Arab Independence. Beirut,1960

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՅ ՀԵՏՈ

Կարամանուկյան Շ., Արաբական Պետությունների Լիգայի դերը արաբական երկրների հակահմպերիախտական պայքարում, Երևան, 1988

Կարապետյան Ռ., Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), Երևան, 2000.

Беляев И.П., Примаков Е.М. Египет: время президента Насера. М., 1974

В.В.Вавилов. Социально-экономические преобразования в Сирии. (1946-1970гг), Москва, 1972

Дятлов В.И. Крупная буржуазия в Египте накануне революции 1952 года. Иркутск, 1983

Курдгелашвили Ш.Н., Революция 1952 года и крах британского господства в Египте. М., 1966

Сейранян Б.Г. Египет в борьбе за независимость, 1945-1952. Ծ., 1970

Abdel-Malek, A nouar.Egypt: Military Society. New York, 1968

Batatu, Hanna. The Old Social Classes and the Revolutuionary Movements of Iraq. Princeton, 1979

Delvin, F. John. Syria: Modern State in an Ancient Land. Westwiew Press, Boulder,Colorado,1983

- Itamar Rabinovich. Syria under Baath:1963-66:The Army-Party Symbiosis. Israel University Press, Jerusalem, 1972
- Lacouture, Jean and Simon. Egypt in Transition. New York. 1958
- Khadduri M. Republican Iraq. New York, 1969; Dann, Uriel. Iraq under Qasim. New York, 1969
- Longrigg, H.Stephen. Iraq, 1900-1950: A Political, Social and Economic History. London, 1953
- Naguib, Mohammed. Egypt's Destiny. New York, 1955
- Nasser, Gamal Abdel. Philosophy of the Revolution. Cairo, 1963
- Nuri es-Said. Arab Independence and Unity. Baghdad, 1943
- Nutting Anthony. Nasser. New York: E.P.Dutton&Co,1972
- Riad, Hassan. L'Egypte Nasserienne. Paris,1964
- Sadat, Anwar. Revolt on the Nile. London, 1957
- Seale, Patrick. The Struggle for Syria. A study of Past War Politics. 1945-1958, London,1965
- Seale, Patrick. Asad of Syria. The Struggle for the Middle East, Berkeley&Los Angeles, 1988
- Shoukri, Ghali. Egypt: Portrait of a President-Sadat's Road to Jerusalem London,1981
- Stephens, Robert. Nasser: A Political Biography. New York: Simon&Schuster, 1971
- Vatikiotis P.J. Nasser and His Generation. New York, 1978
- Waterbury, John. The Egypt of Naser and Sadat. Princeton, 1983
- Wheelock, Keith. Nasser's New Egypt., New York, 1960
- Wynn, Wilton. Nasser of Egypt: The Search fo Dignity. Cambridge, Mass., 1959

ԱՐԱՐԱ-ԻՍՐԱԵԼՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՂԵՏՄԻՆՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԳԻՐ

- Հովհաննիսյան Դ. Արարա-իսրայելյան հակամարտություն. Երուսաղեմի խնդիրը. ՌԱՀՀԿ., Երևան, 2001
- Бар-Зохар Микаэль. Бен-Гурион. Ростов на Дону, 1998
- Гойтейн Ш.Д. Евреи и арабы. Мосты культуры. М., 2001
- Дмитриев Е., Ладейкин В., Путь к миру на Ближнем Востоке. Москва. 1974.
- Дмитриев Е., Палестинский узел. Москва.1978.
- Концельман Герхард. Арафат. Ростов на Дону, 1997
- Международный сионизм: история и политика. М., 1977.
- Никитина Г., Государство Израиль. М., 1968.
- Примаков Е., Анатомия ближневосточного конфликта. М., 1978.
- Примаков Е., Восток после краха колониальной системы.М., 1982.

- Примаков Е., История одного сговора: (Ближневосточная политика США в 70-е начале 80-х годов). –М., Политиздат, 1985.
- Прошин Н., История Ливии, М. 1975.
- Пырлин Е. 100 лет противоборства (1897-1997). Генезис, Эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы. М., 2001
- Рубби Антонио. Палестинский Марафон. 30 лет борьбы за мир на Ближнем Востоке. М., 2001
- Шейндлин П. Рэймонд. Летописи еврейского народа. Москва. 1997
- Abu Jaber K. The Arab Ba'th Socialist Party. Syracuse, New York, 1966
- Alan R.Taylor, Prelude to Israel: An Analysis of Jewish Diplomacy. New York: Philisophical Library, 1959).
- Antonius, George. The Arab Awakening. New York: G.P. Putnam's Sons, 1948
- Bregman, Ahron and El-Tahri, Jihan. The Fifty Years of War: Israel and the Arabs. BBC Books, London,1998
- Burdett, Winston. Encounter with the Middle East. An Intimate Report What Lies
- Behind The Arab-Israeli Conflict. Atheneum, New York,1969
- Caufman, Burton. The Arab Middle East and the US, Twayne Publishers, New York,1996
- Cordesman, H. Anthony. Perilious Prospects: The Peace Process an the Arab-Israeli Military Balance, Wetview Press, 1996
- Delvin, F. John. The Ba'th Party: A History. Stanford, Calif.,1976
- Sheehan, R. F. Edward. The Arabs, Israelis, and Kissinger: A Secret History of American Diplomacy in the Middle East. New York: Reader's Digest Press, 1976
- Fawaz Turki, The Disinherited: Journal of a Palestinian Exile. New York: Monthly Review Press, 1972
- Hurewitz J. C., The Struggle for Palestine. New York: Schocken Books, 1976
- Ibrahim Abu-Lughod, Transformation of Palestine. Evanston, III.: North-eastern University Press, 1971
- International Documents on Palestine, 1970
- Kayyali A.W., Palestine: A Modern History. London: Croom Helm, 1978
- Kimche, Jon. Seven Fallen Pillars. New York: Praeger, 1953
- Korany, Bahgat and Dessouki, Ali E. Hillal. The Foreign Policies of Arab States, Westwiew Press, London,1984
- Laquer, Walter. The Struggle for the Middle East. Routledge and Kegan Paul, London, 1970

Michael C. Hudson, Arab Politics: The Search for Legitimacy. New Haven: Yale University Press, 1977

Moshe Maoz: Syria and Israel From War to Peacemaking, Clarendon Press, Oxford, 1995

Noam Chomsky, Peace in the Middle East? Reflections on Justice and Nationhood. New York: Pantheon Books, 1974

O'Ballance, Edgar. The Arab-Israeli War, 1948. New York, 1957

Pablo De Azcarate. Mission in Palestine, 1948-1952. Washington, 1966

Quandt, B. William. ed., The Middle East: Ten Years after Camp-David, The Brookings Institution, 1988

Quandt, B. William. Peace Process, American Diplomacy and the Arab-Israeli conflict since 1967, Brookings Institution, Washington D.C. 1993

Quandt, William Fuad Jabber, Ann Mosely Lesch, The Politics of Palestinian Nationalism. Berkeley: University of California Press, 1973

Quandt, William. Decade of Decisions: American Policy Toward the Arab-Israeli Conflict. Berkeley: University of California Press, 1977

Riad, Mahmoud. The Struggle for Peace in the Middle East. Quartet Books, UK. 1981

Rubin, Barry. The Arab States and the Palestine Conflict. Syracuse, N.Y., Syracuse University Press, 1981

Safran, Nadav. From War to War.: The Arab-Israeli Confrontation, 1948-1967. New York, 1969

Safran, Nadav. Israel: The Embattled Ally. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978

Said, Edward W. The Question of Palestine, Routledge and Kegan Paul, London, 1980

Said, Edward W. The End of the Peace Process. Oslo and After, Vintage Books, N.Y., 2001

Sami Hadawi, Bitter Harvest, Palestine 1914-67. New York: New World Press, 1967

Saul Mishal, West Bank East Bank: The Palestinians in Jordan 1949-1967. New Haven: Yale University Press, 1976

Smith, Gary. Zionism: The Dream and the Reality, a Jewish Critique. London: David and Charles, 1974

Snetsinger, John Truman, The Jewish Vote and the Creation of Israel. Stanford: Hoover Institution Press, 1974

Tibawi A.L., Anglo-Arab Relations. London: Luzac, 1978

Walid Khalidi, From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948. Beirut: Institute for Palestine Studies, 1971

Weizmann, Chaim. Trial and Error: The Autobiography of Chaim Weizmann. New York. 1949

Weizmann, Chaim. The Letters and Papers of Chaim Weizman. Edited by Dvora Barzilay and Barnett Litvinoff. Jerusalem, Israel University Press 1977

1956թ. ԱՌԻԵՉԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Медведко Л.И. К востоку и западу от Суэца. М., 1980

Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке. М., 1966

Childers, B. Erskine. The Road to Suez. London, 1962

Freiberger, Z. Steven. Dawn over Suez: The Rise of the American Power in the Middle East. Chicago, 1992

Kunz, B. Diane. The Economic Diplomacy of the Suez Crisis. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991

Kyle, Keith. Suez. New York: Str. Martin's Press. 1991

Lloy, Selwyn. Suez 1956: A Personal Account. London, 1978

Louis, Roger William and Owen Robert. Suez 1956: The Crisis and its Consequences. Oxford: Clarendon Press, 1989

Lucas, W. Scott. Divided We Stand: Britain, the US and the Suez Crisis. London: Holder and Stoughton, 1991

Neff, Donald. Warriors at Suez: Eisenhower Takes America into the Middle East. New York: Simon & Schuster, 1981

Nutting, Anthony. No End of a Lesson. London, 1967

The Suez Canal Problem. State Department Special Release. Washington, 1956

ԱՐԱՐԱԻՒՐԱՅԵԼՅԱՆ «ՎԵՅՕՐՅԱ» ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Howard, Michael and Hunter, Robert. Israel and the Arab World: The Crisis of 1967. London, 1967

Kosut, Hal. Israel and the Arabs: The June 1967 War. New York: Facts on File, 1968

Laquer, Walter. The Road to War: The Origins and Aftermath of the Arab-Israeli conflict, 1967-8. Baltimore: Penguin Books, 1968

Neff, Donald. Warriors for Jerusalem: The Six Days that Changed the Middle East. New York: Simon & Schuster, 1984

O'Ballance, Edgar. The Third Arab-Israeli War. Hamden: Archon Books, 1972

1970թ. ՀՈՐԴԱՆԱՆԻ ԾԳՆԱԺԱՄԸ

Clinton, Bailey. Jordan's Palestinian Challenge, 1948-1983. Westview, Boulder, 1984

Dann, Uriel. King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967. New York: Oxford University Press, 1989

Quandt, William. Decade of Decisions. American Policy Toward the Arab-Israeli Conflict, 1967-1976. University of California Press, 1977

1973թ. ԱՐԱՐԱ-ԻՍՐԱԵԼԵՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Aruri, Naseer. Middle East Crucible: Studies on the Arab-Israeli War of October 1973. The Medina University Press, 1975

Laquer, Walter. Confrontation: The Middle East and World Politics. New York: Quadrangle/ New York Times Book, 1974

Heikal, Mohammed. The Road to Ramadan. New York, 1975

El-Badri, Hasan. The Ramadan War, 1973: An Egyptian Report. Boulder, Colo., Westview Press, 1977

Eshel, David. The Yom-Kippur War, Tel Aviv, Eshel-Dramit, 1978

Herzog, Chaim. The War of Atonement: October 1973. Boston: Little, Brown & Co., 1975

O'Ballance, Edgar. No Victor, No Vanquished: The Yom Kippur War. San Rafael, Calif., Presidio Press, 1978

ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ

Հովհաննիսյան Ն., Լիբանանյան կոնֆլիկտը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975-1982), Երևան, 1982

Avi-Ran R., The War of Lebanon: Arab Documents, Tel-Aviv, 1987

Dawisha. A.I. Syria and the Lebanese Crisis. New York: St. Martin's Press, 1980.

Evron Y, War and the Intervention in Lebanon: The Israeli-Syrian Deterrence Dialogue, Baltimore, 1987

Rabinovich Itamar. The War for Lebanon, 1970-1983. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984;

Salibi, S.Kamal. Crossroads to Civil War. Lebanon 1958-1976. New York: Caravan Books, 1976; Bulloch, John. Final Conflict: The War in the Lebanon. London, 1983; Deeb, Marius. The Lebanese Civil War. New York: Praeger Publishers

Weinberger, Naomi Joy. Syrian Intervention in Lebanon: The 1975-76 Civil War. New York: Oxford University press, 1986

**ԻՐԱԲԸ ՍԱԳՂԱՄ ՀՈՒՍԵՅՆԻ ՕՐՈՔ՝ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԻՐԱՆԻ ՀԵՏ ԵՎ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ՔՈՒՎԵՅԹ**

Алдайк Робин Дж.. Саддам Хусейн. Ростов на Дону, 1999

Генерал Халд ибн-Султан. Воин в пустыне. М., 1996

Данциг Б.М. Ирак в прошлом и настоящем. М., 1980
Atkinson, Rick. Crusade: The Untold Story of the Persian Gulf War. Boston: Houghton Mifflin Co., 1993

Baram, Amatzia. Culture, History and Ideology in the Formation of Ba'thist Iraq, 1968-89. London: Macmillan, 1991; Devlin, F. John. The Ba'th Party: A History from its Origins to 1966. Stanford: Hoover Institution, 1976

Baram, Amatzia and Rubin, Barry. Iraq's Road to War. New York, St. Martin Press, 1993

Carpenter, Ted Galen. America Entangled: The Persian Gulf Crisis and its Consequences. Washington, D.C., Cato Institute, 1991

Chubin, Shahram and Tripp, Charles. Iraq and Iran at War. Woulder, Colo., 1988

Darwish, Adel and Alexander, Gregory. Unholy Babylon: The Secret History of Saddam's War. New York: St. Martin's Press, 1991

Faour, Muhammad. The Arab World after Desert Storm. Washington, D.C., US Institute of Peace Press, 1993

Freedman, Lawrence and Karsh, Efraim. The Gulf Conflict 1990-1991- Diplomacy and War in the New World Order. Princeton University Press, 1993

Karsh, Efraim and Rautsi, Inari. Saddam Hussein: A Political Biography. New York: Free Press, 1991

Marcia Lynn Whicker, James P. Pfiffner, and Raymond A. Moore, ed., The McCain, John. The Gulf War Aftermath: An Environmental Tragedy. Dordrecht., Holland, 1993 Golan, Galia. Moscow and the Middle East: New Thinking on Regional Conflict, New York, 1992

Matar, Fuad. Saddam Hussein: The Man, the Cause and the Future. London, 1981; Samir al-Khalil (ժամկալիմ), Republic of Fear. Berkeley, 1989

Matthews, Ken. The Gulf Conflict and International Relations. New York: Routledge, 1993

Niblock, Tim. Iraq: The Contemporary State, New York, 1982 Presidency and the Persian Gulf war. Westport, Conn.: Praeger, 1993

Smith, Jean Edward. George Bush's War. New York: Neny Holt & Co., 1992
Tahir Kheli, Shirin and Ayubi, Shaheen. The Iraq-Iran War. New York, 1983

Watson, W. Bruce. Military Lessons of the Gulf War. Novato, Calif., Presidio Books, 1991;

ՆԱՎԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՆ

Андреасян Р.Х., Эльянов А.Я. Ближний Восток: нефть и независимость. М., 1961

Баскин В.С. Нефтяные монополии на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1957

Боронов Р. Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке. М., 1977

Васильев А. Персидский залив в эпицентре бурь. М., 1983

Васильев А. История Саудовской Аравии

Гусаров В.И., Семин Н.С., Арабская нефть. М., 1975

Нефтедоллары и социально-экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1979

Рачков Б.В. Нефть и мировая политика. М., 1972

Abi-Ayad, Naji and Grenon, Michel. Instability and Conflict in the Middle East: People, Petroleum and Security Threats. New York, St. Martin's Press, 1997

Gilbar, Gad G. The Middle East Oil Decade and Beyond: Essays in Political Economy. Portland, OR, Frank Cass, 1997

Stevens, Paul. Strategic Positioning in the Oil Industry: Trends and Options. The Emp. Cent. Strat. Stud. 1998

Yergin, Daniel. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power. New-York, Simon & Schuster, 1991

ՋՐԱՅԻՆ ՀԱՎԱՍՏՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Hillel, Daniel. Rivers of Eden: The Struggle for Water and the Quest for Peace in the Middle East. New York, Oxford University Press, 1994

International Waters of the Middle East: From Euphrates-Tigris to Nile, edited by Asit K. Biswas. Bombay, India, Oxford University Press, 1994

Kliot, Nurit. Water Resources and Conflict in the Middle East. New York, Routledge, 1994

Murakami, Masahiro. Managing Water for Peace in the Middle East: Alternative Strategies. New York, United Nations University Press, 1995

National Research Council (U.S.) . Committee on Sustainable Water Supplies for the Middle East. Water for the Future: The West Bank and Gaza Strip, Israel, and Jordan. Washington, National Academy Press, 1999

Shapland, Greg. Rivers of Discord: International Water Disputes in the Middle East. New York, St. Martin's Press, 1997

Sherman, Martin. The Politics of Water in the Middle East: An Israeli Perspective on the Hydro-Political Aspects of the Conflict. New York, St. Martin's Press, 1999

Spiegel, L. Steven. Practical Peacemaking in the Middle East: The Environment, Water, Refugees, and Economic Cooperation and Development. California, 2002

Water, Peace and the Middle East: Negotiating Resources in the Jordan Basin, Hydropolitics Along the Jordan River: edited by John A. Allan. New York, St. Martin's, 1996

Wolf, Aaron T. Scarce Water and Its Impact on the Arab-Israeli Conflict. New York, United Nations University Press, 1995

ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԵՎ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼԻՉՄ

Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. М., 1982

Ислам в современной политике стран Востока (конец 70-х-начало 80-х годов XXв.). М., 1986

Млечин Л. Кто взорвал Америку? М., 2002

Саидбаев Т.С. Ислам и общество. М., 1978

Шагаль В. Арабский мир: Пути познания, М., 2001

Ajami, Fouad. The Arab Predicament. Cambridge, 1981

Andersen, Roy R. and others. Politics and Change in the Middle East: Sources of Conflict and Accommodation. 5th ed. Upper Saddle River, NJ, Prentice Hall, 1998

Braswell, George W. Islam: Its Prophet, Peoples, Politics, and Power. Nashville, TN, Broadman & Holman, 1996

Corn, Georges. Fragmentation in the Middle East: The Last Thirty Years. London, 1988

Dekmejian, R. Hrair. Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World. 2nd ed. Syracuse, NY, Syracuse University Press, 1995

Dershowitz. M.Alan. Why Terrorism Works. Yale University Press, 2002

Fluehr-Lobban, Carolyn. Islamic Society in Practice. Gainesville, FL, University Press of Florida, 1994

Gilbar, Gad G. Population Dilemmas in the Middle East: Essays in Political Demography and Economy. Portland, OR, Frank Cass, 1997

Kamrava, Mehran. Democracy in the Balance: Culture and Society in the Middle East. New York, Chatham House/ Seven Bridges Press, 1998

Kushner.W. Harvey. Essential Readings on Political Terrorism. Nebraska, University of Nebraska Press, 2002

Moghadam, Valentine M. Women, Work, and Economic Reform in the Middle East and North Africa. Boulder, CO, Lynne Rienner, 1998

O'Ballance, Edgar. Islamic Fundamentalist Terrorism, 1979-95: The Iranian Connection. New York, New York University Press, 1997

Peters, Rudolph. Jihad in Classical and Modern Islam. Princeton, NJ, Markus Wiener Publishers, 1996

Polk, R.William. What the Arabs Think. New York, 1962

Sharabi, Hisham. Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914. Baltimore, 1970

Women in Islam and the Middle East: A Reader, edited by Ruth Roded. New York, I. B. Tauris, 1999.

ԻՆՏԵՐՆԵՏԱՅԻՆ ԱՌԱՎԵԼ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՍՑԵՆԵՐԸ

- <http://inic.utexas.edu/menic.html>
<http://www.library.wisc.edu/guides/MidEast/midinfo.htm>
<http://www.au.af.mil/au/aul/bibs/mideast/me99tc.htm>
<http://meria.idc.ac.il/>
<http://www.mideastinsight.org/index.html>
http://www.mideastweb.org/middle_east_center.htm
http://www.mepc.org/public_asp/main/main.asp
<http://www.merip.org/index.html>
<http://www.memri.org/>
<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/mideast/mideast.htm>
*1916-2001 թթ Մերչայդր Արևելքին վերաբերող կարևոր հրավախան
փաստաթղթերի արխիվը/*
[_http://www.ariga.com/index.asp](http://www.ariga.com/index.asp)
<http://albawaba.com/main/>
<http://www.washington-report.org>
<http://www.fpif.org/indices/regions/mideast.html>
http://www.mideastweb.org/middle_east_center.htm
<http://www.lib.duke.edu/ias/mideast/index.htm>
<http://www.amin.org/>
<http://www.imra.org.il/>
<http://www.menewslines.com/>
<http://www.islam-democracy.org/>
<http://www.mequarterly.org/>
http://www.palestinecenter.org/cpap/key_issues.html
<http://www.meib.org/>
<http://dictionary.al-islam.com>
<http://www.ips-dc.org>
<http://www.selfdetermine.org/indices/regions/mideast.html>
<http://www.internationalaffairs.com/>
<http://www.biu.ac.il/SOC/besa/publications/index.html>
<http://www.foreignaffairs.org/articles/mideast.html>
<http://www.ciaonet.org>
<http://www.riia.org>
<http://www.csis.org>
<http://www.cacianalyst.org>
<http://www.iiss.org>
<http://www.rand.org>
<http://www.stratfor.com>

Արևելագետ-դասաբան, դիվանագետ, դասական գիտությունների թեկնածու, Ռուբեն Կարլենի Կարադեյանը (ծնվ.1963թ.) գիտականությամբ ավարտել է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի արաբական բաժինը 1986 թվականին:

Այնուհետև մինչև 1992թ. աշխատել է ԵՊՀ միջազգային կադերի բաժնում սկզբում որդես ավագ Տեսուչ, իսկ հետո՝ օտարերկրյա ուսանողների բաժանմունքի ղեկավար:

1993 թվականից Ռ.Կարադեյանը աշխատում է ԱԳՆ համակարգում: Զբաղեցրել է մի քանի դիվանագիտական դասերը ԱԳՆ Եվրոպայի երկրների վարչությունում, ինչպես նաև Բուլղարիայում և Ֆունասանում ԳԳ դեսպանություններում: 1999-2000թթ. ղեկավարել է ԳԳ ԱԳ նախարարի աշխատակազմը: Երկայուն ԳԳ ԱԳՆ Ասիայի, Օվկիանիայի և Աֆրիկայի վարչության ղեկավար:

1999թ. սկսած համատեղում է դիվանագիտական աշխատանքն ու գիտամանկավարժական գործունեությունը արաբական երկրների նոր և նորագույն դասություն դասավանդելով ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետում:

Դեղինակ է Հայաստանում և արասահմանում հրատարակված մի քանի մենագրությունների ու հոդվածների:

Дипломат и востоковед, кандидат исторических наук Рубен Карапетян (1963 г.рожд.) окончил с отличием арабское отделение факультета востоковедения Ереванского Государственного университета в 1986 году и до 1992 г. работал в отделе внешних связей вышеназванного университета.

В 1993 г. перешел на работу в Министерство иностранных дел Республики Армения, занимая разные дипломатические должности в посольствах Армении в Болгарии и Греции, а также в центральном аппарате МИД. С 1999–2000 возглавлял аппарат министра иностранных дел. В настоящее время является начальником управления стран Азии, Океании и Африки МИД Республики Армения.

Совмещая ответственную дипломатическую работу с научной деятельностью, Р. Карапетян преподает новую и новейшую историю арабских стран, являясь доцентом кафедры арабистики факультета востоковедения Ереванского Государственного университета.

Автор ряда монографий и статей, изданных в Армении и за рубежом.

Dr. Rouben Karapetian is the Director of Asia-Pacific & Africa Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia. His recently published book on US-Syrian Relations (1967-1996) have established him as one of the foremost Armenian historians of US relations with the Arab Middle East. He is also a senior lecturer of the modern history of the Arab countries at the Faculty of Oriental Studies of Yerevan State University.